

॥ श्रीहरिः ॥
विजयते श्रीबालकृष्णः प्रभुः ।

ब्रह्मसूत्राणां अणुभाष्यम् ।

भगवद्दत्तावतारश्रीमद्बलभाचार्यचरणविरचितम् ।
गोस्वामिश्रीमन्मुरलीधरीयाणुभाष्यव्याख्यानेन, गोस्वामिश्रीमद्विरिधरनिर्मितविवरणेन,
वेदान्तचन्द्रिकया, लाल्लभट्टोपनामकश्रीबालकृष्णभट्टविरचितगूढार्थ-
दीपिकया, भगवदीयश्रीमदिच्छारामरचितप्रदीपेनेति
पञ्चभिष्टीकाभिः संवलितम् ।

त्रिसूत्रीपरिमितो भागः ।

श्रीमद्बलभकुलकमलप्रभाकरविद्वन्मण्डलाखण्डलगोस्वामिश्रीगोकुलनाथमहाराज-
चरणाश्रयपरिवर्द्धितसाम्प्रदायवैदुष्येण तदाज्ञानुवर्तिना देवर्षिभट्टश्रीद्वारकाना-
थात्मजेन शुद्धाद्वैतभूषणवेदान्तभूषणसाहित्यरत्नमहामहोपदेशकेन
देवर्षिभट्टश्रीरमानाथशर्मणा संशोधितः ।

मुम्बानगरे
निर्णयसागरे संमुद्र
पुष्टिमार्गसिद्धान्तकार्यालयात्प्रकाशितः ।

सं. १९७८-सन् १९२१

निर्मञ्जलम्—मुद्रात्रितयम् ।

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya-sagar Press,
23, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Shree Goswami Gokulnathji Maharaj, Badamandir Bhuleshwar,
3rd Bhoiwada, Bombay.

गोस्वामिकुलकास्तुभ श्री १०८ श्रीगोकुलनाथ महाराजचरणाः ।

मान्यो विद्वान्वदान्यः प्रकृतिमधुरवाङ्मयनिष्ठः क्षमावां-
च्छ्रीदोषाणामभूमिर्विकसितवदनश्रीर्गुणज्ञः कलावित् ।
धारः कृष्णाङ्घ्रिसेवी परहितनिरतः सेवनीयो दयावा-
नम्यान्सर्वस्वमेवंगुणजलधिरसौ दृश्यतां गोकुलेन्दुः ॥ १ ॥

म. र. शास्त्री ।

॥ श्रीहरिः ॥

श्रीबालकृष्णो जयति ।

लीलाप्रविष्टगोस्वामिश्रीगोकुलोत्सवात्मजगोस्वामिश्रीमजीवनेशैर्विरचिता

ब्रह्मसूत्रवृत्तिः ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ।

प्रणम्य श्रीमदाचार्यान्सपुत्रान्विद्वलेश्वरान् ।

पितृपादाम्बुजातञ्च गुरुन्गोवर्द्धनाभिधान् ॥ १ ॥

विवृतिं ब्रह्मसूत्राणामणुभाष्यानुसारिणीम् ।

करोमि सरलां सूक्ष्मामक्षरोत्तमबोधिकाम् ॥ २ ॥

अथ । अतः । ब्रह्मजिज्ञासा । अथशब्दोधिकाराऽर्थकः । अत एतस्मै प्रयोजनाय । सार्वविभक्तिकस्तसिल् । परमपुरुषार्थसाधकब्रह्मज्ञानेच्छापूर्णाया । ब्रह्मणो जिज्ञासा । ब्रह्मण इति शेषे षष्ठी । तेन ब्रह्मसम्बन्धि सर्वं ब्रह्मपदेन संगृह्यते । जिज्ञासापदं विचारार्थकम् । तेन ब्रह्मज्ञानेच्छा-पूर्णाया ब्रह्मसम्बन्धिसर्वविचारोऽधिक्रियत इति सूत्रार्थः । अत्र ब्रह्मजिज्ञासापदान्नैवर्णिकोऽधिकारी । न हि वेदाऽनधिकारी ब्रह्मविचारोऽर्हः । सपरिकरं ब्रह्मैव विषयः । विचार्यविचारकभावः सम्बन्धः । ब्रह्म विचार्यम् । वेदान्तशास्त्रं विचारकम् । अतःपदाद्ब्रह्मज्ञानं प्रयोजनम् । एतेन ब्रह्ममीमांसाप्रतिज्ञा-करणेनाऽनुबन्धचतुष्टयमपि स्फुटीकृतं व्यासचरणैरित्येकसूत्रात्मकं प्रथमं जिज्ञासाधिकरणम् ।

अधिकरणलक्षणं तु—विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । संगतिश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिक-रणं स्मृतम् । विशयः संशयः । तेनाऽत्र विषयो वेदान्तानां विचारः । स आरम्भणीयो नवेति संशयः । साङ्गवेदाऽध्ययनमात्रादर्थप्रतीतेर्नाऽऽरम्भणीय एवेति पूर्वपक्षः । प्रातिशाख्यवत्संदेहवारकत्वादारम्भ-णीय एवेत्युत्तरम् । सिद्धान्त इत्यर्थः । उपोद्घातरूपा सङ्गतिः ॥ १ ॥

ननु जिज्ञास्यं ब्रह्म किंलक्षणकं किंप्रमाणकमित्याकाङ्क्षायामाहुः—

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् ॥ २ ॥

जन्मादि । अस्य । यतः । शास्त्रयोनित्वात् । अस्य पुरोवर्तिप्रपञ्चस्य । जन्मोत्पत्तिः । आदि-पदास्थितिप्रलयाऽभिसंवेशः । यतो यस्मात्सकाशात् । तद्वत्त्वैत्यर्थादायाति । तत्र हेतुः—शास्त्र-योनित्वात् । शास्त्रं वेदाख्यम् । शास्तीति शास्त्रम् । पूर्वोत्तरकाण्डरूपम् । तस्मिन्योनिः कारणम् । तस्य भावस्तस्मात् । श्रुत्युक्तकारणत्वादित्यर्थः । श्रुतिस्तु तैत्तिरीये भृगुप्रपाठके ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्त’ इत्यादिरूपा । अथवा जन्माऽऽद्यस्य यतः । आद्यस्य वाक्याद्यपेक्षयाऽऽदौ भव-

स्याऽऽकाशस्य यतः सकाशाज्जन्म प्रादुर्भाव इति सूत्रार्थः । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इत्यानन्दवल्लीश्रुतेः । इदमप्येकसूत्रात्मकं द्वितीयं लक्षणप्रमाणाऽधिकरणम् । अत्र ब्रह्म विषयः । तत्कर्तृ आहोस्विदकर्तृ इति संदेहः । 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मित्यादिभिर्बृहदारण्यकादिश्रुतिभिस्तदकर्तृ इति पूर्वपक्षः । 'निष्कलं निष्क्रिय'मित्यादिश्रुतिषु लौकिककर्तृत्वनिषेधः । 'कर्तारमीशं पुरुषं, ब्रह्मयोनि'मित्यादिषु मुण्डकादिषु श्रुतिष्वलौकिककर्तृत्वप्रतिपादनम् । तेनाऽलौकिककर्तृ तदिति सिद्धान्तः । सामान्यविशेषरूपा संगतिः ॥ २ ॥

ननु पूर्वस्मिन्सूत्रे सर्ववेदप्रतिपाद्यं ब्रह्मणः सामान्यतः कारणत्वं सिद्धम् । तेन सर्वप्रकारकं कारणत्वं सिद्ध्यति । तत्र 'यतो वा इमानि भूतानि' 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन' इत्यादिवाक्येषु पञ्चमीश्रवणान्निमित्तत्वे तु न सन्देहः । परं समवायिकारणत्वे भूयान्सन्देहः । सावयवत्वविकृतत्वाऽनर्थरूपत्वपारतर्क्यादिदोषप्रसक्तेः । इति चेत्तत्राऽऽहुः—

तत्तु समन्वयात् ॥ ३ ॥

तत् । तु । समन्वयात् । तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । तत्समवायिकारणम् । प्रकरणवशाद्ब्रह्मैव । कुतः । समन्वयात् । अस्मिन्प्रपञ्चेऽस्तिभातिप्रियत्वेन सच्चिदानन्दस्य ब्रह्मणः समन्वयात् । सम्यगनुवर्तनादिति सूत्रार्थः । नामरूपयोरनागन्तुकत्वाऽभावात्प्रपञ्चमध्यपातित्वाच्च न पृथङ्ङिरूपणम् । तारतम्याऽप्रियत्वादिकं त्वज्ञानकृतम् । घटपटादिव्यक्तिभेदो भगवदिच्छाकृतः । खपुष्पादीनां तु वाचनिक्येव सत्ता । प्रकृतेरपि सत्त्वादिगुणानां परस्पररोपमर्दकत्वाद्दिगात्मप्रभृतिषु व्यभिचाराच्च न समन्वयः । किन्तु ब्रह्मांशत्वेन सः तस्मात्तदात्मात्मानं स्वयमकुस्ते'त्यादिब्रह्मप्रपाठकादिवाक्यैर्निःसंदिग्धं ब्रह्मैव समवायीति सिद्धम् । इदमप्येकसूत्रात्मकं तृतीयं समन्वयाधिकरणम् । अत्र ब्रह्मैव विषयः । तत्समवायि न वेति सन्देहः । मृत्साधारण्यं भवेदिति न ब्रह्म समवायि किन्तु निमित्तमेवेति पूर्वपक्षः । 'तदात्मानं स्वयमकुस्ते'त्यादिभिः श्रुतिभिर्निःसंदिग्धप्रतिपादनाद्विरुद्धधर्माश्रयत्वाच्च ब्रह्मैव समवायीति सिद्धान्तः । पूर्वाधिकरणेनाऽस्य निर्वाहकत्वरूपा संगतिः ॥ ३ ॥

॥ श्रीहरिः ॥

दर्शनानि तत्प्रतिपाद्यं च ।

दर्शनं हि नामाऽपरोक्षं ज्ञानं साक्षात्कारो वा । शब्दस्य तत्रैव शक्तिरिति । परोक्षज्ञाने तु साक्षात्कारसा-
दृश्याभासानुरोधादौपचारिक एव प्रयोगोऽयम् । परोक्षज्ञानकारणेष्वपि शास्त्रेषु कार्यकारणैक्यमनुसृत्यैव दर्शनपद-
व्यवहार इति औपचारिकत्वं स्पष्टम् । शब्दो हि परोक्षमेव ज्ञानं कारयति नाऽपरोक्षम् । मथुरां दिदृक्षुर्यदि तत्प्रति-
कृतिं तत्स्वरूपप्रतिपादकं पुस्तकं वा गृहीत्वा 'एष विश्रान्तघटः, एषा यमुना, एतद्वारकाधीशमन्दिरं, इत्यादि विचा-
रयेन्न तेन मथुरासाक्षात्कारः स्यात् । बुभुक्षुर्यदि क्षीरलङ्घुकादिभोज्यमीमांसां शतमप्यावर्तयेन्मन्ये न तेन तस्य तत्प-
दार्थसाक्षात्कारः स्यात् । तस्मात् ये 'दशमस्त्वमसी'त्यादि दृष्टान्तीकृत्य 'तत्त्वमसी'त्यादिवाक्यजातैस्तत्त्वसाक्षा-
त्कारं साधयितुं चेष्टन्ते ते हि फाल्गुनबालका इव परिहासपात्रमात्रम् । उक्तं च केनापि तत्त्वविदा 'कलौ वेदा-
न्तिनो भान्ति फाल्गुने बालका इवे'ति । साक्षात्कारस्तु पदार्थानां तदसाधारणसाधनैर्भगवदनुग्रहेण योगादि-
मिर्वेति मन्यामहे । तस्माद्देवान्तविचारमात्रेण पदार्थानां तत्त्वस्य च साक्षात्कारं ये केचन मन्यन्ते तेषामपि शास्त्रेषु
दर्शनव्यवहार औपचारिक एव । विचारसाधनाभ्यां तत्त्वज्ञानं प्रतिपादयतां दर्शनानामपि द्वेधा भेदः । नास्तिवा-
दीनि अस्तिवादीनि चेति । नास्तिकत्वाऽस्तिकत्वे चतुर्मुखं विद्वांसोऽपि बहुलं विवदन्ते । नास्ति परलोक इति वादी-
त्येके । वेदमार्गमननुरुन्धान इत्यपरे । नास्ति जगत्कर्ता कश्चनेति केचित् । अलौकिकशब्दाप्रामाण्यवचन इति
मिथ्याः । मिथ्यावादीति केचन । एवं नास्तिकत्वे बहव एव विकल्पाः प्रचरन्ति लोके विद्वत्सु च । तत्र किमिह
प्रतिपत्तव्यमिति चेदुच्यते—'मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकते'त्येव कोशकृदुक्तिर्युक्तेति मन्यामहे । अर्थात्—यः खलु लोकाऽ-
नधिगतार्थगन्तृशब्दे वेदराशौ मिथ्यादृष्टिः—कथमप्यप्रामाण्यशङ्की—तद्वादी वेति स एव नास्तिकः । अत्रैव सर्वविकल्पा-
नामन्तर्ग्राहात् । उक्तं च श्रीमनुना—

योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद्विजः । स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दक इति ॥

अत्र हेतुशास्त्राश्रयादित्यस्य 'लोके इदं दृष्टं तस्मादिदं साधु, इदं न दृश्यत इत्यसाधु' इति—हेतुभिर्यददृष्टा-
र्थमिशङ्कि शास्त्रं तदाश्रयादित्यर्थो ज्ञेयः । यस्यस्य कोपस्य टीकाकृताऽर्थः कृतः स तु नास्तिकतार्थैकदेशो विवादप्र-
स्तश्चेति नादरणीयः । मनुक्तिविरोधाच्च । तस्मात् कथमपि वेदाऽप्रामाण्यवादी नास्तिक इत्येव साधु । तत्कृतं शास्त्रं
दर्शनं वा नास्तिकदर्शनम् ।

तत्र लोकायतिकाः—नास्ति परलोकः । ततस्तत्साधनेषु मुधा न परिभ्रान्तव्यम् । तत्प्रमाणं च प्रत्यक्षमेव
न शाब्दादि । पञ्चभूतपरमाणूनां यथार्थतः संग्रहो देह एवाऽऽत्मा । न कश्चिन्नित्यश्चेतनः । स चाऽऽत्रैव भस्मीभवति
नान्यत्र गच्छन्दृश्यत इति प्रत्यक्षम् । अतोऽपि नास्ति परलोक इत्याहुः ।

तथा च तदुक्तिसंक्षेपः—

न स्वर्गो नाऽपवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः । नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः ॥

त्रयो वेदस्य कर्तारो धूर्तभण्डनिशाचराः । जर्मरीतुर्फरीत्यादि पण्डितानां वचः कथम् ॥ इत्यादि ।

एतेन 'सर्वलोकेषु कामचारो भवति' 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' 'स्वर्गकामो यजेत' 'निःश्वसितमस्य
यद्गवेदः' इत्याद्यलौकिकशब्दोक्तार्थमप्रमाणीकुर्वतां लोकायतिकानां दर्शनं तत्त्वसाक्षात्काराभावादुक्तनास्तिकल-
क्षणे समन्वयाच्च दर्शनाभासं नास्तिकं च ।

वेदमार्गमननुरुन्धानाश्च बौद्धाः । तत्र तेषां मुख्याश्चत्वारो भेदाः । सौत्रान्तिकवैभाषिकयोगाचारमाध्य-
मिकाः । सौत्रान्तिकवैभाषिकौ तावद्बाह्यमर्थजातमस्तीति मन्येते । किन्तु क्षणिकम् । तयोर्मते बुद्धिरेव नीलपीताद्या-
काराऽऽत्मा । बुद्धेर्नीलपीताद्याकारेभ्य एव बाह्यमर्थजातमस्तीत्यनुमीयते । स्वप्नवक्ष्णभङ्गुरमिति मिथ्या च । बहिः
प्रतीयत इति बाह्यम् । आन्तरस्त्वर्थः केवलं क्षणिकं विज्ञानमेव । तच्च मोक्षेऽपि नाऽपैति । प्रत्युत मोक्षे विज्ञानं
तत्तदाकारानुभवनं तांश्च विमुच्य विशुद्धं भवति । विज्ञानस्य सवासनं बाह्याकारपरित्यागः शून्यतयाऽवस्थानमेव
मोक्षः ।

विज्ञानस्य क्षणिकत्वेऽपि तस्य समानसन्तानानां धारावाहिकत्वेन बह्वीष्वपि ज्वालासु 'सोऽयं दीप'- इतिवक्षित्वत्रम एकत्वावधारणं च न विरुद्धम् । ननु विज्ञानस्य क्षणिकत्वे कर्मफलभोगः स्मृतिनियमश्च कथं निर्व्यूढः स्यात् । भोक्तुरनुभवकर्तृश्च विज्ञानस्य नष्टत्वात् । उच्यते । पूर्वपूर्वविज्ञानमुत्तरस्मिन्स्मिन्वासनां परित्यज्य नश्यतीति सर्वं सुस्थम् । ननु वासना हि नाम संस्कारविशेषः । स चाऽनुभवमन्तरा नोत्पद्यते । अनुभवश्च पदार्थ- पूर्वभावित्वमपेक्षते । सर्वतः पूर्वस्य तु पदार्थस्याऽभावात्कथमनुभवस्तत्संस्कारश्चेति चेन्नैष दोषः । क्षणिकस्याऽपि स्वप्ने पदार्थस्याऽनुभवात् । वासनाप्रतिपन्नस्याऽपि संभवदनुभवकत्वात् । तेन च वासनासंभवात् । बीजाङ्कुरवद्वासनानां तद्विषयपदार्थस्यापि चाऽनादित्वाच्च पूर्वाऽपरभावशङ्काऽपि । इत्येवमाह तुः ।

योगाचाराश्च—स्वयं विज्ञानमस्तीत्येव साधु । अन्यथा प्रपञ्चाप्रपत्तिः स्वीकृता स्यात् । तच्च शुद्धाऽहमह- मिति धारावाहिनी बुद्धिरेवेति पर्यवस्यति । सा च स्वयमात्मप्रकाशिनी प्रदीपवदित्युक्तम् । बाह्यार्थस्तु प्रातीतिको- ऽनुमानगम्य एव न सन् । यश्चाब्राह्मप्राहकयोर्भेदः सोऽपि द्विचन्द्रावभास इव प्रातीतिक एव । तद्दर्शने चानाद्यवि- ष्णुत्ववासनासन्तानमेव हेतुः । वासनासन्तानं च 'तदिदं सर्वं दुःख'मिति चिरभावनयाऽपैति सैव मुक्तिरित्याहुः । यद्यप्येते त्रयोऽपि पर्यवसाने शून्यवादिन एव तथापि स्पष्टं न ब्रुवते । माध्यमिकास्तु स्पष्टमेवामिदधति 'सर्वं शून्य'- मिति । एकस्यैव सुगतस्योपदेशोऽप्युपदेशान्तःकरणवैचित्र्याच्चतुर्धा प्रक्रियान्तरेण विमिष्टाऽन्ते शून्ये पर्यवसन्नः ।

माध्यमिकास्तावत् । यस्तम्भादिकमर्थजातमनुमेयमिति सदित्युच्यते परैस्तांकिं परमाणवस्तत्समूहो वा ? परमाणव इति तु न वक्तुं शक्यते । तथा सति 'स्थूलोऽयं स्तम्भ' इति ज्ञानं न स्यात् । परमाणूनामतिसूक्ष्मत्वाद्ने- कत्वाच्च । समूहस्तु परमाणून्तरा गवेषितोऽपि न मिलति तदसदेव बाह्यार्थजातम् । विज्ञानेऽपि समानैव युक्तिः । विज्ञानं सदसद्वा ? सचेत्कुतः सुषुप्तौ न स्फुरति । ननु तदा तदभावो नास्ति जागरितः सुखस्वापं स्मरतीति । नेदमपि चारु । विषयविज्ञानयोः सहोपलम्भनियमात्सुषुप्तौ विषयाभावाज्ज्ञानाभावः । यत्तु सुखस्मरणमिति प्रलप्यते तदपि तथ् । सुखदुःखयोस्तदानीमभावादस्फुरणाच्चेत्यर्थो विज्ञानं चाऽसत् । नचाऽसदेवेति युक्तम् । असतोऽभानात् । न चोभयमेव मन्तव्यम् । सदसतोर्विरुद्धत्वादेकत्राऽनवस्थितेः । अनुभयरूपमित्यपि न । एकस्य निषेधोऽन्यस्य विधिं ज्ञापयति विधिश्च निषेधम् । तस्माच्छून्यं विज्ञानमपि । या प्रमात्रादिचतुष्टयी परकल्पिता साऽपि शशविषाणम् । विचारासहत्वात् । तथाहि—यस्तु प्रमाता न स प्रत्यक्षेण गृहीतुं शक्यते । 'अहं'मिति प्रत्ययस्तु गौरोऽहं कृशोऽहमि- त्यादिदेहविषयकप्रत्ययैर्बन्धमिचरति । अनुमानमपि प्रमातरि न प्रमाणम् । तदव्यभिचारिलिङ्गाभावात् । एतेन प्रमाणान्तरं व्याख्यातम् । तस्मात्स्वेव प्रमाता । पूर्वोक्ततर्कैर्बाह्याऽर्थाभावस्तु साधित एव । विषयस्य प्रमेयस्याऽभावेन प्रमाणमपि प्रमाणत्वहीनो नास्त्येव । तस्माद्विचारासहत्वादनिरवचनीयत्वात्सर्वं शून्यमिति कथयन्ति । चत्वारोऽप्येते प्रतीत्यसमुत्पादोपसर्पणप्रत्ययाभ्यां 'कार्यं स्वयं भवतीति'कर्ता कश्चन नास्तीत्यपि वदन्ति । विज्ञानस्य निर्वाणश्च मोक्षम् ।

तदेष बौद्धमतसंक्षेपः—

यस्मिन्नेव हि सन्तान आहिता कर्मवासना । फलं तत्रैव सन्धते कार्पासे रक्तता यथा ॥

सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः । भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्द्राविवाद्भ्ये ॥

इदं वस्तुबलायातं यद्वदन्ति विपश्चितः । यथा यथाऽर्थाश्चिन्त्यन्ते विशीर्यन्ते तथा तथा ॥

यथा यथा विचार्यन्ते विशीर्यन्ते तथा तथा । यदेतस्त्रयमर्थेभ्यो रोचते तत्र के वयम् ॥'

इति ।

'सदेव सोम्येदम्—' 'यतो वा इमानि—' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' स्यादिश्रुतिसहस्रनिष्पन्नानर्थानमन्यमानानां सौगतानामपीदं दर्शनं मिथ्यादृष्टित्वात् 'असन्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति वेद चेत्' इति निन्दाश्रवणाच्च दर्शनाभासं नास्तिकञ्च । एतेनार्हतमपि दर्शनं व्याख्यातम् ।

तर्कमेवाऽऽगमादपि प्रमाणं किं च वेदोऽपि न नित्य इत्यभ्युपगच्छन्तो रूपान्तरेण वेदाप्रामाण्यवचना वैशे- षिका आक्षपादाश्च, तद्वानां पृथक् पृथक् स्वरूपाधिगमान्मोक्षं पृथिव्यादिनित्यद्रव्याणां स्वस्वरूपेण सत्तामलौकिक- शब्दराशेर्वेदस्यानित्यताञ्चाहुरिति तेऽपि नास्तिका एव । 'एकमेवाऽद्वितीयं०' 'तस्माद्वा एतस्मात्०' 'वाचा विरू- पनित्यया' इत्याद्युक्तमप्रमाणीकुर्वन्तीति । साक्षात्कारमपि न मन्यन्ते । मन्यन्ते चेत्पदार्थानां तथापि 'एकविज्ञानेन सर्वं विज्ञातं स्या'दिति श्रुत्युक्तैकब्रह्मविज्ञानेन पदार्थान्तरविज्ञानमित्याद्युक्तदिशा नेच्छन्तीति दर्शनाभासोऽप्येत-

दर्शनम् । यद्यप्येतैः कर्तृत्वेनेश्वरोऽनुमानेन साध्यते तथापि सिद्ध्यन्त्यसौ जीवविशेष एव सिद्ध्यति । ननु 'अपाणिपादो जवनो—' 'सर्वतःपाणि—' इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितप्राकृतविलक्षणसकलधर्मवानानन्दस्वरूप ईश्वरस्ततोऽपि तथा । यत्वेतेषामास्तिकत्वेन प्रवादः स तु स्थूलदृष्ट्या वेदोक्तपरलोकेश्वरादिपदार्थाभिमानविश्वासेन वेति सर्वमनवद्यम् ॥ यच्चैतेषां वेदस्य पौरुषेयत्वस्थापनं तत्तु निपुणमनुमानागमैः प्रक्षिप्यापौरुषेयत्वमेवाऽस्थापि चित्सुखादिभिरिति विस्तरस्तत्रैव द्रष्टव्यः ।

'नास्ति कश्चिज्जगत्कर्तेति' निर्वचनं ब्रुवाणा मीमांसकाः । एते हि 'जगत्कर्तरि स्वीकृते स्वीकृतं भवति वेदानां पौरुषेयत्व'मितिभिया कंचनेश्वरं नाङ्गीकुर्वन्ति । एतन्मतसंक्षेपस्तु—कर्मैवेश्वरः । नान्यश्चेतनरूपः । स्वर्गः परमपुरुषार्थः । मन्त्रमयी तस्मृचिताग्नीन्द्रादिदेवता यज्ञशेषा । अर्थवादश्च स्वार्थे न प्रमाणम् । वेदः स्वतःप्रमाणमपौरुषेयश्च । प्रवाहन्यायेनाऽनादितो जगत्स्वयमेवं प्रचलतीत्यसौ ।

अत्रापि ब्रह्मकर्तृत्वफलदानृत्वादिप्रतिपादकानां देवतोपासनादिप्रतिपादकानां श्रुतिवाक्यानां च विरोधात्सर्वाऽऽस्तिकतन्मप्रसिद्धस्येश्वरस्य चाऽमतत्वाश्चास्तिकत्वमेव । किं च जैमिनिः 'अतदर्थानां चाऽनर्थक्यं' प्रतिजानीते । एवं चेत्सर्वस्यापि परकाण्डस्योपनिषद्भागस्य सिद्धपदार्थाभिधायित्वादवेदत्वलक्षणमप्रामाण्यं स्फुटमायातीति जैमिनिरपि तथा । किं च अर्थवादानां प्रमादपठितत्वं 'तुल्यं च सांप्रदायिक' मित्यादिना निराकृत्य तत्र वेदत्वं स्थिरीकृत्यापि तान्स्वार्थेऽप्रमाणं वदतीत्यलौकिकशब्दैकदेशाऽप्रामाण्यकथनलक्षणं नास्तिकत्वमप्येतस्य । अत्र मीमांसकेषु द्वेधा मतभेदः । प्राचस्तावत् 'औषधं पिब शिखा ते वद्धिष्यत' इत्यादिलौकिकवाक्येष्विव 'गावो वै सत्रमासत' इत्याद्यर्थवाक्येष्वपि 'असद्भावाऽवलम्बेन' केवलविधेयस्तुतिपरत्वम् । न तु स्वार्थेऽप्रामाण्यमपि । तथाच 'तत्सामान्यादितरेषु तथात्वम्' इति न्यायेनाऽन्येषां 'वायुर्वै क्षेपिष्ठे'त्याद्यर्थवादानामपि न स्वार्थेऽप्रामाण्यम् । किन्तु जहत्स्वार्थलक्षणया केवलविधेयस्तावत्त्वमात्रम् । एवमुपनिषदां सिद्धपदार्थप्रतिपादिनीनामपीति संगिरन्ते । नवीनास्तु धार्तिककृतप्रभृतयः सर्वेष्वप्यर्थवादवाक्येष्ववयवार्थाऽनतिक्रमेणैवाऽजहत्स्वार्थलक्षणया प्राशस्त्यपरत्वम् । 'आदित्यो यूष' इत्यादावपि, ऊर्ध्वत्वादिगुणयोगादवयवार्थस्य सत्त्वात्स्वार्थेऽप्रामाण्यमपि । 'प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिदत्' इत्यादौ सर्गादौ परमेश्वर एव स्वमहिम्ना पशुरूपमेकं कृत्वा तद्रूपोक्तनेन कर्म प्रायुक्तेत्येवंप्रकारेण सर्वत्र सत्यत्वमुच्यते ।

वस्तुतस्तु 'वेदेऽक्षरमात्रस्याप्यसत्यार्थप्रतिपादैकस्याभावा'दित्युक्तिदिशा क्वचिदपि 'वेदेऽप्रामाण्यगन्धोऽपि नास्ति । सर्वस्यापि स्वतःप्रामाण्यस्वीकारात् । अर्थादनभिगतार्थगन्तुत्वे सति स्वबुद्धिकाशेन कादाचित्काऽयोग्यताज्ञानाऽनपनोद्यप्रामाण्यस्वीकारात् । तथा च यद्वेदेऽलौकिकार्थावेदकेऽप्ययोग्यताज्ञानं तज्ज्ञातृदोषादेव ननु वेदोक्तपदार्थेषु तदस्ति । एकत्र तदभावेऽप्यन्यत्र तदुपलब्धेः । यथा सेतुबन्धादौ प्राण्यां ष्वनम् । नचैवं प्रत्यक्षादिकमनुसृत्याऽन्यथा कल्पनीयमिति परमास्तिकानां सुदृढः सिद्धान्तः ।

किंच 'विद्यया वा करोति' इति श्रुत्या ज्ञात्वैव कर्म कर्तव्यमिति सिद्धेऽर्थवादाः कर्माङ्गभूतं पदार्थज्ञानमुपदिशन्तीति न किंचिदनुपपन्नम् ।

ननु 'अग्निर्हिमस्य भेषज'मित्यादीनां कथमलौकिकार्थाऽऽवेदकत्वमवगन्तव्यम् । नैष दोषः । 'अमरेष्वमरत्ववदनादिवेऽपि जगतः प्राथमिके सृष्टिप्रारम्भे 'वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्मम' इत्याद्युक्तेः प्रजापतिर्भगवानलौकिकत्वेनात्मत्वेन स्थितस्य सकलस्यापि जगतस्तदाप्रभृति वेदवाचा लौकिकत्वं क्रीडायै नियमितकम् । ततश्चावाचीनानामस्माकं दृष्ट्या वेदस्य क्वचित् लौकिकार्थावेदकत्वेऽपि न तथा । किन्तु तद्दृष्ट्याऽलौकिकार्थावेदकत्वमेवेत्यलं पल्लवेन । तदेवं जैमिनीयं दर्शनमर्थजरतीयम् । केषांचिदुक्त्या नास्तिकत्वमस्मादुक्त्या त्वास्तिकत्वमिति । तथापि 'तमेव विदित्वाऽतिसृष्टुमेति' इत्यादिदेशितसाक्षात्कारदिशा साक्षात्काराभावादर्शनाभासत्वं तु न मुञ्चति ।

आत्मभेदं प्रकृतिपरिणामं च सांख्या मन्यन्ते । द्वेधा हि सांख्यं, निरीश्वरं सेश्वरं च । निरीश्वरास्तावदाहुः 'स्निग्धगुणसाम्यावस्था प्रकृतिशब्दाभिधेयं जडं प्रधानं महदादिविशेषपर्यन्तेन प्रपञ्चरूपेण पुरुषोपभोगाय परिणमतीति' । सेश्वरवादेऽप्येवम् । इयांस्तु विशेषः—यथाहि संस्कृतस्रोत्रमभिष्टाय तत्सम्पर्कवशाद्बीजमङ्कुरादिक्रमेण महान्तं वृक्षमारभत एवं क्लेशकर्मविपाकाश्चैरपरामृष्टं पुरुषविशेषमाश्रित्य प्रकृतिर्जगदारभते । पुरुषाभोष्कारश्चेतनाः । प्रकृतिरेका कर्त्री भोग्या च ।

योगोऽप्युभयविधः, सालम्बनो निरालम्बनश्च । अन्यत्सर्वं प्रायः सांख्यसामान्यमत्र । विस्तरस्वेतदाकरे
द्रष्टव्यः । एतयोरपि 'ब्रह्मकर्तृत्वतदैक्यवाक्यैर्विरोध' इति तदेव नास्तिकत्वमापन्नम् । किन्तु प्रसिद्धिमनुसृत्य
किंवा 'यथा यथोपासते तत्तदेव भवति' इति विरोधं परिहृत्याऽऽस्तिकत्वम् । भेदद्वैधेनार्धजरतीयत्वमत्रापि ।

अवशिष्ट इदानीं 'मिथ्यावादी नास्तिक' इति विकल्पः । तत्राद्वैतिनो मायावादिनो मिथ्यावादित्वमङ्गीकु-
र्वन्ति । अद्वैतसिद्ध्यादिषु तथादर्शनात् । मिथ्यात्वं च सदसत्त्वमनिर्वचनीयत्वमिति भाषन्ते । एवं हि ते—'संविदमेकां
केवलां विहाय सर्वमन्यन्मिथ्या । अनाद्यनन्ता संविच्च स्वभावेन धर्माकारक्रियाऽत्यन्ताभाववती ।
निर्धर्मकं ज्ञानमिति यावत् । तदेव शुद्धं ब्रह्म । तच्चाधिष्ठानमस्य नामरूपस्यानिर्वचनीयस्याविद्या-
(अज्ञान) कारणस्य मिथ्याभूतस्य कार्यजातस्य । तल्लिममायायुक्तं ज्ञानं शबलं ब्रह्म । घनमायायुक्तं
तदेव जीवः । घनत्वं चाऽत्र तमोऽभिभूतत्वम् । स च कर्ता सुखदुःखभोक्ता च । अनाद्यनिर्वचनीय-
मज्ञानमेव मायाऽविद्येति शुद्धाशुद्धसत्त्वेन भेदकेन द्विधा भिन्नम् । भेदश्च सर्वेषामेषामनादिरिव ।
अवस्थाद्वयं च—व्यवहारावस्था, वास्तविकी च । व्यवहारावस्थायां 'व्यवहारे वयं भाटाः' इति
प्रतिज्ञया वेदः, तत्प्रामाण्यं, तदुक्तसाधनफलादि, सर्वं सदिव । वास्तवं तु न वेदो न तत्प्रामाण्यं नेश्वरो न
साधनफलानि न किमपीति सर्वं मिथ्येत्याहुः । तथाचाऽत्राऽपि मते वेदेश्वरादिव्यवहार एव न वास्तवमि-
त्यास्तिकत्वेन नास्तिकत्वेन चाऽर्धजरतीयत्वमेव । वस्तुतस्तु माध्यमिकाः शांकराश्चाद्वैतवादिनो न परस्परं विशेषभेद-
भिन्नाः । तथा हि 'सर्वं शून्यमिति' माध्यमिकाः । 'संविदेव निर्विशेषाऽविषया केवलं सतीति अद्वै-
तिनः ।' तत्र तस्या अविषयत्वाच्चिर्विशेषत्वाच्च सर्वप्रमाणागोचरतया शून्यत्वमेव आयाति । न च निषेधमुखेन
'नेतिनेति' इत्यादिश्रुतयो लक्षणया पारिशेष्याप्रतिपादनन्येव तद'स्ति सेति' वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् । नद्येवं
प्रतिपादनं प्रयोजकं भवति । गृहे घटे सत्यपि 'अस्मिन्यदस्ति तद्वयं कथमपि निर्देष्टुं न शक्नुम' इत्युक्ते कथ-
मस्मिन्कोष्ठके घट इति ज्ञायताम् । नेतिनेति व्यावर्तिनेऽपि पदार्थान्तरे घटज्ञानं दुःशकमेव । घट इत्यस्याऽपि विशेष-
पत्वाच्च । तस्मान्निर्विशेषे परोक्षे संविदूपे ब्रह्मणि ज्ञातव्ये पारिशेष्यमप्यप्रयोजकमेव । 'ब्रह्म ज्ञानं संवित्' इत्य-
स्याऽपि विशेषविशेषत्वाच्च । यत्र हि पदार्थः प्रत्यक्षविषयस्तत्र तु विशेषैर्वाचनिकैर्निर्देष्टुमशक्यत्वेऽपि व्यावर्तिने पारि-
शेष्यात् 'अस्ती'ति ज्ञानं संभवति । यत्र पुनरविषयत्वमेव वस्तुनस्तत्र पारिशेष्यमपि कुण्ठमेव । ननु 'जानामी'-
त्यनुग्व्यवसायान्मानसिकप्रत्यक्षत्वालोकोत्सिद्धेव संवित् । तर्हि गतमविषयत्वमौपनिषद्वच्च । अवैदिकता च गले
पतिता । किंच लक्षणा हि शक्यसम्बन्धे भवति । निर्विशेषे तु तस्याऽसंभवाच्च लक्षणासंभवोऽपि । न च काल्पनिकः
संबन्धोऽस्तीति न दोषः । तस्य तेनैवाऽसत्त्वात् । मरुमरीचिकायां काल्पनिकेनैव संबन्धेन बुद्धिमतामसत्यत्वनिश्चयात् ।
नच मरुमरीचिकाज्ञानमनिर्वचनीयमेवास्तां नाऽसत् । लोके तथाऽप्रसिद्धे । प्रत्युताऽसत्त्वेन निश्चयः । लोकानुसा-
रिणी हि कल्पना भवति । तस्मादन्ततः शून्यमेवापतति । तथाच बाह्यवचनम् । 'विचारासहत्वमेव पदार्थानां
तत्त्वम्' । किंच 'विचारासहत्वमनिर्वचनीयत्व'मिति द्वयमपि पर्यवसाने विचारस्य समानमेव । 'इदं न
वक्तुं शक्यते इदमपि न वक्तुं शक्यते' इत्यनिर्वचनीयत्वं नाम । विचारासहत्वमपि तदेवेति । पदार्थान्तरं च
तत्सदृशमेवैतेषामिति तन्मतपदार्थैः परीक्ष्य जानन्तु विद्वांसः । विस्तरत्वाच्चेह तन्यते । तस्माद्ब्रुवाणैर्बौद्धान्तरैरिव
मायावादिरपि 'सर्वं शून्य' मिति पारिशेष्यात्सूच्यते ।

किं च 'प्रकृतैतावत्त्व०' सूत्रे 'वाङ्मनसातीतमविषयान्तःपाति प्रत्यगात्मभूतं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं
ब्रह्मेति केषांचिदाचार्याणां वचनम् । तत्रेदं जिज्ञास्यते ब्रह्मणो नित्यशुद्धादिस्वभावः केन प्रमाणेन ज्ञातः । वेदादिति
चेद्वाङ्मनसातीतत्वमविषयत्वं चाऽपोहितम् । न केनाऽपि ज्ञातं चेच्छून्यत्वम् । न च पारिशेष्येण ज्ञातमिति वा-
च्यम् । विकल्पासहत्वात् । किमिदं पारिशेष्यं प्रमाणमप्रमाणं वा । प्रमाणं चेत्तद्विषयत्वादविषयत्वं नष्टमन्यथा प्रमा-
णाभावाच्छून्यत्वमेव । तत्रैव च 'न चाऽत्रेय'मित्यादिना किंचिदाशङ्क्य परिहारे 'नेदं शास्त्रं प्रतिपाद्यत्वेन ब्रह्मणो
रूपद्वयं निर्दिशति लोकप्रसिद्धं त्विदं रूपद्वयं ब्रह्मणि कल्पितं परामृशति' इति तद्वचनम् । तत्राऽपि प्रश्नः किमिदं
रूपद्वयं स्वयं कल्पितं स्वयमेव वेदेनोच्यत उत लोककल्पितमनूयते । वेदकल्पितं चेद्देदे वितथवादित्वारोपादप्रामा-
ण्यवादित्वम् । लोककल्पितमिति चेद्देदस्य सृष्टेरादिभवत्वाच्चेदं वक्तुं शक्यं 'तत्सिद्धमनुष्यदति परामृशतीति वा' ।
'तस्मान्मूर्तप्रतिपादनेऽमूर्तस्य तत्प्रतिपादने तस्य विरोधादुभयविरोधान्नैक' मिति न्यायाच्छून्यमेव । यत्र
तु विरुद्धधर्माश्रयं ब्रह्म मन्यते तत्तु श्रुतत्वादित्यदोषः ।

किंच 'दर्शनाच्चे' त्यत्रापि श्रुतत्वाददोष इति चेन्न एकस्याऽनेकस्वभावत्वानुपपत्तेरिति तद्वचनम् । तत्रापि वेदाप्रामाण्यवादित्वं स्थिरीभवति । तथा हि—श्रुत्युक्तं चेदुभयलक्षणकं ब्रह्म तर्हि श्रुतिप्रामाण्यवादिना तथैव मन्तव्यम् । तत्र केयं विभीषिका 'एकस्याऽनेकस्वभावत्वानुपपत्तिर्नाम' । एकस्याऽनेकस्वभावता हि लोके विरुद्धा । लोकश्च नालौकिकदर्शी भ्रान्तश्च भवति । वेदस्तु प्रमाणमूर्धन्य इति नैकमक्षरमप्यन्यथा ब्रूते । तल्लोकानुरोधेन श्रुत्युक्तार्थ-खण्डनं नाम वेदाप्रामाण्यवादित्वं न निर्वहति किम् ? । तस्मात् विचारवेलायां शांकराद्वैतवादिनोऽपि तथा । तत्राप्य-र्धजरतीयं च ।

अवशिष्टाः साम्प्रदायिकास्तु सर्वसत्यत्ववादिनो लोकमननुरुन्धाना वेदाक्षरमात्रमपि निरपेक्षप्रमाणं मन्यमाना आस्तिका एव ।

तत्र तावच्छ्रीरामानुजाचार्याः—अप्राकृतहेयप्रत्यनीकसकलकल्याणगुणाकरश्चिदानन्दसत्परब्रह्मादिशब्दवाच्यः परात्परं वस्तु व्यापको भगवान् श्रीपुरुषोत्तमः । स च सविशेष एव । विभागानर्हं चिद्विनी तद्विग्रहः । तयोः परिणामश्चेदं विभागार्हं नामरूपि स्थूलं जगत् । अणुर्न व्यापको जीवस्तथाविधोऽपि भगवतो दासः । परमपुरुषार्थत्वेन भगवति ज्ञाते शास्त्रपर्यवसानम् । भक्त्या च साक्षात्कारः । स्वतःप्रमाणं वेदाः । तदनुकूलानि चान्यानि शास्त्राणि । भगवन्माहात्म्याऽनपहारिण्यश्च युक्तयः । 'दुःखापहारपूर्वकानन्दावाप्तिश्च मोक्षः ।' अभेदवादिन्यः श्रुतयः शरीरशरीरिणोऽस्मिन्सान्वयाः । एकाकिनं देवदत्तमानयेत्युक्ते शरीरी देवदत्त आनीयते । तत्राऽभेदस्तयोः । निर्विशेषवादिन्यश्च ताः प्राकृतेतरांस्तस्य धर्मान्वदन्तीति निराकांक्षा इत्याहुः । तदेवं तेषां मतसंक्षेपः ।

ईश्वरश्चिद्विचित्रं पदार्थत्रितयं हरिः । ईश्वरश्चित् इत्युक्तो जीवो दृश्यमचित्पुनः ॥

द्रव्याद्रव्यप्रभेदान्मितमुभयविधं तद्विदस्तत्त्वमाहु-

द्रव्यं द्वेधा विभक्तं जडमजडमिति प्राच्यमव्यक्तकालौ ।

अन्यं प्रत्यक् पराक् च प्रथममुभयथा तत्र जीवेशभेदा-

त्रित्या भूतिर्मतिश्चेत्यपरमिह जडामादिमां केचिदाहुः ॥

यदण्डमण्डान्तरगोचरं च यद्दृशोत्तराण्यावरणानि यानि च ।

गुणाः प्रधानं पुरुषः परं पदं परात्परं ब्रह्म च ते विभूतयः ॥ इ ।

श्रीमध्वाचार्याः श्रीनिम्बार्काचार्याश्च प्रायो जीवेशरादिविषये श्रीरामानुजसमानसिद्धान्ताः । केवलं तु भगवच्छरीरविषये विमताः । ते हि समष्टिजीवरूपं त्रिपाद्विभूतिं ब्रह्मैव भगवद्विग्रह इति मन्यन्ते । अभेदाभिधायिन्यः श्रुतयस्तु नियम्यनियामकभावं वा चित्साजात्यं वाऽऽमनन्तीति स्वीकुर्वन्ति ।

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्याश्च—न खलु जीव इव भगवति शरीरशरीरिविभागः संभवति । किन्तु सर्वकारणं स हि क्षराक्षरातीतः सच्चिदानन्दः प्राकृतेतरसकलधर्मवान्मधुरमूर्तिर्भगवाञ्छ्रीकृष्णस्तथाविध एव । यथाधिकारं यथाभावमेक एव विविधतया गृह्यते । तस्मात्साकारत्वनिराकारत्वादयः सर्वेपि धर्मास्तस्मिन्नलौकिक उपपद्यन्ते । सर्वश्रुतीनां प्रामाण्यं च तथैवाऽनपोहितं भवति । इदमत्राकृतम्—प्राधान्येन त्रिविधा जीवाः । तत्र तामसैरसमग्रग्राहिभिर्निर्विशेषं ब्रह्म, तद्विन्नं मिथ्याप्रत्ययश्च जगदिति गृह्यते । मध्यमैः किंचिद्ग्राहिभिः सधर्मकः परमात्मा, तद्रूपं तद्विन्नाभिन्नं च जगदिति । उत्तमैस्तु सात्विकैः सकलहेयेतरस्वरूपाभिन्नपूर्णगुणविग्रहः केवलानन्दो भगवान् स एव च प्रपञ्च इति गृह्यते । यदुक्तं समाभिभाषया भगवता श्रीव्यासेन 'ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दयते' 'इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो यस्मिञ्जगत्स्थाननिरोधसंभवाः' । जीवश्चाराग्रमात्रश्चिद्रूपस्तिरोहितानन्दः । सद्रूपञ्च जगत् । अभेदश्च वास्तवः श्रुतिशास्त्रास्मादिसाध्यः भेदस्तु भगवदिच्छाकृतः स्फुटदृशो दुर्निवारः । न चैवं भेदाभेद एव प्रतिपन्नो भवति नाऽभेद इति वाच्यम् । भेदस्याऽभेदधर्मत्वात् । घृतस्य द्रवत्ववत् । स्वर्णस्याऽऽकारवत् । धर्मधर्मिणोश्चाऽभेदात् । सुक्तिरजतादौ तु 'अन्यख्यातिरेव' । तथा हि—भगवान् हि शौक्तिकं रजतं, स्वामि-कांश्च पदार्थान् मोहिन्या मायाशक्त्या सृजतीति । इदं च 'अथ रथपथः सृजती'त्यादिश्रुतिषु 'सृजती'त्यादि-शब्देभ्यो ज्ञातं भवति ।

१—तथाविधत्वमत्र कतिपयतद्धर्मवत्त्वम् । २—अभेदे । ३—इदं हि विश्वं, भगवानितरः । इदं हि विश्वं भगवानिव इतरः । इदं हि विश्वं इतरः भगवान् इति पक्षत्रयमत्र ।

प्रमाणमूर्धन्यश्च समग्रो भगवान् वेदः । प्रामाण्यं च लोकाऽनधिगतार्थाऽवगाहित्वे सति स्वबुद्धिकाश्य-
हेतुककादाचित्काऽयोग्यताज्ञानाऽनपनोद्यभावो नाम । भगवद्गीता, व्याससूत्राणि, समाधिभाषा श्रीमद्भागवतं
चेति त्रिकं संदेहवारकत्वेन वेदार्थनिर्णायकमिति प्रमाणम् । तदुनुकूलान्यन्यानि शास्त्राण्यपि । अनुमानं
तु युक्त्यपरपर्यायो ब्रह्मणि न प्रमाणम् । केवलं तु वादे नास्तिकपराजये कनिष्ठाधिकारिश्रवणे चोपयुज्यत इति
लोक एव प्रमाणम् । न च 'यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतर' इति वाक्येन किञ्चिच्छङ्क्यम् । तत्र तर्को
मीमांसाऽपरपर्यायो नतु प्रसिद्धन्यायरूपदुस्तर्कपरः । तत्परस्य तु श्रुतिस्मृतिषु निन्देवत्यलं पक्षाश्रयेण ।

भक्तिश्च साधनम् । तदुत्तरार्द्धं प्रेमासक्त्यादयः फलमित्याहुः । अद्यत्वे केचिदेवं प्रत्यवतिष्ठन्ते 'यदेषा भगव-
न्नाशर्मूलभूता भक्तिर्वेदे नास्ति' इति । तद्विषयेऽपि किञ्चिल्लिखामः । वेदे भक्तिशब्दोऽपेक्ष्यते तदर्थस्तदाशयो
वा ? । आद्ये तु श्वेताश्वतरोपनिषदि 'श्रद्धाभक्तिज्ञानयोगादवेहि' इति । अन्यत्र च 'यस्य देवे परा भक्तिः' इति
स्पष्टमेव भक्तिशब्दः । अर्थाशयां चेत् । भक्तिर्नवविधा साधनरूपा, फलरूपा च स्नेहात्मिका । उभे अपि वेदे स्तः ।
यथा 'अभिनोनुमः ।' क्र. सं. ४ । 'सुश्रुतिमीरयामि' क्र. सं. २ । 'स्त्वामस्त्वा साध्यः' क्र. सं. १ । 'भर्गो देवस्य
धीमहि' क्र. सं. १ । 'स नः पितेव सूनवे' क्र. सं. १ । 'अस्य प्रियासः सख्ये स्याम' क्र. सं. ४ । अलं विस्तरेण
भक्तिविषयेऽन्यदा वक्ष्यामः । तदयमेतेषां वचनामृतसंक्षेपः ।

'प्रपञ्चो भगवत्कार्यस्तद्रूपो माययाऽभवत्' 'विद्याविधे हरेः शक्ती' 'कदाचित्सर्वमात्मैव'
'माहात्म्यज्ञानपूर्वेस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तथा मुक्तिर्न चाऽन्यथा'
'जीवस्त्वाराग्रमात्रो हि गन्धवद्ध्यतिरेकवान्' 'सच्चिदानन्दरूपं तु ब्रह्म व्यापकमव्ययम्'
सर्वशक्ति स्वतन्त्रं च सर्वज्ञं गुणवर्जितम्' 'दुःखाभावः सुखं चेति पुरुषार्थद्वयं मतम्'
'धर्मः सम्पद्यते पद्भिरधर्मो हान्यथा भवेत्' 'मिथ्याप्रलोभनं वेदे न क्वचित् कर्हिचिद्भवेत्'
'श्रीकृष्णं पूजयेद्भक्त्या यथाऽलब्धोपचारकैः' यथा सुन्दरतां याति वस्त्रैराभरणैरपि'

'कृष्णे सर्वात्मके नित्यं सर्वथा दीनभावना'

'वेदमार्गविरोधेन येषां करणमण्वपि, ते हि पाखण्डिनो ज्ञेयाः शास्त्रार्थत्वेन वेपिणः'

अस्मिन्नणुभाष्ये त्रिसूत्र्यां तु श्रीमद्ब्रह्मभाचार्याणामयमाशयः ।

इह जगति सर्वस्यापि बुद्धिमतो जनस्य दुःखमनादेयमादेयं च सुखं भवति । दुःखाभावाय सुखप्राप्तये च
निखिलान्यपि साधनानि लौकिकालौकिकानि । अलौकिकं साधनं नाम वेदोक्तो धर्मः । अर्थश्च पशुपुत्रधनादिधर्मसाधनम् ।
एवं च दुःखाभावो मोक्षः, सुखप्राप्तिर्निरतिशयानन्दपरब्रह्मप्राप्तिः, तत्साधनं धर्मः, तस्यापि साधनमर्थ इति चत्वारोपि
पदार्थाः फलत्वेन साधनत्वेन च अर्थनाविषया इति साक्षात्परंपराभेदेन पुरुषार्था उच्यन्ते । ज्ञानमपि मोक्षसाधन-
मिति धर्म एवान्तर्भवति । आत्मसाक्षात्कारे हि दुःखाभावरूपो मोक्षो भवति । परब्रह्मवाच्यभगवत्साक्षात्कारे च निरति-
शयानन्दप्राप्तिर्भवतीति विवेकः । युक्तं चेत्तत् । आत्मनस्तदंशत्वात्परमात्मनस्तु तदंशत्वात् । यद्यपि आत्मशब्दो वेदे
परमात्मभगवदादिशब्दवाच्ये परब्रह्मण्येव मुख्यस्तथापि तदंशत्वाच्चिदंशे जीवेपि न विरुद्धः । नच निरवयवे ब्रह्मणि
विभागोयमंशांशिनोरप्रामाणिक इति वाच्यम् । भगवदैच्छिकत्वाद्देवोक्तत्वाद्भगवद्विच्छायाश्च पर्यनुयोगानर्हत्वात् । वेद-
स्यालौकिकत्वात्स्वतः प्रामाण्याच्च । अत एव भगवता व्यासेन निरवयवत्वशब्दव्याकोपमाशङ्क्य 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वा'
दिति समाहितम् । यत्पुनरत्र सूत्रभाष्ये कैश्चित्पूर्वं सूत्रानुसारं व्याख्यायान्ते सर्वं स्वोक्तमुपजीव्योक्तं च खण्डयित्वा
निर्मूलया स्वयुक्त्या समाहितमिव तत्तु स्वबुद्धिकौशलं वा बौद्धावशिष्टकार्यं वेति न जानीमः । स्वतः प्रामाण्यवेदवादि-
नामिदमनुचिततममिति तु जानीमः । अस्तु प्रकृतमनुसरामः । एवं च दुःखाभावपूर्वको निरतिशयाखण्डानन्दलाभः
परमपुरुषार्थः । तत्साधनं च ज्ञानपूर्वको वेदोक्तो धर्म इति सिद्धम् । श्रवणादिरपि विहितत्वाद्धर्म एव । ततश्च
तत्त्वज्ञानात्मज्ञानभगवज्ज्ञानपूर्वकेण यज्ञादिनित्यकर्मादिश्रवणान्तेन धर्मेण प्रभुस्नेहोदकेण निरतिशयाखण्डानन्दपुरु-
षोत्तमप्राप्तिरिति फलितम् ।

एवं च तत्त्वनामात्मनः परब्रह्मणश्च स्वरूपज्ञाने, 'सर्वं ब्रह्मे'ति सर्वस्य ब्रह्मत्वज्ञाने च सति, माहात्म्यज्ञानेन
भगवति भक्तिरुदेति । वेदान्ताश्च तत्त्वात्मब्रह्मस्वरूपं सर्वस्य ब्रह्मत्वं च निरूपयन्तीति पुरुषोत्तमप्राप्तिकामेन पुरुषेण
तेऽवश्यं ज्ञातव्यास्तद्विषयः सपरिकरं ब्रह्म चेति भगवान्वेदव्यास उभयं युगपदाह—'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'ति ।

अज्ञातानि कर्माणि मुख्यफलं न ददति ज्ञातान्येव तु ददतीति कर्मादिभ्यो ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधकमित्यतः शब्दार्थः । ब्रह्मणो भगवतः परमपुरुषस्य, वेदान्तानां च जिज्ञासा विचारोऽधिक्रियत इत्यर्थः । जिज्ञासाशब्दो हि विचारे रूढः । तेन ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्यास्य समासिपर्यन्तं ब्रह्मविचारविषय इति फलितोऽर्थः । ब्रह्मण इति शेषपट्टीत्वाद्ब्रह्मसम्बन्धि सर्वमेव ब्रह्मगुणतत्साधनविरोधनिराकरणादिकं विषय इत्यपि बोद्धव्यम् । ननु शेषपट्टीपरिग्रहे ब्रह्मणोऽविचार्यत्वं गौणत्वं वा स्यात् । नैष दोषः । ब्रह्मणः सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यत्वात्सर्वतन्त्रप्रसिद्धत्वादात्मत्वाच्च तन्मात्रे कस्याप्यास्तिकस्य न सन्देहलेशोपीति तस्याजिज्ञास्यत्वेपि न कश्चिदोपलेभः । जिज्ञास्यसम्बन्धित्वेन ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वमपि पारिशेष्यादागतमेव । न चैवं सम्बन्धित्वेन विचार्यत्वे ब्रह्मणो गौणता स्यादिति वाच्यम् । शब्दे गौणत्वेऽप्यर्थे मुख्यत्वमेव । 'राज्ञः सेवक' इत्युक्ते शब्देन राज्ञो गौणत्वे भासमानेऽप्यर्थतो मुख्यत्वमेव । निराधाराणां गुणादीनां वर्णनासम्भवाद्विचारासम्भवाद्विहविचार एवेति च गृह्यण ।

ननु 'यतो वाच' इति श्रुत्या ब्रह्मणोऽविषयत्वोक्तेर्यो यो विषयः सोऽसौ जड' इति व्याप्तेश्च कथमुच्यते ब्रह्म विचारविषय इति । उच्यते—ब्रह्मणोऽविषयत्वेऽपि स्वप्रकाशत्वेऽपि चाव्यवहार्यत्वेऽपि स्वेच्छया 'एकोहं बहुस्यां' 'तदैक्षत' 'स आत्मानं स्वयमकुरुते'त्यादिप्रामाण्यात् व्यवहार्यत्वमपि । स्वानुग्रहेण परप्रकाशत्वमपि । वेदवाचां विषयत्वमपि । न चैष दोषः । स्वेच्छायाः स्वानुग्रहस्य वेदानां स्वरूपान्तःपातित्वात्स्वप्रकाशित्वस्याऽव्याघातात् । सर्वथाऽविषयत्वे तु 'ब्रह्मविदोऽस्मि परं' 'ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति' 'सर्वं वेदा यत्पदमामनन्ति' 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत' 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इत्यादिसहस्रश्रुतीनामविषयत्वापत्तिः स्यात् । तस्मादविषयो विषयश्च ब्रह्मेति मन्तव्यम् ।

या तु विषयत्वेन जडत्वेन व्याप्तिरुच्यते भ्रामतीतिबन्धे सा तु स्वकपोलकल्पितैव । अविचारनिबन्धना च । तथाहि—विषयत्वेन जडत्वेन व्याप्तिं भन्वानः पृच्छन्ते, आत्मा कश्चित्पदार्थोऽस्ति न वा ? । नास्ति चेदुडितमान्तिकत्वेन । अस्ति चेत्तत्सत्तायां किं नाम प्रमाणम् । कस्मिंश्चिदपि प्रमाणे स्वीकृते प्रमाणविषयतयाऽऽत्मनो जडत्वापत्तिर्दुर्वारा । ननु नात्मा वेदानां पदशक्तैर्विषयः किन्तु 'नेतिनेति' इति पारिशेष्यादस्तीति सूच्यते । अहो भ्रामकत्वं भवतः । तत्रापि पृच्छन्ते । पारिशेष्यमिदं सूचना चेयं प्रमाणं न वा ? । प्रमाणं चेत्तद्विषयत्वमेव । प्रत्यग्वित्तित्वेद्यत्वं चात्मनः सर्वतन्त्रप्रसिद्धमेवेति कृतं साहसिकत्वेन । जडत्वेन विषयत्वेन तु व्याप्तिर्भवतु नाम न तथा काचिद्भानिरस्माकम् ।

किंच ब्रह्मणः सर्वव्यवहारार्हात्त्वे स्वीकृते सर्ववेदान्तानामनर्थकता स्यात् । वेदान्ता ब्रह्मप्रतिपादनं कुर्वन्ति, कुर्वन्तु नाम । ब्रह्मणः सर्वव्यवहाराविषयत्वात्किमस्माकं कार्यं सेत्स्यतीति सर्ववेदान्तानां निरर्थकप्रतिपादकता स्यात् । 'सप्तद्वीपा वसुमती' 'राजासौ गच्छतीति'वत् । ननु 'रज्जुरियं नायं सर्प' इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनसिद्धिर्भयनिवृत्तिर्दृष्टेति ब्रह्मस्वरूपपरा वेदान्ताः केवलं सांसारिककर्मानभिमुखतायां प्रवर्तयन्ति । तस्मान्न ब्रह्म प्रवृत्तिविषयम् । नैतत्किञ्चित् । न हि 'नायं सर्प' इत्युक्तिरुपमन्तरमेव भयनिवृत्तिर्भवति । किन्तु नेत्रमनोव्यापारानन्तरं रज्जुसाक्षात्कारे सति । तस्मान्नायं सर्प इति वाक्यं नेत्रमनोव्यापारादौ प्रवर्तयति न स्वयं भयं निवर्तयति । तस्मान्न ब्रह्मणः सर्वथा प्रवृत्त्यविषयत्वं सर्वव्यवहारार्हात्त्वं वा । न चैवं स्वयंप्रकाशताहानिः । स्वस्य स्वविषयतायां स्वप्रकाशताहानेरभावान् ।

तस्मान्नैवणिकैर्वेदाधिकारिभिर्ब्रह्मसम्बन्धिनां तद्धर्मादीनां, ब्रह्मणो वेदान्तानां च विचारोऽवश्यं कर्तव्यः ॥१॥ ब्रह्मशब्दो ह्यनेकार्थकः । ततश्च किलक्षणकस्य किंप्रमाणकस्य च ब्रह्मणो विचारः प्रस्तूयत इति भवति प्रश्नः ।

तदुत्तरे स्वयमाह सूत्रकारः—'जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात्' । अस्य अनेककोटिब्रह्माण्डात्मकस्य चेतनाचेतनोभयाद्भुतविधिरचनस्य महामहतः प्रपञ्चस्य यतो यस्मात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तः प्राकृतगुणस्पर्शमात्ररहिताहुपादानभूताग्निमित्ताच्च जगत्स्थितिभङ्गा भवन्ति तत्र ब्रह्मेति सूत्रार्थः । ननु ब्रह्मैवायं निमित्तमुपादानं च कारणमित्यत्र किंप्रमाणमित्याशङ्क्य सूत्रकदेशेनाह—'शास्त्रयोनित्वात्' । शास्त्रे योनिः कारणं प्रतिपाद्यं । तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्—शास्त्रोक्तकारणत्वादित्यर्थः । अस्म्येतीदमा रूपनामप्रपञ्चयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । प्रपञ्चत्वात् । तेन येऽत्र सूत्रविभागं कुर्वन्ति स तेषां निरर्थको निःप्रमाणकश्चेति स्पष्टम् । न च सर्वज्ञत्वसाधनाय सूत्रभेद आवश्यक इति वाच्यम् । प्रपञ्चकर्तृत्वेन, 'यः सर्वज्ञः' इत्यादिश्रुतिसहस्रैश्च ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वस्य स्वतःसिद्धत्वात् । जगत्कर्तृत्वेनैव रूपनामकर्तृत्वस्य तेनैव च सर्वज्ञस्यापि च सिद्धेरपार्थक्येवायं प्रयासः । निश्चासस्याऽबुद्धिपूर्वकत्वात्सर्वज्ञासिद्धेश्च । एतत्ताप्यटीकाकर्त्री सर्वज्ञत्वस्याविद्यकत्वस्वीकारान्महता प्रयासेन साधितस्य तस्य दृढतरापार्थक्यसिद्धेश्च । सधर्मकस्याऽवस्तुनो ब्रह्मणः साधितमपि सर्वज्ञं निष्फलं च ।

कारणं त्रिविधं भवति । निमित्तं कर्तुं समवायि च । उपादानमेव समवायि । तत्र ब्रह्मणः किंविधा कारणता । यदि निमित्तमेव जगतो ब्रह्म, तर्हि दण्डादिवदचेतनतापत्तिर्ज्ञानशक्तेर्निरतिशयताभङ्गो वा । यदि कुलालवत्कर्तृमात्रं तर्हि सर्वज्ञताहानिस्तन्निरतिशयताभङ्गो वा । अनाप्तकामताप्राप्तिश्च । यदि च सृष्ट्वत्समवायित्वं, तर्ह्यचेतनत्वं विकृतत्वं चापद्येत । तस्मात्किंविधं ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमिति प्रश्ने सूत्रकार आह—‘तत्तु समन्वयात्’ । सर्वविधकारणत्वेऽपि न कश्चन दोषलेशोऽपीति तोरर्थः । ब्रह्म जगतः समवायिकारणम् । उपलक्षणविधया सर्वविधकारणं च । सर्वत्र जगति अस्तिभातिसुखात्मना ब्रह्मैव समन्वितं दृश्यते इति हेतोर्विषये सूत्रार्थः । ‘आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि’ ‘सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे’त्यादि श्रुतिभिर्ब्रह्मणः सत्स्वरूपविज्ञानस्वरूपानन्दस्वरूपस्वीकारात् । त्रयाणामपि धर्म-रूपत्वाद्वैक्यरूपत्वाच्चैक्यम् । धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यसंबन्धस्वीकारात् । तादात्म्यस्य च भेदसहिष्णुत्वे सत्यभिन्न-त्वम् । नच सत्तादीनां त्रयाणां स्वरूपात्मकत्वमेव न तद्वैक्यत्वं, न वा परस्परभिन्नत्वं किन्तु चिद्रूपत्वाद्वैक्यमेवेति शङ्क्यम् । विकल्पासहत्वात् । तथाहि—एकत्वेनाभिमतानामेषां कश्चिदपि भेदोऽस्ति न वा ? । अस्ति चेद्भिन्नत्वेनाद्वैत-हानिः । सर्वथा भेदो नास्ति चेन्नयाणां सर्वैक्यरूप्याद्वैक्यपौनरुक्त्यापत्तिः । सच्चिदानन्दानामेकेनापि कार्यसिद्धेः । त्रयाणामेकतमस्य सार्थकत्वादित्यस्तु निष्फलत्वेनानर्थक्यब्रुवतापत्तिर्वेदे स्यात् । अनर्थक्यब्रुवताप्यग्रामाण्यं न परित्य-जति । किंच सर्वथा भेदराहित्ये सामानाधिकरण्यमपि न स्यात् । ननु तादात्म्यस्वीकारे ब्रह्मणः सधर्मकत्वं सगुणत्वं च स्यात् । न स्यात् । अप्राकृते निर्गुणे ब्रह्मणि प्राकृतानां गुणानां धर्माणां च वेदेनैव निषिद्धत्वात् । अप्राकृतानां तेषां तेषां च तेनैव विहितत्वात् । अचिन्त्यशक्तौ सर्वभवनसमर्थं ब्रह्मणि दृश्यमानानां विरोधानामकि-ञ्चित्करत्वात् । लौकिकयुक्तीनां तत्राऽप्रवेशात् ब्रह्मणोऽनतिप्रश्रयत्वस्वीकारात् ।

तस्मात् त्रिविधमपि ब्रह्म एकमेव । धर्माणां तद्रूपत्वात् । एकमपि निर्गुणमपि निधर्मकमपि स्वरूपात्मकनिर्दोषा-नन्दात्मगुणसहस्रं ब्रह्म स्वेच्छया विविधप्रकारमनेकं जगद्रूपेण भवति । अत एवाह भगवती श्रुतिः—‘एकोहं बहुस्यां प्रजायेय’ ‘सदेव सौम्येदमग्र आसीत्’ ‘स सर्वं भवति’ ‘स आत्मानं स्वयमकुरुत’ इति ।

सत्स्वरूपं जडाः । चित्स्वरूपं जीवात्मानः । आनन्दस्वरूपमन्तर्यामिणः । सत्स्वरूपे जडत्वभानं तु जीवस्य स्वाविद्यया । ब्रह्मणो निर्दोषत्वात् । त्रिष्वपि ब्रह्मणो विद्यमानत्वाद्वैतं न हीयते । त्रयाणामपि कार्यत्वेन भेदेपि स्वरूपत्वेनाऽभेदात् । ब्रह्मस्वरूपत्वात् ।

कटककुण्डलादीनां कार्यत्वेन भेदेपि सुवर्णरूपस्वरूपेणाऽभेदात् । नच भेद एव कुतो नेत्याशङ्क्यम् । सुवर्णग्राहिणा कार्याणां कुण्डलादीनां सुवर्णत्वेनैव गृह्यमाणत्वात् । भेदे तु तानि तेन न गृह्येरन् । सुवर्णान्यत्वात् । तस्मात् ब्रह्मणो जगद्रूपेण विविधं परिणतत्वेपि शुद्धमद्वैतमेव । शुद्धमद्वैतमेव वेदान्तानां वेदानां च तात्पर्यविषयः । ये पुनर्भासती-निबन्धे भेदाभेदखण्डने विकल्पाः ‘कः पुनरयं भेदो नामे’ति पङ्क्तिमारभ्य कृताः, ते तु परमतमज्ञायैव स्वविकल्पाना-मेव खण्डनाय कृता न परस्वीकृतानामिति मन्महे । तथाहि—नहि भेदाभेदवादिनो वेदान्तिनः कार्यस्य कारणस्य च परस्परं परास्परभावरूपं भेदं, भेदाभावरूपं चाऽभेदं स्वीकृत्य भेदाभेदं साधयन्ति, येन विकल्प्य खण्डितो भवेत् । किन्तु ते ‘नानात्वं भेदः, एकत्वं चाभेद’ इति भेदाभेदं गृहीत्वा कार्यकारणयोर्ब्रह्मजगतोर्भेदाभेदं साधयन्ति । दृष्टान्ते कटककुण्डलादिषु नानात्वं, सुवर्णं चैकत्वम् । हेमकुण्डलकटकग्रैवेयकानीत्यत्र हेमत्वेन सर्वेषामभेदः कुण्डलत्वकटक-त्वादिना च भेद इति को नाम भेदाभेदयोर्विरोधः । एवं ब्रह्मत्वेन कार्यस्य अभेदः, कार्यत्वेन च भेदः । नानात्वमेव कार्यम् । तच्च जन्मस्थितिप्रलयसमयेषु तद्वैक्यत्वेन ब्रह्मणि वर्तते । पृथक्त्ववत् । नच शीतोष्णवत्परस्परविरुद्धयो-र्भेदाभेदयोः कथमेकत्रावस्थानमिति शङ्क्यम् । अननुकूलतर्कत्वात् । तथाहि—शीतत्वं भिन्नाधारवर्ति, उष्णत्वं च भिन्नाधारवर्ति । तयोरेकत्रानवस्थितौ सत्यामपि न तद्दृष्टान्तेनात्र विरोधः कर्तुं शक्यः । द्वयोरन्येकाधारवर्तित्वात् । हेमत्वं कारणत्वं, कुण्डलत्वं कार्यत्वम् । तदुभयं हेमकुण्डलमित्यत्र वर्तते । प्रकृते च नानात्वं कार्यम् । तच्च त्रिष्वपि कालेषु ब्रह्मण्यद्वैते वर्तते इति को नाम विरोधः । प्रमाणमत्र सहस्रशःश्रुतयः । यः पुनरयं ‘यदि हाटकादभिन्नः कटकः, कथमयं कुण्डलादिषु नानुवर्तते’ इत्यादिविकल्पः सोऽयं दृष्टान्तिबन्धनः । तथाहि—कटकादिषु सुवर्णमनुवर्तमानं सर्वैरेवास्फुटितनेत्रैः प्रत्यक्षमेव दृश्यते । तत्र कथमयं प्रश्नः ‘कथं नानुवर्तते’ इति । नानुवर्तते चेत्कथं हाटकार्थिना कुण्डलादीनि सुवर्णत्वेन गृह्यन्ते । हाटकाननुवर्तने हाटकार्थिना न तानि गृह्येरन् । न चैवम् । तस्मान्मुग्धप्रतारणमेवायं विकल्पः । यच्चात्र दृष्टान्तप्रदर्शनं तदपि भिन्नविषयकमेव । इदं तु वस्तुतो ज्ञातव्यं यद्ब्रह्मत्वेन सर्वस्याभेदः । कार्यत्वेन च सर्वस्य भेद एव । तस्मात्सर्वस्य ब्रह्ममयत्वाच्छुद्धाद्वैतमव्याहृतमेव ।

प्रकृतिपुरुषयोर्ब्रह्मांशत्वाच्चाद्वैतहानिः । परमाणूनां त्ववान्तरकारणत्वस्वीकाराच्च ब्रह्मणः कारणत्वव्याहतिः । समन्वयो नामाऽनागन्तुकानारोपितरूपेणान्वितत्वम् । तेनालीकरजतादौ रजतसत्ताया आरोपितत्वात्सत्ताया एवाभावाच्च तस्याः सत्यप्रपञ्चत्वम् । ननु शुद्धपदमद्वैते कुतोऽभिनिवेश्यते । केवलाद्वैतमेव कुतो नाङ्गीक्रियते । उच्यते—मायासम्बन्धराहित्यमेवाऽत्र शुद्धत्वम् । केचित् ब्रह्मकारणतायां मायासम्बन्धं स्वाज्ञानसम्बन्धं वा कल्पयन्ति । ब्रह्म निर्धर्मकं निर्विशेषं मन्यन्ते । तच्च न परिणमति । माययैव परिणतमिव दृश्यत इति वदन्ति । तेन तन्मत-अमोऽस्मन्मते मा भूदिति शुद्धपदं निवेश्यते । अस्मन्मते केवलं ब्रह्मैवास्य जगतः परिणाम्युपादानम् । नच तद्विकृतं भवति । अलौकिकत्वादचिन्त्यशक्तित्वाच्च ।

न च समवाय्युपादानं वा कारणं सर्वत्र विकृतमेव दृष्टं यथा मृदादि कथं पुनर्ब्रह्म समवायि न विकृतं चेत्युच्यत इति शङ्क्यम् । युक्त्या तथासिद्धेः । वेदेनैव तथासिद्धेश्च । तथाहि—स्वरूपान्तरापत्तिर्हि विकारः सा च मृदो न दृष्टा । स्वर्णस्य वा । सिद्धेऽपि घटे कृष्णवर्णगुल्फादिमती सा तावत्येव लभ्यत इति । संस्थानविशेषस्तु तस्या एव धर्मः । स च तद्रूप एव । पृथगस्थितेः । सुवर्णमपि समवाय्यप्यविकृतमेव । अन्यथा शुद्धसुवर्णग्राही शुद्धसुवर्ण-मुद्रां तन्मुद्रिकावलयादिकं वा न गृह्णीयात् । तदन्यत्वात् । गृह्णाति तु । तस्मात्सुवर्णमुपादानमप्यविकृतमेव । 'तुप्यतु' न्यायेन लभ्येत वा क्वचिल्लोके समवायि विकृतम् । न तेन दृष्टान्तेन ब्रह्मणि विकारभावादयितुं शक्यः । 'स सर्वं भवती'तिश्रुत्या तस्योपादानत्वेपि 'अपहतपाप्मे'त्यादिश्रुतिभिर्विकाररहितत्वप्रतिपादनात् । न च लोकविरुद्धं वेदोपि कथं प्रतिपादयेदित्याशङ्क्यम् । ब्रह्मणो व्यापकत्वमिवाविकृतत्वमपि लोकविरुद्धं समानमिति गृहाण ।

वस्तुतस्तु ब्रह्मणोऽलौकिकत्वादचिन्त्यैश्वर्यत्वादुपनिषन्मात्रवेद्यत्वाच्च विशेषतो लोकयुक्तीनां तत्राऽप्रवेश एवेत्युक्तम् । तस्माच्छुद्धं ब्रह्मैव जगदुपादानमिति सिद्धम् ।

केचिदत्र 'शास्त्रयोनित्वा'दिति सूत्रत्रुटिं निराकर्तुकामाः वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वय इह प्रतिपाद्यत इति वदन्ति, पूर्वपक्षे च 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादि'त्यादिसूत्रस्याम्नायस्य क्रियार्थत्वमिति जैमिनीयाशयं परिकल्प्य सर्वस्यापि वेदस्य क्रियापरत्वं स्वीकुर्वन्ति ।

तेषां मते समन्वय एव न सिद्ध्यति । सर्वस्य वेदस्य क्रियापरत्वाभावात् । पूर्वकाण्डमात्रस्य क्रियापरत्वात् । सर्ववेदस्य क्रियापरत्वे ब्रह्मजिज्ञासाया निरर्थकत्वापत्तेः । सिद्धे ब्रह्मणि साध्यत्वाभावाज्जिज्ञासाप्रवृत्तेरेवाशङ्क्यत्वात् । किञ्च सर्ववेदान्तानां निर्धर्मके ब्रह्मणि समन्वय एवाशङ्क्यतमः ।

वस्तुतस्तु वेदान्ताः पूर्वकाण्डञ्चोभयमप्येकशास्त्रमेव । परब्रह्मप्रतिपादकत्वादिति जिज्ञासासूत्र एवाचार्येणोक्तम् । कर्मज्ञानरूपस्य ब्रह्मण एव प्रतिपादनं वेदे दृश्यते । पूर्वकाण्डे क्रियारूपस्य ब्रह्मणः प्रतिपादनम् । उत्तरकाण्डे च ज्ञानरूपस्य ब्रह्मणः प्रतिपादनम् । ननु क्रियायाः क्रियाफलस्य च लौकिकत्वात्कथमलौकिकब्रह्मरूपत्वम् । 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा' इत्यादिश्रुतिभिर्'ब्रह्मार्पणं' मित्यादिभिः स्मृतिभिश्च कर्मणोऽप्यलौकिकत्वस्वीकारात् । 'यज्ञ दुःखेन संभिन्नं नच प्रस्तमनन्तर'मिति वाक्यशेषेण स्वर्गादेः क्रियाफलस्याप्यलौकिकत्वाच्च ।

तस्मात्पूर्वोत्तरकाण्डयोरन्योन्योपकारित्वादुभयोश्च परब्रह्मप्रतिपादकत्वादिकशास्त्र्यम् । ब्रह्मरूपेण ज्ञातान्येव कर्माणि फलं ददति नाज्ञातानीति पूर्वकाण्डस्योत्तरशेषित्वम् । न साधनमन्तरा ज्ञानमात्रेण फलं भवतीत्युत्तरकाण्डस्य पूर्वशेषित्वम् । शेषत्वमङ्गत्वमुपकारित्वमिति यावत् । हठात्पूर्वकाण्डस्य जघन्यफलत्वस्वीकारे तु ब्रह्मणोपि परित्याज्यत्वमायास्यति । 'य एवं वेद प्रतितिष्ठति' 'अन्नवानन्नादो भवति महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्धसेन महान् कीर्त्ये'ति श्रुतिभिर्ब्रह्मज्ञानफलस्यापि लौकिकत्वश्रावणात् । इदं हि कर्म, यज्ञज्ञानपूर्वकं कृतं तदाधिदैविकं भवति । अस्मिन्नेवाधिदैविकयज्ञस्वरूपिणो भगवतो नारायणस्याविर्भावः । यथा पृथुप्रचेतःप्रभृतीनां यज्ञे । न च कर्मकरणे देहाभ्यासस्य कारणत्वादात्मनश्च देहादिव्यतिरिक्तत्वात्कुतः कर्मावश्यकता । तदनावश्यकतायां च व्यर्थमेव साभितमप्यैकशास्त्र्यमिति चेत् । न । 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्महवि'रित्यादिदिशाऽनध्यस्तैरपि तैः कर्मकरणसंभवात् । अत एवोपाख्यानेषु ब्रह्मविद्भिः कृतं कर्म श्रूयते । अत एव चाह श्रुतिः 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' । भेदबाधकेन ज्ञानेनाऽऽस्तिक्यबुद्ध्या स्वरूपविषयकरहस्यज्ञानेन च यत्कर्म कृतं तदेव वीर्यवत्तरमनश्चरं ब्रह्मप्राप्तिजनकं भवतीति श्रुत्यर्थः ।

ननु द्वयोः काण्डयोरन्योन्योपकारित्वेऽन्योन्याश्रयः स्यात् ? । न स्यात् । एकत्र ज्ञानं शाब्दमनन्तरं कर्मकरणेऽपरोक्षमिति नान्योन्याश्रयः । साधनफलक्रमं श्रीसुबोधिण्यां श्रीमदाचार्यचरणा यथाऽऽहुः—‘तच्च साक्षात्कार इति पर्यवसितम् । तत्र विचारसहितप्रमाणेन यद्यपि निर्विचिकित्सं शाब्दज्ञानं भवति तथाप्यन्तःकरणदोषाच्च साक्षात्कारः सिद्ध्यति । तदर्थं प्रथमं धर्मः । ततोऽन्तःकरणशुद्धौ वेदादिसत्प्रमाणे श्रद्धा । ततस्तदर्थस्य मननम् । ततो निदिध्यासनेन साक्षात्कार इव ज्ञानम् ।’ इत्यादि ।

तस्मात् द्रव्यदेवतामन्त्रयजमानहविरादीनां ब्रह्मात्मकज्ञानेन कर्मकरणे न कश्चिदोप इति द्वयोः काण्डयोरन्योन्योपकारित्वमैकशास्त्र्यं च । न चात्ममात्रमेव ब्रह्मेत्यन्यत्र विस्तरः । तस्मात् प्रपञ्चस्याभिन्ननिमित्तोपादानकारणं व्यापकत्वादिस्वरूपात्मकसर्वगुणशोभि प्राकृतत्वादितोपासृष्टं वेदैकवेद्यं श्रीकृष्णपुरुषोत्तमादिपदवाच्यं सपरिकरं ब्रह्म, तच्छुद्धाद्वैतं च, वेदानां वेदान्तानां सूत्रादिशास्त्राणामस्य चाणुभाष्यस्य प्रतिपाद्यो विषय इति सिद्धम् ।

एतच्छास्त्रेऽधिकरणादिलक्षणं तु लीलाप्रविष्टैर्मुम्बईवृहन्मन्दिराधिपतिभिर्विद्वत्काण्डैः कविकुलमौलिमालालितपदारविन्दैर्गोस्वामिश्रीजीवनेशमहाराजचरणैः स्वकृतब्रह्मसूत्रवृत्तावेव निरूपितमिति सा वृत्तिरेव त्रिसूत्र्यास्तेषां वैदुष्यावेक्षणापूर्वलाभाय निवेशिता ततोऽवधेयम् ।

वेदान्तसूत्राणि श्रीमता वेदव्यासमहर्षिणा कदा निर्मितानीति भूतवृत्तत्वाद्यद्यपि निश्चयेन न वक्तुं शक्यते, तथापि तु श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धोपाख्यानेन ज्ञायते श्रीमद्भागवतनिर्माणतः किञ्चित्पूर्वमेवारचितानीति । श्रीमद्भागवते च भगवतः श्रीकृष्णस्य लीला विषयः । भगवाच्छ्रीकृष्णस्त्वितः पञ्चसहस्राब्दपूर्वतमे काल आसीदिति श्रीवेदव्यासमहर्षेरपि स एव काल इत्यनुमीयते ।

इदं पञ्चटीकासमलंकृतं चाणुभाष्यं श्रीमद्वैश्वानरापरावतारश्रीमद्ब्रह्मभाचार्यैः प्रकटीकृतमित्यपरोक्षमिदानीं प्रेक्षावताम् । ते च वैक्रमे पंचात्रिंशोत्तरपंचदशशतके चंपारण्ये तैलङ्गवेल्लनाटिग्रवंशावतंसस्यैकशतसोमयागपवित्रितात्मनः श्रीलक्ष्मणभट्टस्य पत्न्या अल्लमागारुनाय्याः कुक्षेः प्रादुरासन्निति सम्प्रति निखिलभारतीयजनकर्णपरंपरायागतमेव । श्रीमदाचार्यचरणैर्विल्वमङ्गलाचार्येणोपहारीकृतं विष्णुस्वामिपरंपरायागतमाचार्यपदं स्वीकृत्य, स्वयं च विजयनगरे श्रीकृष्णदेवराजः सभायां विवदमानान्वादिगणान्विजित्य राज्ञा सर्वैश्च विद्वद्भिः सहर्षमुपहारीकृतं शुद्धाद्वैतपुष्टिमार्गाचार्यपदं चोररीकृत्य भगवता श्रीपुरुषोत्तमेनाज्ञप्तं मन्त्रराजद्वयं च शिरसा संगृह्य पृथिवीमण्डलं त्रिःपर्यक्रामि । परिक्रमणसमय एव ब्रह्मसूत्राणां भाष्यं, जैमिनीयसूत्रभाष्यं, श्रीमद्भागवतभाष्यं, तत्त्वदीपनिबन्धः सप्रकाशः, प्रकरणग्रन्थाश्चेति बहुशो वादक्षमा रहस्यावकाशिनो ग्रन्था व्यरच्यन्त । श्रीमदाचार्यचरणानां श्रीविठ्ठलनाथपरमानुग्रहेण सर्वत्र वैदुष्यादिगुणेष्व्वात्मनः प्रतिविम्बाविव दीक्षितश्रीगोपीनाथचरणाः दीक्षितश्रीविठ्ठलेशप्रभुचरणाश्चेति द्वौ सुतावभूताम् । उभाभ्यामाभ्यामाविर्भाविता बहुश एव शुद्धाद्वैतपुष्टिमार्गविषयका साधनदीपिकाविद्वन्मण्डनादयो ग्रन्थमणयः सम्प्रति विराजन्त इति न तिरोहितमिदानीम् ।

एतयोर्दीक्षितश्रीविठ्ठलनाथप्रभुचरणानां वंशः सम्प्रति परंपरां लभमानः शोभतेतमां । अत्र सर्वेपि गोस्वामिचरणाः सकलशास्त्रेषु पारदृशानः पण्डितमण्डलाखण्डल एवासन्निति गणनाततिमतिगता एतत्कृता ग्रन्था एव निपुणमवसाययन्ति विदुषो जनान् । तत्र पञ्चसु टीकाकृतसु प्रथमतो गोस्वामिश्रीमुरलीधरचरणा आसन् ।

अपरे विवरणकारा गोस्वामिश्रीगिरिधरचरणाः काश्यां गोपालमन्दिरे श्रीमन्मुकुन्दरायप्रभोश्चरणनलिनलालनकृतार्था वैक्रम एकोनविंश एव शतकेऽष्टादशशतकान्ते वाऽभवन्निति साम्प्रदायिका अवगच्छन्त्येव । तृतीये वेदान्तचन्द्रिकानिर्मातारोऽपि केचनाचार्यचरणा एव । किन्तु पुस्तकद्वितयेऽपि तन्नामनिर्देशाभावाद्दिशेषतस्तान्परिचाययितुमक्षमोऽस्मि । सम्प्रदायतत्त्वव्युत्पत्तिजुनजीवातवः कारुणिकाः श्रीबालकृष्णभट्टमहोदयाः (लालभट्टजी) श्रीपुरुषोत्तमचरणसामयिका इत्यस्माभिर्वादावल्यामुक्तमेव । पञ्चमा भगवदीयहृच्छारामशर्माणः प्रदीपकर्तारः । एतैर्भाष्याक्षराणि पर्यायशब्दप्रदानेन संप्रदायानन्तःपातिनामपि सरलानीव कृतानि ।

उपकारस्मरणम् ।

भगवतो यशोदोत्सङ्गविहरणशीलस्य श्रीबालकृष्णप्रभोः परमोयमनुग्रहो यदहं प्रत्यूहशतैरनुपलं प्रतिह-
न्यमानोऽपि परमगहनस्याऽस्याणुभाष्यहिमगिरैरनुस्रवन्तीं त्रिपथगामिव त्रिसूत्रीमपि शोधनकर्मणाऽवातरम् । सैषा
पुनः संप्रदायस्य परमामुन्नतिमाकाङ्क्षमाणानां विपश्चिदपश्चिमसंसेवितसन्निधानानामात्मना च विद्वद्द्वयाणामस्मत्सर्वस्व-
भूतानां गोस्वामिकुलकौस्तुभश्रीगोकुलनाथचरणानामसीमोत्साहोदार्यानुग्रहफलमिति तदनुग्रहः सर्वैरेवास्यदादिभिः
साम्प्रदायिकैः सम्मान्यः । अपरंच, महाराजचरणैर्यदाहं पुस्तकस्यास्य शोधन आज्ञस्तदा मत्सविधे श्रीमद्वालकृष्णपुस्तका-
लयस्थमेकं गोस्वामिश्रीमद्विरिधरपादरचितं शुद्धप्रायं विवरणपुस्तकं विहाय नासीटीकान्तरम् । तत्समयेऽस्मत्सुहृद्भि-
र्विविधोपपदालंकृतैर्विद्वद्भिर्यैर्भट्टश्रीबलभद्रशर्मभिः श्रीमुरलीधररचितैका शुद्धाऽपरा च श्रीलालभट्टरचिता शुद्धभूयिष्ठेति
टीकाद्वयं प्रथमतः प्रदत्तमिति तेषु शतशो धन्यवादानुपहरामः । तदुपकारं च चिराय न विस्मरिष्यामः । मुम्बईस्थ-
श्रीबलदेवमन्दिराधिपतिभिर्विद्योत्तेजनाशयैर्गोस्वामिश्रीद्वारकेशलालमहाराजैर्वेदान्तचन्द्रिकानास्त्री टीका प्रदत्ता ।
अतस्तच्चरणयोर्धन्यवादानुपयन्त उपकारं स्मरामः । प्रदीपपुस्तकं तु श्रीमद्वालकृष्णपुस्तकालयस्थमीसीत् । किन्तु तद-
शुद्धिभूयिष्ठमिति पंडितवर्यश्रीमद्वालकृष्णपतिरामशास्त्रिमुद्रापितं प्रदीपं, यद्यपि तन्मुद्रितमपि बहुतरमशुद्धं तथापि
प्रेसप्रतिफलकस्थाने बहुशो व्यवहरमिति तेषामप्युपकारः । किन्तु नैकैकपुस्तकेन भाष्यटीकासदृशो ग्रन्थाः शोधितुं
शक्या इति भारतमार्तण्डश्रीगद्वालपुस्तकालयव्यवस्थापकः सम्प्रदायग्रन्थसंशोधनप्रकाशनपरमोत्साहो बी. ए.
वकीलाद्युपपदधारी मूलचन्द्रतुलसीदासगुप्तोऽन्यटीकाप्रतिफलकदान उक्तः । स च तत्पुस्तकालयादात्मनश्च सकाशा-
च्छ्रीमुरलीधरव्याख्याद्वयं श्रीगिरिधररचितं च विवरणं शुद्धिभूयिष्ठमदात् । ततश्चास्मै धन्यवादः । तत्र च पं०
श्रीगद्वालमहोदयपुस्तकालयादिसंस्थानसर्वाधिकारिभिर्धर्माग्रहिभिर्मानीयश्रेष्ठिभिर्भुवनदासवरजीवनदासमहाशयैरपि
पुस्तकप्रदानाज्ञापनैरुपकृतमिति तेषु धन्यवादाः । निर्णयसागराश्रितानां पणशीकरोपाह्वश्रीवासुदेवशास्त्रिणामस्म-
त्सुहृदामुपकारातिशयमपि स्मरामि । यैरेष्टिदोषावशिष्टा अशुद्धीरदृष्टपूर्वाः श्रुतीश्च संशोध्य मयि महदुपकृतम् ।

एतत्पुस्तकमस्मन्महाराजचरणैः संगृहीतेन संवद्रव्येण लब्धवावतारम् । अन्ततस्तु—

गच्छतः स्खलनं कापि भवेदेव प्रमादतः ।

हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥

इति विद्वत्सु विज्ञापयन्विरमामि पल्लवात् ।

विदुषां प्रणयवशंवदो

देवर्षिभट्टश्रीरमानाथशास्त्री

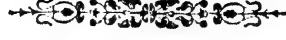
शारदीपूर्णिमा सं० १९७८

पुष्टिमार्गसिद्धान्तकार्यालयः

बडामंदिर—मुम्बई.

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितं ब्रह्मसूत्राणां अणुभाष्यम् ।

पञ्चभिष्टीकाभिः संवलितम् ।

तत्र प्रथमं जिज्ञासाधिकरणम् ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

इदमत्र विचार्यते-वेदान्तानां विचार आरम्भणीयो न वेति ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

गोस्वामिश्रीमन्मुरलीधरविरचिता श्रीमदणुभाष्यव्याख्या ।

योऽनन्तोऽनन्तरूपः सृजति जगदिदं पाति हन्ति स्वशक्त्या
तद्रूपोऽपि द्विरूपः सकलगुणनिधिर्निर्गुणो वश्यमायः ।
संयद्दामो गृहीता करपदरहितो वामनो विश्वतःपात्-
सोऽयं मे वाचि भूयान्निजपदनलिनासक्तभक्तानुकम्पी ॥ १ ॥

श्रीगिरिधारी तनोतु कुशलानि ।

श्रीबालकृष्णोपनामश्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

फलं वेदान्तानां भवति परमेतत्सुखमयं विनिर्णीतं गीताशुकवचनसारोऽपि तदिदम् ।
इदं जीवातुः श्रीव्रजवरवधूनां गिरिधर ! त्वदीयं लावण्यं नयनयुगले मे विलसतु ॥ १ ॥

श्रीहरिः ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

नमामि गोपिकाधीशं नन्दसूनुं कृपानिधिम् । गोवर्धनधरं श्रीमत्कृष्णं मत्प्राणवल्लभम् ॥ १ ॥
अधीशं सर्वविद्यानां स्वाचार्यं कृष्णवाक्प्रभुम् । श्रीमद्वल्लभ इत्याख्यं प्रणमामि मुहुर्मुहुः ॥ २ ॥

श्रीहरिः ।

गोस्वामिश्रीमद्गिरिधरविरचितं विवरणम् ।

श्रीश्रीनाथमुकुन्दरायरसिकस्नानन्दशेषोज्ज्वलश्रीमद्वल्लभविठ्ठलेशसुभगश्रीशैलराजास्सदा ।
अत्राऽऽगत्य मदीयमूर्द्धनि कृपावश्या मुदा स्वासते लीलारासपरास्तदीयचरणाम्भोजे नमाम्यर्थदे ॥ १ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

श्रीवल्लभकृपासिन्धो श्रीविठ्ठलदयानिधे ।
श्रीगोपालगुरो युष्मत्कृपालेशोऽस्तु मे सदा ॥ १ ॥

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता भणुभाष्यव्याख्या ।

रूपप्रपञ्चासक्तांशवारणे शक्तमव्ययम् । शाश्वतं वेदकल्पद्रुमाश्रये तापतापितः ॥ २ ॥

यद्वेदान्तरहस्यमेव निखिलं सूत्रेषु संसूचितं

नानाभ्रान्तितमः कपाटपिहितं ज्ञातुं न शक्यं जनैः ।

तच्छ्रीमन्मुखनिर्गताक्षरपदैः संसेवितैः सूरिभि-

र्विज्ञातं भवति ध्रुवं भगवतो वक्राम्बुजं तं स्तुमः ॥ ३ ॥

कृत्वा चतुर्द्धा शब्दाख्यं ब्रह्म वेदं तु शाखिनम् । यश्चक्रे तमजं कृष्णद्वैपायनमहं भजे ॥ ४ ॥

जीवा दुष्टस्वभावास्तव पदनलिनासक्तिमात्रात्स्वकीयं

त्यक्त्वा दुष्टस्वभावं सपदि गुणगणैस्त्वत्पदाब्जं भजन्ते ।

यद्वाचश्चाप्यवद्यास्तव वदनवचःसङ्गमात्रेण दोषं

संत्यज्य स्वं महात्मंस्तव गुणकथने सानुरागा भवन्तु ॥ ५ ॥

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

वेदबोधितशृङ्गारस्थायिभावात्मकं महः । सुखाकारं परं ब्रह्म बालकृष्णाभिधं भजे ॥ २ ॥

श्रुतिगीताब्रह्मसूत्रश्रीमद्भागवतस्थितम् । तत्त्वार्थं योऽवदद्भाष्ये तं श्रीवल्लभमाश्रये ॥ ३ ॥

श्रुत्यादीनि प्रमाणानि चत्वारि गिरिधारिणम् । गायन्तीत्यवदद्भाष्ये तं वन्दे विठ्ठलेश्वरम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मसूत्राणि जीवानां कृष्णसेवासमृद्धये । कथयामास तं कृष्णद्वैपायनमुनिं स्तुमः ॥ ५ ॥

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

वन्दे श्रीकृष्णवागीशसूनुं श्रीविठ्ठलेश्वरम् । यत्कृपातोऽणुभाष्यीयसिद्धान्तो ह्लादि भासते ॥ ३ ॥

स्वाचार्यचरणाम्भोजमकरन्दरतं सदा । तातं श्रीरघुनाथाख्यं वन्देऽहं कृष्णरागदम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्रघुकुले रत्नं गुरुं श्रीवल्लभाभिधम् । नत्वाऽणुभाष्यविवृतिं प्रभां विस्तारयाम्यहम् ॥ ५ ॥

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

श्रीश्रीनाथं नमामि श्रीनवनीतप्रियं तथा । नौमि श्रीमथुरेशं श्रीविठ्ठलेशं दयार्णवम् ॥ २ ॥

नौमि श्रीद्वारिकाधीशं सर्वकामार्थदायकम् । श्रीमद्रोकुलनाथं च नौमि कारुण्यविग्रहम् ॥ ३ ॥

तथा नमामि तं शश्वधः श्रीगोकुलचन्द्रमाः । श्रीमन्मुकुन्दरायाख्यं नौमि भक्तार्थपूरकम् ॥ ४ ॥

नमामि लीलाललितं श्रीमन्मदनमोहनम् । नमामि श्रीबालकृष्णं श्रीमन्नटवरं तथा ॥ ५ ॥

यः स्वीयान्गतसाधनानगणयज्ञानापराधान्परानेकेनैव कृपासुधाजलधरासारेण संसिञ्चति ।

श्यामत्वं निजशोभयाऽपरवपुर्ध्यानेन यद्गौरतां, तं रायोत्तरशब्दमुद्धृतनिजं श्रीमन्मुकुन्दं भजे ॥ ६ ॥

श्रीमन्मुकुन्दराय त्वच्चरणसरोजे हि मन्मनो भृङ्गः । वासं करोतु सततमति(?)स्त्वां पतिं प्रभुं नौमि ॥ ७ ॥

भगवदीयश्रीमद्विष्णुरामप्रणीतः प्रदीपः ।

ध्यात्वा चैषां पदाम्भोजे नत्वा श्रीछत्रिकं मुदा ।

प्रदीपमणुभाष्यीयपदानां विवृणोम्यहम् ॥ २ ॥

सौभाग्यं हरिदासानामिच्छारामे भवेद्यदि ।

तदियं विवृतिः पूर्णा भवत्विति निदर्शनम् ॥ ३ ॥

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

अथ खलु भगवान्वेदव्यासकर्ता वादरायणनामा महामुनिस्तत्त्वज्ञानमन्तराऽऽत्मस्वरूपाऽज्ञानाऽन्यथाज्ञानाभ्यामिष्टनिवृत्त्यनिष्टप्राप्तिरूपाभ्यां खिद्यमानान् जीवान्निरीक्ष्य कृपाभिः परीतस्तत्प्राप्तितन्निवृत्त्युपायं विचारयंस्तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति 'आत्मलाभान्न परं विद्यते' 'तरति शोकमात्मवित्' 'आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितमि'त्यादि-श्रुतिभिरात्मतत्त्वज्ञानमेव तत्साधनत्वेनावगत्य तस्य पुरुषतन्त्रस्याऽविधेयत्वादात्मा वा रे द्रष्टव्य' इत्यात्मदर्शनमनूय तदुपायत्वेन श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति मनननिदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्यज्ञाभ्यां सह श्रवणं नामाङ्गि विधीयत इति कश्चित् । वस्तुतस्तु शब्दादपरोक्षज्ञानस्याग्रे निराकरिष्यमाणत्वाच्छ्रवणादीनां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरसाधकत्वात्स्वतन्त्रा एवैते विधय इति मन्तव्यम् । तथा च सिद्धे निदिध्यासने ततो द्रष्टव्य इत्यनेन मानसीक्रियारूपमुपासनमेव विधीयते, न त्वात्मदर्शनमनूयते ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासा । १ । ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभाचिति वाक्यादथशब्दप्रयोगेन मङ्गलमाचरितुं निखिलाचार्यवर्याः श्रीवल्लभाचार्यचरणाः सूत्रमेवाऽऽदौ पठन्ति—'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'ति । सूत्रार्थस्तु-यतः कर्मादिभ्यो ब्रह्मज्ञानमेवाऽधिकमिष्टसाधनमतो ब्रह्मजिज्ञासा ब्रह्मविचारोऽथाऽधिक्रियते प्रारभ्यत

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

अथ ब्रह्मसूत्रभाष्यचिकीर्षवः श्रीमत्स्वीयशिक्षार्थमाचार्यप्रभुचरणाः सर्वमङ्गलरूपत्वात्सूत्रोपन्यासेनैव मङ्गलमाचरन्ति । 'अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासे'ति । सूत्रलक्षणं तु-लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च । सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिण' इति । 'स्वल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यं च

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

श्रीमद्गोपाललालं मृगमदविलसद्भालमालं कृतस्व-

स्वामिन्या सुस्मितास्यं ललितगतिलसन्मालगोपालबालम् ।

वेणौ विन्यस्तहस्तं रतिपतिमदहृत्स्वर्णगात्रं सुनेत्रं

रासक्रीडादिलोलं सुललितवसनं राधिकेशं नमामि ॥ ८ ॥

आनन्दरूपिणं देवं विश्वाविर्भावकारणम् । श्रीगोपालमहं वन्दे श्रीगोपीजनवल्लभम् ॥ ९ ॥

नानामतेषु प्रविवेककारि श्रीपुष्टिमार्गप्रवहप्रदर्शि ।

श्रीवल्लभाचार्यपदारविन्दं सुपद्मदीभूतमना नतोऽस्मि ॥ १० ॥

सुखेनैव परावासिसाधिकायाश्च पद्धतेः । बोधकौ श्रीमदाचार्यचरणौ प्रणतोऽस्म्यहम् ॥ ११ ॥

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

चक्षुष्मतां प्रकाशाय भाष्यार्थस्य विना श्रमम् ।

इच्छारामः करोतीमं दीपं दिव्यं सुखावहम् ॥ ४ ॥

अथशब्देन मङ्गलमाचरन्तो ग्रन्थारम्भमाहुः । अथेत्यादि । अथशब्दोऽर्थचतुष्टये वर्तते । मङ्गलेऽधिकारे आनन्तर्ये अर्थान्तरोपक्रमे च । 'ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्ग-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

‘आत्मनि स्वत्बरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाने सर्वमिदं विदितमि’त्यत्र हि दर्शनानन्तरं सर्व-
विज्ञानोक्तेः । ततः पञ्चाङ्गविद्यासम्पत्तौ ब्रह्मापरोक्षानुभव इति सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्याऽन्या-
यत्वात् । अत एव समासेनेति वाक्यसन्दर्भे ब्रह्मभावाऽनन्तरं भक्तौ सत्यां भगवज्ज्ञानमित्युक्तम् । तत्र
कश्चित्पुण्यपुञ्जपरिपाकवशान्निरतिशयपुरुषार्थप्रेप्सायां तदुपायं वेदेऽन्विष्यमाण ‘आत्मनस्तु कामाय
सर्वं प्रियं भवतीत्या’दि पश्यन्नात्मशेषतयैवाऽस्य सर्वस्य प्रियत्वोक्तेरात्मज्ञानमेव, ‘तरति शोक-
मात्मविदित्ये’कवाक्यतायां तदुपाय इति निश्चिनोति । आत्मव्यतिरिक्तं सर्वमेवाऽसदिति बुद्ध्वा,
तस्मात्सर्वस्मादेव विरक्तोऽधिकारीति च ।

तत्र श्रवणं नामोपक्रमादिभिर्लिङ्गैर्वेदान्तवाक्यानामाचार्यमुखाच्छक्तितात्पर्यनिर्णयः । मननं
नाम वाक्यानुग्राहकन्यायशीलनम् । निदिध्यासनं च श्रवणे मनने चेतारानुसन्धानराहित्येन तत्र मनो-
केश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

सूत्रं सूत्रविदो विदु’रिति च । ‘सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः ।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदु’रिति भाष्यलक्षणम् । अत्र वार्तिकेऽति-
प्रसङ्गवारणाय सूत्रानुसारिभिरिति वाक्यविशेषणम् । वार्तिके सूत्रप्रतिकूलार्थवर्णनस्याऽपि सत्त्वात् ।
वृत्तावतिव्याप्तिनिरासाय स्वपदानि च वर्ण्यन्त इति । अथ खलु भगवान्यासोऽस्याऽऽरम्भसूत्र-
त्वादत्रैव जिज्ञासापदेनैतदधिकरणपञ्चाङ्गानि, वेदान्तशास्त्रानुबन्धचतुष्टयं चार्थतः प्रदर्शयन्नधिकर-

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

रासादिलीलारसपूरिताङ्गं निजान्तरङ्गानुजराजहंसम् ।

मायीन्द्रकुम्भीन्द्रहरीन्द्रमीशं श्रीविठ्ठलेशं प्रणमामि नित्यम् ॥ १२ ॥

श्रीहरेः प्रीतिनिष्ठानां सतां स्वान्ते नियोजकौ । श्रीविठ्ठलेशचरणौ प्रणमामि पुनः पुनः ॥ १३ ॥

वन्दे श्रीयदुनाथांश्च भाष्यार्थस्याऽवबोधकान् । सर्वेषामनुकम्पार्थं निजमार्गप्रदर्शकान् ॥ १४ ॥

गुरोर्गोस्वामिनः श्रीमद्वारकानाथशर्मणः । पादारविन्दयुगलं प्रणमामि स्मरामि च ॥ १५ ॥

श्रीमत्प्रभुचरणात्मजगोस्वामीन्द्रो महाराजः । यत्कृपया मयि राजनि पुष्टिफला राज्यवरलक्ष्मीः ॥ १६ ॥

तत्सूनोर्मधुसूदनस्य चरणौ प्रद्युम्ननामा विभु-

योऽभूत्तत्तनयस्तदीयचरणौ नौम्यर्थदौ सन्ततम् ।

श्रीमद्विठ्ठलनाथनामतनयो योऽभूत् सर्वार्थद-

स्तत्पादौ प्रणमामि तस्य तनयः प्रद्युम्ननामा विभुः ॥ १७ ॥

तत्पादाब्जयुगं नमामि तनयो यस्तस्य सेवार्थभूः

श्रीमद्विठ्ठलनाथनामपुरुषस्तत्पादयुग्मे नतिः ।

तस्याऽऽसीत्तनयो मदीयजनको गोपालनामा विभु-

गोस्वामी कुलवारिधौ हिमकरस्तत्पादपद्मे नतिः ॥ १८ ॥

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

लिकौ स्मृता’वितिवाक्याच्छ्रवणमात्रेणैवाऽथशब्दस्य माङ्गल्यसम्पादकत्वाद्भासाचरणैर्मङ्गलार्थं तस्यैवादौ
प्रयोगादथ शब्दानुशासन’मित्यत्र महाभाष्यकारैरपि मङ्गलार्थमथशब्दस्यादौ निबन्धात्स्वयमपि भाष्य-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

निवेशनम् । तथा चोक्तशक्तितात्पर्यनिर्णयरूपस्य श्रवणस्य वेदान्तविचारापरपर्यायस्याऽसर्वज्ञेन कर्तुम-
शक्यत्वात्स्वयमेव जिज्ञासापदेन सन्देहप्रयोजने सूचयन् वेदान्तवाक्यविचारलक्षणां ब्रह्मजिज्ञासां प्रति-
जानीते—‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासे’ति सूत्रेण । चुरादौ सूत्रशब्दो वेष्टनग्रथनविमोचनार्थः पठित
इति, सूच्यते वेष्ट्यते ग्रथ्यते सन्देहाद्विमोच्यतेऽर्थोऽनेनेति सूत्रम् । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घः ।
भूयानर्थोल्पाक्षरैर्यत्र वेष्ट्यत आच्छाद्यते ग्रथ्यते, सन्देहाद्विमोच्यते वेति सूत्रमित्यर्थः पर्यवस्यति । अत
एव ‘लघूनि सूचितार्थानि खल्पाक्षरपदानि च । सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्म-
नीषिण’ इति सूत्रलक्षणमपि सङ्गच्छते । ततश्च भाष्यकारः सूत्रकारसर्वज्ञतां ख्यापयितुं, जिज्ञासापद-
सूचिते सन्देहप्रयोजने च दृढीकर्तुमादौ तत्कृतं जिज्ञासापदवाच्यं विचारमेवाक्षिपति—‘इदमत्र
विचार्यत’ इत्यारभ्य ‘पूर्वः पक्ष’ इत्यन्तेन सन्दर्भेण । भाष्यलक्षणं तु ‘सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र
वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदु’रिति ।
यत्रार्थो वर्ण्यते तद्भाष्यमित्युक्ते सागरादिवर्णनस्य भाष्यत्वं स्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थं सूत्रेति । पदवृत्तावति-
व्याप्तिवारणाय वाक्यैरिति । वार्तिके सूत्रप्रतिकूलवर्णनस्यापि सम्भवात्तद्व्यावृत्त्यर्थं सूत्रानुसारिभिरिति ।

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

कृष्णपादाम्बुजद्वन्द्वप्रेममूर्त्याः शिवोदयम् ।

श्रीमन्मातुः पादयुगं कृष्णावत्या नतोऽस्म्यहम् ॥ १९ ॥

श्रीकृष्णस्य कृपाप्राप्तसुखो गिरिधरः सुधीः ।

कुर्वे विवरणं श्रीमदणुभाष्ये यथामति ॥ २० ॥

काहं मन्दमतिः केदमणुभाष्यार्थचिन्तनम् ।

अत्रार्थे श्रीमदाचार्यचरणौ शरणं मम ॥ २१ ॥

भाष्यस्याक्षरगुम्फोऽयं न बुद्ध्या कलितुं क्षमः ।

तथापि श्रीमदाचार्यकृपयाऽत्र कृतिर्मम ॥ २२ ॥

अथ खलु परमकारुणिका भगवन्तो वादरायणा अनेकपरिवत्सरसमयादारभ्य भगवद्वियोग-
जनितानन्दतिरोभावाऽनधिगतसाङ्गस्वाध्यायान्प्रेक्षायुतांस्त्रैवर्णिकान्प्रवाहमार्गपतितान्समीक्ष्य केवलं
विचारमात्रेणैव तेषां मननादिद्वारा नित्यलीलायां परात्परपुरुषोत्तमप्राप्तिं विधातुं विचारशास्त्रं प्रारिप्सित-
वन्तः प्रथमं जिज्ञासाधिकरणं रचायाञ्चक्रुः—अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । अथशब्दस्तु, श्रीमदाचा-
र्यचरणैर्भाष्ये अथवेत्यादिनाऽधिकार एव सिद्धान्तितः । व्याकरणभाष्ये त्वथेत्ययं शब्दोधि-
कारार्थः प्रयुज्यत इत्युक्तम् । तत्राधिकारः प्रस्तावो द्योत्यत्वेनास्य प्रयोजनमिति कैयटः । तत्र
प्रस्तावः प्रारम्भ इति विवरणम् । एवं च अथेतिशब्दः प्रारम्भार्थे प्रयुज्यमानः स्वरूपतो मङ्गलार्थमपि

भगवदीयश्रीमदिच्छरामप्रणीतः प्रदीपः ।

काराः शिष्यशिक्षार्थं मङ्गलमाचरन्तो मङ्गलार्थमथशब्दमुपनिबध्नन्तोऽथशब्दघटितसूत्रमेवादौ निबध्नन्ति—
अथातो ब्रह्मजिज्ञासा इति । सूत्रलक्षणं तु ‘लघूनि सूचितार्थानि खल्पाक्षरपदानि च । सर्वतः-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

वृत्तिव्यावृत्त्यर्थं स्वपदानीति । 'इदमि'ति । बुद्धिस्थमित्यर्थः । 'अत्रे'ति । व्यासकर्तृके वेदान्तविचार इत्यर्थः । बुद्धिस्थमेवोद्घाटयन्ति । 'वेदान्तानां विचार आरम्भणीयो नये'ति । व्यासेनेति शेषः । तत्र प्रथमं पूर्वपक्षमुद्दिशन्ति—'नारम्भणीय' इति । हेतुं पृच्छन्ति 'कुत' इति । तत्रोप-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

इति । 'इदमत्रे'ति । विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । सङ्गतिश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रे-
ऽधिकरणं स्मृतमिति लक्षणाद्विषयादिपञ्चकघटितं वाक्यमधिकरणमतोऽस्मिन् सूत्रे इदं वक्ष्यमाणमुपो-
द्घाततया चिन्त्यते । जन्मादिसूत्रप्रभृतिषु वेदान्तानां विचारणीयत्वात् । चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपो-
द्घातं विदुर्बुधा इति लक्षणात् । 'वेदान्तानां विचार' इत्यादि । वेदान्तानां विचारो विषयः ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

रणमिदं सूत्रं प्रणीतवान्न तु ब्रह्मविचारप्रतिज्ञामात्रार्थमिदम् । ततस्तत्सर्वं प्रदर्शनीयमित्याशयेनाहुः-
'इदमि'ति । वक्ष्यमाणैतदधिकरणपञ्चाङ्गं शास्त्रानुबन्धचतुष्टयं वेति सर्वमिदमोऽर्थः । सर्वनाम्नो
बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात् । 'अत्रे'ति । अस्मिन्नेव सूत्रे । विचार्यत इति । अग्रिमसूत्रेषु वेदान्ता एव
विचारणीया इत्युपोद्घातसङ्गत्या चिन्त्यत इत्यर्थः । अत्राऽस्यामिति शेषो ज्ञेयः । सा च प्रकृतिसिद्ध्य-
नुकूलार्थस्मृतिः । तादृशार्थनिरूपणेच्छाविशेषो वा । प्रकृतसिद्ध्यनुकूलचिन्ताविषयत्वं वा । तत्र 'विष-

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

भवति । मृदङ्गध्वनिवत् । यथाऽन्यार्थं नीयमानस्य दध्यादेर्मङ्गलार्थत्वमपि । यद्यप्यधिकारो नाम
त्रिप्रकारक इति षष्ठीस्थानेयोगेति सूत्रे व्याकरणभाष्य उक्तम् । तथाऽपि प्रकृतेऽथपद-
समभिव्याहारे प्रारम्भाऽपरपर्याय एवाधिकारो ह्यत्र गृह्यत इति । आरभ्यत इत्यत्राङ्पूर्वकरभधातो-
राद्यकृतिरर्थः । तस्य च विषयतासम्बन्धेन विचारार्थकदेशे व्यापारेऽन्वयः । आद्यकृतित्वं च स्वविषय-
कृतिध्वंसासमानकालीनस्वविषयककृतित्वम् । स्वं विचारस्तद्विषयिणी या कृतिस्तादृशकृतेर्ध्वंसस्तृ-
तीयादिक्षणे वर्तते । तदसमानकालिका या विचारविषयिणी कृतिः सा प्रथमद्वितीयक्षणे वर्तत इति
कृत्वा तत्राऽऽरभ्यत इति व्यवहारः । अत इति चतुर्थ्यन्तम् । आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमित्यनेनै-
तच्छब्दात्सार्वविभक्तिकस्तसिः । एतदर्थमित्यर्थः । अज्ञानार्थं विचार इत्यस्मिन्नर्थे तात्पर्यग्राहकत्वम् ।
इदं चानुपदमेव भाष्ये स्फुटीभविष्यति । जिज्ञासापदस्य रूढ्या विचारार्थकत्वं श्रीमदाचार्यचरणै-
र्भाष्य एवाग्रे, श्रीपुरुषोत्तमैः प्रकाशेऽपि प्रतिपादितम् । अथ श्रीमदाचार्यचरणैर्विचारितं मन्दबुद्धीनां
तु सूत्राणां स्वल्पाक्षरपदवत्त्वेन दुरुहत्वादर्थज्ञानाऽभावादुद्धारो न भविष्यतीत्यधिकरणानां पञ्चावयव-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिण' इति । 'स्वल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यं च
सूत्रं सूत्रविदो विदुरि'ति च । भाष्यलक्षणं च 'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि
च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुरि'ति । एतल्लक्षणस्य वाक्येतिव्याप्तिवारणाय सूत्रानुसारित्वमुक्तम् ।
वृत्तावतिव्याप्तिवारणाय स्वपदानि च वर्ण्यन्त इत्युक्तम् । अधिकरणमवतारयन्ति 'इदमत्रे'त्यादिना ।
नन्वधिकरणस्य पञ्चाङ्गत्वात्पञ्चाङ्गानि च 'विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । संगतिश्चेति पञ्चाङ्गं
शास्त्रेऽधिकरणं स्मृत'मित्यत्र विचाररूपविषयस्यानिर्णीतस्य सूत्रादुपस्थितावपीतराङ्गानां सूत्रा-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

यो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । प्रयोजनं च पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं मतमि'त्य-
धिकरणलक्षणादधिकरणशरीरघटकपञ्चाङ्गान्येवादावाहुः—'वेदान्तानामि'त्यारभ्य 'बोधयन्ती'त्य-
न्तेन । आपाततः प्रतिपन्नः सन्दिग्धार्थो विषयः । तादृशश्चाऽत्र वेदान्तविचार एव । वेदान्तशब्दवाच्या
उपनिषदः । तदर्थनिर्णायकानि ब्रह्मसूत्रतद्भाष्यादीनि च । विचारो नाम साधकबाधकप्रमाणादिभिस्त-
दर्थचिन्तनमननाऽपरपर्यायरूपः । तथा तदर्थसमर्थनं वा तत् । ननु सौत्रब्रह्मजिज्ञासामपलप्याऽसौत्र-
वेदान्तजिज्ञासाविषयकाणि तान्युपन्यस्तुं कथं युक्तानीति चेत् । सत्यम् । शब्दतोऽर्थतो वा सन्दिग्धं
खलु विचार्यम् । वेदान्ताश्चार्थतस्तथेति तद्विचारविषयकाणि तानि युक्तान्येवेति न दोषः । नहि
ब्रह्मण्यस्ति नास्तीति सन्देहः समुचितः । न च तज्जिज्ञासं न वेतिरूपः स उचित इति वाच्यम् ।
'तद्विजिज्ञासस्वे'ति श्रुत्या तन्निश्चायनात् ।

वस्तुतस्तु ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र शेषषष्ठ्यैव ब्रह्मसम्बन्धितज्ज्ञानोपयोगिवेदान्तविचारोऽपि प्रतिज्ञात-
स्तत्रैवेति नाऽसौत्रत्वं ब्रह्मविचारस्य । विहितत्वेनाऽसन्दिग्धत्वात् । अग्रे च वेदान्तैरेव ब्रह्मविचारस्य
करिष्यमाणत्वात्तद्विचारविधेश्चाऽनुपलम्भेन सन्दिग्धत्वात्तद्विचारविषयकाण्येव तानि प्रदर्शयितुं युक्तानीति
न कश्चिदोपलेशः । न च ब्रह्मविचारः सौत्रो वेदान्तविचारस्त्वर्थाक्षिप्त एवेति व्यर्थं तद्विषयपरत्वप्रदर्शन-
मिति वाच्यम् । विनिगमकाऽभावात् । राजदृष्टान्ताऽसिद्धेश्च । शेषषष्ठ्यन्तब्रह्मपदेनैव तस्याऽपि प्रति-
ज्ञातत्वादार्थाक्षिप्तत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च । न चेयं कर्मषष्ठी । तदग्रे निराकरिष्यन्ति भाष्यकृत एव । न
च वेदान्तविचारस्याऽवैधत्वमिति शङ्क्यम् । पूर्वतत्र एवाऽध्यापनाऽदिविधिनैव विहितत्वस्य स्थापित-
त्वात् । वेदान्तविचारविषयकसंशयादिप्रदर्शनरूपो विशयो वेदान्तविचारः कर्तव्यो न वेत्याकारकस्तमेवाहुः—

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

वर्णनद्वारा यावत्सूत्रार्थो भाष्यरीत्याऽल्पो वर्णितः । तत्र प्रथमसूत्रेऽधिकरणाङ्गपञ्चकविचारं कर्तुं प्रतिज्ञा-
माहुः—'इदमत्रे'ति । इदं बुद्धिस्थम् । अधिकरणाङ्गपञ्चकमिति शेषः । विशयो विशयश्चैव पूर्व-
पक्षस्तथोत्तरम् । सङ्गतिश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति लक्षणात् । अत्र पञ्चाङ्ग-
तात्पर्यकेऽस्मिन् सूत्रे । अथ सूत्रस्य स्वल्पाक्षरपदवत्त्वात् कथं तेन पञ्चाङ्गावयवरूपमधिकरणं बोद्धव्य-
मिति चेत् । मैवम् । विचारे प्रसक्ते कर्तव्याकर्तव्यसंशयस्यापि प्रसक्तिः । एवंरीत्या पूर्वपक्षादीनां
प्रसक्तौ पञ्चकतात्पर्येण बोधकत्वं सूत्रस्य बोध्यम् । विचार्यते । उपोद्धातसङ्गत्येति शेषः । एतेन पञ्चा-
वयवमध्ये चरमा सङ्गतिर्दर्शिता । अथ साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानस्य संशयजनकत्वाद्विचाररूपधर्मिज्ञानं विना
संशयो न भविष्यतीति विचाररूपविषयं यत्प्रथममङ्गं तदाहुः—'वेदान्तानामि'ति । विषयमाहुः—

भगवदीयश्रीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

दनुपस्थितत्वात्कथमिदमधिकरणात्मकं सूत्रमित्याकाङ्क्षायां, सौत्राण्येव सर्वाण्यज्ञानीति बोधयितुं बुद्धि-
स्थसकलपदार्थबोधकमिदं पदघटितं वाक्यमाहुः—'इदमत्र विचार्यत इति । इदं पदप्रयोगेणापि कथं
तावदधिकरणाङ्गानां लाभ इति चेदित्थम् । तथाहि—निर्गुणं ब्रह्म सधर्मकं निर्धर्मकं वेति संशये निर्गुणं
ब्रह्म निर्धर्मकमेवेति पूर्वपक्षे प्राप्ते, तादृशं ब्रह्म सधर्मकमेवेति निर्णयो यतो व्यासमीमांसातिरिक्तशास्त्रैर्न
भवत्यतो ब्रह्मविचारो ब्रह्मजिज्ञासापदबोध्योऽयं शब्देनाधिकारार्थेनाधिक्रियते आरभ्यते इति सूत्रार्थे

किं तावत्प्राप्तम् ? नारम्भणीय इति । कुतः ?

साङ्गोऽध्येयस्तथा ज्ञेयो वेदः शब्दाश्च बोधकाः ।

निःसन्दिग्धं तदर्थंश्च लोकवत् व्याकृतेः स्फुटाः ॥

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तिमाहुः—‘साङ्गोऽध्येय’ इति । विचारस्य पुरुषार्थपर्यवसायित्वे तदारम्भो युक्तो न चात्र किञ्चिदपि तद्दृश्यते । तथाहि । अस्ति तावत्साध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिः । तव्यप्रत्ययस्य विधौ विधानात् । सोऽपि नित्य एव । काम्यत्वे त्वर्थावबोधे, कामनायां पडुपेततदध्ययने प्रवृत्तस्यार्थावबोध इत्यन्योन्याश्रयः प्रसज्येत ।

तथाच विधिविषयीभूतस्याध्ययनस्य धर्मत्वम् । वेदे हि प्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानोऽर्थो धर्मशब्देनोच्यत इत्यत्रापि धात्वर्थभावनायां किं केन कथमित्यंशत्रयोपेतायां, ‘दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनाया

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

आपाततः प्रतिपन्नः सन्दिग्धोर्थो विषय इति लक्षणात् । ‘आरम्भणीयो नवे’ति । विशयः संशयः । ‘नारम्भणीय’ इति पूर्वपक्षः । ‘आरम्भणीय’ इति उत्तरः पक्षः । सिद्धान्त इति बोध्यम् ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

‘वेदान्तानामि’ति । प्रतिवादिमतं पूर्वपक्षस्तमाहुः—‘नारम्भणीय’ इति । अनारम्भे हेतुं प्रदर्शयन्ति—‘साङ्ग’ इत्यादिना । ‘शिक्षा कल्पो व्याकरणं छन्दो ज्योतिर्निरुक्तमि’ति षडङ्गानि । गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणं त्वध्ययनम् । अक्षरग्रहणे गुरुच्चारितानामेव शब्दानामनूच्चारणम् । अर्थग्रहणे तु वाक्यान्तरेणाऽपि वाक्यार्थानूच्चारणं ज्ञेयम् । साङ्गाध्ययने हि ‘स्वाध्यायो ध्येतव्यः’ ‘साङ्गो वेदोऽध्येय’ इत्यादिविधिज्ञेयः सर्वाक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायी । न च तावतैवाऽर्थज्ञानं विनाऽकृतार्थता मन्तव्याऽनर्थज्ञस्य स्थाणुरयमिति निन्दाश्रवणात् । ‘ज्ञेयश्चे’त्यर्थज्ञानविधानाच्चार्थज्ञानमपि सम्पाद्यमित्याह—‘ज्ञेय’ इति । एतेनाऽर्थज्ञानसमभिव्याहारादध्ययनस्य विनियोगो वाक्यार्थ इति प्रदर्शितम् । यथा श्रवणादिविधिसन्निहितो दर्शनादिविधिदर्शनफलकत्वं श्रवणादिविधिनां ज्ञापयति तथा साङ्गाध्ययनविधिसन्निहितोऽर्थज्ञानविधिः साङ्गाध्ययनस्यार्थज्ञानपर्यवसायित्वं प्रत्याययतीत्यर्थज्ञानमपि सम्पाद्यमित्याहुः—‘ज्ञेय’ इति । तथा च साङ्गाध्ययनसामर्थ्यादेवार्थज्ञानसम्पत्तेर्विचारस्याऽनुपयुक्तत्वान्नारम्भणीय एव ।

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

‘नवे’ति । पूर्वपक्षमाहुः—‘नाऽऽरम्भणीय’ इति । वेदान्तविचारस्य श्रुत्यर्थबोधे कारणत्वं, वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इति श्रुत्या प्रतिपाद्यत इत्याशयेन पृच्छति—‘कुत’ इति । कारिकया

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

क्रियमाणे विचारकर्तव्यताप्रतिज्ञानात् ‘सन्दिग्धे न्यायः प्रवर्तत’ इतिन्यायात्, विचाररूपविषये विचारः कर्तव्यो न वेति संशये प्राप्ते, विरुद्धयुक्तिभिर्न कर्तव्य इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, तन्निरासेन वेदानुकूलयुक्तिभिर्विचारकर्तव्यतानिर्द्धारणमेव सौत्रविचारकर्तव्यताप्रतिज्ञया लभ्यत इति सूत्रविचारकर्तव्यताप्रतिज्ञाबलादेव पञ्चाङ्गानां लाभ इति बोध्यमिति न कापि पूर्वोक्तानुपपत्तिरिति । अग्रिमसूत्रेषु वेदान्तविचारस्य कर्तव्यत्वाद्विचारे उपोद्घातसङ्गतिरपि लभ्यते । तथाहि—‘चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामु-

अर्थज्ञानार्थं विचार आरम्भणीयः, तस्य च ब्रह्मरूपत्वात्तज्ज्ञाने पुरुषार्थो भवतीति

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

अन्याय्यत्वादुपस्थितत्वाच्चाध्ययनविषयीभूतस्वाध्यायार्थज्ञानमेव किमित्यंशे योजनीयम् । ततस्तदंशस्य फलत्वेन तत्कारणजिज्ञासायां धात्वर्थरूपमध्ययनमेव तत्त्वेन वक्तुमुचितम् । एकपदोपात्तत्वात् । तस्य तु विषयं विनात्मलाभाऽसम्भवात्केवलतद्विषयकस्य तत्र कारणत्वाऽसम्भवाद्यादृशेन तदुपपत्तिर्भवति तादृश एव तत्र विषयत्वेन निवेशनीय इत्यङ्गसहित एव तत्त्वेन निवेशनीयः । गुरूपसत्त्यादिकं चेतिकर्तव्यतात्वेनेति । तदेतत्सर्वमनुसन्धाय भाष्यकारैः साङ्गोऽध्येय इत्युक्तम् । अन्यथा विधिवाक्ये केवलस्यैव स्वाध्यायस्य तद्विषयत्वोक्तेरत्र तत्साहित्यकथनमप्रमाणमेव स्यात् । नन्वेवं सति प्रकृते किमायातमित्यत आहुः—‘अर्थज्ञानार्थं विचार आरम्भणीय’ इति । तथा च तेनैव तत्सिद्धौ विचारस्याऽन्यथासिद्धत्वादनारम्भ-

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

पूर्वपक्षं समर्थयति—‘साङ्गे’ति । वेद इति पूर्वान्वयी । व्याकृतेः व्याकरणात् । कारिकार्थमाहुः—‘अर्थे’ति । तस्य च वेदार्थस्य च । ‘तज्ज्ञान’ इति । ब्रह्मज्ञाने सतीत्यर्थः । ‘पुरुषार्थ’ इति । ‘ब्रह्मविदामोति परमि’ति श्रुतिप्रतिपाद्यो मोक्षो भवतीति हेतोर्ब्रह्म न मन्तव्यं न विचार्यमित्यर्थः ।

केश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

अथवा साङ्गमधीत्याऽपि गुरोरेवार्थज्ञानमपि सम्पादनीयं न तु विचारसहकृतादध्ययनबलादित्याहुः—‘ज्ञेय’ इति । गुरुमुखादेव ज्ञातार्थो वेदः पुरुषार्थाय भवति नाऽन्यथेति नियमविधिरयम् । ननु तथाऽप्यध्ययनकालाऽन्यदापि सन्दिग्धार्थत्वाच्छब्दानां विचारं विना कथमर्थनिश्चय इत्यत आहुः—‘शब्दाश्चे’ति । निःसन्दिग्धमिति क्रियाविशेषणम् । नन्वेवमपि ‘सर्वे सर्वार्थवाचका’ इति वाक्यादनिश्चितसङ्केतानां तेषां विचारमन्तराऽयमेवार्थो नान्य इति कथमर्थनिश्चय इत्यत आहुः—‘तदर्थश्चे’ति । स्वोक्तकारिकार्थविशेषबोधनाय स्वयमेव प्रदर्शयन्ति—‘अर्थज्ञानार्थमि’ति । ननु ‘वेदोऽखिलो धर्ममूलं’ ‘आम्नायस्य क्रियार्थत्वा’दितिवाक्याद्धर्मत्वेन वेदार्थो ज्ञात एवेति न तदर्थ-विचारापेक्षेत्यत आहुः—‘तस्य चे’ति । ‘यज्ञो वै विष्णुः’ ‘धर्मो यस्यां मदात्मकः’ ‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति’ ‘वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्येभ्यः सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वाद् ब्रह्मरूप एव सर्ववेदार्थ इति । ‘तज्ज्ञाने’ ब्रह्मरूपवेदार्थज्ञाने । पुरुषार्थो ‘ब्रह्मविदामोति परमि’ति श्रुत्या परप्राप्तिरूपो भवतीति तादृशार्थज्ञानाय विचार आवश्यक इत्यभिप्रायः । तमिमं निषे-

श्रीलालभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

‘अर्थज्ञानार्थमि’ति । वेदान्तार्थज्ञानार्थमित्यर्थः । तस्य चेति । वेदान्तार्थस्य ब्रह्मरूपत्वादित्यर्थः ।

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

पोद्घातं विदुर्बुधा’ इत्यभियुक्तानां वाक्याद्वेदान्तार्थः कथं सिध्येदितिप्रकृतवेदान्तार्थसिद्धेरनुकूलत्वं विचारेऽस्तीति उपोद्घातसंगतिलाभात् । इदंशब्देनैतावानर्थो बुद्धिस्थः प्रतिपाद्यत इति तमेव सर्वमर्थं प्रकटीकुर्वन्ति—वेदान्तानां विचार आरम्भणीयो न वेत्यादिना । किं तावत्प्राप्तम् ? । कोटिद्वयमध्ये किं सिद्धम् ? ।

वाद्यभिप्रेतां पूर्वपक्षकोटिमाहुः—नारम्भणीय इत्यादिना । तत्राऽनारम्भणे हेतुप्रश्नः—कुत

न मन्तव्यम् । विचारं विनापि वेदादेव साङ्गादर्थप्रतीतेः । न चार्थज्ञानमविहितमविचारि-
ताश्च शब्दा नार्थं प्रत्याययन्तीति वाच्यम् । ज्ञेयश्चेति विधानात् ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

णीयत्वमित्यर्थः । ननु वेदान्तेषु ब्रह्मण एव प्रतिपाद्यत्वेनाऽर्थो ब्रह्मरूप एवेति तज्ज्ञानं कर्मज्ञानापेक्षया-
प्यतिदुरूहमभ्यर्हितं चामृतत्वसाधकत्वेनेति न पदुपेततदध्ययनमात्रात्तत्सिद्धिः, किन्तु विचारसहकृते-
नेति विचारेण तज्ज्ञाने तत्साधनत्वाद्विचारोऽपि पुरुषार्थरूपो भवतीति तस्य कर्तव्यत्वमावश्यकमेवेत्या-
क्षेपाभिप्रायस्तमिमं निषेधति—‘न मन्तव्यमि’ति । तत्र हेतुमाहुः—‘विचारं विनाऽपी’ति । न हि
शाब्दं ज्ञानममृतत्वसाधकं किन्त्वपरोक्षमेव । अन्यथा मनननिदिध्यासनादिविधिनामानर्थक्यप्रसङ्गात् ।
तथा च शाब्दमर्थज्ञानमात्रं तु पूर्वकाण्डार्थज्ञानसाधारणमिति तत्समानयोगक्षेमत्वादुक्तेनैवाऽध्ययनेन
तदुपपत्तिर्भविष्यतीति विचारस्याऽप्रयोजकत्वमित्यर्थः । पुनः किञ्चिदाशङ्क्य समाधत्ते—‘न चार्थ-
ज्ञानमि’ति । अर्थज्ञानस्य फलत्वेनान्वयादविहितत्वं कारणान्तरानपेक्षत्वं चेति वेदान्तवाक्यस्थानामेव
शब्दानां तत्र कारणत्वम् । उपस्थितत्वा‘त्तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी’ति श्रुतेस्तस्य श्रुत्येकसम-
धिगम्यत्वाच्च । तथा चोक्ताध्ययनेनाऽऽपाततस्तदर्थबोधेऽपि विचाराऽभावेऽविचारितैस्तैर्न निश्चयात्मकं
ज्ञानमुत्पत्स्यत इति तदर्थं विचार आवश्यक इत्याशङ्कां निराकर्तुमाहुः—‘न च वाच्यमि’ति ।
तत्र हेतुमाहुः—‘ज्ञेयश्चेति विधानादि’ति । अध्ययनानन्तरं हि ज्ञेयत्वमुपदिश्यते । तच्च मननमे-

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

ब्रह्मज्ञानं मोक्षसाधनं न तु ब्रह्मविचारः । तत्तु साङ्गवेदाध्ययने सति व्याकरणादेव भविष्यतीति भावः ।
स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधिनऽध्ययनमेव विहितं नार्थज्ञानम् । केवलं व्याकरणेन विना शब्दा

केश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

धन्ति—‘न मन्तव्यमि’ति । न सिद्धान्तयितव्यमित्यर्थः । तत्र हेतुः—‘विचारमि’ति । अत्राऽधी-
तादिति शेषः ।

ननु साङ्गाऽध्ययनभावनायां फलत्वेनाऽन्वयादध्ययनवदविधानाच्चार्थज्ञानस्याऽविहितत्वेनैते
विचारं नार्थनिश्चय इति स आवश्यक इत्यत आहुः—‘न चार्थज्ञानमि’ति । तत्र हेतुः—‘ज्ञेय’श्चे-

भगवदीयश्रीमदिच्छारासप्रणीतः प्रदीपः ।

इति । तत्र विनैव विचारं वेदार्थनिर्णयसम्भवरूपं हेतुमाहुः—साङ्गोऽध्येय इत्यादिना ।
शब्दाश्च बोधकाः । वैदिकशब्दाः स्वार्थबोधकसाक्षप्रसहिताः विचाररूपव्यासमीमांसां विनैव
स्वार्थबोधका इत्यर्थः । वैदिकशब्दानां शक्तिग्राहकं प्रमाणमुपन्यस्यन्ति—‘निःसन्दिग्ध’मित्या-
दिना । लोकवत् धातुप्रकृतिप्रत्ययादिशब्दानामिवेत्यर्थः । व्याकृतेः व्याकरणात् । स्फुटाः
तत्तद्धर्मावच्छिन्नशक्तिग्रहविषयाः । एवं निघण्टुनिस्तुतादितोऽपि बोध्याः । उक्तकारिकार्थं स्फुटीकुर्वन्ति-
‘अर्थज्ञानार्थ’मित्यादिना । तस्य च । वेदार्थस्य चेत्यर्थः । तज्ज्ञाने ब्रह्मज्ञाने । वेदादेव
साङ्गात् । अधीतादिति शेषः । अविहितं, केन सम्पादनीयं कथं संपादनीयं, किमर्थं संपादनीय-
मित्यंशत्रयविशिष्टभावनाविषयीभूतं न भवतीत्यर्थः । अविचारिताः मीमांसातर्केन निर्णीताः । ‘अक्ताः
शर्करा उपदधाति’ ‘सक्तूञ् जुहोती’तिवदित्यर्थः । तत्रार्थज्ञानविधिमाहुः—ज्ञेयश्चेत्यनेन ।

गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः ।

अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च पडेते पाठकाधमाः ॥

इति बाधोपलब्धिश्च । शब्दश्चक्षुरादिवन्न सन्दिग्धार्थप्रतिपादकः । तदर्थश्च व्याक-

गोस्वामिश्रीसुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

वेति तेनैव तन्निश्चये विचारस्याऽप्रयोजकत्वमित्यर्थः । न च ज्ञेयश्चेत्यत्र मननोक्तौ किं विनिगमकमिति वाच्यम् । पडङ्गो वेदोऽध्येय इत्युक्त्वाऽनुपदमेव ज्ञेयत्वमुपदिश्यते । तच्च ज्ञेयत्वं न ज्ञानमेव तद्वन्त्यम् । पडुपेताध्ययनविधिवलादेव तत्सिद्धेः, तथा चैतदुक्त्यन्यथानुपपत्तिरेवैतस्य मननपरत्वं गमयतीति विनिगमनायाः सत्त्वात् । ननु मननस्य न्यायशीलनरूपत्वेन विचारणाऽभेदात्कथं तन्निराकरणमिति चेन्न वयं सर्वथैव विचारं व्यासेधामः, किन्तु शब्दशेषत्वमेव । वेदान्तानामित्युक्तेः । पुनस्तत्रैव साधकान्तरमाहुः—‘गीती’ति । अधमत्वेऽर्थज्ञानाभावमात्रमेव प्रयोजकं न तु निश्चयाभाव इत्यर्थज्ञानदशायां पडुपेतस्यैवाऽपेक्षितत्वान्न कारणान्तराऽपेक्षास्तीति नात्र विचारस्यावकाश इति सिद्धम् । द्वितीयो हेतुर्विपक्षबाधकत्वेन भाष्यकारैरुपन्यस्त इति ज्ञेयम् । अस्मि तावद्भाव्यकरणेति कर्तव्यतालक्षणांशत्रयोपेता भावना । किं केन कथमित्यंशत्रयपूर्णा हि भावनेति भट्टाचार्यैरुक्तत्वात् । सा च द्विविधा । अर्थभावना, शब्दभावनेति । तत्र पुरुषप्रवृत्तिरर्थभावना । पुरुषप्रवर्तनसामर्थ्यलक्षणा शब्दभावनेति । उभयोरपि प्रत्येकमंशत्रयविशिष्टत्वम् । तद्यथा—यजेतेत्यत्र लिङ्प्रत्ययगम्याया अर्थभावनाया धात्वर्थ एव भाव्यत्वेन वाच्यः । एकपदोपात्तत्वेन सन्निहितत्वात् । स च क्लेशात्मकोऽतोर्थभावनायाः पुरुषार्थविषयत्वाऽन्यथानुपपत्त्या धात्वर्थं विहायाऽन्यपदोपात्तमप्यधिकारिविशेषणं स्वर्गं भाव्यत्वेन कल्पनीयम् । तथा च स्वर्गादिकं भाव्यं, धात्वर्थः करणं, प्रयाजादय इतिकर्तव्यतेत्येवमंशत्रयमर्थभावनायाः सम्पद्यते । तस्यां भाव्यस्वरूपायां पुरुषप्रवृत्तिलक्षणायामर्थभावनायां पुरुषं प्रेरयन्ती शब्दभावना चोदनेत्युच्यते । चुद प्रेरण

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

अपि नार्थबोधका भविष्यन्तीत्याशयेनाऽऽहुः—‘न चे’ति । ‘बाधोपलब्धिरिति । अधमे विधिर्न प्रवर्तत इत्यध्ययनविधिबाधोपलब्धिरित्यर्थः । ‘न सन्दिग्धार्थप्रतिपादक’ इति । दूरादृष्टे कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

तीति । किञ्चाऽनर्थत्वे बोधकमप्यस्तीत्याहुः—‘गीती’ति । तथा च गुरुमुखादेवार्थज्ञानं संपाद्यमिति बाधवाक्याशयाद्विचारो व्यर्थ एवेति सिद्धम् । अन्यथा साङ्गाऽध्येतुर्विचारेण सर्वस्याऽप्यर्थज्ञानसिद्धेरधर्मत्वेन जुगुप्सा निरवकाशैव स्यात् । ननु निर्दोषाणामेव प्रमाणानां प्रमापकत्वात्संदिग्धार्थप्रतिपादकत्वेन सदोपत्वाच्च शब्दानां कथं तेभ्योऽर्थनिश्चयस्तद्वत् इत्यत आहुः—‘शब्द’ इति । न हि

भगवदीयश्रीमद्विच्छारासप्रणीतः प्रदीपः ।

तथा च पदार्थज्ञानकरणिका गुरुरूपसत्यादीतिकर्तव्यताका इष्टफलिका भावना । तथाऽर्थज्ञानस्य लब्धेर्विज्ञानविधिसिद्धिः । अन्यथाऽनुपपत्तिप्रसूतार्थापत्त्या असामग्रीकमर्थज्ञानसम्पादनमाहुः—‘गीती’त्यादिना । बाधोपलब्धिः अर्थज्ञानं विना वेदाध्ययनेऽधमत्वापत्तेरर्थज्ञानं विनाऽध्ययनस्यैवाऽसम्भवादध्ययनविधेर्बाधापत्तिरतोऽर्थज्ञानमर्थाक्षिप्तमिति बोध्यम् । न च ज्ञानस्य संशयात्मकस्यापि सम्भवाद्विरुद्धकोट्यपसारणाय विचार आवश्यक इति वाच्यमिति वदन्ति—शब्देत्यादिना । न सन्दिग्धार्थ-

रणादिना निश्चीयते । यथा लौकिकवाक्ये । तथा वेदेऽपि । न च तद्विरुद्धं निर्णेतव्यम् ? ।
अप्रामाणिकत्वप्रसङ्गात् । तस्माद्वेदार्थज्ञानार्थं विचारो नारम्भणीयः ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

इत्यस्माद्धातोश्चोदनाशब्दव्युत्पत्तेः । तदेवमर्थभावनैव भाव्यम् । शब्दभावनाप्रत्यायकं ज्ञानमेव
करणम् । स्तुतिनिन्दार्थवादादिज्ञानमितिकर्तव्यतेत्यंशत्रयं शब्दभावनाया अपि सम्पद्यते ।

ननु(?) शब्दभावनाया वाचकाभावात्कथं प्रतीतिः । लिङादिप्रत्ययान्तस्य त्वाख्यातत्वसामान्या-
ऽऽकारेणार्थाभिधायित्वादिति वाच्यम् । पार्थक्येन वाचकाऽभावेऽपि तस्यैव लिङादिरूपविशेषाऽऽकारेण
शब्दभावनाभिधायित्वस्याऽप्यङ्गीकारात् । तदुक्तम् ।

अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः ।

अर्थात्मभावनात्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते ॥

इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । प्रकृतमनुसरामः । नन्वेवं साङ्गाध्ययनबलादेव शब्दैरापात-
तोऽर्थज्ञानसिद्धावपि न निःसंदिग्धं तत्सिद्धिः । इन्द्रियाणां हि चक्षुरादीनां दोषरहितानामेव
निःसन्दिग्धार्थप्रकाशकत्वेन तत्समानयोगक्षेमत्वाच्छब्दानामपि केवलानां कथं निःसन्दिग्धार्थप्र-
तिपादकत्वमित्यत आह—‘शब्द’ इति । न हि चक्षुरादिवच्छब्दानां सन्दिग्धार्थप्रतिपादकत्वं
केनाऽपि वक्तुं शक्यम् । चक्षुरादीनामिन्द्रियत्वाद्धमप्रमादादिदोषाणां तत्र सम्भवात्तदभावोऽपि तत्र
प्रतिबन्धकाभावत्वेन कारणमस्तु । न चेह तथा । शब्दानामिन्द्रियाविषयत्वेनाऽतीन्द्रियत्वात्तदो-
षाणामत्राऽसम्भवात् । अन्यथा निर्दुष्टैरपीन्द्रियैः प्रमानुत्पत्तिः स्यात् । ननु शब्दानामर्थप्रत्यायकत्वे-
ऽगृहीतसङ्केतानामपि शब्दानां श्रवणार्थप्रतीतिः स्यादत आह—‘तदर्थ’ इति । न हि शब्दः

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

उच्चैस्त्वविशिष्टे ‘अयं स्थाणुर्वा पुरुषो वे’ति सन्देहे केनचिदोप्तेनाऽयं पुरुष इति शब्दप्रयोगे क्रियमाणे
‘अयं पुरुष’ इति निश्चय एव जायत इति भावः । तद्विरुद्धं व्याकरणविरुद्धम् ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

गौरित्युक्ते सत्वान्तरबोधः सम्भवति । यश्च ततो नाऽर्थप्रत्ययः स तु प्रमात्रादिदोषादेव । ननु
शब्दानामेव तथार्थप्रत्यायकत्वे विनैव विचारमज्ञातशक्तिकेभ्योऽपि वैदिकेभ्यस्तेभ्योऽर्थप्रत्ययः स्यादि-
त्यत आहुः—‘तदर्थश्चे’ति । वैदिकशब्दानां मुख्यवृत्तिप्रतिपाद्योऽर्थः । दृष्टान्तेन तदेव द्रव्यन्ति—
‘यथे’ति । आदिशब्देन वैदिकव्यवहारपारम्पर्यपरिग्रहः । एतेनैव वैदिकलौकिकशब्दयोर्भेदोऽपि
ध्वनितः । व्याकरणाद्यननुरन्ध्याऽनुरन्ध्य च लौकिकव्यवहारं, लोके कचिद्विचारेणैवाऽर्थनिश्चयस्तथा
वेदेऽप्यस्त्वित्यत आहुः—न चेति । उपसंहरन्ति—‘तस्मादि’ति । अत्रैकदेशिमतेन समादधते—

भगवदीयश्रीमद्विचारामप्रणीतः प्रदीपः ।

प्रतिपादकः परोक्षं ज्ञानं निश्चयात्मकमेवेतिसिद्धान्तान्न सन्दिग्धार्थप्रतिपादक इत्यर्थः । तदर्थश्च
वैदिकशब्दार्थश्च । आदिशब्देन निघण्टुनिरुक्तादि ग्राह्यम् । तद्विरुद्धं व्याकरणादिविरुद्धम् ।
निर्णेतव्यं विचारेण निर्णेतव्यम् । अप्रामाणिकत्वप्रसङ्गात् तादृशनिर्णयस्याप्रामाणिकत्व-
प्रसङ्गादित्यर्थः ।

स्यादेतत् । न वेदार्थज्ञानमात्राय विचारः । किन्तु ब्रह्मज्ञानाय । तस्य चाऽऽत्मरूपत्या-

गोस्वामिश्रीमन्मुरलीधरविरचिता श्रीमदणुभाष्यव्याख्या ।

स्वरूपेणैवोच्चार्यमाणोऽर्थप्रत्यायको भवति । शक्तिग्रहस्यापि तत्र सहकारित्वात् । तद्वहस्तु व्याकरणा-
दिसाध्यः । तद्यथा भ्वादिशब्दानां सत्तादिवाचकत्वं व्याकरणादिनैवाऽवगम्यते । न हि लोके वेदे
वा शब्दानां तत्तदर्थवाचकत्वं व्याकरणादेरन्यतः सिद्धं भवति । तदुक्तं 'शक्तिग्रहं व्याकर-
णोपमानकोशासवाक्याद्भवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः
सिद्धपदस्य वृद्धा' इति । एतेषामुदाहरणानि ग्रन्थान्तरेषु द्रष्टव्यानि । विस्तरभयान्नाऽत्र लिख्यन्ते ।
ननु व्याकरणादेर्भ्वादिशब्दार्थप्रत्यायकत्वेऽपि न तन्निश्चायकत्वमस्तीति चेत् । न । न हि व्याकरणेन
पदानां सन्दिग्धार्थः प्रतिपाद्यते । तथा सति महता प्रयासेन तत्करणं व्यर्थमेव स्यात् । किञ्च ।
व्याकरणस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां 'रक्षोहागमलध्वसन्देहाः प्रयोजनमि'ति भाष्यकारै-
र्निःसन्दिग्धार्थप्रतिपादकत्वस्य स्वयमेवोक्तत्वाच्च । एवमेवोपमानादीनामपि निःसन्दिग्धार्थप्रतिपादकत्वे
विपक्षबाधकत्वेन तर्काः स्वयमूह्याः । नन्वस्तु नाम व्याकरणादीनां निःसन्दिग्धार्थप्रतिपादकत्वं
तथापि लौकिकानामेव तेषां तदस्तु नाऽलौकिकानामित्यत आह—'यथे'ति । न ह्यथशब्दानुशासनमि-
त्यत्र लौकिका एव शब्दा अधिक्रियन्ते नाऽलौकिका इत्यत्र किञ्चिन्नियामकमस्ति शब्दसामान्यग्रहस्य
लौकिकवैदिकोभयसाधारणत्वात् ।

किञ्च । 'अथ शब्दानुशासनमि'ति शब्दानुशासनमधिकृत्य लौकिकानां वैदिकानां चेति
स्वयमेवाग्रे भाष्यकारैर्गूढाभिसन्धेरुदाहृतत्वाच्च । किञ्च 'मयैतयोर्भाषायां' 'द्वयच्छन्दसि'
'सर्वत्र विभाषा गोरि'त्यादिसूत्रेषु लौकिकवैदिकशब्दविवेचनस्य स्वयमेव कृतत्वाच्च । तस्मा-
द्यथा लौकिकवाक्ये व्याकरणादिभिरर्थनिर्णयस्तथा वैदिकेऽपीति सिद्धम् । ननु व्याकरणादेर्निःसन्दि-
ग्धार्थप्रत्यायकत्वेऽपि विचारस्य तद्विलक्षणार्थप्रतिपादकत्वात्तदर्थं विचारः कर्तव्य इत्याशङ्कानिरासा-
याऽऽह—'न च तद्विरुद्धमि'ति । सङ्केतवैलक्षण्येन बोधजननेऽप्रामाणिकत्वमन्यथा त्वन्यथा-
सिद्धत्वमिति हृदयम् । उक्तमर्थमुपसंहरन्ति—'तस्मादि'ति । तस्माद्विचारस्य केनाप्यंशेनाऽनन्यथा-
सिद्धत्वायोगान्नारम्भणीय एव विचार इति सिद्धम् ।

अत्रैकदेशी किञ्चित्समाधत्ते—'स्यादेतदि'ति । यदुक्तमर्थज्ञानार्थं विचारो नारम्भणीय इति

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

अत्रैकदेशी स्वमतेन सिद्धान्तं वक्ति—'स्यादेतदि'ति । एतत् अग्रिमरीत्या विचारकर्तव्यत्वं
स्यात्तर्हे उपपद्यताम् । तस्य ब्रह्मणः । विशेषणस्यैव तच्छब्देन परामर्शः । पटोलपत्रं पित्तघ्नं

केशिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

'स्यादेतदि'ति । वक्ष्यमाणप्रकारेणाऽऽरम्भणीयत्वं स्यादित्यर्थः । तदाहुः—'न वेदार्थे'ति । किं ताव-
तेत्याकाङ्क्षायामाहुः—'तस्य चे'ति । ब्रह्मणः । 'पटोलपत्रं पित्तघ्नं नाडी तस्य कफापहे'त्यादौ

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

एकदेशी स्वमतेन व्याससूत्रात्मकविचारस्य कर्तव्यतामुपपादयति—स्यादेतदिति । एतत् वक्ष्य-
माणम् । स्यात् विचारप्रयोजकं स्यात् । वेदार्थज्ञानमात्राय वेदघटकपदानामर्थज्ञानमात्रायेत्यर्थः ।

तस्य चाऽविद्यावच्छिन्नत्वाद्देहात्मभावदृढप्रतीतेस्तदतिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽभावान्न वेदमात्रा-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तत्तु स्यादेव । ननु क तदा विचारस्योपयोगस्तत्राऽऽह—‘न वेदार्थज्ञानमात्राये’ति । न हि वेदार्थज्ञानमात्राय विचार आरभ्यते येन सूत्रकारः पर्यनुयोगार्हः स्यात्किन्तु ब्रह्मज्ञानाय । तथा हि—वृहत्त्वाद्बृंहणत्वाद्वा ब्रह्मैव खल्वाऽऽत्मशब्देन सर्वत्र वेदान्तेषु गीयते । तज्ज्ञानस्य ‘चाऽऽत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते विज्ञातमिदं सर्वं विदितमि’त्युपक्राम्यैतावदरे खल्वमृतत्वमि’-त्युपसंहारेण परमपुरुषार्थभूताऽमृतत्वसाधनत्वं प्रतिपाद्यते । तस्य पुरुषतन्त्रम्याविधेयत्वात्तदुपायत्वेन ‘ह्यात्मा चारे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य’ इति मनननिदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्य-ज्ञाभ्यां सह विधीयते श्रवणम् । तच्च वेदान्तवाक्यानामाचार्यमुखादुपक्रमादिलिङ्गैः शक्तितात्पर्याविधा-रणम् । तच्च विचारं विना न सम्भवतीति विचारस्य श्रवणादिद्वारा ब्रह्मज्ञानसाधकत्वात्तत्प्रतिज्ञोचितेति चेत् । न । य एवाऽऽत्मा सर्वत्र वेदान्तेष्व्यात्मशब्देन गीयते स एवायमाकीटपतङ्गस्य आच देवर्षिभ्यः प्राणिभृन्मात्रस्येदंकारविषयेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो विविक्ततयाऽहमित्यसन्दिग्धाऽपर्यस्ताऽपरो-क्षानुभवसिद्ध इति न तत्साधनत्वेन वेदान्तवाक्यानि विचारणीयानि । न हि जातु कश्चिदत्र सन्दिग्धे-ऽहमनहं वेति । नापि विपर्यस्यति नाहमेवेति । नहि सर्वतोधिकप्रत्यक्षप्रमाणसिद्धेऽर्थे प्रमाणान्तराऽपेक्षा लोके कचिदृष्टचरी ।

नन्वहंप्रत्ययस्य देहादिमिश्रविषयत्वात्कथं विविक्ततद्विषयत्वमिति चेत् । न । तद्विषयत्वे तु ‘य एवाऽहं कौमारे पितरावन्वभूवं स एव वार्द्धके पौत्रादीननुभवामी’ति प्रतिसन्धानं न भवेत् । बालस्थविरशरीरयोः परिणामभेदेन भिन्नत्वात् । न चाऽवयवोपचयाऽपचयजन्यपरिणामभेदेन बालस्थ-विरशरीरयोर्भिन्नत्वेऽपि न वस्तुतो भेदोऽस्तीति न विविक्ततद्विषयत्वमिति वाच्यम् । स्वप्नदशायां हि य एव दिव्यं शरीरमास्थाय तदुचितान् भोगान् भुञ्जान एवाऽहं भोक्ताऽहं कर्ते’ति मन्यते स एव

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

नाडी तस्य कफापहेत्यत्र दर्शनात् । तस्य आत्मनः । अयं भावः—एकदेशिनोच्यते यदि विचारो न क्रियते चेद्देहाजीवात्मस्वरूपत्वं ब्रह्मण इति ज्ञानं भविष्यति । जीवात्मनस्तदविद्यावच्छिन्न-

केश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

विशेषणमात्रस्याऽपि तत्पदेन ग्रहणात् । ‘सर्वव्यापी सर्वभूतान्नरात्मे’त्यादिश्रुतेरात्मत्वम् । ‘तस्य चे’ति आत्मनः । ‘अविद्ये’ति । देहाद्यध्यासलक्षणाऽविद्यायुक्तत्वात् । अध्यासो नाम पूर्व-दृष्टस्य परत्राऽवभासः । ‘देहे’ति । देहादावात्मत्वस्य दृढज्ञाना यदहमिति प्रतीतिरध्यस्तसकलदेहादि-धर्मोपभृतात्मविषयत्वेनाऽविद्यासम्बन्धरहितशुद्धात्मस्वरूपज्ञानाय विचार आवश्यकः (?) ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

तस्य चाऽऽत्मरूपत्वादिति । तस्य ब्रह्मणः । आत्मरूपत्वादित्यर्थः । तच्छब्देन ब्रह्मज्ञानशब्दान्तर्गतब्रह्मशब्दवाच्यं ब्रह्म परामृश्यते । ‘पटोलपत्रं पित्तघ्नं नाडी तस्य कफापहे’त्यत्र तच्छब्देन पटोलपत्रशब्दान्तर्गतपटोलशब्दवाच्यपटोलवत् । ‘देहात्मभावदृढप्रतीतेरिति । देहात्मप्रत्ययस्य प्रत्यक्षत्वाच्च वेदमात्रादसम्भावनाविपरीतभावनानिवर्तकं ब्रह्मज्ञानमुत्पद्यते । अतो ब्रह्मज्ञानाय

दसम्भावनाविपरीतभावनानिवर्तकं ज्ञानमुत्पद्यते । प्रत्युत देहात्मभावदृढप्रतीतेः श्रुतेरुप-
चरितार्थत्वं स्तुतित्वं वा कल्पयिष्यतीति, मैवम् ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

स्वप्नान्ते प्रतिबुद्ध्य 'नाहं देवः किन्तु मनुष्य एवे'ति निश्चिनोति । तत्रोभयोरपि शरीरयोः सर्वथा भेदेऽप्यहमिति प्रत्ययस्याऽवाध्यमानत्वान्न देहात्मत्वोऽयं प्रत्यय इति । बुद्धिमनसोश्च करणत्वेन नाहमितिकर्तृप्रतिभासविषयत्वम् । विषयेभ्यस्तु स्थवीयानेव विवेकः । नन्वेवं कृशोऽहं स्थूलोऽहमन्धो-
ऽहमित्यादयः प्रयोगाः कथमिति चेन्मन्त्राः क्रोशन्तीत्यादिवदौपचारिका एवेति बुद्ध्यस्व । तस्मादिदं-
कारविषयेभ्यो देहेन्द्रियादिविषयेभ्यो व्यतिरिक्तः स्फुटतरमहमित्यनुभवसिद्ध एवाऽऽत्मेति न तस्य जिज्ञास्यत्वमिति चेत् । उच्यते । नहि य एवाऽऽत्मा सर्वेषु वेदान्तेषु सर्वेषु च स्मृतीतिहासपुराणेषु समस्तोपाधिरहितनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वेन गीयते स एवाऽहमिति प्रतीतेर्विषयो भवति । तस्या-
ऽध्यस्तसकलदेहेन्द्रियादिभावापन्नप्रादेशिकानेकविधशोकदुःखादिप्रपञ्चोपप्लुतात्मविषयत्वेन विविक्तत-

गोस्वामिश्रीमद्विधरविरचितं विवरणम् ।

त्वेन मनुष्योऽहमित्यहंप्रत्ययेन, देह एवाऽऽत्मप्रतीतिर्दृढा भविष्यति । ततश्चाहं सप्तवितस्ति कायो-
ऽल्पः परममहत्परिमाणवदचिन्त्यगुणगणवदेतादृशं ब्रह्म न भवामीत्यसम्भावना, देह एवाऽऽत्मेति-
विपरीतभावना, च निवृत्तं न भविष्यति । देहाद्विलक्षणो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव आत्मा इत्याद्यर्थप्र-
तिपादकानां श्रुतीनामारोपितार्थकत्वरूपौपचारिकत्वं स्तुत्यर्थत्वं वा कल्पयिष्यतीति विचारे क्रियमाणे
निश्चयात्मकं ज्ञानं भविष्यतीति विचार आवश्यकः । दूषयति—'मैवमि'ति । पूर्वपक्षी विचारकर्तव्यतां

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु जीवात्मनोऽविद्यावच्छिन्नत्वाद्देहात्मभावदृढप्रतीतेस्तत्र प्रतिबन्धकतया न साङ्गाध्ययनमात्रेण
विविक्तशरीराऽऽत्मज्ञानमुत्पाद्यतां, ब्रह्म तु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमिति नाहंप्रतीतेर्विषय-
त्वं त्वौपनिषदं पुरुषमिति च श्रुत्यैकसमधिगम्यस्तेन साङ्गाध्ययनमात्रेणैव तदवगतेः सत्त्वाद्विचा-
रोऽजागलस्तनप्राय एवेत्यत आहुः—'तदतिरिक्तस्ये'ति । अहमितिप्रतीतिविषयशरीरात्मनोऽति-

श्रीलालभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

विचारः कर्तव्य इति भावः । ननु देह आत्मबुद्धौ तु न जीवज्ञानं यथास्थितं भवेत् । ब्रह्मज्ञाने तु
देहात्मबुद्धेरतिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽभावादिति । यद्यप्यधिकं तु भेदनिर्देशादिति सूत्रेण जीवात्मनोऽधिकतमं
ब्रह्मास्ति । तथापि मतान्तरे जीवस्याऽऽत्ममात्रं ब्रह्मेति स्वीकाराद्देहात्मबुद्धेर्ब्रह्मज्ञानेऽपि प्रतिबन्धकत्वा-
न्न वेदमात्रादसम्भावनाविपरीतभावनानिवर्तकं ज्ञानमुत्पद्यत इति तादृशज्ञानोत्पत्त्यर्थं विचारः कार्य इति
भावः । 'देहात्मभावदृढप्रतीतेरिति । देहेऽहन्ताबुद्ध्या देह आत्मेति दृढप्रत्ययादित्यर्थः । ननु
देह आत्मबुद्धिः शास्त्रश्रवणनिवर्त्येति तन्निवृत्तौ वेदमात्रादसम्भावनाविपरीतभावनानिवर्तकं ज्ञानमुत्प-
त्स्यत इत्याशङ्क्याऽह—'श्रुतेरुपचरितार्थत्वमिति । वेदे ह्यात्मनः प्रशंसा—'सर्वस्य वशी

भगवदीयश्रीमद्विच्छरामप्रणीतः प्रदीपः ।

तस्य ब्रह्मणः । आत्मरूपत्वात् जीवात्मस्वरूपत्वात् । तस्य जीवात्मनः । देहात्मभावदृढप्रतीतेः
देह एवात्मा इति दृढप्रतीतेरित्यर्थः । तदतिरिक्तस्य देहातिरिक्तस्य । अभावात् विचारशून्यानां
ज्ञानाभावात् । वेदमात्रात् वेदघटकप्रत्येकपदार्थज्ञानमात्रात् । असम्भावना 'न तस्य कार्यं करणं

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

द्विषयत्वस्याऽसम्भवात् । तथा च प्रत्यक्षसिद्धः सर्वोऽपि प्रमाणप्रमेयव्यवहार उपपद्यते । स च पूर्वपूर्वमिथ्याज्ञानोपदर्शितबुद्धीन्द्रियशरीराद्यध्यासमन्तरेणानुपपद्यमानः स्वकारणमध्यासलक्षणामविद्यामाक्षिपति । ननु कोऽयमध्यासो नामेति चेत् । उच्यते । परत्र पूर्वदृष्टस्यासन्निहितस्य प्रतीत्यन्तरबाधितोऽवभासः । तथा चाऽऽरोपणीयमसदेवेति तस्य दर्शनमात्रमत्रोपयुज्यते न वस्तुसत्तेति । अधिष्ठानं तु परमार्थसदेव । अवभासस्त्वसन्निहितविषय एव ग्राह्यः । अन्यथा काश्यां दृष्टस्य देवदत्तस्य परत्राऽवन्त्यादाववभासः प्रत्ययान्तरबाधित एव स्यात् । नीलस्याऽवभासः पीतस्याऽवभास इत्यादौ समीचीनेऽपि प्रत्ययेऽवभासपदप्रयोगदर्शनाच्च ।

ननु सर्वोऽपि पुरोवस्थितविषय एव विषयान्तरमध्यस्यति । परमात्मनस्तु पराञ्चि स्वानीत्यादि-श्रुतिभिरविषयत्वात्कथमत्र पूर्वदृष्टस्य प्रतीतिरिति चेत् । उच्यते । न हि सर्वात्मनाऽऽत्मनोऽविषयत्वम् । अध्यस्तसकलदेहेन्द्रियादिभावाऽऽपन्नविविधदुःखोपप्लुतात्मविषयिण्यां कृशोऽहं स्थूलोऽहमन्धोऽहमित्यादिप्रतीतावात्मनोपि विषयत्वात् । किञ्च नाप्ययं नियमोस्ति पुरोवर्तिविषय एव विषयान्तरमध्यसितव्यम् । अप्रत्यक्षेऽपि हि विषयादावापामरमा च पण्डितं मलिनमिदमिति प्रतीतिरनुभवसिद्धत्वात् । तथा च प्रत्यगात्मन्यपीदंकारविषयाणां देहेन्द्रियाणामध्यासस्तद्विवेकाऽग्रहनिबन्धन उपपद्यते । कृशोऽहं स्थूलोऽहमन्धोऽहमित्यादिप्रतीतौ तद्विवेकाऽग्रहस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । तदेवमात्मन उक्तलक्षणाऽध्यासरूपाऽविद्याऽवच्छिन्नत्वात् पुरस्कृत्यैव सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिकाः प्रवृत्ताः । सर्वाणि च शास्त्राणि

केश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

रिक्तस्य । अद्वैतश्रुतिविरोधस्तत्र हेतुत्वेन ज्ञेयः । साक्षाधीतादपि वेदादनपेक्ष्यैव विचारं शारीर एवाऽऽयमात्मा न पर इति चक्षुरादीन्द्रियवान्, तत्र 'सर्वकर्म' 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' 'न तस्य कार्यकरणं' चेति श्रुत्याद्युक्तार्थासम्भावनां, सुखदुःखादिभागेवाऽयमात्मा न तद्रहित इति, 'नाऽहं कर्ता नाऽहं भोक्ते'ति श्रुत्याद्युक्तार्थविपरीतभावनाञ्च न निवर्तयितुं शक्यात् । प्रत्युत शब्दाऽपेक्षया प्रबलप्रमाणेन प्रत्यक्षेण देहात्मभावदृढप्रतीत्या विविक्तशुद्धात्मस्वरूपबोधिकायाः श्रुतेः कल्पनोपदेशतयोपचरितार्थत्वमुपासनाशेषतया स्तावकत्वं सर्वप्रमाणमूर्धन्ये वेदे उपचरितार्थत्वं स्तावकत्वं वा

श्रीलालभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

सर्वस्येशान' इत्यादिरूपां श्रुत्वा, देह आत्मभावस्य प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धस्य प्रावल्याद्भोगापवर्गसर्वसाधनानां देहाधीनतया तद्धर्मसाम्यमादाय देहेऽपि सर्ववशित्वं सर्वेशानत्वमुपचर्यत इति सर्वस्य वशीत्यादीनामुपचरितार्थत्वं कल्पयिष्यति । प्रत्यक्षप्रमाणेन सर्वेशानत्वस्य मुख्यतया कल्पयितुमशक्यत्वेन बाधात् । प्रत्यक्षाऽपेक्षया शब्दस्य निर्वलत्वात् । 'स्तुनित्वं वे'त्यादि । आरोपितोत्कर्षाधायकगुणव-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

च विद्यते' 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । 'ग्वंवायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी' 'अणोरणीयान् महतो महीयान्' 'समो नागेन समो मशकेन' इत्यादिविरुद्धधर्माणां ब्रह्मणि सम्भावितत्वज्ञानरूपासम्भावना । विपरीतभावना सर्ववेदान्तानामेकवाक्यतया प्रामाण्यसिद्ध्यर्थं 'अथात आदेशो नेति नेती'त्यनेनापवादार्थमध्यारोपः, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म

गोस्वामिश्रीमन्मुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि । तद्यथा—देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्तिः सम्भवति । न हीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रमाणप्रमेयव्यवहारः सम्भवति । न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन्द्रियादिना कश्चिद्व्याप्रियते । तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि—तथा शास्त्राण्यपि तथा-भूतात्मविज्ञानात्प्राक्प्रवर्तमानान्यविद्यावद्विषयत्वं नातिवर्तन्ते । 'ब्राह्मणो यजेतेत्या'दीनि हि शास्त्राणि वर्णाश्रमवयवस्थादिविशेषाध्यासमात्मन्याश्रित्य प्रवर्तन्ते । तथा च व्यवहाराणां शास्त्राणां चोक्तरूपाध्यासपुरस्कारेण प्रवृत्तत्वान्नाध्ययनमात्रेणोक्तरूपतज्ज्ञानसिद्धिरिति तदर्थं विचारः कर्तव्य इति सिद्धम् ।

ननु जीवात्मनोऽविद्यावच्छिन्नत्वाद्देहादावात्मभावस्य दृढत्वेनाहमिति प्रतीतेरध्यस्तसकलदेहादिधर्मोपसृतजीवात्मविषयत्वेन न षडुपेतस्वाध्यायाध्ययनमात्रेणाऽसम्भावनाविपरीतभावनानिवर्तकं शारीरात्मज्ञानमुत्पद्यतां, देहात्मभावदृढप्रतीतेस्तत्र प्रतिबन्धकत्वात् । ब्रह्म तु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमिति नाहमितिप्रतीतेर्विषयीभवितुमर्हतीति 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति श्रुतेस्तस्य श्रुत्येकसमधिगम्यत्वेन षडुपेताध्ययनमात्रादेव तदवगतौ किं विचारेणेत्याशङ्क्याऽऽह—'तदतिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽभावादि'ति । न हि सर्वत्र वेदान्तेष्वात्मब्रह्मशब्दाभ्यां यदुच्यते तदतिरिक्तः कश्चिदहंप्रत्ययविषय आत्मेति वक्तुं शक्यम् । अद्वैतश्रुतेस्तदतिरिक्तस्य सतोऽभावात् । तथा च य एव श्रुतौ शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वेन प्रतिपाद्यते स एवाहमितिप्रतीतेरपि विषयो भवतीति देहात्मभावप्रतीतेस्तत्र प्रतिबन्धकत्वेन न साङ्गाऽधीतवेदमात्रादसम्भावनाविपरीतभावनानिवर्तकं ज्ञानमुत्पद्यते । असम्भावना तु 'अस्थूलं' 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' 'समो मशकेन समो नागने'त्यादिश्रुतिभिः । एकस्मिन्नेवात्मन्यणुत्वव्यापकत्वेदेहेन्द्रियादिराहित्यसर्वसमत्वादिप्रतिपादनेनाऽविद्यात्मकदोषसहितस्याऽऽत्मन्यसम्भावना निष्प्रत्ययैवोदेति । न ह्येतादृश आत्मा कदाचिदपि दृश्यत उपपद्यते चेति । ततो वेदस्य सर्वप्रमाणोपेक्षयाभ्यर्हितत्वेनैकवाक्यतासिद्ध्यर्थमध्यारोपापवादस्वीकारो विपरीतभावेनेति । किञ्च न हि साङ्गाऽधीतवेदमात्राद्ब्रह्मविषयकाऽसम्भावनाविपरीतभावनानिवर्तकं ज्ञानं कदाचिदपि भवितुमर्हति । किन्तु सर्वप्रमाणमूर्द्धन्यो वेदः कथं विरुद्धधर्मवत्त्वं प्रतिपादयतीति तस्य यथाकथञ्चित्प्रामाण्यार्थं श्रौतार्थस्य बाधादौपचारिकेऽप्यर्थे तात्पर्यं कल्पयिष्यति ।

तस्मा'च्छान्तो दान्त' इत्यादिश्रुतौ विधिं परिकल्प्य तच्छेषत्वेन वेदान्तानां स्तुतौ वा तात्पर्यं कल्पयिष्यति । न ह्येतावता तत्प्रतिपादितार्थस्य कदाचिदपि श्रौतत्वं सम्भवति । कृते तु विचारे सर्वप्रमाणमूर्द्धन्ये वेद उपचरितार्थत्वं कथं भविष्यति कथं वा स्तावकत्वमिति सर्वज्ञे सर्वशक्तिमत्त्वलौकिकार्थस्य सर्वस्योपपत्तेर्न मुख्यार्थस्यान्यथाकल्पनमिति तस्मान्नार्थज्ञानमात्राय विचारः क्रियते किन्तु ब्रह्मज्ञानायेति तस्याऽऽरम्भणीयत्वं सिद्धमिति स्थिते पुनः पूर्वपक्षी समाधत्ते—'मैवमि'ति । यदुक्तं ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्यो, न वेदार्थज्ञानमात्रायेत्येवं न वक्तव्यं भवति ।

भगवद्गीताश्रीमद्विष्णुरामप्रणीतः प्रदीपः ।

तज्जलानि'त्याद्यध्यारोपो विपरीतभावनाशब्देनोच्यते । तस्या विपरीतभावनायास्तत्त्वज्ञानदशायामग्रे बाधनात् । देहात्मभावदृढप्रतीतेः । अहं ब्राह्मणः काणः सुखी क्षुधित इत्यादिरूपाया देहादीनामात्मत्वेन दृढप्रतीतेः । श्रुतेः । 'नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमे'वंविधादिश्रुतेः । उपचरितार्थत्वं मिथ्या-

अलौकिको हि वेदार्थो न युक्त्या प्रतिपद्यते ।
तपसा वेदयुक्त्या तु प्रसादात्परमात्मनः ॥

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तत्रोपपत्तिमाह—‘अलौकिके’ति । भगवानधिष्ठानादिपञ्चात्मको रूपप्रपञ्चं विचित्रं कृतवान् । जीवास्तु तदंशा आराग्रपरिमाणा अल्पाः । अल्पानां विचित्रे भ्रमो भवत्येवेति रूपप्रपञ्चासक्तानां तेषामासक्ति-निवारणार्थमात्मरूपमेव वेदं कृतवान् । ‘वेदो नारायणः साक्षादि’त्यादिवाक्यात् । तदर्थस्तु भगवानेवेति सर्वोऽपि वेद एकमेव वाक्यम् । एकार्थप्रतिपादकत्वात् । तदुक्तम्—‘अर्थैक्यादेकं वाक्यं साक्षाद् चेद्विभागे स्यादि’ति । ननु वेदे सर्वत्राप्यन्यार्थप्रतिपादनस्य स्फुटतरं दृष्टत्वा-त्कथमेकार्थप्रतिपादकत्वमिति चेत् । न । ‘एकमेवाऽद्वयं’ ‘सन्मूलाः सौम्येमाः प्रजाः’ ‘यत्र हि द्वैतमिव भवती’त्यादिश्रुतिभिरेकत्वेन पृथक्त्वेनेत्यादिस्मृतिभिश्च ब्रह्मातिरिक्तस्य पदार्थस्याऽऽभावाद्ब्रह्मण एव तत्तद्रूपेण ‘बहु स्यामि’तीच्छया प्रादुर्भावात् । तथा च वेदवेदार्थयो-रुभयोरप्यलौकिकत्वेन न स्वबुद्ध्या वेदार्थं परिकल्प्य विचारेण लौकिकयुक्तिरूपेण तन्निर्द्धारः कर्तुं

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

कारिकया साधयति—‘अलौकिके’ति । लौकिकेऽर्थे युक्त्यादिप्रसरः । अलौकिकेऽर्थे तपआदीनाम् ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

कथं सम्भवेदिति निर्बलप्रत्यक्षप्रमाणं बाधित्वाऽसम्भावनां विपरीतभावनाञ्च सन्निवृत्त्या कल्पयिष्यतीति । कृते तु विचारे वाऽध्यारोपापवादाभ्यां शुद्धात्मस्वरूपं ज्ञास्यतीति तदर्थं विचारो नाऽजागलस्तनप्राय इत्येवं प्राप्ते समादधते पूर्वपक्षमतेन—‘मैवमि’ति । ‘अलौकिक’ इति । ‘वेदो नारायणः साक्षा-दि’ति वाक्याद्वेदस्याऽलौकिकत्वम् । ‘वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य’ इत्यादिवाक्याच्च वेदार्थस्थयोरप्य-लौकिकत्वम् । हिहेतौ । तथा चाऽलौकिकवेदप्रतिपादार्थस्य यतो न लौकिकत्वमतो न लौकिकविचारा-

श्रीलालभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

र्णनं स्तुतिरिति लक्षणादात्मोपासनसिद्धय आत्मन्यविद्यमानानपि धर्मानारोप्य स्तुतिः क्रियते, न त्वात्मा वस्तुतस्तद्वद् इति रीत्या स्तुतित्वं वाक्यानां कल्पयिष्यति । एवं श्रुतिबोधितानां धर्माणामात्मन्यस-म्भावना दुर्निवारेति विचारशास्त्रमसम्भावनाविपरीतभावनानिवृत्तये कर्तव्यमिति हार्दम् । एवं जिज्ञासा-शास्त्रकरणस्याऽऽवश्यकत्वं शृण्वन्नसहमानो ब्रूते—‘मैवमि’त्यादिना । तपस एवोपदेश इति । ‘तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वे’त्यादिना ब्रह्मबोधार्थं तपस एवोपदेश इत्यर्थः । ननु तप आलोचन इति

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

र्थप्रतिपादकत्वम् । स्तुतित्वं सकलपदार्थानां ब्रह्मत्वेन प्रतीकोपासनाया वेदोक्तत्वेन तस्यास्तत्त्वज्ञा-नफलकत्वेन चोपासनार्थं ‘वाचं धेनुमुपासीत’ ‘धन्वन्निव प्रपासी’त्यादिश्रुतीनामिव ‘तत्त्वमस्या’दि-वाक्यानामपि स्तुतित्वं वा मुक्त्यधिकारी कल्पयिष्यतीत्यर्थः । इति हेतोः । प्रमाणमूर्धन्यवेदार्थस्य व्याससूत्रानुसारेण विचारे कृतेऽध्यारोपापवादाभ्यां सर्वस्य मिथ्यात्वेऽवगते ‘तत्त्वमस्या’दिवाक्यैस्त-त्त्वज्ञानं भविष्यतीति विचार आवश्यक इति भावः ।

एकदेशिमतं दूषयन्ति ‘मैवमि’त्यादिना । अलौकिकः, अलौकिकसाधनगम्यः । युक्त्या

न हि स्वबुद्ध्या वेदार्थं परिकल्प्य तदर्थं विचारः कर्तुं शक्यः । ब्रह्म पुनर्यादृशं वेदान्तेष्ववगतं तादृशमेव मन्तव्यम् । अणुमात्रान्यथाकल्पनेऽपि दोषः स्यात् ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

शक्यवचनः । लौकिकं हि लौकिकयुक्त्याऽवगन्तुं शक्यं, ब्रह्म तु वैदिकमित्यलौकिकेनैव तपसेत्यादिनोक्तेन साधनत्रयेण । तत्र तपः पूर्वाङ्गम् । वेदयुक्तिः सहकारिणी । भगवत्प्रसादो मुख्यं कारणम् । एतन्नित्यसम्पत्तावेव वेदार्थबोधो भवति । अन्यथा 'कं ब्रह्म खं ब्रह्मे'त्यादौ कथमुपदेशमात्रेणैव बोधः । कथं वेदानीन्तनानामबोध इति ।

नन्विदानीन्तनानामपि बोधो भवतीति चेत् । न । यदि तेषां बोधः स्यात्तदा सर्वज्ञत्वमलौकिकं तेजश्च तत्कार्यं स्यादेव । कारणे सति कार्योत्पादस्याऽऽवश्यकत्वात् । तथा च ब्रह्म यादृशं वेदान्तेषु

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

कारिकार्थमाहुः—न हि स्वबुद्ध्या वेदार्थं परिकल्प्ये'ति । 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता' इति । अस्थूलमनष्वित्युपनिषद्वाक्यं निर्विशेषब्रह्मप्रतिपादकम् । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्युपनिषद्वाक्यं सविशेषब्रह्मप्रतिपादकम् । एवं चोभयोरेकवाक्यतासिद्ध्यर्थं किञ्चित्कल्पनीयमिति स्वबुद्धिः । तथा परिकल्प्यो यो वेदार्थः । अध्यारोपापवादौ स्वीकृत्य विरोधपरिहाररूपोऽर्थः । तं परिकल्प्य तदर्थं विचारो न कर्तव्यः । अध्यारोपापवादयोः खण्डितत्वात् । इदं च श्रीमत्प्रभुचरणै-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

परपर्याययुक्तिविषयत्वम् । नन्वेवं ज्ञातुमशक्यत्वे 'श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिरिति श्रवणादिविधीनामनर्थक्यं स्यादित्यत आहुः—'तपसे'त्यादि । एतन्नित्यसम्पत्तावेव वेदार्थबोधो भवति । नाऽन्यथेत्यर्थः । नन्वेवमपि श्रवणादिविध्याऽऽनर्थक्यम् । तपआदिभिरेव तत्प्रतिपत्तेः सम्भवादिति चेत् । न । तपआदीनां श्रवणादिकर्तुर्योग्यताऽऽपादकत्वात् । कारिकोक्तमर्थं संगृह्यते—'न ही'त्यादि । 'वेदार्थमिति । अहंप्रत्ययविषय आत्मैव ब्रह्म, न ततोऽतिरिक्तमिति रूपम् । 'तदर्थ'इति । कल्पितवेदार्थस्य विचारे । 'वेदविदेव चाहमि'त्यादिवाक्यैर्भगवदेकवेद्यत्वाद्देवस्य विचारवैयर्थ्यात् । लोकयुक्तिगोचरत्वे ब्रह्मणो लौकिकत्वापत्तेश्च । तदर्थमिति पाठे कल्पितवेदार्थदाढ्याय । तज्ज्ञानार्थमित्यर्थः । ननु ब्रह्माऽतिरिक्तो नात्मा, नात्मातिरिक्तं हि ब्रह्मेत्याकारकं तु ज्ञानं श्रेयः साधनीभूतं, नाऽनपेक्ष्यैव विचारं भवतीति न वैयर्थ्यम् । नाऽपि तादृशविचारविषयत्वे ब्रह्मणो लौकिकत्वमिति चेन्नेत्याहुः—'ब्रह्म पुनरिति । यादृशं जडजीवात्मकं सर्वप्रपञ्चरूपम् । ततोऽप्यधिकञ्च । वेदान्तेषु 'सन्मूलाः' 'सर्वं खल्विदं तज्जलान्' 'एतावानस्य महिमा' 'अतो ज्यायांश्च पूरुष' इत्यादिश्रुतिवाक्येषु । ननु 'तरति शोकमात्मवित्' । 'आत्मलाभात् परं विद्यत' इत्यादि-

भगवदीयश्रीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

लौकिकयुक्त्या । प्रतिपद्यते ज्ञातुं शक्यते । वेदार्थज्ञानालौकिकसाधनान्याहुः—'तपसे'त्यादिना । तपसा 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वे'त्युक्ततपसेत्यर्थः । युक्त्या 'न्यग्रोधफलमाहरे'त्याद्युक्तवैदिकयुक्त्येत्यर्थः । प्रसादात् 'भक्त्या तुतोष भगवान् गजयूथपाये'त्याद्युक्तप्रसादादित्यर्थः । स्वीकृतकारिकार्थं स्फुटीकुर्वन्ति—'नही'त्यादिना । स्वबुद्ध्या वेदाप्रतिपाद्यया । वेदार्थं परिकल्प्य सर्ववेदानामे-

योऽन्यथासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चौरणात्मापहारिणा ॥

‘नैषा तर्केण मतिरापनये’ति श्रुतेश्च ।

न च विरुद्धवाक्यानां श्रवणात्तन्निर्द्धारार्थं विचारः । उभयोरपि प्रामाणिकत्वेनै-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

प्रतिपाद्यते तादृशमेव मन्तव्यं, युक्त्यगोचरत्वादित्याशयेनाऽऽह—‘ब्रह्म पुनरि’ति । ननु लौकिकयुक्ते-
रनिष्टप्रसङ्गनिरूपत्वेन तद्विरुद्धार्थकल्पनेऽनिष्टप्रसक्तिरेव स्यादतो लौकिकयुक्तियुक्तमेव मन्तव्यं तदिति
चेत्तत्राऽऽह—‘अणुमात्रे’ति । न हि लौकिकयुक्त्या तत्राऽनिष्टप्रसङ्गः कर्तुं शक्यः । तस्य श्रुत्येकसम-
धिगम्यत्वात् । ततोऽणुमात्रेणाप्यन्यथाकल्पने दोषः स्यात् । तत्र प्रमाणमाह—‘योऽन्यथे’त्यादिना ‘श्रुते-
श्चे’त्यन्तेन । ननु वेदे सर्वत्र ‘तदेजति तन्नेजति’ ‘तद्दूरे तदन्तिके’ ‘स वा एष महानज
आत्मा’ ‘एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य’ इत्यादिश्रुतिषु परस्परं विरोधश्रवणात्तत्परिहारार्थं
विचारः कर्तव्य इत्याशङ्कयामाह—‘न चे’ति । तत्र हेतुमाह—‘उभयोरपी’ति । न हि विचारेणै-
कतरपक्षस्य निर्धारः कर्तुं शक्यः । उभयोरपि श्रुतिसिद्धत्वेनैकतरनिराकरणाऽसम्भवात् ।

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विषरणम् ।

विद्वन्मण्डने विस्तरेणोक्तमित्यत्रोपरम्यते । विरुद्धयोर्वाक्ययोरेक एवार्थो मन्तव्य इत्याहुः—‘ब्रह्मे’ति ।
‘अणुमात्रे’ति । स्वल्पमात्रेत्यर्थः । दोषः स्यात् । श्रोतुर्वक्तुरपीति शेषः । श्रोतुर्दोषमाहुः—‘योऽन्य-
थे’ति । वक्तुर्दोषमाहुः—‘नैषे’ति । मतिरपनयेत्यपपाठः । मतिरापनयेत्येव पाठः । अर्थस्त्वेक एव ।
वेदत्वात्पाठ एव मुख्यः । विचारेण निर्द्धारो न भविष्यतीत्याहुः—‘उभयोरपी’ति । ननु

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

श्रुतिवाक्यादात्मज्ञानमात्रप्रयोजनं शास्त्रमिति, येनैव विचारेणाऽत्मज्ञानं सिद्ध्येत्स एव सिद्धान्त इ-
त्यत आहुः—‘अणुमात्रे’ति । तत्र प्रमाणं ‘योऽन्यथे’ति वाक्यद्वयम् । ननु परस्परविरुद्धार्थवा-
क्यानां श्रवणात्संदेहान्निराकरणपूर्वकमर्थं निश्चेतुं विचार इत्यत आहुः—‘न चे’ति । तत्र हेतुमाहुः—
‘उभयोरि’ति । विचारेणाऽर्थनिश्चये द्वेकस्य बाधः कार्यस्तत्र चोभयोरपि वाक्ययोः समबलत्वेनैक-

श्रीलालभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

धातो रूपमिदमिति तपसा ब्रह्मविजिज्ञासस्वेत्यत्राऽऽलोचनेन विचारेण ब्रह्म विजिज्ञासस्वेत्येवं तपःशब्देन

भगवदीयश्रीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

कवाक्यतासिद्ध्यर्थं वेदतात्पर्यविषयीभूतावधारोपापवादौ वेदार्थ इति परिकल्प्येत्यर्थः । तदर्थं तयो-
रधारोपापवादयोर्निर्वाहार्थम् । विचारः स्वकल्पितनिर्वाहार्थं सूत्रात्मको विचार इत्यर्थः । ननु ब्रह्मणि
पूर्वोक्तरीत्याऽसम्भावनाविपरीतभावनानां सम्भावब्रह्मस्वरूपनिर्णयार्थमेवाधारोपापवादपूर्वको विचारः
कर्तव्य इत्यत आहुः । ‘ब्रह्म पुनरि’त्यादि । यादृशं ‘अणोरणीयानि’त्याद्युक्तनानाप्रकारकैकधर्मि-
विशेष्यकज्ञानविषयीभूतं, तादृशमेवेत्येवकारेणान्यादृशाङ्गीकारव्यवच्छेदः । अन्यथाकल्पने वेदो-
क्तादन्यथाकल्पने । दोषबोधिकां श्रुतिमाहुः ‘योऽन्यथे’त्यादिना । एषा श्रुतिवाक्येभ्यः सम्पन्ना ।

तन्निर्द्धारार्थं विरुद्धवाक्यानामर्थनिर्वाहार्थम् । उभयोरपि ‘आसीनो दूरं व्रजति शयानो

कतरनिर्धारस्याऽशक्यत्वात् । अचिन्त्यानन्तशक्तिमति सर्वभवनसमर्थे ब्रह्मणि विरोधाभावाच्च । अत एवोपनिषत्सु तत्तदुपाख्याने बोधाऽभावे औपाधिकबोधे च तपस एवोपदेशः । नच तपःशब्देन विचारः । तस्य पूर्वानाधिक्यात्तप एव ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

हेत्वन्तरमप्याह—‘अचिन्त्ये’ति । न हि तदेजतीत्यादिभिर्विरुद्धार्थप्रतिपादनं क्रियत इति वक्तुं शक्यम् । विरोधो हि सहाऽनवस्थानलक्षणः । ब्रह्म तु वैदिकमिति वेदेनोभयोरपि तत्र प्रतिपादितत्वेन सहाऽनवस्थानलक्षणविरोधाऽभावात् । तत्र हेतुगर्भं विशेषणद्वयमाह—‘अचिन्त्यानन्तशक्तिमति सर्वभवनसमर्थ’ इति । ‘न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे’त्यादिभिरचिन्त्या मनसाप्याकलयितुमशक्या अनन्ताः परिच्छेदरहिता नित्याश्च शक्तयो यत्र । सर्वभवनसमर्थं च तत् । ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ ‘एतदात्म्यमिदं सर्वं’ ‘सच्च त्वच्चाभवत्’ ‘निरुक्तं चानिरुक्तं च निलयनं चाऽनिलयनं च विज्ञातं चाविज्ञातं च’ ‘सत्यं चानृतं च सत्यमभवद्यदिदं किञ्च तत्सत्यमित्याचक्षत’ ‘एकोऽहं बहु स्यामि’त्यादिभिस्तस्यैव सर्वरूपत्वोक्तेः । न ह्येकस्याऽनेकरूपत्वेन भवनं तादृक्सामर्थ्यं विना सम्भवति ।

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

विरोधपरिहारस्याऽशक्यत्वेऽपि ‘यावदाशङ्कं तर्कानुसरणादि’ति न्यायाद्विरोधपरिहारार्थं विचारः कर्तव्य इत्यत आहुः—‘अचिन्त्ये’ति । ननु मास्तु परब्रह्मणि विरोधः, परन्तु मन्दबुद्धीनामेकधर्मिविशेष्यकं विरुद्धोभयप्रकारकं ब्रह्मज्ञानं, निश्चयात्मकं विचारं विना कथं भविष्यतीति चेत् । न ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

तरार्थनिश्चयः । कर्तुमशक्य एवेत्यर्थः । ननु नैकस्यापि बाधोऽभिप्रेतः किन्तु सहानवस्थानलक्षणो विरोधः समाधेयो व्यवस्थयेत्यत आहुर्हेत्वन्तरं—‘अचिन्त्ये’ति । ‘अत एवे’ति । विचारस्याऽकिञ्चि-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

विचारः कुतो न ग्राह्य इत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘न चे’त्यारभ्य ‘तप एवे’त्यन्तेन । तस्य पूर्वानाधिक्यादिति । यदि तपःशब्देन विचारो ग्राह्यस्तदा विचारेण प्रमेयप्रतिपत्तेः सर्वज्ञानविषयत्वेनाऽपूर्वस्याऽभावेन पूर्वानाधिक्यादुपदेशवैयर्थ्यमित्यर्थः । तथा च सिद्धमाहुः—‘तप एवे’ति । विचारस्य पूर्वानाधिक्यादपूर्वत्वाऽभावात्तप एव । ‘वैराग्यं साङ्ख्ययोगौ च तपो भक्तिश्च केशव’इत्यादिवैष्णवत-

भगवदीयश्रीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

याति सर्वश’ इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितयोर्विरुद्धत्वेन प्रतीतिगोचरयोर्द्वयोरव्यर्थयोरित्यर्थः । एकतर उभयोर्मध्ये एकमात्ररूप इत्यर्थः । ननु विरुद्धयोरेकधर्मिवृत्तित्वाङ्गीकारे गोत्वाश्वत्वयोरपि तथात्वापात इत्यत आहुः । ‘अचिन्त्ये’त्यादि । तथा च यतोऽचिन्त्यानन्तशक्तिमानतः सर्वभवनसमर्थः । यतः सर्वभवनसमर्थोऽतो विरोधाभाव इत्यर्थः । गवाश्चादिस्तु नैवंविध इति तत्र विरोध एवेतिभावः । अत एव वेदार्थब्रह्मणो लौकिकयुक्त्या निर्णयाऽसम्भवादेव । तत्तदुपाख्यान इत्यादि । भृगुवरुणसंवादे भृगोर्बोधाभावे वरुणेन ‘तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वे’त्युक्तम् । एवं छान्दोग्ये इन्द्रप्रजापतिसंवादे इन्द्र-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तस्मान्न कुत्रापि तदेजतीत्यादौ विरोधसम्भावनाप्यस्तीति न तत्परिहारार्थं विचारः कर्तव्यः किन्तु पूर्वोक्तमेव साधनत्रयमित्यभिप्रायेणाऽऽह—‘अत एवे’ति । यतोऽलौकिकमेव ब्रह्म, तच्च वेदार्थ इति न साङ्गाऽध्ययनेन विचारादिना चाऽलौकिकेन साधनेनाऽवगन्तुमशक्यम् । अत एवोपनिषत्सु तत्तदुपाख्याने तदज्ञानाऽन्यथाज्ञानसम्भावनायां तर्पःप्रभृतीनां चोपदेशः श्रूयते । भाष्ये एवकारो बोधाभाव औपाधिकबोधे चेत्यनेन योजनीयः । तपःशब्दोऽपि तदतिरिक्तसाधनानामुपलक्षको ज्ञेयः । तद्यथा, तैत्तिरीयोपनिषदि हि ‘भृगुर्वै वारुणिरित्यारभ्य ‘सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठिते’त्यन्तेन सन्दर्भेण ब्रह्मज्ञानाभावे पुनः पुनर्वरुणान्तिके गमनं, तत्र च प्रतिगमनं, ‘तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वे’त्यन्नमयाद्यानन्दमयान्तबोधे वेदानुकूलमीमांसातपसोरेवोपदेशः । तथा तत्रैव ‘अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः । तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशमि’त्यादौ धातुः प्रसादात्पश्यतीत्युक्तेर्भगवत्प्रसादस्यापि स्फुटतर-

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

तपसैव सर्वकार्यसिद्धेः । ननु सर्वान्तर्गतं ब्रह्मज्ञानमित्यत्र किं प्रमाणमित्यत आहुः—‘अत एवे’ति । उपनिषत्सु तैत्तिरीयछान्दोग्यादिषु । तैत्तिरीये भृगोर्बोधाभावे, तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति वरुणेन कृतः । छान्दोग्ये इन्द्रप्रजापतिसंवाद इन्द्रस्यौपाधिके देह एवाऽऽत्मेति विपरीतबोधे जाते तपस एवोपदेशः कृतः । अत्र पूर्वपक्षीं तप आलोचनेत्यनेन तपःपदस्य विचारार्थकत्वं स्वीकृत्याऽऽग्रहेण शङ्कते—‘न चे’ति । तप आलोचन इत्यत्र सर्वधातुभ्योऽसुन् इत्यनेन, तप इत्यस्मादसुन् । उका-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

त्करत्वादेव । तैत्तिरीये भृगूपाख्याने भृगोर्बोधाभावे, छान्दोग्ये हीन्द्रप्रजापतिसंवाद इन्द्रस्यौपाधिकबोधे च, वरुणेन प्रजापतिना च साधनान्तरस्य तपस एवोपदेशः कृतः । ‘तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वे’ति ‘वस द्वात्रिंशद्दर्षाणि ब्रह्मचर्यमिति च । ननु तप आलोचन इत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नेन

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

त्रोक्तायाः पञ्चपर्वत्मिकाया विद्यायाः पर्वरूपं तप एव तपःशब्देनोच्यत इति भावः । ननु ‘भृगुर्वै वारुणिरिति तैत्तिरीयोपनिषत्सु भृगूपाख्याने ‘तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वे’त्युक्तम् । तच्चाख्यानानां स्वार्थे प्रामाण्याऽनङ्गीकारात्तत्रोक्तं तपोऽप्रयोजकमेवेत्याशङ्क्य स्वार्थे प्रामाण्यमङ्गीकुर्वन्तदनङ्गीकारं दूषयति—

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

स्यौपाधिकबोधे प्रजापतिना ‘वस द्वात्रिंशत् वर्षाणि ब्रह्मचर्यमिति तपस एवोपदेशः कृतो न तु लौकिकयुक्तेरित्यर्थः ।

ननु ‘तप आलोचने’ इति धर्माभिनिष्पन्नतपःशब्दोऽपि विचारार्थक एवेत्यत आहुः । ‘न च तप’ इत्यादि । तस्य यौगिकतपःशब्दार्थविचारस्य । पूर्वानाधिक्यात् लौकिकयुक्तिरूपपूर्वोक्तापेक्षयातिरिक्तस्यासम्भवादित्यर्थः । तप एव रूढ्या वृत्त्या तपःशब्देन बोधितोर्थो विचारातिरिक्ततयो-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

मेव कारणत्वोक्तेः । तथा बृहदारण्यके प्रश्नोपनिषदपि 'सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः कौशिल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भी कबन्धी कात्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह स वैतत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नास्तान् ह स ऋषिरुवाच भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ यथाकामं प्रश्नान्पृच्छथ यदि विज्ञास्याम' इत्यारभ्य 'स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया सम्पन्नो महिमानमनुभवती'त्यन्तेन सन्दर्भेण कात्यायनादीनां ब्रह्मज्ञानार्थं पाणौ समिदुपहारं गृहीत्वा पिप्पलादसमीपे गमनम् । ततः स ऋषिः पूर्वं तपःप्रभृतीनि साधनान्येवोपदिष्ट्वांस्ततः प्रश्नोत्तराणीति तत्रापि पूर्वं तपः प्रभृतीनामेवोपदेशः श्रूयते । उपसंह्रियते च तैरेवेति । एवमन्यत्रापि तदुपदेशस्तत्तदुपाख्यानेषु द्रष्टव्यः ।

ननु तप आलोचन इत्युक्तेस्तपःशब्देन विचार एवोच्यत इत्याशङ्क्य नेत्याह—'न चे'ति । तत्र हेतुमाह—'तस्ये'ति । यदि तपःशब्देनालोचनरूपो विचार एवोच्येत तदा 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्मेति स तपोतप्यत स तपस्तप्त्वे'त्यादिना पुनःपुनस्तदुक्तिर्व्यर्था स्यात् । तस्य पूर्वस्मादविशिष्टत्वात् । तस्मादुपनिषत्सु तपःशब्देनैकाग्रतया स्थितिरेवोच्यत इति सर्वं सुस्थम् । वेदे सर्वत्रोपाख्यानेषु तत्तत्संवादानां दृष्टत्वात्तावतो भागस्य ब्रह्ममात्रप्रतिपादकत्वाऽभावात्प्रामाण्यं माऽस्त्व-

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

रनकारयोलोपः । रुत्वविसर्गौ । तप इति सिद्धम् । तस्य तपःशब्दस्य । 'पूर्वानाधिक्यादि'ति । अयं भावः—ब्रह्मणि परस्परविरुद्धानामर्थानामुपनिषद्वाक्यात्प्रतिभानं भवतीति कृत्वा विचारेणाऽध्यारोपापवादेन परमते, स्वमते तु ब्रह्मणः सामर्थ्यप्रदर्शनेन वा विरोधपरिहारं कृत्वा वाक्यार्थः सम्पादनीयः । स च पूर्वमेव साङ्गवेदाध्ययनानन्तरं भविष्यति । गुरुसमीपगमनानन्तरं गुरुणा विचारार्थकतपउपदेशे कृते पूर्वोक्तमेवोक्तं गुरुणा, नाधिकं किञ्चिदुक्तमित्युपेक्षणीयत्वं स्यादित्ययमर्थो पूर्वानाधिक्यादित्यनेन बोध्यत इति । 'तप एवे'ति । छान्दोग्य इन्द्रस्य द्वादशशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्यर्थकतपःशब्दस्य उपदेशात्तप एवोच्यते । एवकारेण विचारव्यवच्छेदः ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

विचारापरपर्यायभूताऽऽलोचनार्थकतपःशब्देन विचार एवोपदिष्टः साधनतयेत्यत आहुः—'न चे'ति । उपदिष्टतपःशब्देन । तत्र हेतुः 'तस्ये'ति । उपदिष्टविचारस्य पूर्वतनीनाद्विचाराद्विशेषाऽभावात् । तस्य शिष्यस्य वा पूर्वाऽधिकाराद्विशेषाभावात् । तपःशब्देन भगवत्परतया चित्तैकाग्र्येण स्थितिरूपं तप एवेत्यर्थः ।

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

क्तरूप एव ग्राह्य इत्यर्थः । तप एवेत्येवकारेण निर्धारणार्थकत्वं तपःशब्दे बोधितम् । तेन छान्दोग्ये 'वस द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्य'मित्यस्य विचारार्थकता न सम्भवतीत्यपि बोध्यम् । एवं चैकत्र ब्रह्मबोधे तपोहेतुत्वसिद्धौ तपःशब्दप्रयोगस्थलेपि तदेव ग्राह्यं न तु विचार इत्यर्थः ।

नचोपाख्यानानां मिथ्यात्वम् । तथा सति सर्वत्रैव मिथ्यात्वं भवेत् । विशेषाभावात् । न ह्यप्रामाणिकोक्ते विधौ वा उपाख्याने वा ब्रह्मस्वरूपे वा कस्यचिदपि विश्वासो, यथा लोके । तस्माद्वेदेऽक्षरमात्रस्याप्यसत्यार्थज्ञानस्याऽभावात् वैदिकानां न सन्देहोऽपि, किं पुनर्विरुद्धार्थकल्पना ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

त्यत आह—‘न चे’ति । उपाख्यानानि हि वेदमध्यपातीनि न तदतिरिक्तानि । तथा च तेषां मिथ्यात्वे सर्वत्रैव मिथ्यात्वं को वा निवारयेत् । न ह्यनासोक्ते विधौ वोपाख्याने वा ब्रह्मस्वरूपे वा कस्यचित्कदाचिदपि विश्वासः सम्भवति । यथा लोके भ्रमप्रमादादिदोषसहितानां पुरुषाणां वाक्ये कस्यचिदपि विश्वासो न भवति । तन्नायेनाऽत्रापि तथा । उक्तदोषाणामत्रापि सम्भवेनाऽनासत्वात् ।

उक्तमर्थमुपसंहरति—‘तस्मादि’ति । यस्माद्वेदस्य सर्वस्यापि भगवद्रूपत्वेन ‘स यथा सैन्धव

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

ननूपाख्यानार्थवादरूपत्वेन स्तावकत्वात्किंचिदविद्यमानार्थबोधकत्वेनाऽप्रामाण्यम् । इति कुतः? । विद्यमानगुणानुवादोऽविद्यमानगुणानुरूपो बोधयोरपि स्तुतित्वादित्यत आहुः—‘न चे’ति । न हीत्यर्थः । कुत इत्यत आहु—‘तथा सती’ति । वेदैकदेशस्याऽप्रामाणिकत्वे सर्वत्र विश्वासो गच्छतीत्याहुः—‘न ही’ति । विश्वास इत्यनेनान्वितोऽप्रामाणिकोक्त इति । उपाख्यानरूपे किञ्चिदंशेऽप्रामाणिको यो वेदस्तदुक्त इत्यर्थः । इदं च विशेषणविध्यादित्रयेऽन्वितम् । ‘यथा लोक’ इति । प्रामाणिकपुरुषस्य किञ्चिदंशे प्रामाण्यापगमे सर्वत्रैव गच्छतीत्यर्थः । विद्यासु वेदाङ्गविद्यासु । अन्यथा मीमांसायाश्चतुर्द-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननूपाख्यानानि ‘वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवते’त्याद्यर्थवादवदन्वयं विधावलभमानानि प्रामाण्यं न प्राप्नुवन्तीति निरर्थकत्वाऽपरपर्यायं मिथ्यात्वं स्वात्मनि साधयन्तीति तत्प्रतीताऽर्थज्ञानसाधनक्रममनुरुध्य तपःप्रभृतीनां न ज्ञानहेतुत्वमुररीकार्यमिति दूषयन्ति—‘न चोपाख्यानानामि’ति । तत्र हेतुमाहुः—‘तथा सती’ति । मिथ्यात्वे सति । ‘सर्वत्रे’ति । श्वेतकेतूपाख्याने, त्रिवृत्करणादौ च बाधितार्थत्वं स्यात् । भृगूपाख्यानाद्विशेषविरहात् । तथा सति सर्वोऽपि वेदमार्ग उच्छिद्येत्याशयेनाऽऽहुः—‘न ही’ति । अत्राऽपि तथा स्यादिति शेषः । उपसंहरन्ति—‘तस्मादि’ति । यतो वेदविदो वेदे विश्वस्य वेदोक्तसाध-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

ननु तपसो ब्रह्मज्ञानसाधनत्वमुच्यते परमुपाख्यानेषूच्यते, न तु तपसो ब्रह्मज्ञानसाधनताबोधकः कश्चिद्विरिधिरस्ति । उपाख्यानानां तु विद्यास्तावकत्वेनार्थवादतया स्वार्थे प्रामाण्याभावान्मिथ्यार्थप्रतिपादकत्वमेवेति तपसो ब्रह्मज्ञानासम्भवाद्वेदार्थब्रह्मज्ञानाय व्यासविचार आवश्यक इत्यत आहुः । ‘न चोपाख्यानानामित्यादि । तथा सति, उपाख्यानानामवास्तवार्थप्रतिपादकत्वरूपमिथ्यात्वाङ्गीकारे सति । सर्वत्रैव वेदवाक्यमात्र इत्यर्थः । विशेषाभावात् ब्रह्ममूलकत्वातिरिक्तस्य वेदे प्रामाण्यप्रयोजकस्याभावात् । तस्य चोपाख्यानेष्वप्यविशिष्टत्वादिति भावः । विधौ ‘श्रोतव्यो मन्तव्य’ इत्यादिरूपे । उपाख्याने श्वेतकेतूपाख्यानस्थत्रिवृत्करणनिरूपणादौ । ब्रह्मस्वरूपे ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ ‘निष्कलं शान्तमनवद्य’मित्यादिवाक्यप्रतिपादितब्रह्मस्वरूपे । लोके एकदाऽप्रामाणिकशब्दप्रयो-

विद्यासु च तदश्रुतेः । यदि वेदार्थज्ञाने विचारस्योपयोगः स्यादङ्गत्वेन व्याकरणस्येव विद्यासु श्रवणं स्यात् । स्वातन्त्र्ये च पुराणादेरिव मीमांसाया अपि प्रकारभेदेन प्रतिपाद-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

घन' इति न्यायेनैकरूपत्वं तस्मात्तत्राक्षरमात्रस्याप्यसत्यार्थप्रतिपादकत्वाभावाद्वैदिकानां तदुक्तेऽर्थे विश्वास एवैतदुक्तं सर्वथासत्यमित्येवंरूपो भवति, न सन्देहोऽपि । विरुद्धार्थकल्पना तु दूरे सुतराम् । तस्मान्न वेदार्थरूपब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य इति सिद्धम् । अत्र विनिगमकान्तरमप्याह—'विद्यासु चे'ति । तदेव विशदयति—'यदि वेदार्थज्ञान' इति । विद्या हि द्विविधा । अङ्गभावं प्राप्ता, स्वतन्त्रा चेति । तत्र वेदार्थज्ञानेऽङ्गत्वेन यदि विचार उपयुज्येत तदा तस्य व्याकरणवद्वेदाङ्गत्वेन विद्यासु श्रवणं स्यात् ।

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

शसु विद्यासु पाठात्तदश्रुतेरित्यसङ्गतम् । तदश्रुतेः विचाराऽश्रुतेः । तदेवाऽऽह—'यदी'ति । ननु माऽस्त्वङ्गत्वेनोपयोगः, पार्थक्येन तु चतुर्दशविद्यासु श्रवणादुपयोगोऽस्त्वित्यत आहुः—'स्वातन्त्र्ये' इति । 'प्रकारभेदेन'ति । उपनिषत्प्रतिपाद्यपुरुषबोधकप्रकारभिन्नप्रकारेणेत्यर्थः । ननु प्रका-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

नानि विधाय पशुपुत्रस्वर्गापवर्गरूपफलांनि लभन्ते, तस्मात् । प्रकारान्तरेणाऽपि विचाराऽनर्थक्यं दर्शयन्ति—'विद्यासु चे'ति । चरणव्यूहादौ 'शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति, षडङ्गविद्यासु श्रवणाभावात् । एतदेव विशदयन्ति—'यदी'ति । नन्वङ्गभावाऽभावेऽपि 'पुराणन्यायमीमांसे'ति स्वतन्त्रविद्यासु पाठात्स्वातन्त्र्येणैवाऽऽरम्भणीयो विचार इत्याहुः—'स्वातन्त्र्ये चे'ति । मीमांसायाः पुराणादिवत्स्वातन्त्र्येण ब्रह्मज्ञानसाधनत्वे पुराणादिवदेव वेदान्तप्रकाराऽतिरिक्तप्रकारेण ब्रह्म-

श्रीलालभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

'न चोपाख्यानानां मिथ्यात्वमि'तीत्यादिना । 'विद्यासु च तदश्रुतेरिति । तस्य विचारस्य विद्यास्वश्रुतेरश्रवणं । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमित्यत्र षडङ्गोक्तिरिव न जिज्ञासोक्तिरिति भावः । तदेव विभजति—'यदि वेदार्थे'त्यादिना । ननु जिज्ञासाशास्त्रस्य पुराणादि-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

कृत्वेन निर्णीतपुरुषप्रयुक्तशब्दे । वैदिकानां वैदिकशब्दमात्रे प्रामाण्यवादिनाम् । सन्देहोऽपि वेदे अप्रामाण्यसन्देहोऽपीत्यर्थः । विरुद्धार्थकल्पना उपाख्यानानां मिथ्यार्थत्वकल्पना ।

विचारस्याऽकर्तव्यतायां हेतुन्तरमाहुः—'विद्यास्त्विति'त्यादि । विद्यासु चतुर्दशविद्यान्तःपाति-मुख्यवेदाङ्गेषु षट्स्वित्यर्थः । श्रवणं स्यात् 'शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति षडङ्गान्युक्त्वा 'तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते' इतिवद्भाससूत्ररूपविचारस्यापि ब्रह्मज्ञानसाधकत्वेनाऽङ्गरूपविद्यासु श्रवणं स्यादित्यर्थः ।

स्वातन्त्र्ये च उपनिषदतिरिक्तपुराणादिप्रकारेण व्यासविचारस्य ब्रह्मज्ञानोपयोगित्वे चेत्यर्थः । प्रकारभेदेन अनौपनिषज्ज्ञानसाधनत्वेन । प्रतिपादकत्वं व्याससूत्राणां ब्रह्मप्रतिपादकत्वम् । तुश-

कत्वं स्यात् । 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति तु तेषां निषेधः । अन्यथाज्ञानं नोपनिषदुक्तं फलं समर्पयति । तस्मान्नारम्भणीय एव ब्रह्मविचारः । अनेन धर्मविचारोऽप्याक्षिप्त एव । न ह्येतन्निराकर्तुः सोऽयमतिभार इति पूर्वः पक्षः ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

स्वातन्त्र्ये च पुराणादिवत्प्रकारभेदेनापि ब्रह्मप्रतिपादकत्वं स्यात् । एवमस्त्विति चेन्नेत्याह—'तं त्वौपनिषदमि'ति । 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'त्यत्र ह्युपनिषन्मात्रवेद्यस्यैव पुरुषस्य पृष्टत्वादतिरिक्तानां प्रकाराणां निषेध इति, ततोऽणुमात्रेणाप्यन्यथाज्ञानं न 'ब्रह्म वेद् ब्रह्मैव भवती'त्याद्युपनिषदुक्तं फलं समर्पयेत् । अधुना पूर्वोक्तं सर्वमेवोपसंहरति—तस्मादिति । नारम्भणीय इत्यारभ्य समर्पयतीत्यन्तेन सन्दर्भेण प्रतिपादितात्कारणकलापाद्ब्रह्मविचारो व्यासेन नारम्भणीय एवेति ।

ननु यथा जैमिनिना 'अथातो धर्मजिज्ञासे'ति धर्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय किंलक्षणोऽयं धर्म इत्याकाङ्क्षायां 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इत्यारभ्य धर्मजिज्ञासा कृता । न हीयं धर्मजिज्ञासा निष्प्रयोजना । शिष्टाचारविषयत्वेन तस्याः सफलत्वे सिद्ध आवश्यकत्वात्लाघवाच्च पूर्वकाण्डार्थरूपधर्मज्ञानमेव तस्य फल-
गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

रभेदे को दोष इत्यत आहुः—'तं त्वि'ति । ब्रह्मविचारः उत्तरमीमांसेत्यर्थः । अनेन, 'स तृतीयमतप्यत स एतं दीक्षितवादमपश्यदि'त्यादौ तपस एवोपदेशेनेत्यर्थः । गुरोर्मतनिराकर्तुः शिष्यमतनिराकरणे सङ्कोचो नास्तीत्यतिभार इत्यनेन सूचितम् । व्याससूत्रात्पूर्वमङ्गैरेव सन्देहनिवृत्तिर्यथा तथेदानीमपि भविष्यतीति पूर्वपक्षिरहस्यम् । सिद्धान्तमाहुः 'सिद्धान्त' इत्यादि । ननु घटमानयेत्युक्ते लोके सर्वोऽपि कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

स्वरूपप्रतिपादकत्वं स्यात् । तद्वृष्यन्ति 'तन्त्वि'ति । तुः पूर्वपक्षव्युदासे । तेषां पुराणादीनां ब्रह्मज्ञानसाधनतया निषेधः । तत्र हेतुः—'अन्यथे'ति । वेदान्तप्रकारातिरिक्तप्रकारकब्रह्मस्वरूपज्ञानं, 'ब्रह्म-
श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

वत्स्वतन्त्रतया प्रतिपादकत्वमस्तु को दोष इत्याकाङ्क्षायामाहुः—'तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति तु तेषां निषेध' इति । 'तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति श्रुतावौपनिषदमिति विशेषणात्तेषां स्वतन्त्रतया प्रतिपादकानां स्वापेक्षाविषयताया निषेधः । 'नीलोत्पलमि'त्यादौ विशेषणे व्यावर्तकतायाः सिद्धत्वात् । किमर्थं निषेध इत्याकाङ्क्षायामाहुः—'अन्यथाज्ञानमि'त्यादि । उपनिषदुक्तप्रकारकज्ञानादन्यथाज्ञानमुपनिषदुक्तं गुणातीतं फलं न प्रयच्छतीत्यर्थः । 'अनेन धर्मविचारोऽप्या-

भगवदीयश्रीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

ब्देन 'तं तु' इति तुशब्देन । तेषां उपनिषद्भ्यः सोपस्कराभ्योऽतिरिक्तसाधनानाम् । निषेधः ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वनिषेधः । अन्यथाज्ञानं उपनिषदतिरिक्तयोगसाङ्ख्यपुराणादिसाधनजन्यं ज्ञानम् । फलं परमानन्दावासिरूपं फलम् । तस्मात् साङ्गवेदाध्ययनेन वेदार्थब्रह्मज्ञानस्य सम्भवात् । ब्रह्मविचारः व्याससूत्ररूपो ब्रह्मविचारः ।

अनेन साङ्गवेदाध्ययनादेव कर्मानुष्ठानस्याऽपि सम्भवेन । एतत् उत्तरमीमांसाशास्त्रम् । सः पूर्वमीमांसानिराकरणरूपः ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

मिति निश्चीयते । तथाऽपि तद्व्यायेन ब्रह्मजिज्ञासाया अपि व्यासकर्तृकत्वाच्छिष्टाचारविषयत्वेन सफलत्वे सिद्ध उत्तरकाण्डार्थरूपब्रह्मज्ञानमेव फलत्वेन कल्प्यतामित्याशङ्क्यामाह—‘अनेने’ति । अनेन ब्रह्मविचाराक्षेपेण धर्मविचारोऽप्याक्षिप्त एव ज्ञातव्यः । तथा च तद्व्यायेनैतत्सिद्धिः कथं स्यादिति भावः । ब्रह्मविचाराक्षेपेण धर्मविचाराक्षेपो यथायथं स्वयमूह्यः । दिङ्मात्रमत्र प्रदर्श्यते । धर्मविचारो जैमिनिना कर्तव्यो न वेति सन्देहे, न कर्तव्य इति प्राप्तम् । कुतः । अर्थज्ञानार्थं हि विचार आरम्भणीयः स्यात्तस्य च षोढाविहितपुरुषरूपत्वेन तज्ज्ञाने सत्याधानादिक्रियाद्वारा तदभिव्यक्तौ पुरुषार्थो भवतीति मन्तव्यम् । तन्न सम्भवति । विचारं विनापि षडुपेतनित्यस्वाध्यायाध्ययनबलादेवार्थज्ञानसिद्धौ न तज्ज्ञानार्थं विचार आरम्भणीयः । न चार्थज्ञानस्याऽविधेयत्वेनांशत्रयविशिष्टभावनाऽविषयत्वात्तदंशत्वेन विचारस्याऽप्राप्तत्वात्कथमविचारितैः शब्दैरर्थप्रतीतिरिति वाच्यम् । ज्ञेयश्चेति विधानात् । अनर्थज्ञत्वेऽधमत्वोक्तेश्च । न च शब्दस्येन्द्रियवत्सन्दिग्धार्थप्रतिपादकत्वम् । अतीन्द्रियत्वात् । सङ्केतग्रहस्तु व्याकरणादिना लौकिकशब्देष्विव वैदिकेष्वपि गृहीतुं शक्यते । न च व्याकरणादिविरुद्धोऽर्थो विचारेण प्रतिपत्तुं शक्यः । अप्रामाणिकत्वात् । तस्मान्नार्थज्ञानार्थं विचार आरम्भणीयः ।

ननु नार्थज्ञानमात्राय विचार आरम्भ्यते किन्तु कर्मज्ञानाय । कर्म ह्यग्निहोत्रादिपञ्चात्मकम् । न क्रियात्वेनाऽनित्यम् । ‘यज्ञो वै विष्णुरि’ति श्रुतेस्तस्य भगवद्रूपत्वे तदन्यथाज्ञाने षोढाविहिताभिव्यक्त्यभावान्नोक्तं फलं भवेत्तथा च सर्वनाश एव स्यादतो विचारेणैव सर्वोपपत्तेस्तत्कर्तव्यत्वं सिद्धमिति चेत् । न । शास्त्राणि ह्यविद्यावद्विषयाणि । आत्मनोऽविद्यावच्छिन्नत्वात् । तथा च देहात्मभावदृढप्रतीतेः सिद्धत्वेन न षडुपेताध्ययनमात्रात्पूर्वोक्तार्थस्य सिद्धिः । न केवलमर्थसिद्धयभावः, किन्तु यज्ञो वै विष्णुरित्यादिश्रुतीनामुपचरितार्थत्वं स्तावकत्वं वा कल्पयिष्यति । तस्माद्विचार आरम्भणीय एवेति सिद्धमिति चेत् । न । वेदार्थो ह्यलौकिको नाविद्यावद्विचारमात्रेण प्रतिपत्तुं शक्यः किन्तु तपःप्रभृतिसाधनत्रयसम्पत्तावेव । तथा च कर्म यादृशं ‘यज्ञो वै विष्णुः’ ‘षोढा विहितः पुरुष’ इत्यादि श्रुतिष्ववगतं तादृशमेव मन्तव्यम् । न दृष्टानुसारेण क्रियात्वेनाऽनित्यम् । ततोऽणुमात्रेणाप्यन्यथा कल्पने दोषः प्रसज्येत ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

विदामोति परमि’त्यादिश्रुत्युक्तं फलं न फलेदिति । उपसंहरन्ति—‘तस्मादि’ति । वेदार्थज्ञाने ब्रह्मज्ञाने च विचारस्याऽनुपयोगाद्वेदार्थं ब्रह्मविचारो नारम्भणीयः ।

ननु धर्मविचारवद्दोषाऽभावाद्ब्रह्मविचारोऽप्यारम्भणीय एवेत्यत आहुः—‘अनेने’ति । वेदार्थाऽवगतौ हि विचारः प्रत्याक्षिप्त इत्यविशेषाद्ब्रह्मविचाराऽक्षेपेण धर्मविचारोऽप्याक्षिप्त एवेति ज्ञातव्यम् । तत्राप्युक्तदूषणयुक्तीनां सत्त्वात् । ननु सर्वोपयोगित्वाद्धर्मस्य तद्विचारो नाऽऽक्षेपमुहं इत्यत आहुः—‘न ही’ति । ब्रह्मविचारनिराकर्तुर्धर्मविचाराऽऽक्षेपो नाऽतिगरीयानिति केवलवैदिकानां पूर्वपक्षः ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

क्षिप्त एवे’ति । अनेन साङ्ख्यवेदाध्ययनादेवार्थज्ञानं भविष्यतीति प्रतिपादनेन धर्मविचारः पूर्वकाण्डसिद्धस्य धर्मस्य जिज्ञासाप्याक्षिप्तैव । न कर्तव्यैवेत्युक्तमित्यर्थः । ननु धर्मविचाराऽऽक्षेपो दुष्करोऽपूर्ववादिनां प्रबलत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—‘न ह्येतन्निराकर्तुरि’त्यादि । एतस्य ब्रह्मविचारस्य निराकर्तुः

सिद्धान्तस्तु—

सन्देहवारकं शास्त्रं बुद्धिदोषात्तदुद्भवः ।

विरुद्धशास्त्रसम्भेदादङ्गैश्चाऽशक्यनिश्चयः ॥

गोस्वामिश्रीमन्मुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

ननु यथा 'यज्ञो वै विष्णु' रित्यादिवाक्यैर्यज्ञानां भगवत्त्वं प्रतीयते तथा यजेतेत्यादिभिः क्रियारूपत्वमप्यवगम्यत इति तन्निर्णयार्थं विचार इति चेत् । न । उभयोरपि प्रामाणिकत्वेनैकतरनिर्द्धारस्याऽशक्यत्वात् । अचिन्त्यानन्तशक्तिमति सर्वभवनसमर्थे भगवति सर्वोपपत्तेर्विरोधाऽनवकाशाच्च । अत एव कर्मस्वरूपाज्ञानेऽन्यथाज्ञाने च तपःप्रभृतीनामेवोपदेशः । न च तपःशब्देन विचारः । तस्य पूर्वस्मादविशिष्टत्वात् । न चाग्निहोत्राद्युपाख्यानानां मिथ्यात्वम् । तथा सति सर्वत्रैवाऽनाश्वासप्रसङ्गोऽविशेषात् । न ह्यप्रामाणिकोक्ते विधावुपाख्याने कर्मस्वरूपे वा कस्यचिदपि विश्वासो भवति । यथा लोके । तस्माद्देवस्य सर्वस्याप्यलौकिकत्वेनोत्तमाधिकारिणां वैदिकानां सन्देह एव नोदेति । किं पुनर्विरुद्धार्थकल्पना । किञ्च । यदि वेदार्थज्ञाने विचारस्याऽङ्गत्वेनोपयोगः स्यात्तदा व्याकरणवद्विद्यासु श्रवणं स्यात् । स्वातन्त्र्ये तु पुराणादिवन्मीमांसाया अपि प्रकारभेदेन प्रतिपादकत्वं स्यात् । तथा च 'एवं विद्वानि'त्याद्युक्तज्ञानानन्तरभाविफलाभावप्रसङ्गः स्यात् । तस्मान्न धर्मविचारोऽपि कर्तव्य इत्याक्षिप्ते धर्मविचारे, न तद्व्यायेन ब्रह्मविचारस्य कर्तव्यत्वं सिद्ध्यतीति सिद्धम् । नन्वाक्षिप्तेऽपि ब्रह्मविचारे तद्व्यायेन किमर्थं धर्मविचार आक्षिप्यते । न हि धर्मविचारो न कर्तव्य इत्याक्षेपो युज्यत इत्याशङ्क्याह—'न ह्येतन्निराकर्तुरिति । ब्रह्मविचारनिराकर्तुर्धर्मविचाराक्षेपो न भाररूपस्ततोऽपि गरिष्ठस्य ब्रह्मविचारस्याक्षिप्तत्वादिति भावः ।

एवं स्थिते पूर्वपक्षेऽत्र सिद्धान्ती मुख्यं सिद्धान्तमाह—सिद्धान्तस्त्विति । न हि वेदार्थज्ञानाय ब्रह्मज्ञानाय वा विचार आरभ्यते येन पूर्वोक्तन्यायेन सूत्रकारः पर्यनुयोक्तव्यः स्यात् । न चैवम् । सन्देहनिरासार्थत्वात्तस्य । शास्त्रं हि शास्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या सन्देहवारकम् । यद्यप्यनेकजन्मसञ्चितसुकृतराशेर्भगवदनुग्रहभाजनस्य प्राज्ञस्य कस्यचिन्मुख्याधिकारिणो वेदार्थे संशय एव नोदेति । तस्य परम्परया साङ्गस्वाध्यायाऽध्ययनपूर्वकं गुरुमुखादर्थश्रवणेनैव निर्विचिकित्सार्थावगतेः सुलभत्वात् । तथापि मन्दमध्यमयोस्तु परम्परया पाठवदर्थस्यापि गुरुमुखादेव श्रवणेऽपि सन्देहो भवेदेव । बुद्धिदोषाणां

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

घटानयनं करोति, न तु पटानयनमेवं वेदेऽपि सन्देहो न भविष्यतीत्यत आहुः—'बुद्धी'ति । बुद्धिदोषादनेकशास्त्रेषु बुद्धिप्रसरात् । नन्वङ्गैर्निर्णयो भविष्यतीत्यत आहुः—'विरुद्धे'ति । न्यायमीमांसादिमेलनात् ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

एवंस्थिते पूर्वपक्षे मुख्यसिद्धान्तं संगृह्णन्ति—'सिद्धान्तस्त्विति । तुशब्दः पूर्वशङ्कानिरासे । 'सन्देहे'ति । आरभ्यमाणं खलु वेदान्तमीमांसाशास्त्रं न ब्रह्मवेदार्थज्ञानप्रयोजनमपि तु वेदार्थसन्देहनिरासैकप्रयोजनम् । ननु गुरुमुखादेवाऽगतार्थानि वेदान्तवाक्यानि सन्देहमेव कथमादध्युरित्यत्राऽऽहुः—'बुद्धी'ति । ननु पाणिनीयादीन्यङ्गानि वेदवेदार्थरक्षैकप्रयोजनानीति सन्देहं पराभाव्य कुतो नाऽर्थ निश्चीयीरन्नित्यत आहुः—'विरुद्धे'ति । विरुद्धशास्त्राणि काणादाऽऽक्षपादीयमायावाद-

भगवदीयश्रीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

शास्त्रं मीमांसारूपं शास्त्रम् । बुद्धिदोषात् अवैदिकशास्त्रसिद्धान्तावगाहित्वरूपबुद्धिदोषात् । त-

तस्मात्सूत्रानुसारेण कर्तव्यः सर्वनिर्णयः ।

अन्यथा भ्रमयते स्वार्थान्मध्यमश्च तथाऽऽदिमः ॥

परम्परया पाठवदर्थस्यापि गुरुमुखादेव श्रवणेऽपि मन्दमध्यमयोः सन्देहो भवेत् ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

भ्रमप्रमादादीनां भगवदनुग्रहाद्यभावेन तत्र सम्भवात् । ननु मन्दमध्यमयोरपि मुख्याधिकारिण इव निर्विचिकित्सार्थावगतिरस्तु किं शास्त्रेणेत्याशङ्क्याऽह—‘विरुद्धशास्त्रसम्भेदादि’ति । शास्त्राणि हि काणादन्यायमायावादादिरूपाणि परस्परविरुद्धानि । तेषां बुद्धौ सम्पर्कान्न व्याकरणाद्यङ्गैरप्यर्थनिर्णयो भवति । प्रत्युत तेषां परस्परविरुद्धत्वात्समानयोगक्षेमत्वेन विनिगमनाभावादृढतर एव संशयो भवेत्कुतस्तरां तन्निवृत्तिः । तथा च सर्वज्ञः सूत्रकारस्त्रिविधानामप्यधिकारिणाममृतत्वप्राप्तिसिद्ध्यर्थं तत्साधनत्वेनाऽवगताऽऽत्मज्ञानफलकश्रवणाद्युपायभूतां ब्रह्मजिज्ञासां प्रथमसूत्रे प्रतिज्ञातवानिति त्रिविधानामपि तेषां सूत्रानुसारेणैव बुद्धिदोषजन्यसंशयनिवृत्त्यर्थं सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां निर्णय उचित इति सिद्धम् । अन्यथा विरुद्धशास्त्रानुरोधेनैव तस्मिन्कृते यथार्थज्ञानाऽसम्भवात्स्वार्थादमृतत्वप्राप्तेर्नश्येत् मध्यमस्तथादिमो मन्दश्च । ननु विरुद्धशास्त्रसम्भेदादङ्गैः सन्देहनिवृत्त्यभावेऽपि परम्परया गुरुमुखादर्थश्रवणेन तन्निवृत्तिः कथं न स्यादित्याशङ्क्यामाह—‘परम्परये’ति । यथा ‘देवासः कर्णेभिरि’त्यादौ एतादृशा एव शब्दास्तत्र तत्र प्रयोक्तव्या अन्यथा वेत्याकारकः संशयस्तु न भवेदेव । परम्परया तत्प्रकारकस्यैव पाठस्य तत्र निश्चितत्वात् । अर्थश्रवणे तु न तथा । कथमित्याकाङ्क्षायामाह—

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

‘निर्णय’ इति । पूर्वोत्तरकाण्डान्निर्णय इत्यर्थः । मध्यमः किञ्चिद्बुद्धिमान् । तदादिमः मन्द इत्यर्थः ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

प्रभृतीनि । तेषां सम्भेदः सम्पर्कः । तस्मात् अङ्गैः पाणिनीयादिभिः कर्तुमशक्यो निश्चयो यस्य । एतादृशो वेदार्थो जात इति शेषः । ‘तस्मादि’ति । अङ्गैरशक्यार्थनिश्चयत्वाद्देदस्य । ‘सूत्रे’ति । ‘अथातो जिज्ञासे’त्यादि ब्रह्ममीमांसासूत्रानुसारेण सर्ववेदान्तनिर्णयः कर्तव्यः ।

अत्रेदं ज्ञेयम् । मन्दाद्यधिकारिणां वेदविरुद्धशास्त्राऽवलोकनजनितबुद्धिभ्रंशमालोक्य महाकारुणिकः सर्वज्ञोऽपि भगवान्वेदव्यासस्तेषां वेदार्थनिर्णयप्रकारशिक्षणार्थममृतत्वप्राप्तये तत्साधनत्वेनाऽवगताऽऽत्मज्ञानफलकश्रवणादेः साधनीभूतं ‘मथातो ब्रह्मजिज्ञासे’त्यादिसूत्रसमुदायात्मकं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं प्रणीतवानिति तादृशाधिकारिणः प्रत्येवेदं वचनमिति स्वस्य शास्त्रकरणे प्रयोजनाऽभावात् । शास्त्रपदव्युत्पत्त्या तथैवार्थसिद्धेश्च । तस्मान्न कोऽपि शङ्काऽवकाशः । अतोऽर्थनिर्णयार्थं ब्रह्मसूत्राण्येवानुसर्त्तव्यानि । अननुसृत्य तु सूत्राणि पूर्वमीमांसापर्यनुयोगेऽपीयमेव समाधिसरणिरवसेया । स्वयमेव निर्णयार्थं प्रवृत्तः स्वार्थाद्भ्रश्येतेत्याहुः—‘अन्यथे’ति । आदिमो मन्दः । अनवस्थितपदार्थप्रतिपादकप्रक्रियाऽङ्गः । ननु स्वबुद्ध्याऽशक्यनिश्चयत्वेऽपि गुरुमुखश्रुतार्थाऽनुसन्धानेनैव सोऽवसेय इत्यत

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

दुद्भवः सन्देहोद्भवः । सम्भेदात् पदार्थनिर्णये साङ्कर्यात् । सर्वनिर्णयः साधनफलाधिकारिसम्बन्धेत्यनुबन्धचतुष्टयादिनिर्णयः । अन्यथा सूत्रानुसारिविचाराऽकरणेन । मध्यमः मध्यमाधिकारी । आ-

समानधर्मदर्शनात् । पदादिपाठवत् । तत्र यथा लक्षणानामुपयोग एवमेव मीमांसाया अपि ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

‘समानधर्मदर्शनादि’ति । धर्माः पदानामाकाङ्क्षादयस्तेषां तत्तच्छास्त्रानुरोधिष्वर्थेषु साम्यदर्शनाद्विनिगमकाभावेनैकतरनिश्चयस्याऽशक्यत्वात् । अत्र दृष्टान्तमाह—‘पदादिपाठवदि’ति । परम्परया ‘देवायते यजमानाय शीकायते स्वाहे’त्यादि संहितापाठे संदेहाऽभावेऽपि पदादिकाले ‘देवायत इति देवयते यजमानाय शीकायत इति शीकयते स्वाहे’ति ह्रस्वश्रुतौ सन्देहे ‘अथादावुत्तरे विभागे ह्रस्वव्यञ्जनपर’ इत्यादीनां, यथा वा ‘सीसं च मे त्रपुश्च मे’ ‘सत्यधर्मा मिथुश्चरन्तं’ ‘सुश्चन्द्र दम्’ इत्यादौ पदकाले त्रपुं घमे मिथु चरन्तं सुचन्द्र दमेत्यादौ सन्देहे ‘त्रपुमिथुपूर्वः शकारश्चकारः सुपूर्वश्च चन्द्रपर’ इत्यादीनां, यथा वा ‘उत खानासो

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

कारिकार्थमाहुः—‘परम्परये’ति । ‘समाने’ति । साधारणधर्मदर्शनादित्यर्थः । ‘यथा लक्षणानामि’ति । प्रातिशाख्यादीनामित्यर्थः । तत्र हि वेदे तैत्तिरीयशाखायां तृतीयाष्टके पठ्यते ‘देवायते यजमानाय शर्मे’ति संहितायां वकारो दीर्घः पठ्यते । पदपाठकाले ‘देवयत’ इत्यत्र वकारो ह्रस्वः पठ्यते । अत्र सन्देहे प्रातिशाख्यसूत्रं ‘अथादावुत्तरे विभागे ह्रस्वव्यञ्जनपर’ इत्यधिकारसूत्रम् । अत्र भाष्यम् । आदौ पदादौ उत्तरे पदान्ते च वर्तमानसंहितायां यो दीर्घोऽसौ पदविभागे पदसमये व्यञ्जनपरः सन् ह्रस्वत्वमापद्यते । व्यञ्जनपरत्वं यथासंहितास्थं ज्ञेयम् । व्यञ्जनमस्मात्परमिति व्यञ्जनपर इति । अपरमुदाहरणसूत्रं देवाशीकासुभ्राश्चर्त्तावच्छ्रुना हृदयाकाशाद्वा । अत्र भाष्यम् । देवाशीकेत्यादिषु ग्रहणे अवग्रहेषु अन्यस्वरो विभागे ह्रस्वत्वमापद्यते । यथा देवायते यजमानाय शीकायते स्वाहेति संहितायाम् । पदपाठे तु देवयते शीकयते स्वाहेति । इदं

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

आहुः—‘परम्परये’ति । तत्र हेतुः—‘समाने’ति । यथा गौरनुबन्ध्य इत्यादौ गोपदार्थे, गच्छतीति गौरिति गमनकर्तृत्वरूपधर्मस्याऽत्रापि साम्यात्सन्देहः । यथा ‘अक्ताः शर्करा उपदधाती’त्यत्राऽञ्जनकरणत्वस्य घृततैलवसादिषु समानत्वात्सन्देहः । अथवा धर्मा आकाङ्क्षादयः । तेषां तत्तच्छास्त्रा-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

पूर्वकाण्डविचारनिराकरणमतिभारो दुर्निर्वाहो नास्तीत्यर्थः । ‘समानधर्मदर्शनादि’ति । पदानां धर्मा आकाङ्क्षादयस्तेषां तच्छास्त्रानुसारिष्वर्थेषु समानतादर्शनात् । विनिगमकाऽभावेनैकतरनिश्चयस्याऽशक्यत्वात् । दृष्टान्तमाहुः—‘पदादिपाठवदि’ति । संहितापाठाऽवसरे परम्परयैव ‘देवायते यज-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

दिमः हीनाधिकारी । सन्देहो भवेत् वेदार्थे च सन्देहो भवेत् । समानधर्मदर्शनात् पाठे परम्परारूपसमानधर्मदर्शनात् । अर्थे तु ‘अक्ताः शर्करा उपदधाती’ त्यत्र घृततैलवसाखंजनसाधनत्वरूपसमानधर्मदर्शनादिति बोध्यम् । पदादिपाठवदिति । तथाहि ‘देवायते यजमानाय शीकायते

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

दिविषन्तु' 'आपो हि ष्ठा मयोभुवः' 'शुचिषद्वसुरि' त्यादौ पदकाले, उत स्वानासः दिवि सन्तु । आपः हि स्थाः । शुचिषदिति शुचिसदित्यादौ सन्देहे स्वानासो दिव्यापो ह्ययमित्यादीनां प्रातिशाख्योक्तानां लक्षणानां ज्ञापकानां सूत्राणां सन्देहनिवृत्तावुपयोग एवं बुद्धिदोषजन्य-सन्देहवारणे मीमांसाया अपीति सिद्धम् ।

ननु मन्दमध्यमान्प्रति मीमांसायाः सफलत्वेऽप्युत्तमान्प्रति कथं सफलत्वमित्याशङ्कायां तत्रापि सफलत्वमस्तीति ग्रन्थान्तरे स्पष्टतरमेव मयोक्तमित्याह—'तदुक्तमि'ति । श्रीभागवततत्त्वार्थदीप इति

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

सप्तमाष्टके । एवं सुन्नायन्तो हवामह इत्यादिषु लक्षणानां यथोपयोगस्तथा मीमांसाया अपि । यथा आकाशपदस्य भूताकाशपरत्वं वा चिदाकाशपरत्वं वेति सन्देहे 'आकाशस्तद्विज्ञादि'ति सूत्रा-चिदाकाशपरत्वं निर्णीयते । यथा वा विरुद्धवाक्यैः कर्तृत्वकर्तृत्वाऽभावसमानाधिकरणं ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मेति शब्दबोधानन्तरं कर्तृत्वाऽकर्तृत्वविषयकसन्देहे, सर्वभवनसमर्थं ब्रह्मणि विरोधाऽभावप्रतिपादनेन

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

नुरोधिष्वर्थेषु साम्यदर्शनाद्विनिगमकाऽभावेनैकतरनिश्चयस्य कर्तृमशक्यत्वात्सन्देहोत्पत्तौ दृष्टान्तः । 'पदादी'ति । संहितापाठकाले 'देवायते यजमानाय शीकायते स्वाहेत्या'दौ सन्देहाऽभावेऽपि पदपाठकाले तु देवयते शीकयते इति ह्रस्वश्रुतौ सन्देहः । 'तत्रे'ति पदपाठकालीनह्रस्वश्रुत्या ह्रस्वसन्देहे, 'अथादावुत्तरे विभागे ह्रस्वव्यञ्जनपर' इत्यादिलक्षणानां प्रातिशाख्यसूत्राणामुपयोग एवमेव ब्रह्ममीमांसाया अपि जगत्कारणत्वेऽपि ब्रह्मण उपादानत्वमप्युत निमित्तमात्रत्वमिति । एव- 'माकाशादेव समुत्पद्यन्त' इत्यत्र भूताकाश आकाशशब्दवाच्य उत ब्रह्मेत्यादि सन्देहे तदपाक-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

मानाय शीकायते स्वाहे'त्यादौ सन्देहाभावेऽपि पदादिकाले देवायते इति देवयते यजमानाय शीकायत इति शीकयते स्वाहेति ह्रस्वश्रवणात्सन्देहे, अथादावुत्तरे विभागे ह्रस्वव्यञ्जनपर इत्यादीनामुपयोगः । यथा वा सीसं च मे त्रपुश्च मे सत्यधर्मा मिथुश्चरन्तं सुश्चन्द्र दम इत्यादौ पदकाले त्रपु च मे मिथुचरन्तं सुचन्द्र दमेत्यादौ सन्देहे त्रपुमिथुपूर्वः शकारश्चकारः सुपूर्व-श्चन्द्रपर इत्यादीनामुपयोगः । यथा वा उत स्वानासो दिविषन्तु आपो हिष्ठामयो भुवः शुचिषद्वसुरि'त्यादौ पदकाले उत स्वानासः दिवि सन्तु । आपः हि स्थाः । शुचि सदिति । शुचिस दित्यादौ सन्देहे, स्वानासो दिव्यापो ह्ययमि'त्यादीनां प्रातिशाख्योक्तानां लक्षणानां ज्ञापकानां

भगवदीयश्रीमद्विष्णुसामप्रणीतः प्रदीपः ।

स्वाहा' इति संहितापरम्परापाठः । 'देवयते शीकयते' इति पदपरम्परापाठः । एवमत्र ह्रस्वत्व-दीर्घत्वयोर्यथा सन्देहस्तथोपनिषत्स्वपि 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीते' त्यादिविरुद्धधर्मदर्शनस्थले ब्रह्मस-म्बन्धित्वरूपसमानधर्मदर्शनादेवंविधमेवंविधं वा ब्रह्मेति सन्देहो भवेत् । तत्र संहितापदपाठनिश्चयस्थले केनाक्ताः शर्करा इत्यत्र च । लक्षणानां शाखाव्याकरणादीनां जैमिनिसूत्राणां चेत्यर्थः । एवमेव व्याकरणादिप्रकारेण जैमिनिमीमांसाप्रकारेण चेत्यर्थः । मीमांसायाः व्यासमीमांसायाः सूत्रात्मकवि-

तदुक्तम् ।

असन्दिग्धेऽपि वेदार्थे स्थूणाखननवन्मतः ।

मीमांसानिर्णयः प्राज्ञे दुर्बुद्धेस्तु ततो द्वयमिति ॥

तथा च निर्णये येनकेनचिद्वक्तव्ये हरिः स्वयं व्यासो विचारं चिकीर्षुस्तत्कर्तव्यतां बोधयति ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति । व्यासोक्तत्वादपि कर्तव्यता ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

शेषः । एतदर्थस्तु । प्राज्ञे मुख्याधिकारिणि । असन्दिग्धेऽपि वेदार्थे मीमांसानिर्णयो दाढ्यमापादयती-
तीमं प्रतीदमेवैकं प्रयोजनम् । तत्र लौकिको दृष्टान्तः । 'स्थूणाखननवदि'ति । यथा स्थूणा नि-
खातापि तद्दाढ्याय पुनरुद्धृत्य निखात्यते तद्वदित्यर्थः । दुर्बुद्धेर्मन्दस्य मध्यमस्य च सन्देहाभावो दाढ्यं
चेति प्रयोजनद्वयमित्यर्थः । ननु सन्देहनिवारणार्थं निर्णयस्याऽऽवश्यकत्वे व्यासव्यतिरिक्तेन येनकेनचि-
दपि कथं न कृत इत्याशङ्क्याऽऽह—'तथा चे'ति । यद्यप्यन्ये ऋषयो महान्तोऽलौकिकद्रष्टारस्तैरपि

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

निर्णय इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे सम्मतिं दर्शयन्ति—'तदुक्तमि'ति । 'असन्दिग्धोपी'ति । इदं वाक्यं
श्रीमदाचार्यचरणैः सर्वनिर्णयनिबन्ध उक्तम् । टीकायां च व्याख्यातं तैरेव । पाठदशायां यद्यपि न
सन्देहस्तथापि कालान्तरे सन्देहो भविष्यतीति लक्षणकरणवन्मीमांसाकरणम् । तत्र लौकिको दृष्टान्तः ।
स्थूणाखननवदिति । स्थूणा निखातापि पुनरुद्धृत्य निखात्यते, तथा निस्सन्दिग्धोऽपि सन्देहमापाद्य
दाढ्याय निरूप्यते मीमांसानिर्णयकारैः । इदमुत्तमं प्रति तेषां प्रयोजनं सफलं भवति । मन्दमध्यमान्प्रति
तु द्वयमिति । सन्देहाभावो दाढ्यं च । सूत्रार्थमाहुः—'तथा' चेति । विचारस्याऽऽवश्यकत्वे चेत्यर्थः ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

रणायोपयोगः । अत्र प्राचां संमतिमाहुः—'तदुक्तमि'ति । 'असन्दिग्ध' इति । प्राज्ञे स्थूणाखनन-
वदर्थज्ञानदाढ्यहेतुः । दुर्बुद्धेर्मन्ददेः सन्देहनिवृत्तिरेकतरार्थनिश्चयश्चेति फलद्वयमित्यर्थः । एतेन
शास्त्रारम्भसमर्थनाङ्गतया शास्त्रप्रयोजनमुक्तम् । विचारकर्तव्यतासमर्थनेनाऽधिकरणसङ्गतिरूपोद्धातरूपा
सूचिता । अतः परमेतदधिकरणस्य शास्त्रप्रतिपाद्यार्थसंबन्धित्वरूपशास्त्रसङ्गतिं बोधयन्ति । एवं सूत्रं
व्याकुर्वन्तः प्रथमतो वाक्यार्थमाहुः—'तथा चे'ति निर्णयस्य कर्तव्यत्वे सिद्धेऽन्येषामृषीणां सार्वज्ञ्या-

श्रीलालभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

सूत्राणां सन्देहनिवृत्तावुपयोगः । एवं बुद्धिदोषहेतुकसन्देहनिवृत्तौ ब्रह्मविचारस्याप्युपयोगः । तत्र
यथा लक्षणानामुपयोग एवमेव मीमांसाया अपि । 'असन्दिग्धेऽपि वेदार्थ' इत्यादि । मीमांसा-
निर्णयः प्राज्ञ उत्तमाधिकारिणि स्थूणाखननवन्मतः दाढ्यार्थं मतः । दुर्बुद्धेर्मध्यमस्य मन्दस्य च
द्वयं सन्देहाभावो दाढ्यं चेति प्रयोजनद्वयमित्यर्थः । ततो नाम मीमांसानिर्णयाद्वयं भवतीत्यर्थः ।

तथा च पदादिपाठवत्सन्देहनिवारण उपयोगादुत्तमाधिकारिणः सन्देहाभावेऽपि दाढ्यार्थमुप-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

चाररूपायाः । तदुक्तं वेदान्तार्थसन्देहनिराकरणहेतुत्वमुक्तम् । मतः इति प्राज्ञेऽन्वेति । मीमां-
सानिर्णयः व्याससूत्रात्मको निर्णयसम्पादकः शब्दसमुदायः । दुर्बुद्धेः हीनाधिकारिणो मध्यमाधि-
कारिणश्च । ततः व्यासमीमांसातः । द्वयं वेदान्तार्थं सन्देहनिवृत्तिः वेदान्तार्थनिश्चयश्चेत्यर्थः ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

कृते निर्णये यथाकथञ्चित्तदनुसारेण श्रवणसिद्धावपि न तेन श्रौतामृतत्वप्राप्तिस्तेषामृषित्वेनालौकि-
कदृष्टत्वेऽप्यसार्वज्ञात्कृतेन निर्णयेनोपनिषद्रहस्यस्याऽप्रत्ययात्तत्रन्यज्ञानस्योपनिषदुक्तब्रह्मज्ञानत्वाऽस-
म्भवेनाश्रौतामृतत्वप्राप्त्यभावजदुःखनिवृत्त्यभावात्कृतमपि श्रवणाद्यकृतमेव भवेदतः सर्वज्ञकृतस्यैव
निर्णयस्य सन्देहनिवृत्तिद्वारा श्रौतामृतत्वप्राप्तिसाधनीभूतात्मज्ञानसम्पादकत्वम् । तथा च 'यः
सर्वज्ञ' इति श्रुतेर्भगवदतिरिक्ते सार्वज्ञाभावात्स्वस्वरूपं स्वप्रकाशितमेव सर्वेषां प्रकाशितं भवतीति भगवानेव
स्वयं विचारं चिकीर्षुर्व्यासरूपेणाऽऽवतीर्य नामरूपभगवद्विस्तारत्वात्तत्वेनैव प्रसिद्धः स्वकीयं सर्वदुःख-
हर्तृत्वं श्रौतश्रवणादिसिद्ध्युत्तरकालीनाऽमृतत्वप्राप्त्या सर्वेष्वधिकारिषु प्रकटीकरिष्यन् प्रथमसूत्रेण विचा-
रस्य प्रथमतः स्वस्य, ततोऽन्येषां च कर्तव्यतां बोधयति—'ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्ये'ति ।

ननु ब्रह्मजिज्ञासायाः स्वार्थमेव कर्तव्यत्वं बोधयतु, न परार्थम् । तत्कर्तव्यत्वस्य 'यद्यदाचर-
ती'ति न्यायेन स्वत एव सिद्धेस्तदुक्तिर्व्यर्था स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—'व्यासोक्तत्वादपी'ति ।

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

इदं महत्कार्यं केन कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः—'हरिरिति'ति । 'व्यासोक्तत्वादि'ति । जैमिन्युक्तधर्म-
विचार इवेत्यपिकारार्थः । ननु सूत्रे कर्तव्यपदं नास्ति, दोषादध्याहारः कर्तुं न शक्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः—

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

भावमालोच्य व्यासरूपेणाऽवतीर्णः स्वयमेव हरिर्वेदान्तविचारं चिकीर्षुर्वेदान्तविचारकर्तव्यतां बोधयति—
'ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्ये'ति । ननु ब्रह्मविचारस्य कर्तव्यत्वे सिद्धे कथं वेदान्तविचारकर्तव्यतासिद्धि-
रिति चेत् । ब्रह्मण इति शेषषष्ठ्यैव ब्रह्मज्ञानोपयोगिवेदान्तविचारस्य कर्तव्यतासिद्धिरित्येवेहि । विचारं
ब्रह्मविचारम् । तत्कर्तव्यतां ब्रह्मविचारकर्तव्यतामिति वार्थः । ब्रह्मविचारस्य वेदान्तविचारेणैव कर्तव्य-
त्वात् । ननु सन्देहनिवारणैकप्रयोजनाया मीमांसायाः सन्देहरहितान्प्रति तु कर्तव्यता न स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽहुः—'व्यासे'ति । अपिशब्दः सन्देहनिरासाय न्यायप्राप्तकर्तव्यतासमुच्चायकः । तथा च संशय-
निवृत्त्यर्थं मन्दाद्यधिकारिकर्तव्यता । व्यासोक्तत्वात्तु दार्ढ्यार्थं प्राज्ञकर्तव्यतेत्यर्थः । ननु कर्तव्यपदम-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

योगात् । मन्दमध्यमयोः सन्देहनिवृत्तिदार्ढ्ययोरुपयोगाद्ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्यर्थः । अनेन ब्रह्मजिज्ञासाया
युक्तत्वं बोधितम् । 'ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्ये'ति । कर्तव्यपदमध्याहार्यमित्यर्थः । 'व्यासोक्तत्वा-
दपि कर्तव्यते'ति । यद्यपि पूर्वोक्तरीत्या युक्तत्वात्कर्तव्यता सिद्धा तथापि व्यासवाक्यस्य परम-
प्रमाणत्वाद्वैधत्वमपि ब्रह्मजिज्ञासायाः सिद्धमतोऽपि सर्वैः कर्तव्येत्यर्थः । तथा च पूर्वत्र युगेषु तप-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

निर्णये वेदान्तार्थनिर्णये । तत्कर्तव्यतां विचारकर्तव्यताम् । कर्तव्यता निर्णीतवेदान्ता-
र्थस्यापि सन्ध्यावन्दनवद्विचारकर्तव्यताऽऽवश्यकीत्यर्थः । एतेनाग्रे कर्तव्यवेदान्तविचारे प्रथमाधि-
करणस्योपोद्धातसङ्गतिः प्रदर्शिता । हरिपदोपादानेन च तपःप्रभृतिसाधनानां कालाभावादेतद्विचारा-
देवोद्धारोऽपि सूचितः ।

कर्तव्यपदाध्याहारे स्वातन्त्र्यं न भवति । अन्यथा 'अथ योगानुशासन'मिति वत्स्व-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

यद्यपि पूर्वोक्तन्यायेन तत्कृतेः स्वतः सिद्धत्वं, तथापि कदाचिद्ब्रह्मजिज्ञासातिरिक्तयोगादिजिज्ञासाया अपि तत्फलसाधकत्वभ्रमेण पक्षे कर्तव्यत्वं स्यादिति 'पाक्षिकोऽपि दोषः परिहरणीय' इति न्यायेन तस्मिन्नपि पक्षे तस्या एव कर्तव्यत्वं नान्यस्या इति नियमविधिरेवात्र परार्थकर्तव्यत्वबोधनेन प्रतिपाद्यत इति, न तदुक्तिर्व्यर्थेति । अत एवापीतिशब्द उक्तः । ननु सूत्रे कर्तव्यपदाभावात्कथं नियमविधिः । अध्याहृतेन कर्तव्यपदेनेति चेदध्याहारे किं विनिगमकमित्याकाङ्क्षायामाह—'कर्तव्यपदाध्याहार' इति । अध्याहृते च कर्तव्यपदे जिज्ञासायास्तत्समभिव्याहाराद्विधेयत्वेनेष्टसाधनत्वाऽवगतौ तत्किमित्याकाङ्क्षायां 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती'त्यादिभिरात्मन एव सर्वापेक्षयाभ्यर्हितत्वेन तत्प्राप्तेरेवेष्टत्वं निश्चिनोति । तथा च तस्याः साक्षात्तदिष्टसाधनत्वस्य 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये'त्यादिना बाधितत्वात्तत्साधनीभूतवेदान्तवाक्यश्रवणाद्यनुकूलविचाररूपत्वेन शब्दशेषत्वात्स्वातन्त्र्यं न भवेत् । तथा च कर्तव्यपदाध्याहारस्यावश्यकत्वमिति भावः । विपक्षे बाधकमाहुः—'अन्यथे'ति । कर्तव्यपदाध्याहाराभावे जिज्ञासायाः वेदान्तवाक्यान्तर्गतशब्दशेषत्वाभावेन श्रवणादिस्वरूपसिद्ध्यतिरिक्तफलसाधकत्वे स्वातन्त्र्यं भवेदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—'अथ योगे'ति । यथा 'अथ योगानुशासनमि'त्यादौ योगानुशासनस्य वेदान्तश्रवणातिरिक्तातीन्द्रियादिसर्वविषयकज्ञानादिसाध-

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

'कर्तव्यपदे'त्यादि 'भवेदि'त्यन्तम् । अयं भावः—कर्तव्यपदाध्याहारे तव्यप्रत्ययस्य विधित्वादिष्टसाधनताबोधकत्वं । इष्टं चौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्युपनिषत्प्रतिपाद्यं ब्रह्मज्ञानम् । तत्तु मीमांसाप्रतिपाद्यं न भवतीति परम्परया साधनत्वं मीमांसायाः । अस्वातन्त्र्यं गुणः । स्वातन्त्र्ये च चित्तवृत्तिनिरोधबोधकयोगवद्ब्रह्मान्यबोधकत्वादोषः । एतत्परिहारार्थमेव कर्तव्यपदाध्याहारः । अस्मिन्पक्षे वक्ष्य-
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ध्याहृत्य व्याख्याने को हेतुः सदोषत्वादध्याहारपक्षस्येत्यत आह—'कर्तव्ये'ति । अत्राऽयमाशयः । अध्याहृते च कर्तव्यपदे जिज्ञासायाः कर्तव्यपदसमभिव्याहाराद्विधेयत्वेनेष्टसाधनत्वेऽवगते, तत्किमितीष्टविशेषाकाङ्क्षायामौपनिषदपुरुषज्ञानमेव साध्यत्वेनान्वेति । तच्च विचारोपकृतैरुपनिषद्वाक्यैरेवेति वेदान्तवाक्यश्रवणाद्यनुकूलविचाररूपत्वान्मीमांसायास्तच्छेषत्वं सिध्यति । न तु वेदान्तवाक्यानपेक्षत्वरूपं स्वातन्त्र्यमिति । विपक्षे सदृष्टान्तं बाधकमाहुः—'अन्यथे'ति । अध्याहाराऽभावे स्वतन्त्रता स्यात् । तत्र दृष्टान्तमाहुः—'अथ योगे'ति । योगशास्त्रं हि न वेदान्तश्रवणाऽनुकूलम् । किन्त्वतीन्द्रियादि-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

आदीनां साधनानां सुकरत्वेन तैर्ब्रह्मबोधसिद्धेरधुना कलौ तु तपआदीनामभावात्तत्केवलं व्यासविरचितब्रह्मजिज्ञासयैव ब्रह्मबोधसिद्धिरिति भावः । ननु कर्तव्यपदाध्याहारस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः—'कर्तव्यपदाध्याहारे स्वातन्त्र्यं न भवती'ति । अध्याहृतकर्तव्यपदसमभिव्याहारा-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

यथाश्रुतसूत्राद्विचारकर्तव्यता न प्रतीयत इति केषांचिदभिप्रेतं सूत्रे कर्तव्यपदाध्याहारमुपपादयन्ति—'कर्तव्यपदे'त्यादिना । स्वातन्त्र्यं न भवतीति । तथा चाध्याहारदोषसत्त्वेऽपि विध्यर्थकर्त-

तन्त्रता स्यात् । तथा च ज्ञानानुपयोगः । तथाहि—‘तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी’ति केवलोपनिषद्वेद्यं ब्रह्म । न शास्त्रान्तरवेद्यम् । तद्यदि मीमांसा स्वतन्त्रा स्यात्तज्जनितं ज्ञानं न ब्रह्मज्ञानं भवेत् ।

गोस्वामिश्रीसुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

कत्वेन स्वातन्त्र्यमस्ति, न श्रौतश्रवणादिशेषत्वं तथात्रापि स्यादिति भावः । नन्वेवमेवास्तु का नो हानिरिति चेत्तत्र बाधकमाहुः—‘तथा चे’ति । स्वातन्त्र्ये सति जिज्ञासायाः श्रवणादिजन्येऽमृतत्वसाधके ज्ञाने साक्षात्परम्परया वाऽनुपयोगः स्यादित्यर्थः । यद्वा, पूर्वोक्ताशङ्कायामेव बाधकमाहुः—‘तथा चे’ति । जिज्ञासाया वेदान्तवाक्यान्तर्गतशब्दशेषत्वाभावे तज्जन्यातीन्द्रियादिसर्वविषयकज्ञानस्यामृतत्वप्राप्तावनुपयोगः स्यात्‘त्रान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये’त्यादिश्रुतिभिरिति भावः । अयमेवार्थः स्फुटीकृतस्तथाहीत्यारभ्य भवेदित्यन्तेन ग्रन्थेन । अस्मिन्पक्षेऽथशब्दोऽर्थान्तरोपक्रम आनन्तर्ये वा विवक्षितो ज्ञेयः । तत्रार्थान्तरोपक्रमस्य चानन्तर्यार्थव्यतिरेकादानन्तर्यमेव तस्यार्थ इति पर्यवस्यति । तस्य तु

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

सर्वपदार्थविषयकज्ञानसाधकमिति तस्य स्वातन्त्र्यं भवति । ननु स्वतन्त्रतायां को दोष इत्यत आहुः—‘तथा चे’ति । एतदेव स्फुटीकुर्वन्ति—‘तथाही’त्यादिना । ‘तद्यदी’ति । तत्तस्माद्ब्रह्मण उपनिषदेकवेद्यत्वात् । ‘स्वतन्त्रे’ति । अनपेक्ष्यैव वेदान्तवाक्यानि यदि मीमांसा प्रवृत्ता स्यात् । ‘न भवेदि’ति । औपनिषदत्वाभावात् । बहुवादिसम्मतत्वादानन्तर्यार्थक एवाऽस्मिन् पक्षेऽथशब्दो बोध्यः । आनन्तर्यञ्च वेदाध्ययनस्य । वेदार्थधर्माऽवबोधस्य वा ग्राह्यम् ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

द्विधेयत्वे सिद्ध इष्टसाधनत्वाऽवगतौ ‘तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेती’तिश्रुतेर्ब्रह्मज्ञानस्यैवेष्टसाधनत्वात्तज्ज्ञानसाधनीभूतवेदान्तवाक्यविचाररूपत्वाज्जिज्ञासाशास्त्रस्य वेदान्तशेषत्वमेव स्यान्नतु स्वतन्त्रता । स्वतन्त्रतायां हि जिज्ञासाशास्त्रं वेदान्तशास्त्रं न स्यात् । तथा सति ‘तन्त्वौपनिषदमि’ति श्रुतेः केवलोपनिषद्वेद्यस्य ब्रह्मणो ज्ञानाऽभावेन निर्गुणा मुक्तिर्न स्यात् । विपक्षे बाधकमाहुः—‘अन्यथा अथ योगानुशासनमि’त्यादिना । अथ योगानुशासनमित्यादौ योगानुशासनस्य वेदान्तश्रवणप्रभृतिफलातिरिक्तातीन्द्रियपदार्थविषयकज्ञानसाधकत्वात्स्वातन्त्र्यं भवति । तद्वज्जिज्ञासाशास्त्रस्यापि स्वातन्त्र्यं स्यात् । तत्त्वनिष्ठम् । वेदान्तश्रवणादिफलरूपमोक्षातिरिक्तफलसाधकत्वात् । स्वतन्त्रतायां दोषमाहुः—‘तथा च ज्ञानानुपयोग’ इत्यारभ्य ‘न ब्रह्मज्ञानं भवेदि’त्यन्तम् । अस्मिन्पक्षेऽथशब्दोऽर्थान्तरोपक्रम आनन्तर्ये वा विवक्षितोऽस्ति । तत्रार्थान्तरोपक्रमस्याऽनन्तर्यार्थोभेदादानन्तर्यार्थ एव पर्यवस्यति । तत्रोपक्रमस्याऽनन्तर्यं यथोचितं सिद्धमेवास्तीति पक्षान्तरमाहुः—

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

व्यप्रत्ययघटितकर्तव्यपदाध्याहारे कृते विचारस्य वैधत्वं स्याद्वैधश्च विचारो वैदिक इति विचारस्योपनिषदुक्तफलसमर्पकता भविष्यति न तु योगपुराणादीनामिवानौपनिषत्फलसमर्पकतेत्यर्थः । अन्यथा कर्तव्यपदाध्याहाराभावे । तथा च स्वतन्त्रतासत्त्वे च । ज्ञानानुपयोगः औपनिषज्ज्ञानानुपयोगः । एतदेवोपपादयन्ति—‘तथाही’त्यादिना ।

अथवा अध्याहारकरणापेक्षयाऽथशब्द एवाऽधिकारे व्याख्येयः । वेदाऽध्ययनाऽऽनन्तर्यं तु सिद्धमेव । न ह्यनधीत एव विचारमर्हति । तत्रैतत्स्यात् स्वतन्त्रतेति । तत्र

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

स्वानमिमत्तत्वात्पक्षान्तरमाह—‘अथवे’ति । अध्याहारो ह्यश्रुतस्य भवति । तथा च तदपेक्षयाऽथशब्दोऽधिकार एव व्याख्येयः । अत्रैवकारोऽधिकार इत्यनेन संबध्यते । अथाधिक्रियते ब्रह्मजिज्ञासेति । अधिकारः प्रारम्भः । ननु ब्रह्मजिज्ञासाया वेदाध्ययनानन्तरभावित्वादानन्तर्यार्थ एव भवेदित्याशङ्क्याऽऽह—‘वेदाध्ययने’ति । ब्रह्मजिज्ञासाया वेदाध्ययनं विनाऽसम्भवात्तदानन्तर्यस्याऽऽक्षेपलभ्यत्वान्न तद्वाचकपदापेक्षा युज्यते । अनन्यलभ्यस्यैव हि शब्दार्थत्वमित्युभयवासिद्धत्वात् । तदेव विशदयन्ति—‘न ह्यनधीत एवे’ति । नन्वध्याहारकरणापेक्षयाऽथशब्द एवाधिकारे व्याख्येय इति यदुक्तं, तन्न युक्तम् । तथा सति कर्तव्यपदाध्याहाराभावाद्भवदुक्तरीत्या जिज्ञासायाः स्वातन्त्र्यसम्पत्तौ घट्टकुड्यां

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

माणदोषात्पक्षान्तरमाहुः—‘अथवे’ति । अधिकारे प्रारम्भे । इदं पूर्वमेव व्याख्यातम् । आनन्तर्यार्थकत्वं खण्डयन्ति—‘वेदे’ति । अधिकारपक्षे स्वातन्त्र्यदोषमनूय तं परिहरति—‘तत्रे’ति । तत्राऽधिकारपक्षे । एतदूषणम् । किं दूषणमित्यत आहुः—‘स्वतन्त्रते’ति । दूषणविधानस्य प्रतिविधानप्रतिज्ञा-

केश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

अथैतत्पक्षस्य बहुदोषप्रस्तत्वात्पक्षान्तरमाहुः—‘अथवे’ति । अत्रैवकारोऽधिकारपदेन सम्बध्यते । यथाश्रुत एव वा तत्सम्बन्धः । आनन्तर्यार्थत्वे ह्यथशब्दस्याऽध्याहारपेक्षा । तस्याऽधिकारार्थत्वे तु सा नेति । अधिकारः प्रारम्भः । नन्वधिकारार्थत्वे कर्तव्यादिपदाकाङ्क्षाऽभावाज्जिज्ञासाया अवैधत्वे वैदिकाधिकार्यप्राप्त्याऽनधीतवेदाङ्गः शूद्रोऽप्यधिकारी स्यादित्यत आहुः—‘वेदाध्ययने’ति । अग्रे वेदान्तवाक्यानामेव विचार्यत्वेन वेदाध्ययनस्याऽऽक्षेपलभ्यत्वात्तदानन्तर्यन्तु सिद्धमेवेति

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

‘अथवाऽध्याहारे’त्यादिना । ननु कदेयं जिज्ञासा कार्येत्याकाङ्क्षायामाहुः—‘वेदाध्ययनानन्तर्यं’त्वित्यादि । वेदाध्ययनानन्तर्यस्य सिद्धत्वात्तदर्थमथशब्दो न प्रयोक्तव्य इति भावः । कथं वेदाध्ययनं सिद्धमित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘न ह्यनधीत एवे’ति । न अधीतो येन स अनधीतः । अनधीतवेदो वेदार्थजिज्ञासायामनधिकारीत्यर्थः । ‘तत्रैतत्स्यादि’त्यादि । तत्र अधिकारार्थकथने

भगवदीयश्रीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

अथाध्याहारपक्षे दोषाद्विचारस्य सौत्राक्षरैरेव कर्तव्यतामुपपादयितुमाहुः—‘अथवे’त्यादि । अधिकारेऽधिकर्तव्य इत्यस्मिन्नर्थे । नन्वथशब्दस्याधिकारार्थत्वे वेदाध्ययनानन्तर्यार्थरूपाथशब्दार्थस्यालाभादनधीतवेदैः शूद्रादिभिरपि वेदान्तविचारः कर्तव्यो भवेदित्यत आहुः—‘वेदाध्ययने’त्यादि । अत्राथशब्दस्याधिकारार्थत्वपक्षेऽपि कर्तव्यतारूपविध्यर्थस्य लाभेऽपि स्वतन्त्रतादोषः परिहृत एव । अत एव ‘अथशब्दानुशासन’मित्यत्राऽथशब्दस्य प्रस्तावरूपाधिकारपदवाच्यकर्तव्यतारूपार्थकरणेऽपि व्याकरणस्य नावैदिकार्थोपयोगित्वलक्षणं स्वातन्त्र्यम् । तथा ‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासे’त्यत्रापि न स्वातन्त्र्य-

प्रतिविधास्यामः । वेदार्थब्रह्मणो वेदानुकूलविचार इति । किमत्र युक्तम् । व्याख्यानमिति ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

प्रभातवृत्तान्तवत्पूर्वोक्तदूषणगणप्रसङ्गः स्यादित्याह—‘तत्रैतत्स्यादि’ति । अध्याहाराऽभावे एतदव्यवहितपूर्वक्षणेोक्तमेव दूषणं स्यादित्यर्थः । किं तदित्याकाङ्क्षायां स्मारयति—‘स्वतन्त्रते’ति । तत्रोत्तरं वदाम इत्याहुः—‘तत्र प्रतिविधास्याम’ इति । जिज्ञासालक्षणेोक्तिमुखेन तदुत्तरमाहुः—‘वेदार्थब्रह्मणो वेदानुकूलविचार’इति । ब्रह्मणो वेदानुकूलविचार इत्युक्ते ‘आकाशस्तल्लिङ्गादि’त्यादावाकाशादिविचारस्योक्तत्वादव्याप्तिः स्यादतो ‘वेदार्थ’इति । ब्रह्म हि ‘एकोऽहं बहु

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

माहुः—‘प्रतिविधास्याम’ इति । इदानीमेव दूषणपरिहारं करिष्यामः । परिहारप्रकारमाहुः—‘वेदे’ति । वेदानुकूल इत्यनेन स्वतन्त्रतापरिहारः । ननु पक्षद्वये दूषणाऽभावात्किं युक्तमित्यत आहुः—

केश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

नाऽनधीतवेदस्य शूद्रस्याऽधिकारित्वशङ्कावसरः । ननु मास्तु शूद्रादेरधिकारित्वप्रसङ्गरूपो दोषः, परं दूषणान्तरं तु स्यादेवेत्याहुः—‘तत्रे’ति । तत्राऽधिकारपक्षे । एतदनुपदमेव वक्ष्यमाणम् । किं तदित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘स्वतन्त्रते’ति । तत्र समाधिं वदन्ति—‘तत्रे’ति । स्वातन्त्र्यदोषप्रसक्तौ । प्रतिविधास्यामः स्वरूपकथनेन समाधिं करिष्यामः । किं तत्स्वरूपमित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘वेदार्थे’ति । वेदार्थत्वेनाऽवगतस्य ब्रह्मणो वेदोक्तब्रह्मप्रतिपादनप्रकाराङ्गभूतो विचारः । नाऽतः प्राणिनीयकणादादिकृतविचारेऽतिप्रसङ्गः । नाऽप्ययं नियमो यस्याऽधिकारस्तत्स्वतन्त्रमेव शास्त्रं, नाङ्गमिति । अथ शब्दानुशासनमित्यत्र व्यभिचारात् । अथाऽथशब्दस्य सिद्धार्थाऽनुवादकत्वं युक्तमुताऽधिकारार्थत्वेन व्याख्यानं वेत्युभयपक्षेऽप्यध्याहारस्वतन्त्रतारूपदोषयोस्तुल्यत्वादिति कश्चित्सुकृततयाऽनुयुङ्क्ते—‘किमत्रे’ति । तत्र युक्तत्वात्सिद्धान्तत्वेनोत्तरपक्षमेवाऽऽहुः—‘व्याख्यानमि’ति । तत्र विनिगमक-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

पूर्वोक्तरीत्या स्वतन्त्रतारूपो दोषः स्यादित्यर्थः । ननु तर्हि कुतोऽधिकारार्थत्वं कल्प्यत इत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘तत्र प्रतिविधास्याम’ इति । तदेव प्रतिविधानमाहुः—‘वेदार्थब्रह्मण’ इत्यादिना । ब्रह्मजिज्ञासा अधिक्रियत इत्युक्तौ ब्रह्मणो वेदार्थत्वात्तदनुकूल एव विचारो भवतीति विचाररूपजिज्ञासाया वेदान्तशेषत्वं सिद्धमेवेति तदर्थं न कर्तव्यपदाध्याहारः । तथा चाऽथशब्दस्याऽधिकारपरत्वेन व्याख्या युक्तैवेत्यर्थः । एवं प्रतिविधायाऽऽहुः—‘किमत्र युक्तमि’ति । अत्र कर्तव्यपदाध्याहाराऽथशब्दाधिकारव्याख्यानयोर्मध्ये किं युक्तम् । उभयोः सम्भवदुक्तिकत्वादित्यर्थः । उभयोर्मध्ये यद्युक्तं तदाहुः—‘व्याख्यानमि’तीति । अथशब्दस्याऽधिकारार्थपक्षव्याख्यानमेव युक्तम् । न तु

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

सम्भावना । तथापि ‘तुष्यतु दुर्जन’ इतिन्यायेनाऽभ्युपगमवादेनाशङ्कामाहुः—‘तत्रे’त्यादि । तत्र कर्तव्यपदाध्याहाराभावपक्षे । एतत् वक्ष्यमाणं स्वतन्त्रतारूपं दूषणम् । तत्र दूषणनिमित्तम् । प्रतिविधास्यामः समाधानं करिष्यामः । समाधानमेवाहुः—‘वेदार्थे’त्यादिना । वेदार्थब्रह्मणः सम्बन्धी ज्ञापको वेदानुकूलविचारो वेदार्थज्ञानोपयोगियावत्कारणोपजीव्यो वास्तववेदार्थब्रह्मनिर्णायको विचार

व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः । यथा कर्मणि दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामः 'अथातो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम' इति ।

गोस्वामिश्रीमन्मुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

स्यामि'ति रमणेच्छया सर्वरूपत्वेनाविर्भूतमिति यावन्तः शब्दास्ते सर्वेऽपि तद्वाचका एवेति । अत एवोक्तं 'सर्वे सर्वार्थवाचका' इति । अत एवाऽऽकाशादिशब्दानां प्रथमाध्याये समन्वयः प्रतिपादित इति वेदार्थरूपत्वं तस्य । वेदार्थब्रह्मणो विचार इत्युक्ते नैयायिकादिकृतस्येश्वरविचारस्याऽऽपि ब्रह्मविचारत्वप्रसक्तिः स्यात्प्रकारान्तरेण वेदार्थरूपस्य ब्रह्मण एव तद्विचारविषयत्वादतः समुदितमुपात्तम् । तथा च 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति श्रुतेः केवलोपनिषद्वेद्यब्रह्मजिज्ञासाया वेदान्तवाक्यान्तर्गतशब्दशेषत्वेन वेदानुकूलत्वात्तत्फलाऽतिरिक्तफलासाधकत्वेन पूर्वोक्तदूषणानवकाश इति भावः ।

नन्वेवमथशब्दस्यानेकार्थत्वेनाधिकारवाचकत्वेऽप्यत्र तदर्थकत्वे किं विनिगमकमित्याहुः— 'किमत्र युक्तमि'ति । अत्र सूत्रनिष्ठाऽथशब्दस्य तदर्थकत्वे किं विनिगमकत्वेन युक्तमित्यर्थः ।

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

'व्याख्यानमि'ति । अथशब्दार्थपक्ष एव युक्त इत्यर्थः । 'कुत' इत्यत आहुः—'व्याख्यानत' इति । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम् । इयं, प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे वाचनिका, पाणिनितन्त्रे ज्ञापकसिद्धा परिभाषा । अस्यार्थः विशेषस्य अन्यतराद्यर्थरूपस्य व्याख्यानात् शिष्टकृतात् प्रतिपत्तिर्निश्चयः । हि यतः सन्देहात् शास्त्रं अलक्षणं अननुष्ठापकम् । तथा न—नोचेत् सूत्रं व्यर्थं स्यात् । शास्त्रस्य निर्णयजनकत्वौचित्यादिति । अत्रोदाहरणं 'अणुदित्सर्वणस्य चाप्रत्ययः' । इदं सूत्रं, अत्राणपरेण णकारेण पूर्वेण वेति सन्देहे । सूत्रं व्यर्थं स्यात् । अतः शिष्टैर्व्याख्यातं परेण णकारेणेति । एवमत्राप्यथशब्दः पाणिनिभाष्यकारैरधिकारे व्याख्यात इति प्रारम्भार्थकत्वेमेवाथशब्दस्येति दिक् । ऋग्वेदे यजुर्वेदे च कर्मप्रतिपादके कल्पसूत्रे । उदाहरणार्थं व्याख्यानं दर्शयन्ति—यथेति । प्रथमतः ऋग्वेदसूत्रे उदाहरणं दर्शयन्ति—'कर्मणि दर्शे'ति । यथा क्रतुशब्देन पशुसोमादीनां पूर्वनिरूपणस्य

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

माहुः—'व्याख्यानत' इति । विशेषेण प्रतिपत्तिर्विशेषप्रतिपत्तिः । सप्रयोजनं विचारप्रस्तावज्ञानम् । तत्र दृष्टान्तमाहुः—'यथे'ति । कर्मणि दर्शपूर्णमासादिषु यथा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिस्तथा

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

कर्तव्यपदाध्याहार इत्यर्थः । व्याख्याने फलमाहुः—'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेरि'ति । व्याख्यानं नाम तत्समानार्थकपदान्तरैर्विपक्षस्वपक्षबाधकसाधकतर्कोपन्यासपूर्वकं तदर्थकथनम् । तादृग्रूपाध्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः । सप्रमाणकबोधस्य सम्भवादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाहुः—'यथा

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

इति समुदितार्थः । इत्थं च वेदतदङ्गानामध्येतुरेव विचाराधिकार इत्यर्थस्य विचारपदव्याख्यानादेव लाभान्न स्वतन्त्रतादोषगन्धोऽपीति फलितम् । अत्र विचारस्य वैदिकत्वस्थापननिमित्तम् । किं युक्तम् कर्तव्यपदाध्याहारोऽथशब्दस्याधिकारार्थत्वरूपव्याख्यानं वा इति विप्रतिपत्तिः । तत्र सिद्धान्तमाहुः—

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तत्रोत्तरमाहुः—‘व्याख्यानमि’ति । तस्य तत्त्वे हेतुमाहुः—‘व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेरि’ति । व्याख्यानं नाम तत्समानार्थकपदान्तरैर्विपक्षस्वपक्षबाधकसाधकतर्कोपन्यासपूर्वकं तदर्थकथनम् । तथा च तादृग्रूपात्तस्माद्विशेषेण प्रतिपत्तिर्विशेषप्रतिपत्तिः, सविनिगमकं ज्ञानं, तस्य सम्भवादित्यर्थः । तत्र वैदिकं दृष्टान्तमाहुः—‘यथा कर्मणी’ति । यथा कर्मणि दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्याम इत्यत्र तयोः पश्चाद्यपेक्षया पूर्वं व्याख्याने किं विनिगमकमित्यपेक्षायां सूत्रकारेणाऽथातो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम’ इति सूत्रेऽथशब्दाऽतःशब्दाभ्यां विनिगमकस्योक्तेस्ततो विशेषप्रतिपत्तिर्दृष्टा तथात्रा-

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

व्यवच्छेदः । अथशब्दस्याधिरार्थत्वात् व्याख्यानरूपमेव समाधानं कृतं न तु किञ्चित्त्राध्याहृतं तद्वदित्यर्थः । दर्शपूर्णमासयोः सर्वयागानां प्रकृतित्वात्प्रथमतस्तस्यैव विधानं वक्तुं पूर्वं व्याख्यास्याम इत्युक्तम् । व्याख्यानदृष्टान्तार्थं यजुर्वेदान्तर्गतापस्तम्बसूत्रमाहुः—‘अथात’ इति । नन्वध्याहारस्य स-

केश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

माहुः—‘अथात’ इति । व्याख्यानं नाम तत्समानार्थकपदान्तरैर्विपक्षस्वपक्षबाधकसाधकतर्कोपन्यासपूर्वकं तदर्थकथनम् । तथा च व्याख्येयवाक्ये पश्चाद्यपेक्षायास्तयोः पूर्वं व्याख्याने किं बीजमित्यपेक्षायां सूत्रकारोऽथातो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम इति द्वितीयसूत्रं प्रणीतवान् । तत्र चाऽथाऽतःशब्दाभ्यां तयोः पूर्वव्याख्याने विनिगमकोक्त्या विशेषप्रतिपत्तिर्दृष्टा तथाऽत्रापि भविष्यतीत्यर्थः । व्याख्यानसूत्रार्थस्तु—यतो दर्शपूर्णमासौ पूर्वमेवाधिक्रियेत आरभ्येते । अतस्तावेव पूर्वं व्याख्यास्यामो निरूपयिष्यामः ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

कर्मणि दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्याम’ इति । यथा कर्मणि दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं ब्रह्ममीमांसायामपि । तत्र पूर्वं व्याख्येयवाक्यमाहुः—‘दर्शपूर्णमासौ त्वि’ति । व्याख्यानवाक्य-व्याख्यास्याम इत्यत्र तयोः पश्चाद्यपेक्षया पूर्वं व्याख्याने किं विनिगमकमित्यपेक्षायां सूत्रकृता अथातो दर्शपूर्णमासौ व्याख्याम इति सूत्रे ह्यथशब्देन, अतःशब्देन च विनिगमकस्योक्तेस्ततो विशेषप्रतिपत्तिर्दृष्टातथेहापीति भावः । एवं व्याख्यानेथशब्दस्याधिकारार्थत्वे सिद्धे किं फलमित्याकाङ्क्षाया-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

व्याख्यानमिति । व्याख्यानपक्षे सम्मतिमाहुः—व्याख्यानत इति । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेर्नहि सन्देहादलक्षणमिति । तत्र दृष्टान्तमाहुः—‘यथे’त्यादि । तथा च, ‘दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामः’ इति व्याख्येयं निरूपितम् । तत्र तुशब्देन पशुसोमादीनां पूर्वनिरूपणस्य व्यवच्छेदः क्रियते । तत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षायां अथातःशब्दयोर्व्याख्यानमित्यतोऽग्रे अथात इत्युक्तम् । व्याख्यानं तु यतो दर्शपूर्णमासावेव पूर्वमधिक्रियेतेऽनुष्ठीयेतेऽतो हेतोः पूर्वं व्याख्यास्याम इत्यथशब्दस्याधिकारार्थत्वव्याख्यानरूपमेव समाधानं कृतं न तु किञ्चित्त्राध्याहृतमित्यर्थः । एवमत्राप्यथशब्दव्याख्यानादेवोपपत्तावध्याहारो निरर्थक इत्यर्थः । ‘दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम’ इति व्याख्याप्रतिज्ञा ।

अथ वै तर्हीमानि सिध्यन्ति प्रयोजनानि अधिकाकाङ्क्षा न भवेत्, अध्याहारश्च, पुरुषार्थश्च सिध्येत्, उच्छेदश्च न भवेदिति । कथम् ? । अथशब्दोऽर्थचतुष्टये वर्तते, मङ्गले-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

पीति भावः । नन्वेवं व्याख्यानस्य विशेषप्रतिपत्तिजनकत्वनियमेनाऽत्रत्याथशब्दस्यापि व्याख्यानेनाधिकारार्थत्वे सिद्धेऽपि ततः किं जातमित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘अथवे’ति । अथ विशेषप्रतिपत्त्यनन्तरम् । तर्ह्यधिकारार्थत्वे । वै निश्चयेन । इमानि अग्रे वक्तव्यत्वेन बुद्धिस्थानि चत्वारि प्रयोजनानि सिध्यन्ति । तान्येवाऽऽहुः—‘अधिकाकाङ्क्षा न भवेदि’त्यारभ्या‘धिकारार्थ एव श्रेयानि’त्यन्तेन सन्दर्भेण । अधिकाकाङ्क्षाभावो, अध्याहाराभावः, पुरुषार्थसिद्धिः शास्त्रोच्छेदाभावश्चेति चत्वारि प्रयोजनान्यधिकेत्यारभ्य भवेदित्यन्तेनोद्दिष्टानि । उपपत्तिपूर्वकं वक्तुं चोदयति—‘कथमि’ति । तान्येवोद्देशक्रमेणाऽऽहुः—‘अथे’त्यादिना । अथेत्यारभ्य संन्यासानुपपत्तिश्चेत्यन्तो ग्रन्थ उपपत्तिपूर्वकमाकाङ्क्षाभावप्रतिपादने विपक्षबाधकर्तृरूपेणोपन्यस्त इति ज्ञेयम् ।

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

वैसम्मतत्वात्स एव कुतो नाद्रियत इत्यतस्तत्र स्वमते भूषणानि परमते दूषणान्याहुः—‘अथवे’ति ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु सिद्धेऽप्यधिकारार्थत्वे ततः किं फलमित्यपेक्षायामाहुः—‘अथवा’ इति । अधिकारार्थत्वसिद्ध्यनन्तरम् । वै निश्चयेन । तर्हि व्याख्यानपक्षे । इमानि बुद्धिस्थान्यनुपदमेव वक्ष्यमाणानि । दूषणान्तररूपार्थान्तरोपक्रमार्थको वाऽयमथशब्दः । तर्ह्यधिकारार्थत्वे । नाऽऽनन्तर्यपक्षे । तान्येव

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

माहुः—‘अथ वै तर्हीमानि सिध्यन्ति प्रयोजनानि । अथ व्याख्यानेन विशेषप्रतिपत्त्यनन्तरम् । वै निश्चयेन । तर्हीमानि प्रयोजनानि सिद्ध्यन्तीत्यर्थः । तान्येवाऽऽहुः—‘अधिकाकाङ्क्षा न भवे’दित्यादिना । ‘आधिकाकाङ्क्षा न भवे’दिति । अधिकारार्थत्वाऽभाव आनन्तर्यार्थकथने कस्याऽऽनन्तर्यमित्यानन्तर्यप्रतियोगिनोऽधिकाकाङ्क्षा भवेत् । सा त्वधिकारार्थकत्वपक्षे न भवेदित्यर्थः । ‘अध्याहारश्चेति । कर्तव्यपदाध्याहारश्च न भवेदित्यर्थः । पुरुषार्थश्च सिध्येदि’ति । अथशब्दस्यार्थचतुष्टयवाचकत्वेऽप्यथशब्दश्रुत्यैव मङ्गलसिद्धेर्न मङ्गलवाचकत्वम् । अर्थान्तरस्य पूर्वोक्तस्याऽत्राऽभावान्नाऽर्थान्तरोपक्रमोऽत्र । अतः परमान्तर्यमधिकारश्चाऽवशिष्टः । तत्राऽऽनन्तर्यवाचकत्वकथने कस्यानन्तर्यमित्याकाङ्क्षायां

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

इतः परं व्याख्यानपक्षे गुणसमूहमध्याहारपक्षे दोषसमूहं च वक्तुमाहुः—‘अथवे’त्यादि । एतर्हि अस्मिन् व्याख्यानपक्षे । इमानि वक्ष्यमाणानि । अधिकाकाङ्क्षा अथशब्दस्यानन्तर्यरूपेऽर्थे वाच्ये सति वेदार्थविचारे वेदाध्ययनानन्तर्यस्यान्यथानुपपत्तिप्रमाणेनैव लाभेऽनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादथशब्देन कस्यानन्तर्यं बोधनीयमित्यधिकाकाङ्क्षेत्यर्थः । न भवेत् साऽधिकाकाङ्क्षाऽप्यथशब्दस्याधिकारार्थत्वपक्षे न भवेदित्यर्थः । अध्याहारश्च कर्तव्यपदाध्याहाररूपदोषश्च न भवेदित्यर्थः । पुरुषार्थः मोक्षरूपपुरुषार्थः । उच्छेदः अथशब्दस्यानन्तर्यरूपेऽर्थे वाच्ये यस्यानन्तर्यव्यासविचारे वक्तव्यं तस्यालाभे विचारोच्छेद इत्यर्थः । न भवेत् अथशब्दस्याधिकारार्थत्वपक्षे न

ऽधिकारे आनन्तर्ये अर्थान्तरोपक्रमे च । तत्र श्रुतिमात्रेणैव मङ्गलसिद्धेरर्थान्तरस्य च पूर्वोक्तस्याऽभावाच्चात्र तत्कल्पनम् । अथाऽवशिष्येत आनन्तर्ये चाधिकारे चेति ।

गोस्वामिश्रीमन्मुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

नन्वथशब्दस्य हि मङ्गलाधिकारानन्तर्यार्थान्तरोपक्रमभेदेनार्थचतुष्टये शक्तत्वान्मङ्गलार्थोऽत्रत्यो-
ऽथशब्दः कस्मान्न भवति । तथा च मङ्गलहेतुत्वात्प्रत्यहं ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रार्थः सम्पद्येतेत्यत आह-
'तत्र श्रुतिमात्रेण'ति । पदार्थ एव हि वाक्यार्थे समन्वीयते, नाऽपदार्थः । स च वाच्यो लक्ष्यो
वा । न चेहाथशब्दवाच्यं लक्ष्यं वा मङ्गलं, किन्तु मृदङ्गध्वनिवदथशब्दश्रवणमात्रकार्यम् । न च
कार्यज्ञाप्ययोर्वाक्यार्थे समन्वयः शाब्दे व्यवहारे कचिदपि दृष्टचर इति नाऽशब्दवाच्यत्वं तस्य । नन्वेवं
'ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्ग-
लिकावुभावि'ति स्मृतिव्याकोप इत्यत आहुः—'श्रुतिमात्रेणैव'ति । अधिकाराद्यर्थप्रयुक्त एव
ह्यथशब्दः श्रुतिमात्रेणैव वेणुवीणाध्वनिवन्मङ्गलसाधको भवत्यन्यार्थनीयमानोदकुम्भवदिति न पूर्वोक्त-
स्मृतिव्याकोपः । नन्वेवं मङ्गलवाचकत्वाभावेऽप्यर्थान्तरवाचकत्वे किं बाधकमित्याकाङ्क्षायामाहुः—
अर्थान्तरस्य च पूर्वोक्तस्याभावादि'ति । अर्थान्तरवाचकत्वे त्वथशब्दस्य पूर्वप्रकृतार्थापेक्षा
भवति । न चेह कश्चनार्थः पूर्वं प्रकृतोऽस्ति । ब्रह्मजिज्ञासाया एव प्रथमतोऽधिकृतत्वात् । तस्मान्नात्र

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

'अर्थचतुष्टये वर्तत' इति । अत्र सूत्रे सम्भावितो वर्तत इत्यर्थः । एतेन 'मङ्गलानन्तरारम्भ-
प्रश्नकात्स्नर्येष्वथो अथेति । अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले । विकल्पा-
नन्तरप्रश्नकात्स्नर्यारम्भसमुच्चय' इति कोशोक्त्या न विरोधः । 'अध्याहारश्चे'ति । न भवेदिति
पूर्वेणान्वयः । 'अर्थान्तरस्ये'ति । पूर्वं किञ्चिदुक्त्वाऽथेदमुच्यत इत्यर्थान्तरस्येत्यर्थः । अधिका-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

प्रकाशयन्त्यधिकेत्यादिना । अध्याहारश्चेति । अत्र न भवेदित्यनुपङ्गः । अत्र चोदयति—'कथमि'-
ति । विस्तरेणोक्तप्रयोजनसिद्धिप्रकारं वक्तुमुपक्रमन्ते—'अथशब्द' इति । तदेवाहुः—'मङ्गल'
इत्यादिना । 'तत्रे'ति । अर्थचतुष्टयमध्येऽथशब्दस्य श्रवणादेव मङ्गलसिद्धेरस्य च नात्रेत्यादिनाऽन्वयः ।
तथाच मङ्गलस्य वृत्त्याऽथशब्दार्थत्वाऽभावेन वाक्यार्थेनान्वयान्न मङ्गलार्थकत्वकल्पनं युक्तम् ।
किन्तु दुन्दुभिध्वनिवदुर्वादिनमस्क्रियावच्चाऽथशब्दश्रवणं मङ्गलं जनयतीति तद्धेतुत्वमात्रं तथेति
भावः । अतएव स्मृतौ माङ्गलिकावित्येवोक्तम् । एवं ब्रह्मजिज्ञासायाः पूर्वमुपक्रान्तस्य कस्यचिद-
प्यर्थस्याऽभावादत्राऽथशब्देऽर्थान्तरोपक्रमार्थत्वस्य च न कल्पनं युक्तमित्यर्थः । तत्र पूर्वं मङ्गलार्थाऽ-
न्तरोपक्रमार्थत्वं निषिध्याऽवशिष्टमर्थद्वयमनुवदन्ति—'अथे'ति । पूर्वोक्ताऽर्थद्वयनिषेधाऽनन्तरमान-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

भवेदित्यर्थः । अथशब्दस्याधिकारार्थत्वपक्षे उक्तानि दूषणानि केन प्रकारेण न भवन्तीत्यत्र प्रकारं
पृच्छति—कथमिति । मङ्गले 'ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनि-
ष्क्रान्तौ तेन माङ्गलिकावुभावि'तिवाक्यान्मङ्गले । अथाधिकारे 'अथशब्दानुशासनमि'त्यादौ । आन-
न्तर्ये—'भुक्त्वाऽथ गमिष्यामी'त्यादौ । अर्थान्तरोपक्रमे—यथादौ किञ्चिदुक्त्वाऽथेदमुच्यते इत्यादौ ।
श्रुतिमात्रेण अथशब्दश्रुतिमात्रेण । पूर्वोक्तस्याभावात् अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र पूर्वोक्तार्थान्त-

आनन्तर्यं त्वध्ययनस्य स्वतःसिद्धत्वादधिकाकाङ्क्षा भवति । तथा सति तदभावान्न विचारः सिध्येत् ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

मङ्गलार्थान्तरोभयवाचकत्वं तस्य कल्पनं युक्तमित्यर्थः । नन्वेवं सत्यवाचकत्वमेव स्यादित्यत आह—
'अथावशिष्यत' इति । नन्वेवमानन्तर्यवाचकत्वमेवास्तु, नाधिकारार्थत्वमित्याशङ्क्यामानन्तर्य-
वाचकत्वे बाधकान्याहुः—'आनन्तर्ये'ति । न तावद्यस्य कस्यचिदानन्तर्यमत्र वक्तव्यम् । तस्या-
भिधानमन्तरेणापि प्राप्तत्वात् । अवश्यं हि पुरुषः किञ्चित्कृत्वा किञ्चित्करोति । न चानन्तर्यमात्रस्य
दृष्टमदृष्टं वा किञ्चित्प्रयोजनं दृश्यते । तस्मात्तदानन्तर्यमत्र वक्तव्यं यत्पूर्ववृत्तं नियमेनाऽपेक्ष्यते । ननु
स्वाध्यायाध्ययनविधिना तस्य नियमेन पूर्ववृत्तत्वात्तदानन्तर्यमेवास्त्वित्याशङ्क्यामाहुः—'अध्ययन-
स्ये'ति । यद्यप्यध्ययनं नियमेन पूर्ववृत्तं तथापि तस्याऽर्थापत्तिलभ्यत्वेनानन्यलभ्यत्वाऽभावाच्छब्दार्थत्वं न
सम्भवति । तथा च ततोऽप्यधिकाकाङ्क्षा भवेत्तस्याश्च विषयलाभाभावेन निवृत्त्यभावाद्ब्रह्मजिज्ञासाप्र-
तिबन्धकत्वेन तदभावरूपावसरसङ्गत्यभावान्न सा कर्तुं शक्येत्यर्थः । ननु कथं विषयलाभाऽभावः ।

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

काङ्क्षा न भवेदित्यस्य प्रयोजनमाहुः—'आनन्तर्ये'ति संन्यासानुपपत्तिश्चेत्यन्तम् । मीमांसकमत
आक्षिप्तस्यापि शब्दबोधे भानं स्वीक्रियते । एवं च वेदाध्ययनं विना विचारो न भवतीत्यनुपपत्त्याऽध्य-
यनानन्तर्यमाक्षिप्यत इत्याक्षेपादेव तस्य लाभेऽथशब्देनाधिकं किं बोद्धव्यमित्यधिकाकाङ्क्षा भवेदित्यर्थः ।
ननु भवत्वधिकाकाङ्क्षा । अधिकं किञ्चित्कल्पते (?) इत्यत आह—'तथा सती'ति । तदभावात्

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

न्तर्येऽधिकारे चाऽथशब्दप्रयोगादर्थद्वयं तथेत्यर्थः । तत्राऽधिकारपक्षस्याऽभिमतत्वादानन्तर्यपक्ष एव
बाधकानि प्रदर्शयन्ति—'आनन्तर्ये'ति । 'सिद्धत्वादि'ति । विचाराऽन्यथाऽनुपपत्त्यैव सिद्ध-
तया तदानन्तर्यस्याऽनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति न्यायेन न तदर्थकत्वमथशब्दस्य वक्तुं शक्यमिति,
ततोऽध्ययनादधिकस्याऽन्वयव्यतिरेकसिद्धकारणभावस्य पदार्थस्याऽऽकाङ्क्षा भवति । तस्यां च सत्यां
तादृशस्य च कस्याप्यर्थस्याऽसत्त्वाद्विशेषणाऽभावप्रयुक्तविशिष्टाऽभावेन विशिष्टजिज्ञासास्वरूपासिद्ध्या
योग्यत्वादस्य वाक्यस्य प्रवर्तकत्वाऽभावान्न विचारः सिद्ध्येदित्यर्थः । तादृशाऽधिकाभावप्रकारमेव

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

वक्ष्यमाणरीत्या न कस्याप्यानन्तर्यमायातीत्यानन्तर्यप्रतियोगिन आकाङ्क्षैव तिष्ठेत् । तदेतदुक्तम् । तथा सति
तदभावान्न विचारः सिध्येत् । अतो जिज्ञासाया असिद्ध्या पुरुषार्थो न सिद्ध्यति । अधिकारार्थत्वे
त्वाकाङ्क्षादिरूपप्रतिबन्धकाऽभावाज्जिज्ञासायाः साफल्ये ब्रह्मविचारे कृते तत्साधनाऽवगतौ पुरुषार्थः

भगवदीयश्रीमद्विचारामप्रणीतः प्रदीपः ।

रस्याभावादित्यर्थः । तत्कल्पनं अथशब्दस्यात्रत्यस्यार्थान्तरोपक्रमार्थत्वकल्पनम् । स्वतःसिद्धत्वात्
अन्यथानुपपत्तिसिद्धत्वात् । अधिकाकाङ्क्षा अथशब्दस्याधिकाकाङ्क्षा । 'तथा सती'त्यादि । तथा
चेतरेषामर्थानामसम्भवस्य पूर्वमुक्तत्वादाकाङ्क्षितस्याधिकाररूपार्थस्याप्यनङ्गीकारेऽथशब्दोऽनर्थक एव
स्यात् । तथा सति वाक्यस्य विचारकर्तव्यताबोधकत्वमपि न स्यादित्यर्थः ।

तथाहि न तावद्धर्मविचारानन्तर्यम् । विपर्ययसम्भवात् । न च पाठतो नियमः ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

अध्ययनातिरिक्तधर्मविचारात्मकविषयस्य लाभादित्याशङ्क्य तदभावप्रकारमाहुः—‘तथाही’ति । ‘न तावदि’ति । न हि धर्मविचारानन्तर्यमत्र वक्तुं शक्यम् । धर्मजिज्ञासायाः पूर्वमप्यधीतस्वाध्यायेन ब्रह्मविचारस्य कर्तुं शक्यत्वेनाऽऽनन्तर्यविपर्ययस्याप्यत्र सम्भवात् । न‘न्वासुसेरामृतेः कालं नयेद्वेदान्तचिन्तये’त्यादिवाक्यैर्विचारस्य सर्वदैव कर्तव्यत्वमापतति । तच्च शुद्धेन्तःकरणे भवति । सा च निष्कामकर्मानुष्ठानेनेति तदर्थं धर्मजिज्ञासायाः पूर्वमपेक्षितत्वेन कथं धर्मजिज्ञासां विना ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तिः । अत एव ‘गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेदि’ति जाबालश्रुतिर्गार्हस्थ्येन धर्मानुष्ठानं सूचयति । स्मृतिरपि ‘अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रानुत्पाद्य धर्मतः । इष्ट्वा च शक्तितो

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

कस्याप्यधिकस्याऽभावात् । तदेवोपपादयन्ति—‘तथा ही’त्यादिना । ‘विपर्ययसम्भवादि’ति । ‘अथातो धर्मजिज्ञासे’ति पूर्वतत्रसूत्राथशब्दस्याप्यानन्तर्यत्वेन ब्रह्मविचारानन्तरं धर्मविचार इत्यस्यापि सम्भवदित्यर्थः । ‘पाठत’ इति । पूर्वं वेदैर्धर्मः पठ्यतेऽनन्तरं ब्रह्मेति तदेवाथशब्दस्य धर्मानन्तर्यार्थत्वे नियामकमित्यर्थः । तत्रापि पाठेऽपि । तथा अनियमः । तत्रापि आचारेऽपि । ‘प्रत्यवाये’ति । विध्युक्तक्रमभङ्गे प्रत्यवायः । यथा षष्ठाष्टके तृतीये प्रपाठके पशुप्रकरणेऽवदानक्रमो विहितः । तथाहि हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाय^१ अथ वक्षसो यद्वै हृदयेनाभिगच्छति तज्जिह्वा वदति यज्जिह्वा वदति तदुरसोधिनिर्वदत्येतद्वै पशोर्यथा पूर्वमिति । अत्र भाष्यम्—लोके प्रथमं हृदयेन यन्निश्चिनोति तत्पश्चाज्जिह्वा वदति । पुनरपि तदेव निःशेषेणोच्चध्वनिना यदा वदति तदानीमुरस ऊर्ध्वदेशगतवलेन वदति । तस्माद्धृदयादीनां त्रयाणामंशक्रमेणावद्येत । एतदेव क्रमावदानं पशोरङ्गेषु यथा पूर्वं भवति । यथा लोकेभिवादनव्यवहारः पूर्वं प्रवृत्तस्तथैव भवतीति । अत्र तु तदभावाद्विहितक्रमाकरणनिमित्तप्रत्यवायाभावादिति भावः । नन्वाचारस्य श्रुतिस्मृतिमूलकत्वेन प्रामाण्यात्कचिच्छ्रुतौ कर्मब्रह्मविचारयोः क्रमो विहितः स्यादिति

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

प्रदर्शयन्ति—‘तथाही’त्यादिना । अधिकाऽऽकाङ्क्षापूरकतया धर्मविचारानन्तर्यस्य बहुवादिसम्मतत्वात्तदेवादौ निषेधन्ति । ‘न तावदि’ति । तत्र हेतुमाहुः—‘विपर्यये’ति । हृदयाद्यवदानक्रमवदिह क्रमबोधकप्रमाणाऽभावाद्धर्मजिज्ञासायाः प्रागपि ब्रह्मजिज्ञासायाः कर्तुं शक्यत्वादित्यर्थः । ननु ‘गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेदि’त्यादिश्रुत्या, ‘अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रानुत्पाद्य धर्मतः । इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेदि’त्यादिस्मृत्या च, बोधिताश्रमधर्मक्रमेणैव धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः सिद्धशेषशेष्यादिभावेनोभयोः क्रमस्याऽपि सिद्ध्या कथं विपर्ययसम्भव इति चेत् । सत्यम् । यदि चेतरेषां ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदि-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

अधिकारमात्रार्थत्वस्थापनार्थमन्यार्थतां दूरीकुर्वन्ति—‘तथा ही’त्यादिना । धर्मविचारानन्तर्यं कर्मविचारानन्तर्यमथशब्दार्थ इत्यर्थः । विपर्ययसम्भवात् ब्रह्मविचारानन्तरं कर्मविचार इत्यपि सम्भवात् । ‘अथ हृदयस्याग्रे अवद्यति अथ वक्षस’ इतिवत् क्रमनियामकवाक्यस्याभावादित्यर्थः । पाठतः पूर्वं वेदे धर्मः पठ्यतेऽनन्तरं ब्रह्मेति तदेवाथशब्दस्य धर्मानन्तर्यार्थत्वे नियामकमि-

तत्रापि तथा । न चाचाराद्व्यवस्था । तत्राप्यनियमसम्भवात् । प्रत्यवायाश्रवणात् । सम्भवेऽपि न वक्तव्यत्वम् । अध्ययनवत् । तथा च ततोऽप्याकाङ्क्षा भवेत् ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेदि'ति । निन्दति च कर्मानुष्ठानं विना मोक्षे मनोनिवेशनम् । अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् । अनिष्टा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् ब्रजत्यध' इति । तच्च धर्मानुष्ठानं धर्मज्ञानापेक्षम् । तच्च धर्मजिज्ञासां विना न सम्भवति । अर्थक्रमस्याप्यत्र सम्भवात्कथं विपर्ययसम्भव इति चेत् । अत्रोच्यते । 'यथा हृदयस्याग्रेऽवद्यति अथ जिह्वाया अथ वक्षस' इत्यत्राऽथाऽग्रशब्दाभ्यां क्रमो विवक्षितो, न तथेह जाबालश्रुतेः क्रमविवक्षा । यदि चेतरेषां ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वेति श्रुत्यन्तरेण कर्मानुष्ठानक्रमाभावप्रदर्शनमुखेन वैराग्यस्यैव तत्कारणत्वेन प्रदर्शितत्वात् । अत एव 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदि'ति श्रुतिः । निन्दावचनं चाशुद्धसत्त्वपुरुषाभिप्रायम् । अविशुद्धसत्त्वो हि पुरुषो मोक्षमिच्छंस्तदशुद्ध्या तदुपायेऽप्रवर्तमानः गृहस्थधर्ममपि नित्यनैमित्तिकमकुर्वन्प्रत्यहं वर्धमानकल्मषोऽधो गच्छतीत्यर्थः । तथा चाविशुद्धसत्त्वस्य नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेन पापनिवृत्तावपावरणे प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां संसारस्याऽनित्याशुचिदुःखरूपतामप्रत्यूहमवबुद्ध्याऽस्मिन्ननभिरतिसंज्ञैवैराग्यद्वारा जिहासोपावर्तते । ततस्तद्धानोपायपर्येषमाण, आत्मतत्त्वज्ञानमेव तत्साधनमित्यवगत्य तत्कारणाकाङ्क्षायां 'श्रोतव्यो मन्तव्य' इत्यादिश्रुतिपर्यालोचनेन श्रवणादीनां तत्कारणत्वमवबुद्ध्य उपक्रमादिभिस्तत्सिद्ध्यनुकूलमनोव्यापाररूपं विचारं चिकीर्षुरवतिष्ठते । यस्तु पुनः प्राग्भवीयकर्मवशाद्विशुद्धसत्त्वः संसारासारतादर्शननिष्पन्नवैराग्यः, कृतं तस्य कर्मानुष्ठानेन वैराग्यजनकेन । प्राग्भवीयकर्मानुष्ठानादेव वैराग्यस्य सिद्धत्वात् । इममेवाधिकारिणमधिकृत्य यदि चेतरेषां ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति श्रुतिः प्रवृत्ते । 'विविदिषन्ती'त्यादिका त्वविशुद्धसत्त्वं प्रतीतिर्न श्रुतीनां विरोध इत्यर्थः । तथा चाऽथशब्दस्यानन्तर्यार्थत्वे यत्पूर्ववृत्तं नियमेऽनपेक्ष्यते तदानन्तर्यस्य वक्तुमुचितत्वाद्वर्माजिज्ञासायाश्च नियमेन पूर्ववर्तित्वाभावाच्च तयाप्याकाङ्क्षापूरणमिति प्रतिबन्धकसत्त्वे ब्रह्मजिज्ञासाया असम्भवात्प्रतिज्ञासूत्रमसङ्गतमेव भवेदित्यर्थः । ननु धर्मविचारस्य नियतपूर्ववर्तित्वं पाठक्रमेण भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—'न च पाठत' इति । अध्ययनविधिना हि स्वाध्यायमात्रस्य क्रमाक्रमौदासीन्येन विपर्ययीकृतत्वेनाऽक्रमेणापि तत्पाठे विधिवोधितफलोपपत्तेः । नन्वेवमध्ययनविधेः क्रमनियामकत्वाऽभावेऽपि शिष्टाचारस्य तन्नियामकत्वं कस्मान्न भवती-

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

विहिताकरणरूपप्रत्यवायः सम्भवेदित्यत आहुः—'सम्भवेऽपी'ति । 'न वक्तव्यत्वमि'ति । अथशब्देन न बोद्धव्यत्वमित्यर्थः । 'अध्ययनवदि'ति । अन्यथानुपपत्त्या कर्मविचारस्यापि पूर्वत्वकैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

त्यादिश्रुतिभिराश्रमधर्मानुष्ठानक्रमस्याऽनियतत्वबोधनान्न पूर्वोत्तरमीमांसयोरङ्गाङ्गित्वसिद्धिरिति न विपर्ययो बाध्येत । नन्वेवं नियतत्वाद्वैराग्याऽऽनन्तर्यमेवाऽस्त्विति चेत् न । एतत्पक्षे स्वयमेव निराकरिष्यन्त भगवद्भाष्यकारा इति ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

सिद्धयेदिति भावः । 'सम्भवेऽपि न वक्तव्यत्वमध्ययनवदि'ति । धर्मविचारानन्तर्यनियमस्य सम्भवेऽपि धर्मविचारानन्तर्यस्य न वक्तव्यत्वम् । तत्र दृष्टान्तः । अध्ययनवत् । यथा वेदाध्ययनस्य

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

त्याशङ्क्य नेत्याह—‘न चाऽऽचारादि’ति । तत्रोपपत्तिमाह—‘तत्रापी’ति । नहि सर्वैरवशिष्टैः क्रमेणाध्ययनं विधीयत इत्यत्र प्रमाणमस्ति । केषांचिदध्ययने क्रमाभावस्यापि दृष्टत्वात् । नन्वेवं सर्वेषामध्ययनस्यैकरूपत्वाभावे किं नियामकमित्यत आह—‘प्रत्यवायाश्रवणादि’ति । व्युत्क्रमेणाध्ययने प्रत्यवायाश्रवणे शिष्टानां तन्निवृत्तिः स्यान्न चात्र तच्छ्रवणमस्ति । तेन शिष्टानां क्रमेणाऽक्रमेण वा पाठस्य सम्भवान्न तदाचाराद्यवस्था कर्तुं शक्येति भावः । ननु ‘ऋचां मूर्द्धानं यजुषामुत्तमाङ्गं साम्नां शिरोऽथर्वणां मुण्डमुण्डं नाधीतेऽधीते वेदमाहुस्तमज्ञं शिरश्छित्वाऽसौ कुरुते कबन्ध’मित्यादिश्रुतौ वेदाध्ययनानन्तरमुपनिषदामनध्ययने बाधकस्योक्तेः शिष्टानां तथैवाऽऽचारस्य सम्भवात्तन्नियामकत्वं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘सम्भवेऽपी’ति । वस्तुतस्त्वस्यां श्रुतौ पूर्वकाण्डमात्राध्ययने बाधकस्योक्तेः काण्डद्वयाध्ययनस्य प्राप्तावपि क्रमोपस्थितेरभावान्नास्याः श्रुतेः क्रमविशिष्टतदाचारनियामकत्वम् । अत एवापिशब्द उक्तः । यथाकथञ्चित्तन्नियामकत्वोपगमे तु नाऽथशब्दवाच्यत्वं तस्य सम्भवति । तत्र दृष्टान्तमाह—‘अध्ययनवदि’ति ।

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

बोधादित्यर्थः । पूर्वोक्तदूषणमाहुः—‘तथा चे’ति । ‘आकाङ्क्षा भवेदि’ति । अधिकाकाङ्क्षा भवेदित्यर्थः । ननु माऽस्तु कर्मविचारानन्तर्यम् । वैराग्यादिसम्पन्नानामेव वेदान्तविचारेऽधिकारात्तदा-
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु कर्मानुष्ठानक्रमस्याऽनियतत्वेऽपि नियतवेदवेदान्तपाठक्रमादेव धर्मविचारानन्तर्यनियमोऽस्त्वित्याशङ्क्याऽऽहुः—‘न चे’ति । ‘तत्रे’ति । क्रमपक्षेऽपि जिज्ञास्यफलभेदेनैवाङ्गाऽङ्गित्वासम्भवेन तथाविपर्ययसम्भवात् । तत्र पूर्वोत्तरकाण्डपाठ इतिवार्थः । शेषं पूर्ववत् । अध्ययनविधिना हि क्रमाक्रमौदासीन्येनैव स्वाध्यायाऽध्ययनमात्रस्य विपर्ययकृतत्वात् । नन्वेवमध्ययनविधेः क्रमाऽप्राप्तावपि शिष्टाचारात्तथाऽस्त्वित्याशङ्क्याऽऽहुः—‘न चे’ति । तत्र हेतुः—‘तत्रापी’ति । शिष्टाचारेऽपि व्युत्क्रमाऽध्ययनस्याऽपि दृष्टत्वात् । ननु व्युत्क्रमाध्ययने हि कथं शिष्टत्वमित्यत आहुः—‘प्रत्यवाये’ति । ननु ब्रह्मविचारस्य धर्ममीमांसोपनिषच्छास्त्रप्रक्रियैव करिष्यमाणत्वात्कथं न तदानन्तर्यसम्भव इत्यतश्चाहुः—‘सम्भवेऽपी’ति । धर्मविचारानन्तर्यसम्भवेऽपि नाऽथशब्दार्थत्वेन निरूप्यत्वम् । स्वतःसिद्धत्वात् । तत्र दृष्टान्तमाहुः—‘अध्ययने’ति । स्वाध्यायाध्ययनानन्तर्यवदित्यर्थः । ‘ततोऽपी’ति । धर्मविचा-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

त्यर्थः । तत्रापि पाठेऽपि तथा । विपर्यये बाधकाभावादित्यर्थः । ननु पाठक्रमे नियामकाभावादस्तु तथा । तथापि विचारस्तु शिष्टाचाराद्वह्मणो धर्मविचारानन्तरमेव भविष्यतीत्याहुः—‘न चे’त्यादि । तत्रापि विचारेऽपि । प्रत्यवायाश्रवणात् विपरीतविचारे प्रत्यवायबोधकवाक्याभावादित्यर्थः । ननु धर्मविचारे श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यप्रबलदुर्बलभावानां विधिमन्त्रार्थवादानां निरूपणात्, निरूप्यमाणानां तेषां चोत्तरमीमांसायामुपयोगात्, धर्मविचारानन्तर्यमथशब्दार्थः कुतो न स्यादत आहुः—‘सम्भवेऽपी’त्यादि । अध्ययनवत् अन्यथानुपपत्त्यैव पूर्वं धर्मनिरूपणमनन्तरं ब्रह्मनिरूपणमितिलाभात् । अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । अथशब्दवाच्यत्वं तादृशानन्तर्यं न

नच वैराग्यशमदमादिः पूर्वसिद्धः । तेषामेवाऽभावात् । नच यदैव सम्भवस्तदैव तत्कर्तव्यमिति वाच्यम् । तदसम्भवापत्तेः । तथाहि—ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वे ज्ञाते तज्ज्ञा-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

यथाध्ययनस्य स्वतःसिद्धत्वेन नाकाङ्क्षानिवर्तकत्वं, तथा शिष्टाचारलब्धपाठक्रमायत्तधर्मविचारस्यापि स्वतएव सिद्धत्वेन नाऽकाङ्क्षानिवर्तकत्वम् । तथा च ततोऽप्यधिकस्यान्यस्याऽऽकाङ्क्षा भवेदित्याह—‘तथा चे’ति । ननु वैराग्यशमदमादिनित्यानित्यवस्तुविवेकमुमुक्षुत्वादिसाधनानन्तर्यमेवाऽथशब्दार्थः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—‘न चे’ति । वैराग्यादिसाधनानां कदाचित् ब्रह्मविचारात्पूर्वमसत्त्वे कथं तदानन्तर्यमत्र वक्तुं शक्यम् । ननु यदैव तेषां सम्भवस्तदैव विचारः कर्तव्य इति चेन्नेत्याह—तदसम्भवापत्तेरिति । तेषां वैराग्यादीनामसम्भव एवात्रास्ति । कुतः कादा-

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

नन्तर्यमथशब्देन बोद्धव्यमित्याशङ्कते—‘न चे’ति । न हीत्यर्थः । ‘तेषामिति । पराश्रित्वाणीत्युपनिषदेन्द्रियाणां बहिर्मुखता प्रतिपादिता । तेन चेहामुत्रभोगार्थं सामान्यतः पुरुषः प्रवर्तते । अतो नित्यानित्यवस्तुविषयका नन्तराविचारं विना वैराग्यादीनामसम्भवादित्यर्थः । वेदान्तविचारं विनैव यस्य कस्यचित्पुरुषस्य यागादिना चित्तशुद्धौ यदैव वैराग्यादीनां सम्भवस्तदैव कर्तव्यमित्याह—न चेति । तन्निरूपणम् । ‘तदसम्भवापत्तेरिति । अन्योन्याश्रयदोषेणेत्यादिः । तयोर्विचारवैराग्ययोः असम्भवापत्तेरित्यर्थः । अन्योन्याश्रयमेवाऽऽहुः—‘तथाही’त्यादिना । ‘ज्ञात’ इति । वेदान्त-

केशिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

राऽऽनन्तर्यतः । अपिरध्ययनाऽऽनन्तर्यसमुच्चायकः । ‘आकाङ्क्षे’ति । किमनन्तरं जिज्ञासेति । ननु वैराग्यादिसाधनचतुष्टयसंपत्त्यानन्तर्यमेवाऽथशब्दार्थ इत्याद्रियतामिति चेत् । नेत्याहुः—‘नचे’ति । आदिशब्देन नित्यानित्यवस्तुविवेकमुमुक्षुत्वे संगृह्यते । पूर्वसिद्धः । स्वाध्यायाध्ययनवन्नियतपूर्ववर्ती । तत्र हेतुमाहुः—‘तेषामिति । अतिदुर्लभतया यस्य कस्यचिदेकस्य साधनस्य सिद्धावपि समुदितानां तेषां संपत्त्यभावात् । ननु नियमविधिरेवायं तत्संपत्तावेव सा कर्तव्येत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘न चे’ति । तत्रोपपत्तिः—‘तदि’ति । तयोर्वैराग्यादिविचारयोरसम्भवाऽऽपत्तेः । कथमित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘तथाही’त्यादि । ‘ब्रह्मण’ इति । सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । यथेह कर्मचितो-

श्रीलालभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

नियतपूर्ववर्तित्वान्नाऽऽकाङ्क्षापूरकत्वं तथा धर्मविचारस्याऽपीत्यर्थः । अधिकारार्थत्वं दृढीकर्तुं वैराग्यशमदमाद्यानन्तर्यमन्योन्याश्रयप्रदर्शनेन दूषयन्ति—‘ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वे ज्ञात’ इत्यादि । ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वज्ञानं, ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वज्ञानं, यागादीनां ब्रह्मज्ञानशेषत्वज्ञानं, ततस्तदनन्तरं ब्रह्मज्ञानोत्पत्त्यर्थं कर्माणि नित्यान्यग्निहोत्रादीनि यदा करोति तदा चित्तशुद्धिस्ततो वैराग्यशम-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

वक्तव्यमित्यर्थः । ततोऽपि धर्मविचारानन्तर्यस्य ब्रह्मविचारे सत्त्वेऽपि । अधिकाकाङ्क्षा कस्यानन्तर्यमथशब्दार्थे इत्यधिकाकाङ्क्षा । ननु वैराग्यशमदममुमुक्षादिमत एव वेदान्तविचाराधिकारात् वैराग्याद्यानन्तर्यमेवाथशब्दार्थोऽस्त्वित्यत आहुः । न च ‘वैराग्ये’त्यादि । तेषां वैराग्यादीनां । अभावात् असिद्धत्वात् । सम्भवः वैराग्यादीनां सम्भवः । कर्तव्यम् सम्भवोत्तरमेव वेदान्तनिरूपणं कर्त-

नस्यैव साधनत्वेऽवगते तच्छेषत्वे च यागादीनामवगते तदर्थकर्मकरणे चित्तशुद्धौ सत्यां वैराग्यादि । इदं च वेदान्तविचारव्यतिरेकेण न भवतीत्यन्योन्याश्रयः । निर्धारिते तु वेदान्ते विचारो व्यर्थ एव ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

चित्कमपि तयानन्तर्यं वक्तुं शक्यमिति भावः । कुतस्तदसम्भव इत्याकाङ्क्षायां तमेवोपपादयन्ति—‘तथा-
ही’ति । वैराग्यादीनि हि शुद्धेन्तःकरणे भवन्ति । शुद्धिश्चा‘ऽऽत्मलाभान्न परं विद्यते’ ‘तरति
शोकमात्मविदि’त्यादिश्रुतिपर्यालोचनेनाऽऽत्मलाभस्यैव सर्वपुरुषार्थापेक्षयाभ्यर्हितत्वं तज्ज्ञा-
नस्यैव हि तत्साधकत्वं, ज्ञात्वा तत्साधनपेक्षायामग्निहोत्रादिसाधनानां तच्छेषत्वं ‘विविदिषन्ती’
त्यादिपर्यालोचनेनाऽवबुध्य तदर्थकर्मकरणे भवति । एतच्च वेदान्तविचारानन्तरभावीत्यन्योन्याश्रयस्त-

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

वाक्यादिति शेषः । तच्छेषत्वे ब्रह्मज्ञानाङ्गत्वे । ‘अन्योन्याश्रय’ इति । अयं चक्रकस्याऽप्युपलक्षकः ।
ननु गुरुमुखात् पठनसमय एव वेदान्तार्थनिर्द्धारे जाते वैराग्यादि, तदा नान्योन्याश्रय इत्यत आहुः—
‘निर्द्धारिते’ति । निर्द्धारिते तु निश्चिते तु । वेदान्तार्थ इति शेषः । निश्चयस्य संशयोच्छेदकत्वा-
न्निश्चये संशय एव नोदेतीति विचारो व्यर्थ इति भावः ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

लोकः क्षीयत एवमेवाऽमुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते । को ह्येवान्यात् । एष ह्येवा-
नन्दयाति । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती’त्यादिश्रुतिभ्यः
परमपुरुषार्थत्वेऽवगते, ‘नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय’ ‘ज्ञानादेव तु कैवल्यं, ब्रह्मविदा-
प्नोति परमि’त्यादिश्रुतिभ्यस्तज्ज्ञानस्यैव तत्प्राप्तिज्ञानाऽनुकूलसाधनत्वेऽवगते, ‘तमेतं वेदानु-
वचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ती’त्यादिश्रुतिभ्यो निष्कामकर्मणां ज्ञानानुकूलसत्त्वशुद्धिसम्पादक-
तया ज्ञानशेषत्वेऽवगते, श्रुत्यर्थानुष्ठितैर्यागादिभिश्चित्तशुद्धौ सत्यां वैराग्यशमादीनि भविष्यन्तीति ।
‘इदमि’ति । उक्तरीतिकं वैराग्यादिसाधनं वेदान्तविचारसाध्यम् । वेदान्तविचारश्च वैराग्यादिसाधन-
सम्पत्तिसम्पाद्य इति साऽवकाश एवतरेतराश्रय इति नाऽयमपि पक्ष आदर्तुं योग्य इति भावः ।

श्रीलालभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

दमादि । एवं सति पूर्वं ब्रह्मणः पुरुषार्थत्वज्ञानमपेक्षितम् । तद्विना न वैराग्यादि । अतो वैराग्यादेर्ब्र-
ह्मज्ञानमाश्रयः । ब्रह्मज्ञानं च वेदान्तविचाराऽधीनम् । वेदान्तविचारस्य वैराग्याद्यानन्तर्यमपेक्षितमतो
ब्रह्मज्ञानस्य वैराग्यादिकमाश्रयः । एवमन्योन्याश्रयदोषान्नाऽनन्तर्यमथशब्दार्थ इति हार्दम् ।

ननु वैराग्याद्युत्पादिकां चित्तशुद्धिं तीर्थव्रतादिना सम्पाद्य वैराग्याद्युत्पत्तौ ब्रह्मविचारः सुखेन
कर्तव्य इति कुतो नाऽनन्तर्यसम्भव इत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘इदं च वेदान्तविचारव्यतिरेकेण’-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

व्यमित्यर्थः । तदसम्भवापत्तेः वेदान्तार्थनिर्णयात्पूर्वं वैराग्याद्यसम्भवापत्तेरित्यर्थः । परमपुरुषा-
र्थत्वे परमफलरूपत्वे । तज्ज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानस्य । साधनत्वे परमपुरुषार्थप्राप्तिसाधनत्वे । तच्छे-
षत्वे चित्तशुद्धिद्वारा ब्रह्मज्ञानसाधनत्वाङ्गीकारे । तदर्थकर्मकरणे निष्कामतया ब्रह्मज्ञानार्थं कर्म-
करणे । वैराग्यादि, भवतीति पूरणीयम् । इदं च पूर्वोक्तक्रमेण वैराग्यादिनिष्पादनं च । अन्यो-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

त्वेनोभयोरप्यसम्भवापत्तिरित्यर्थः । ननु साङ्गस्वाध्यायाध्ययनविध्यापादिततदध्ययनमात्रेणैव तत्तात्पर्यस्य पूर्वमवगतत्वेन ज्ञानशेषत्वेन कर्मकरणसम्भवापत्तेः सुवचत्वेन सत्वाकारान्तःकरणे सर्वेहानिवृत्तिद्वारा वैराग्यादीनां सम्भवात्कुतस्तदानन्तर्याऽसम्भव इत्याशङ्क्य परिहरति—‘निर्द्धारिते त्वि’ति । यदि वेदान्तवाक्यविचारव्यतिरेकेणैव साङ्गाध्ययनबलादेव तत्तात्पर्यावगमस्तदा ब्रह्मजिज्ञासाया निष्प्रयोजनत्वेन साधनचतुष्टयानन्तरमकर्तव्यत्वासूत्रकारस्य महता प्रयासेन करणं व्यर्थमेव भवेदित्यर्थः । ननु षडुपेताध्ययनविध्याऽऽपादिततदध्ययनमात्रेणैव तत्तात्पर्यावगमद्वारा वैराग्यादिसिद्धावपि न ब्रह्मजिज्ञासाया निष्प्रयोजनत्वम् । साङ्गाध्ययनेन हि तत्तात्पर्यावगमः शाब्दः । अत्र तु तत्साक्षा-

केश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

नन्वाध्ययनसामायिकेनैदम्पर्यावधारणमन्तराऽऽपाततो विचारफलेनाऽखिलवेदार्थज्ञानेनोक्तप्रणाल्या हि वैराग्यादि, ततश्च सम्यग्विचारेण वेदान्तवाक्यानामैदम्पर्यावधारणरूपाऽखिलवेदान्तार्थनिश्चय इति विचारवैरूप्यान्नान्योन्याश्रय इति चेत् । मैवम् । ‘ज्ञेयश्चे’ति विध्यनुरोधादध्ययनाऽवसर एव गुरुमुखादधिगतवेदार्थस्य पुंस ऐदम्पर्यावधारणरूपवेदार्थनिश्चयत्वान्मीमांसाया इति चेत् । न । सन्देहनिरासैकप्रयोजनत्वान्मीमांसायाः । ननु साङ्गाध्ययनेन हि वाक्यतात्पर्यावगमः फलम् ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

त्यादि । पूर्वोक्तरीत्योपनिषज्ज्ञानकारणं वैराग्यादीत्यर्थः । यथा ‘तं त्वौपनिषदमि’ति श्रुतेः केवलोपनिषद्वेद्यं ब्रह्म । उपनिषदुक्तप्रकारकमेव ब्रह्मज्ञानं पुरुषार्थसाधकम् । तथा उपनिषद्विरेव जाते ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वज्ञाने तदर्थकयागादिकरणे जातायां चित्तशुद्धौ यद्वैराग्यशमदमादि तदेवौपनिषदानामौपनिषदमोक्षवाचकमतो न व्रततीर्थजन्यचित्तशुद्धिहेतुकं वैराग्यादिकं पुरुषार्थसाधकमतो भवत्येव पूर्वोक्तरीत्याऽन्योन्याश्रय इत्यर्थः । एतावता वेदस्य स्वतःप्रामाण्यमन्याऽनपेक्षकार्यत्वं, वेदैकसाध्यं साधनं फलं चेत्युक्तं भवति । यतो वेदप्रतिपाद्ये फले यत्साधनं चित्तशुद्ध्यादिकं, शमदमादिकं, तदपि वेदेनैवोदितेनाऽभिहोत्रादिना सिद्ध्यतीत्यन्यनैरपेक्ष्यं वेदस्य । अन्यस्य तु वेदसापेक्षत्वमस्त्येवेति प्रमाणमूर्द्धन्यता श्रुतीनां सिद्धा ।

यदि पूर्वोक्तरीत्या ब्रह्मणः पुरुषार्थत्वज्ञानं ब्रह्मज्ञानस्य पुरुषार्थसाधकत्वज्ञानं तदर्थं यागादिकर्तव्यताज्ञानं ततस्तथैवाऽनुष्ठानं ततश्चित्तशुद्धिस्ततो वैराग्यादि स्यात्तदा वेदान्तविचाराधिकारः । एवं कल्पने तु विचारस्य वैयर्थ्यमायातीत्याहुः—‘निर्द्धारिते तु वेदान्ते विचारो व्यर्थ एवे’ति । विचारकार्यस्य ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वाद्विज्ञानस्य, पूर्वमेव जातत्वादित्यर्थः । ननु विचारस्य न वैयर्थ्यं ब्रह्म-

भगवद्गीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

न्याश्रयः आदौ वेदान्तविचारो वैराग्यादि वेति स्थितावन्योन्याश्रय इत्यर्थः । ननु गुरुमुखादध्ययनकाले वेदान्तार्थनिर्धारे कृते पश्चाद्वैराग्यादिसम्पत्त्युत्तरकालं वेदान्तविचारः कर्तव्य एवं सत्यन्योऽन्याश्रयगन्धोऽपि नेत्यत आहुः—‘निर्द्धारिते’त्यादि । ननु गुरुसन्निधाने वेदान्तार्थनिर्णयस्य जातस्य वैराग्यादावुपयोगः । वैराग्याद्युत्तरवेदान्तार्थविचारस्य तु ब्रह्मसाक्षात्कारः फलमिति न विचारवैयर्थ्यमत

न च साक्षात्कारस्तत्फलम् । तस्य शब्दशेषत्वेन, तत्कल्पनायां प्रमाणाभावात् ।
'दशमस्त्वमसी'त्यादौ प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वाद्देहादेः प्रत्यक्षत्वात्स्वदेहमपि पश्यन् दश-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

त्कारस्य तत्फलत्वेन जिज्ञासायाः सप्रयोजनत्वात्कर्तव्यत्वोपपत्तौ कथं वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य परिहरन्ति—
'न च साक्षात्कार' इति । तत्रोपपत्तिमाहुः—'तस्ये'ति । विचारस्य ह्युपक्रमादिभिर्लिङ्गैर्वेदान्तवाक्यान्तर्गतशब्दतात्पर्याऽवधारणानुकूलमानसव्यापारविशेषत्वेन शब्दशेषत्वात्कथं साक्षात्कारफलकत्वं वक्तुं शक्यम् । शब्दस्य हि साक्षात्कारफलकत्वं प्रतितन्नन्यायेन न कुत्रापि सिद्धमिति कुतस्तरां तच्छेषभूतस्य विचारस्य तत्सम्भवतीति भावः । ननु देवदत्तेन दशमस्त्वमसीत्युक्ते विष्णुमित्रो दशमोऽहमिति मन्यते । तत्र देवदत्तवाक्यस्यैव दशमोऽहमित्याकारकसाक्षात्कारस्य फलकत्वस्य प्रत्यक्षतो दृष्टत्वेन शब्दस्य कथं न तत्फलकत्वमित्याशङ्क्य समाधत्ते—'दशमस्त्वमसीत्यादावि'ति ।

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

ननु विचारस्यात्मसाक्षात्कारार्थत्वमेवास्त्वित्यत आह—'न चे'ति । तस्य विचारस्य । शब्दशेषत्वेन शब्दाङ्गत्वेन । शब्दजन्यशब्दबोधोपयोगित्वेनेति यावत् । तथा च शब्दबोध एव भविष्यति न साक्षात्कार इत्यर्थः । ननु दशमस्त्वमसीत्यादौ दशमोऽहमित्याकारकं प्रत्यक्षं दृश्यत इत्यत आहुः—

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

मीमांसायास्तु तत्साक्षात्कार इति फलभेदान्न वैयर्थ्यं जिज्ञासाया इत्यत आहुः—'न चे'ति । तत्रोपपत्तिः—'तस्ये'ति । विचारशब्दस्य संशयनिवारकतया वाक्याङ्गत्वेन साक्षात्कारफलकत्वकल्पनायां तथा । शब्दस्यैव यत्र न तत्फलत्वं कुतस्तरां तत्र तच्छेषभूतस्य तस्य तथात्वमिति भावः । ननु केनचिद्दशमस्त्वमसीत्युक्ते कश्चिद्दशमोहमिति प्रत्यक्षं मनुते । तत्र वक्तुर्वाक्यस्य दशमोहमित्याकारकप्रत्यक्षफलकत्वं प्रत्यक्षत एव दृष्टमिति कथं प्रमाणाऽभाव इत्यत आहुः—'दशम' इति । 'प्रत्यक्षे'ति ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

साक्षात्कारफलकत्वाद्विचारस्येत्याशङ्क्याऽऽहुः—'न च साक्षात्कारः फलमि'ति । ब्रह्मसाक्षात्कारो विचारस्य न फलमित्यर्थः । तत्र हेतुः—'तस्य शब्दशेषत्वेने'त्यादि । विचारस्य वेदान्तशब्दशेषत्वाच्छब्दस्य च परोक्षप्रमाजनकत्वेन साक्षात्काराऽनुत्पादकत्वात् । ननु दशमस्त्वमसीत्यादौ शब्दादपरोक्षस्यानुभूतत्वादत्रापि तथास्त्वित्याशङ्क्याऽऽहुः—'दशमस्त्वमसीत्यादावि'त्यादि । दशम-

भगवद्दीयश्रीमद्विचारामप्रणीतः प्रदीपः ।

आहुः—'नचे'त्यादि । तत्फलं विचारफलम् । तच्च नेत्यर्थः । निषेधे हेतुमाहुः—'तस्ये'त्यादि । तस्य, पूर्वमीमांसोक्तषट्प्रमाणानामाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधीनां वोचितानुचितत्वविचारेण वेदान्तवाक्यार्थशब्दबोधे निर्णेतव्ये विचारस्य शब्दबोधसामग्रीमध्यनिवेशेन शब्दबोध एवोपक्षीणत्वं, न तु शब्दसामग्र्याः ब्रह्मसाक्षात्कारकारणत्वमपि । साक्षात्कारकारणत्वकल्पनायां प्रमाणाभावादित्यर्थः । ननु शब्दादपरोक्षमपि 'दशमस्त्वमसी'त्यादौ सर्वजनानुभवसिद्धमिति 'तत्त्वमस्या'दिवेदान्तवाक्येभ्यो विचाराज्जायमानं साक्षात्काररूपमपि कुतो न स्यादित्यतो दृष्टान्तवैषम्यं शब्दादपरोक्षं च, द्वयं निषेद्धुमाहुः—

मोऽहमिति मन्यते । न तथा प्रकृते । मनननिदिध्यासनविधीनामानर्थक्यप्रसङ्गात् । न चा-

गोस्वामिश्रीमन्मुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

न हि तत्र शब्देन साक्षात्कारो जन्यते । किन्तु प्रत्यक्षसामग्र्याः शब्दाद्यपेक्षया बलवत्त्वाच्छब्दस्य सहकारित्वमात्रम् । न तु साक्षात्तज्जनकत्वम् । नन्वेवमत्रापि तद्व्यायेन विचारस्य सहकारित्वेनैवोपयोगोऽस्त्वित्याशङ्क्य वैषम्यप्रदर्शनेन तन्निषेधति—‘न तथा प्रकृतेऽपी’ति । दशमस्त्वमसीत्यादौ

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

‘दशम’ इति । ‘बलवत्त्वादि’ति । समाने विषये प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वादित्यर्थः । ‘पश्यन्नि’ति । चक्षुःसन्निकर्षरूपसामग्र्येत्यादिः । ‘मन्यत’ इति । दशमः क गत इति व्यामोहाक्रान्ते पुरुषे, दशमस्त्वमसीति परेण बोधिते सङ्ख्यारूपे दशमत्वे, चक्षुःसंयुक्तदेहसमवायरूपसन्निकर्षात्कृशोऽहमिति-वदशमत्वविशिष्टोऽहमिति देहविषयकप्रत्यक्षं जायत इति भावः । ‘न तथा प्रकृत’ इति । प्रकृते विचारे न तथा । वाक्याद्देहवद्वद्वत्त्वेनात्मसाक्षात्कारो न भवतीति दृष्टान्तवैषम्यम् । ब्रह्मत्वात्मनो(?)—

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

आलोकसमनस्केन्द्रियार्थसन्निकर्षादेः सिद्धत्वात् । ‘दशमोहमि’ति । दशमस्त्वमसीति वाक्यार्थावगत्युत्तरं दशमत्वसंख्याविशिष्टं स्वात्मानं विषयीकरोति । न तु वाक्यश्रवणाऽव्यवहितोत्तरक्षण इत्यर्थः । किञ्च दशमस्त्वमिति वाक्यार्थमवगत्य यदि दशमोहमिति प्रत्यक्षं, तदा तु दशमं मामसौ ब्रूत इति तद्वाक्यार्थविचारसहकृतया प्रत्यक्षसामग्र्यैव दशमत्वविशिष्टं स्वदेहं प्रत्यक्षीकरोतीति न शब्दस्य तत्कारणत्वम् । अथाऽनवगत्यैव तदर्थं, तदा तु सुतरां न तत्कारणत्वम् । तस्य ग्रहिलतया तत्कारणत्वे तु घटोस्तीति वाक्यादपि दशमोहमिति साक्षात्कारापत्तिश्चेत्यवधेयम् । ‘न तथे’ति । प्रकृते विचा-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

स्त्वमसीत्यादौ न शब्दादपरोक्षज्ञानं, किन्तु प्रत्यक्षप्रमाजनकसामग्र्या देहात्मकविषयादिरूपया जनितं चाक्षुषमेवेदं ज्ञानमिति तदाहुः—‘प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वादि’ति । ‘देहादेः प्रत्यक्षत्वादि’ति । देहादेश्चक्षुरादिगम्यत्वादित्यर्थः । ‘स्वदेहमपि पश्यन्नि’ति । स्वदेहस्य चक्षुर्योग्यत्वात्स्वदेहमपि पश्यन्नित्यर्थः । तथा च यथा घटं पश्यन् घटोऽयमिति मन्यते । तदेव तच्चाक्षुषं ज्ञानम् । तथा दशमं स्वदेहं पश्यन् दशमोऽहमिति मन्यते । तदेतच्चाक्षुषज्ञानमित्यर्थः । दशमस्त्वमसीति शब्दश्रवणात् जायमानं ज्ञानं परोक्षमेव । त्वं दशमोऽसीत्याकारकम् । न तु दशमोऽहमित्याकारकम् । युष्मच्छब्दप्रयोगात् । असीति मध्यमपुरुषप्रयोगाच्च । न हि युष्मच्छब्दोऽस्मच्छब्दवाच्यमात्मानं बोधयितुं शक्नोति । किन्तु दशमस्त्वमसीति वाक्यश्रवणाज्जायमानं ज्ञानं दशमो-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

‘दशमस्त्व’मित्यादि । बलवत्त्वात् शब्दप्रत्यक्षोभयसामग्रीसंवलने प्रत्यक्षसामग्र्याः कार्यस्य दृष्टत्वादित्यर्थः । प्रत्यक्षसामग्रीमुपपादयन्ति—‘देहादे’रित्यादिना । मन्यते इति । तथा च पूर्वं देहचक्षुःसन्निकर्षदशायां दशमत्वविशेषणबाधनिश्चयाभावविशिष्टा प्रत्यक्षसामग्र्यैव न स्थिता वाक्यश्रवणानन्तरं त्वबाधितदशमत्वविशेषणविशिष्टसंबोध्यज्ञाने जाते पश्चात्प्रत्यक्षसामग्र्या देहांशे लौकिकं दशमत्वांशेऽलौकिकं सुरभिचन्दनमिति वदशमोहमिति प्रत्यक्षमेव जायते न तु शब्दाभिन्नं प्रत्यक्षमपि । त्वमसीत्युक्त्वा-

धिकारिभेदः कल्पनीयः । शब्दज्ञाने तत्कल्पनायां प्रमाणाभावात् । अत्यन्ताऽसत्यप्यर्थे

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

शब्दप्रत्यक्षसामग्र्योरुभयोरप्येककालावच्छेदेन सत्त्वेनैकस्य बलवत्त्वमपरस्य तत्सहकारित्वम् । न चात्र ब्रह्मजिज्ञासाकाले तत्साक्षात्कारस्य तत्सामग्र्या वा सत्त्वमस्ति येन तद्व्यायेनैकस्य मुख्यत्वमपरस्य सहकारित्वं कर्तयेत् । तत्सत्त्वे बाधकमाह—‘मनने’ति । यदि जिज्ञासाकालेऽपि साक्षात्कारस्य तत्सामग्र्या वा सम्भवस्तदा ‘मन्तव्यो निदिध्यासितव्य’ इति मनननिदिध्यासनविधीनामानर्थक्यमेव भवेत् । तत्फलस्य श्रवणाव्यवहितोत्तरक्षण एव सत्त्वादिति भावः । ननूत्तमाधिकारिणः श्रवणाऽव्यवहितोत्तरक्षण एव साक्षात्कारसत्त्वेऽपि मन्दमध्यमयोस्तदसत्त्वान्मननादिविधीनामानर्थक्यं न । शब्दस्याधिकारिविशेष एवाऽपरोक्षज्ञानजनकत्वस्याङ्गीकारादित्याशङ्क्य परिहरन्ति—‘न चाधिकारिभेद’ इति । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—‘शब्दज्ञान’ इति । तत्कल्पनायामधिकारिभेदेन परोक्षत्वापरोक्षत्वकल्पनायाम् । कथं प्रमाणाभाव इत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘अत्यन्ते’ति । यद्युत्तमाधिकारिणः शब्द-

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

रुभयोरर्थान्तरत्वात् । बहिरिन्द्रियजन्यशब्दप्रमाणाऽग्राह्यत्वादिति भावः । ननु आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति वाक्येन दर्शनोत्तरं श्रवणविधानेन ग्राह्यत्वं स्वीक्रियते इत्यत आहुः—‘मनने’ति । ननूत्तमस्य साक्षात्कारो मन्दस्य मननमित्यधिकारिभेदेन व्यवस्था स्वीक्रियत इत्यत आहुः—‘शब्दज्ञान’ इति । शब्दबोधरूपे । ‘प्रमाणाभावादिति । अधिकारिभेदकल्पनायां प्रमाणाभावादित्यर्थः । कुत इत्यत आहुः—‘अत्यन्ते’ति । खपुष्पं सुरभी-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

रेण, तत्सहकृतेन शब्देन वा, साक्षात्कारे जननीये तथासामग्रीं विनैव । प्रत्यक्षसामग्र्याः मनननिदिध्यासजन्यब्रह्माहमस्मीत्याकारिकाया मनोवृत्तिरूपायाः सत्त्वं नेत्यर्थः । तदाङ्गीकारे बाधकमाहुः—‘मनने’ति । फलस्य जातत्वात् ।

ननूत्तमाधिकारिणि शब्दो झटिति साक्षात्कारं जनयति । निर्दोषनयनवत् । गौणाधिकारिणि तु मननादिद्वारा तादृग्वृत्तिसहकृत एवोपनेत्रसहकृतसदोषचक्षुरिवेति नानर्थक्यं मननादिविधेरित्यत आहुः—‘नचे’ति । तत्र हेतुः—‘शब्द’ इति । शब्देन ज्ञानं शाब्दी प्रमितिः । तत्र अधिकारिभेदेन

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

ऽहमित्याकारके ज्ञाने प्रयोजकं भवति । अतो न शब्दादपरोक्षमिति भावः । ‘मनननिदिध्यासनविधीनामि’त्यादि । शब्दादेवाऽपरोक्षस्वीकारे मनननिदिध्यासनसाध्यफलस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात्तद्विधीनां वैयर्थ्यमिति भावः । ननु मुख्याधिकारिणः शब्दादपरोक्षेऽपि मन्दमध्यमयोरपरोक्षज्ञानाऽभावान्न मननादिविधिवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽहुः—‘न चाधिकारिभेद’ इति । ‘शब्दज्ञाने तत्क-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

क्यादहमस्मीति शाब्दं तु न । ब्रह्मणापि दुरुपपादत्वात् । न तथा प्रकृते । प्रकृते तत्त्वमस्यादिवाक्यविचारेण ब्रह्मबोधस्थले । न तथा, वाक्यजन्यशाब्दबोधकाले न प्रत्यक्षजनकसामग्रीसत्ता । न‘न्वात्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्य’ इत्यादौ प्रत्यक्षार्थं श्रवणविधानादेव शाब्दापरोक्षसिद्धिरत आहुः—‘मनने’त्यादि । आनर्थक्यप्रसङ्गात् श्रवणमात्रेणैव ब्रह्मप्रत्यक्षसम्भवे मनननिदिध्यासनयोरकारण-

शब्दस्य ज्ञानजननात् । प्रमाणसङ्करापत्तिश्च । मनसा तज्जननेऽपि तथा । तस्मात्प्रथमं शा-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

दपरोक्षमेव ज्ञानं भवेत्तदाऽत्यन्तासतोऽप्यर्थस्य शब्दादपरोक्षमेव स्यात् । न चैवम् । तस्मान्नाधिकारि-
भेदेन तत्कल्पनं युक्तमिति भावः । शब्दयोजना तु—शब्दस्यार्थेऽत्यन्तासत्यपि तेनैव शब्देन ज्ञानजन-
नात्परोक्षज्ञानजननादुत्तमाधिकारिणं प्रतीति शेषः । दूषणान्तरमाह—‘प्रमाणसङ्करापत्तिश्चे’ति ।
यद्युत्तमाधिकारिणि शब्दोऽपरोक्षमेव ज्ञानं जनयेत्परोक्षं च मन्दे तदा मध्यमाधिकारिज्ञाने परोक्षत्वा-
परोक्षत्वयोरुभयोरपि सत्त्वेन तत्प्रमाणयोः शब्दबोधप्रत्यक्षयोः सङ्करः । साङ्कर्यं परस्परात्यन्ताभावस-
मानाधिकरणयोरेकत्रसमावेशनम् । तस्यापत्तिः । प्राप्तिः स्यादित्यर्थः । ननु मध्यमाधिकारिण्यपि परो-

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

त्यादावत्यन्तासतोऽपि ज्ञानं जायते । अपरोक्षं तु न जायत इति । प्रमाणाभावादित्यर्थः । शब्दा-
ऽपरोक्षवादमेव दूषयन्ति—‘प्रमाणसङ्करे’ति । एकत्र शब्दत्वसाक्षात्कारत्वयोः सत्त्वादित्यादिः ।
ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यान्मनसा तु द्रष्टव्य इति श्रुतिसहकृतात्केवलात्मसाक्षात्कारो भविष्यतीत्य-
धिकारभेदो युक्त इति चेत्तत्राऽऽहुः—‘मनसे’त्यादि । तज्जनने, साक्षात्कारजनने । तथा, मननादि-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

पदवृत्त्यतिरिक्तसामग्र्यन्तरसापेक्षनिरपेक्षत्वकल्पनायाम् । ननु तारकाद्युपदेशमात्रेणैव साक्षात्कारस्ये-
दानीन्तनेषु तु मननादिद्वारकस्य तस्य प्रमाणसिद्धत्वात्कथं प्रमाणाऽभाव इत्यत आहुः—‘अत्यन्ते’ति ।
गगनप्रसूनं सुरभीत्यादिशब्दस्यात्यन्ताऽसदर्थं गगनप्रसूनसौरभादौ स्ववृत्त्यतिरिक्तसामग्रीनैरपेक्ष्येण
तेनैव शब्देन ज्ञानजननात्त्वदुक्तरीत्या मननादिविधीनां नैरर्थक्यमेवेति भावः । शब्दादपरोक्षज्ञा-
नाऽभ्युपगमे दूषणान्तरमाहुः—‘प्रमाणे’ति । अत्र प्रमाणपदस्य भावकरणव्युत्पत्त्या स्वरूपफलयोर्ला-
भात्स्वरूपसङ्करापत्तिः फलसङ्करापत्तिश्चेत्यर्थः । अन्यथाऽसत्पदं श्रुतिबोधितब्रह्मात्मैक्यरूपसदर्थस्य

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

ल्पनायामि’ति । शब्दज्ञानेऽधिकारिभेदकल्पनायामित्यर्थः । शब्द उत्तमाधिकारिण्यपरोक्षबोधं
जनयति मन्दमध्यमयोस्तु परोक्षज्ञानमिति भेदकल्पनायां प्रमाणाऽभावादित्यर्थः । कुतोऽधिका-
रिभेदोऽनादरणीय इत्याकाङ्क्षायामाहुः—‘अत्यन्ताऽसत्यप्यर्थे शब्दस्य ज्ञानजननादि’ति ।

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

त्वेन तयोः कारणताबोधकवेदस्याप्रामाण्यप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु हीनाधिकारिणः श्रवणादित्रिकेण ब्रह्म-
साक्षात्कार उत्तमाधिकारिणस्तु श्रवणमात्रादेवेत्यत आहुः—‘नचाधिकारी’त्यादि । तत्र हेतुमाहुः—
‘शब्दज्ञाने’त्यादि । शब्दज्ञाने, शब्देन जन्यज्ञाने । तत्कल्पनायां, अधिकारविशेषस्य शब्दबोधे
कारणताकल्पने । प्रमाणाभावात्, आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिशक्तिज्ञानादिह्मकारणैरेव कार्यसम्भवे-
ऽधिकारविशेषस्यान्यथासिद्धत्वादित्यर्थः । अधिकारस्य शब्दहेतुतायां नियमाभावमाहुः—‘अत्यन्ते’-
त्यादिना । तथा च बाधाभावादिवृत्तिशब्दसामग्रीसत्त्वे खपुष्पमरुमरीचिकादिशब्देभ्यः सर्वेषां शा-
ब्दबोधो जायते तादृशार्थबोधेऽधिकारविशेषस्य कारणताया वक्तुमशक्यत्वेन व्यभिचारादधिकारस्य न
क्वापि कारणतेत्यर्थः । किंचोत्तमाधिकारिणः शब्दादपरोक्षाङ्गीकारे खपुष्पादिशब्देभ्योऽप्यपरोक्षापत्तिरधि-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

क्षमेव शब्दात्तद्विष्यतीति साङ्कर्याऽसम्भव इति चेत् । उच्यते । यदि मन्दाधिकारिणीव मध्यमेऽपि शब्दः परोक्षमेव ज्ञानं जनयेदुत्तमाधिकारिणीवापरोक्षं च तदा कथमिव तस्य मध्यमत्वं भवेत् । तदन्यथानुपपत्त्या परोक्षत्वापरोक्षत्वोभयवैशिष्ट्याङ्गीकारे तु साङ्कर्यं सिद्धमेवेति, न शब्दादपरोक्षसाक्षात्कारो भवतीति सिद्धम् । ननु विचारसहकृतेन शब्देनाऽपरोक्षसाक्षात्कारसिद्ध्यभावेऽपि तादृशशब्दसहकृतेन मनसैव तत्साक्षात्कारः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य परिहरन्ति—‘मनसे’ति । मनसा साक्षात्कारजननेऽपि तथा । पूर्वोक्तदूषणद्वयापत्तिरित्यर्थः । न हि तादृशशब्दसहकृतं मनोमात्रमेव साक्षात्कारं जनयतीति वक्तुं शक्यम् । तथा सत्यधिकारिणां त्रित्वं नोपपद्येत । एवं सत्युत्तमाधिकारिसंबन्ध्येव मनस्तादृशशब्दसहकृतं तत्साक्षात्कारं जनयतीत्यवश्यमभ्युपेयम् । तथा च पूर्वोक्तन्यायेनोत्तमाधिकारिणोऽत्यन्तासतोऽप्यर्थस्य तादृशशब्दसहकृतेन मनसाऽपरोक्षमेव ज्ञानं भवेत् । मध्यमाधिकारिणि च प्रमाणसाङ्कर्यं सिद्धमेवेति नेदमपि वक्तुं शक्यमिति भावः । उक्तमर्थमुपसंहरन्ति—‘तस्मादि’ति ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

कैमुत्येन बोधार्थम् । तारकाद्युपदेशस्थले तु भगवदनुग्रहादेव तद्वृत्तेरुदयात्साक्षात्कारः । खवृत्त्यतिरिक्तसामग्र्यन्तरं विनैव शब्दैः शब्दजनितवृत्त्या वेति । स्वरूपसाङ्कर्यन्तु शब्दप्रमितिकरणत्वप्रत्यक्षप्रमितिकरणत्वयोः परस्परविरुद्धयोर्धर्मयोर्दशमस्त्वमसीत्येकस्मिन्वाक्ये समावेशात् । एवं पदज्ञानजन्यत्वेन्द्रियजन्यत्वयोस्तादृशधर्मयोरेकत्र दशमोहमित्यादिज्ञाने समावेशात्फलसाङ्कर्यमपि । नन्वस्तु साङ्कर्यदोष इति चेत् । इदं प्रत्यक्षं प्रमाणमिदञ्च शब्दप्रमाणमियं प्रत्यक्षप्रमितिरियं शब्दप्रमितिरितिव्यवहारानुपपत्तिरिति समादध्मः । ननु मास्तु शब्दादपरोक्षं विचारसहचरितशब्दसहकृतेन मनसा साक्षात्कारजनने न कोऽपि दोष इत्यत आहुः—‘मनसे’ति । तथा, मननादिविधिवैयर्थ्यमेव । अधिकारिविशेषकल्पनायां तु तादृशसाधनसम्पन्नस्याऽधिकारिणः स्वत एव वाक्यार्थाऽवगतिसम्भवे ब्रह्मविचारशास्त्रमपि वैयर्थ्यमाप्नुयात् । उक्तमर्थमुपसंहरन्ति—‘तस्मादि’ति । सर्वथा शब्दादपरो-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

‘शब्दस्ये’ति । कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविविक्षायां षष्ठ्येवेति वैयाकरणराद्धान्ताच्छब्देनेति तृतीयान्तार्थो ज्ञातव्यः । तथा च शब्देन खपुष्पं शशशृङ्गमित्यादिरूपेण, अत्यन्ताऽसत्यपि खपुष्पादिरूपेऽर्थे ज्ञानजननात् । अत्यन्ताऽसद्विषयकज्ञानजननादित्यर्थः । यद्युत्तमाधिकारिणः शब्दादपरोक्षं स्वीक्रियते तदा खपुष्पादिशब्दादप्यपरोक्षं ज्ञानं स्यात्तु नास्तीति नाधिकारिभेदः कल्पनीय इति तात्पर्यम् । शब्दादपरोक्षस्वीकारे दूषणान्तरमाहुः—‘प्रमाणसङ्करापत्तिश्चे’ति । प्रमाणेन सङ्करापत्तिः प्रमाणसङ्करापत्तिः । शब्दरूपेण प्रमाणेन प्रत्यक्षत्वाऽपरोक्षत्वजात्योः साङ्कर्यं स्यादित्यर्थः । इन्द्रियकार्यतावच्छेदकतयाऽनुमानादिकार्यतावच्छेदकतया सिद्धे प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वजाती ।

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

कारस्याविशिष्टत्वात् । अधिकारताखण्डनेन शब्दापरोक्षं खण्डयित्वा प्रकारान्तरेण शब्दापरोक्षं खण्डयितुमाहुः—‘प्रमाणसङ्करे’त्यादि । तथा चात्र प्रमाणशब्देन व्युत्पत्तिभेदात्प्रमाणप्रमेये बोध्ये । इत्थं च यत्र शब्दादपरोक्षात्मकशब्दं जायेत तादृशप्रमायां शब्दत्वसाक्षात्कारत्वयोः केवलशब्दबोधप्रत्य-

ब्दमेव ज्ञानमिति मन्तव्यम् । अनुभवसिद्धत्वात् । इदानीन्तनानामपि शमादिरहितानां निर्विचिकित्सितवेदार्थज्ञानोपलब्धेः । संशयाऽनुपपत्तिश्च ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

प्रथमं, शमादिसाधनेभ्यः प्रथमम् । शाब्दमेव, परोक्षमेव ज्ञानमिति मन्तव्यम् । तत्र हेतुमाहुः—‘अनुभवसिद्धत्वादि’ति । शब्दाद्धि परोक्षमेव ज्ञानमित्युपनिषत्सु तत्तदुपाख्याने तत्तच्छिष्याणामनुभवस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । ननु तेषां तथानुभवोऽस्तीत्यत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षायां तमेव विशदयन्ति—‘इदानीन्तनानामि’ति । शब्दो हि सर्वदा साधारण्येनैव सर्वेषामर्थप्रत्यायकः । अन्यथाषट्शब्दा-

गोस्वामिश्रीमद्विरधिरविरचितं विवरणम् ।

विधिवैयर्थ्यम् । सिद्धमाहुः—‘तस्मादि’ति । ‘मन्तव्यमि’ति । सर्वेषां भवतीति स्वीकर्तव्यमित्यर्थः । अनुभवमेवाऽऽहुः—‘इदानीमि’ति । अस्मिन् युग उत्पन्नानां त्रैवर्णिकानामपीत्यर्थः । ‘उपलब्धे-
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

क्षाऽसम्भवत्वात् । प्रथममपरोक्षज्ञानात्पूर्वम् । शाब्दीप्रमितिरूपं वाक्यार्थज्ञानमिति यावत् । एवकारः साक्षात्कारव्यावृत्तिप्रयोजनः । तत्रोपपत्तिः—‘अनुभवे’ति । लौकिकवैदिकाऽनुभवसिद्धत्वात् । तथा च विचारसाक्षात्कारफलकत्वाऽसम्भवेनाऽन्योन्याश्रयाऽपरिहारान्न शमाद्यानन्तर्यं वक्तुं युक्तमिति सिद्धम् । ननु तथापि शमाद्यभावे मलिनसत्त्वानां कथं वेदार्थनिश्चय इति तदानन्तर्यं सूत्रपादमेवेत्याशयेनाऽहुः—‘इदानीन्तनानामपी’ति । अत्रैव विचारशास्त्रादेवेति शेषः । अपिशब्दः पूर्वकालीनानां

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

तयोः परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरेकाधिकरणवृत्तित्वं स्यादशमस्त्वमसीत्यादिशब्दादपरोक्ष-स्वीकारे । अतो न शब्दादपरोक्षमित्यर्थः । ननु यद्यपि न विचारसहकृतेन शब्देनाऽपरोक्षं तथापि वेदान्तविचारसहकृतेन मनसा साक्षात्कारः कुतो न स्यात् । तथा सति विचारशास्त्रस्य साक्षात्कारजनकत्वान्न वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽहुः—‘मनसा तज्जननेऽपि तथे’ति । तत्त्वमस्यादि-वाक्यविचारसहकृतेन मनसा यदि साक्षात्कारस्तदाऽपि तथा, मननादिविधीनां वैयर्थ्यम् । मन-नादिसाध्यफलस्य विचारशास्त्रेण जातत्वादित्यर्थः । सिद्धमाहुः—‘तस्मात्प्रथममि’त्यादिना । दशमस्त्वमसीति शब्दाद्यज्ज्ञानं जायते तत्प्रथमं ज्ञानम् । दशमोऽहमिति ज्ञानात्पूर्वं जातत्वात् । तत्प्र-थमं ज्ञानं शाब्दमेव । न तु प्रत्यक्षमित्यर्थः । तत्र प्रमाणं पठन्ति—‘अनुभवसिद्धत्वादि’ति । अनुभूयन्ते, वेदान्तविषयकज्ञानिनो हि परोक्षज्ञानवन्त एव । ननु ये शमादियुक्तास्तेषामेव निःसन्दि-ग्धवेदान्तविज्ञानम् । तच्चाऽपरोक्षमेव । ये त्वतादृशास्तेषां निःसन्दिग्धं ज्ञानं नास्त्येवेत्युत्तमाधिका-रिणां शब्दादपरोक्षमित्याशङ्क्याऽऽहुः—‘इदानीन्तनानामि’त्यादि । शमदमवैराग्यादियुक्तानामेव वेदान्तबोधस्वीकारे दूषणमाहुः—‘संन्यासानुपपत्तिश्चेति । अत्रायमाशयः । वेदान्तविज्ञानसु-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

क्षयोः परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरेकस्यां समावेशेन शाब्दत्वसाक्षात्कारत्वयोरजातित्वं न स्यादि-त्यर्थः । एवमेव प्रमाणगतयोः शब्दत्वप्रत्यक्षत्वयोरपि साङ्कर्यसम्भवाज्जातित्वबाध इत्यर्थः । ननु तत्त्वम-स्यादिवाक्यसहकृतेन मनसैव शाब्दापरोक्षमङ्गीकार्यं ‘मनसैवानुद्वष्टव्य’मिति श्रुतिसाहाय्यादित्थं च शब्द-प्रमाणमादाय न जातिसङ्करापत्तिरत आहुः—‘मनसे’त्यादि । तज्जनने शाब्दापरोक्षजनने । तथा

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

त्कदाचित्पटप्रत्ययः स्यात् । तथाचेदानीन्तनानामपि यदि शब्दात्परोक्षमेव जायते तदा तज्यायेन पूर्वेषामपि तथैव बभूवेत्यङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः । शब्दादपरोक्षप्रत्ययाङ्गीकारे बाधकान्तरमप्याहुः—‘संन्यासे’ति । यदि शब्दादेवाऽपरोक्षप्रत्ययः स्यात्तदा ‘वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृता परिमुच्यन्ति सर्व-इत्यादिश्रुतौ वेदान्तविज्ञानेन पदार्थयाथात्म्यस्फूर्तावपि संन्यासोक्तिर्विरुद्धेति । पदार्थयाथात्म्यस्फूर्तेरेवाऽपरोक्षसाक्षात्काररूपत्वेन तत्प्राप्तौ संन्यासस्याऽनपेक्षणात् । एवमथशब्दस्याऽनन्तर्यार्थकत्वं उद्दिष्टानां-

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

रि’ति । विचारेणेति शेषः । दूषणान्तरमाहुः—‘संन्यासे’ति । उपनिषदि वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वा इत्यादिना वेदान्तार्थनिश्चयोत्तरं संन्यासस्य प्रतिपादि-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

संग्राहकः । प्रथमं शाब्दाऽनङ्गीकारे बाधकमप्याहुः—‘संन्यासे’ति । अपरोक्षसाक्षात्कारे सिद्धे संन्यासस्याऽग्रेऽनपेक्षणात् । ननु सकार्यस्यैव वैराग्यस्य विवक्षितत्वान्नानुपपत्तिस्तस्येति चेत् । न । जनकादिगृहस्थानामनधिकारित्वापत्तेः । वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इति विरोधाच्च । तत्र हि वेदान्तार्थनिश्चयोत्तरं संन्यासवचनात् । न चैवं यदहरेवेति श्रुतिविरोधः । तस्याऽविविदिषासंन्या-

श्रीलालभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

श्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वा इति श्रुतेर्वेदान्तविज्ञाननिश्चयोत्तरत्वं संन्यासस्य, निश्चयस्य च विचाराधीनत्वाद्ब्रह्मविचारानन्तर्यं च संन्यासस्य वैराग्यादेश्च सिद्धम् । ततश्च जिज्ञासाशास्त्रस्य भवदुक्तशमदमवैराग्यादिभ्यः पूर्वमपेक्षितत्वान्न शमदमवैराग्याद्यानन्तर्यं सम्भवति ब्रह्मविचारस्य । अतः फक्किकाया अयमर्थः । संन्यासस्याऽपि ब्रह्मविचारात्पूर्वमनुपपत्तिरिति । अत उत्तरभाविनः संन्यासस्य ब्रह्मविचारान्न पूर्वत्वम् । अतो न संन्यासाऽऽनन्तर्यमपि जिज्ञासायाः । एवं न कस्याप्यानन्तर्यमत्राथशब्देन वक्तुं शक्यत इत्यानन्तर्यपक्षो दूषितः ।

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

पूर्ववदेव मनःप्रमे आदाय सङ्करापत्तिरित्यर्थः । सङ्करापत्तिस्तु मनसि शाब्दप्रत्यक्षयोः करणत्वात्प्रमाण-सङ्करापत्तिः प्रमितौ च शाब्दत्वप्रत्यक्षत्वयोः सत्त्वात्प्रमितिमादाय सङ्करापत्तिरितिरीत्या बोध्या । एवमुक्तमाधिकारिणः शब्दसहकृतमनःसकाशात्खण्डपुष्पादिशब्देभ्योपि शाब्दापरोक्षं स्यादित्यपि दूषणमवसेयम् । पूर्वोक्तमुपसंहरन्ति—‘तस्मा’दिति । प्रथमं, वैराग्यशमादिभ्यः पूर्वम् । शाब्दमेव वेदान्तविचारेण वेदान्तवाक्येभ्यः शाब्दमेव परोक्षरूपमित्यर्थः । अनुभवसिद्धत्वात्, उपनिषत्सु तत्तद्विषयां तच्छिष्याणां च संवादेन परोक्षरूपशाब्दस्यैव सर्वप्रतीतिगोचरत्वादित्यर्थः । ‘इदानी’मित्यादि । तथा च शमादिशून्यानां विचारसमर्थानां यदि वेदान्तार्थनिर्णयो न स्यात्तदेदानीन्तनानां तादृशविचारकाणां निर्विकल्पवेदार्थनिर्णयो न स्यात् । जायते इति सर्वानुभवसिद्धमिति न पूर्वोक्तं साधित्यर्थः । तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यो ब्रह्मापरोक्षबोधाङ्गीकारे दूषणान्तरमाहुः—‘संन्यासे’ति । यद्युपदेशवाक्यादेव ब्रह्मापरोक्षबोधः स्यात्तदा ‘वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्व’ इतिश्रुतौ वेदान्तार्थनिर्णयोत्तरं संन्यासोक्तिर्विरुद्धा स्यादित्यर्थः ।

किञ्च अध्याहारश्च कर्तव्यः । स च कर्तव्यादिपदानाम् । यदि तत्स्वार्थं, व्यर्थमेव वाक्यं स्यात् । परार्थत्वे त्वशक्यम् । न हि तैर्विचारः कर्तुं शक्यते । स्वकृतिवैयर्थ्यञ्च ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

चतुर्णां दूषणानां मध्ये प्रथममुक्त्वा द्वितीयं तमाहुः—‘किञ्चे’त्यारभ्य ‘उक्तं न भवे’दित्यन्तेन । आनन्तर्यार्थकत्वेऽथशब्दस्य कर्तव्यादिपदाध्याहार आवश्यकः । अथानन्तरं ब्रह्मजिज्ञासेत्युक्ते कर्तव्यादिपदाकाङ्क्षाया उपस्थितत्वेन तत्पूर्तिं विना वाक्यार्थनिष्पत्तेरभावात् । एवं सति तदध्याहतं पदं यदि स्वार्थं तदा तद्विनापि स्वकर्तव्यताया इष्टसाधनत्वज्ञानमात्रेणोपपत्तेस्तन्निष्प्रयोजनमेव स्यात् । ननु स्वार्थपदापेक्षाभावेऽपि परेषां ब्रह्मजिज्ञासाकृतेरिष्टसाधनत्वबोधनार्थं तदाकाङ्क्षा भवेत् । शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यत इति सर्वत्रैव प्रसिद्धेत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘परार्थत्वं’ इति । यद्यपि परप्रबोधने हि शब्दा-

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

तत्त्वाद्देदान्तार्थं विचाराऽभावे संन्यासानुपपत्तिरित्यर्थः । ‘कर्तव्यादी’ति । आदिपदेन विधिबोधकपदानां सङ्ग्रहः । द्वितीयं दूषणमाहुः—‘तदि’ति । विचारकरणम् । ‘वाक्यमि’ति । मीमांसावाक्यमित्यर्थः । वाक्यप्रयोगाऽभावे स्वयमेव मनसि विचारः कर्तुं शक्य इति भावः । ‘अशक्यमि’ति । अशक्यत्वमेवाऽऽह—‘न ही’ति । तैः अन्यैः । ‘शक्यत’ इति । मीमांसाविचारस्यातिदुरुहत्वादिति

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

सपरत्वात् । द्वितीयं दूषणं विवृण्वन्ति—‘किञ्चे’त्यारभ्य ‘भवेदि’त्यन्तेन । ‘कर्तव्य’ इति आनन्तर्यनिबन्धनत्वात्तस्या आकाङ्क्षोत्थापकत्वादानन्तर्यस्य । ‘स चे’ति । अध्याहारः । आदिना कुर्वीतेत्यादिपदसंग्रहः । ‘तदि’ति । अध्याहतं पदम् । ‘व्यर्थमि’ति । तद्विनाऽपि स्वकर्तव्यतोपपत्तिः । ननु परेषां जिज्ञासाकृतेरिष्टसाधनत्वबोधनार्थं स इति चेन्नेत्याहुः—‘परार्थत्वे’ति । ‘अशक्यमि’ति । अशक्यप्रेरणमिदं वाक्यं स्यात् । तदेवाऽऽहुः—‘न ही’ति । आसार्वज्यात्परेषां, सर्वज्ञकृतिसाध्यत्वात्तस्याः

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

आनन्तर्यार्थकत्वे दूषणान्तरमाहुः—‘किञ्चे’त्यादिना । आनन्तर्यार्थकत्वेऽथशब्दस्य कर्तव्यादिपदाध्याहार आवश्यकः । अथाऽनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासेत्युक्ते कर्तव्यादिपदाकाङ्क्षाया उपस्थितत्वेन तत्पूर्तिं विना वाक्यार्थोदयाऽभावात् । नन्वस्त्वध्याहारः को दोष इत्याकाङ्क्षायां दोषं वदन्ति—‘यदि तत्स्वार्थ’मित्यारभ्य ‘भवेदि’त्यन्तेन । स्वार्थपक्षे त्विष्टसाधनताज्ञानं स्वस्य वर्तत एवेतीष्टसाधनताऽबाधकं(?) कर्तव्यादिपदं व्यर्थमेव स्यात् । ननु शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्दैकपूरणीयेति सर्वतन्त्रसम्मतत्वात्परेषामिष्टसाधनताबोधनाय कर्तव्यपदाध्याहारः सार्थक इत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘परार्थत्वे त्वशक्यमि’ति । परान् प्रति

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

अथशब्दस्यानन्तर्यार्थत्वपक्षे दूषणचतुष्टयमुक्तम् । अधिकाकाङ्क्षा, अध्याहारापत्तिः, पुरुषार्थासिद्धिः, विचारोच्छेदः इति । तेषां मध्ये प्रथमं निरूप्य द्वितीयमुपपादयितुमाहुः—‘किञ्चाध्याहार’ इति । कर्तव्य इति । अथशब्दस्यानन्तर्यार्थत्वेऽनन्तरं विचारः एतावन्मात्रमुक्त्वा तूष्णीं स्थितौ वाक्यं निराकाङ्क्षं न स्यादितिकर्तव्यादिपदानामध्याहारः आवश्यकः । विचारकर्तृणामिष्टसाधनत्वाग्रहसम्पादनेन विचारप्रवृत्त्यर्थमवश्यं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्, अध्याहतं पदम् । स्वार्थं, स्वस्य विचारे प्रवृत्ताविष्टसाधनत्वाग्रहसम्पादनार्थं

असङ्गतिश्चास्य सूत्रस्य भवेत् । किञ्च, अधिकारपक्षे पुरुषार्थः सिध्यति नानन्तर्यपक्ष उ-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

ध्याहारस्यावश्यकत्वं, तथापि कृतिसाध्यत्वस्य विध्यंशप्रविष्टत्वेनाऽकृतिसाध्ये कर्तव्यादिपदाध्याहारोऽपि तदर्थोऽशक्य एव स्यादिति । ननु कथं परेषां तदशक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—‘न ही’ति । तैः प्रसिद्धैरसर्वज्ञैर्विचारो वेदान्तानां कर्तुं शक्यः । ‘स्वयम्भूरेष भगवान्वेदो गीतस्त्वया पुरे’त्यादिवाक्यैर्वेदस्य ब्रह्मरूपत्वेनाऽसर्वज्ञानां तत्र शक्त्यभावात् । दूषणान्तरमाहुः—‘स्वकृती’ति । यदि कर्तव्यपदाध्याहारः परार्थस्तदा ‘जन्माद्यस्य यत’ इत्यारभ्य व्यासकर्तृका ब्रह्मजिज्ञासाकृतिरनर्थिकैव स्यात् । फलितमाह—‘असङ्गतिरिति’ति । एवं च कर्तव्यपदाध्याहारस्य स्वार्थत्वे परार्थत्वे वाऽस्य प्रतिज्ञाप्रतिपादकस्याऽसङ्गतिरेव स्यादिति । चकार एवकारार्थः । तृतीयं तमाहुः—‘किञ्चे’-

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

शेषः । ‘स्वकृती’ति । अशक्यत्वात्परैर्विचारो न क्रियते चेन्मीमांसाविषयिणी या स्वकृतिस्तस्या वैयर्थ्यमिति भावः । कैश्चिदुक्तमैर्विचारः कर्तुं शक्यते चेत्तत्राऽऽहुः—‘असङ्गतिश्चे’ति । तथा च ब्रह्मजिज्ञासा परैः कर्तव्येति प्रतिज्ञा कृता । अग्रिमसूत्राणि तु स्वेनैव कृतानीति प्रतिज्ञाहानिरूपाऽसङ्गतिर्भवेदित्यर्थः । पुरुषार्थासिद्धिरूपं तृतीयं दूषणमाहुः—‘किञ्चे’ति । ‘पुरुषार्थ’ इति । विचारे कि-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

दूषणान्तरमाहुः—‘असङ्गतिरिति’ति अध्याहृतकर्तव्यपदस्योभयथाप्यफलत्वेनाऽऽनन्तर्यपक्षेऽस्य प्रतिज्ञा-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

कर्तव्यताबोधनं त्वनुचितम् । जिज्ञासायाः भगवदवताररूपसर्वज्ञकृष्णद्वैपायनसाध्यत्वात् । अन्येषामल्पज्ञतया जिज्ञासाया अशक्यत्वाच्च । ‘स्वकृतिवैयर्थ्यं चे’ति । यदि परान् प्रत्युपदेशस्तदा जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वादित्यारभ्य कृतस्य ब्रह्मविचारस्य वैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । ‘असङ्गतिश्चे’त्यादि । स्वार्थत्वे परार्थत्वे वा वैयर्थ्यस्योपपादितत्वादस्य प्रतिज्ञाप्रतिपादकस्य सूत्रस्याऽसङ्गतिर्भवेदित्यर्थः । ‘किञ्च, अधिकारपक्षे पुरुषार्थः सिध्यति नाऽनन्तर्यपक्ष’ इति । अधिकारपक्षे पुरुषार्थसिद्धावानन्त-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

व्यासाभिप्रेतम् । ‘व्यर्थमेवे’त्यादि । वाक्यप्रयोगात्पूर्वमेव विचारकस्येष्टसाधनताधीसत्त्वात् । अन्यथा प्रतिज्ञावाक्यमेव न वदेत् । इत्थं च संपूर्णं प्रतिज्ञावाक्यमेव व्यर्थं स्यादित्यर्थः । परार्थत्वे, परेषामिष्टसाधनताधीसम्पादनेन विचारे प्रवृत्त्यर्थत्वे । अशक्यत्वमेवोपपादयन्ति—‘न ही’त्यादि । तैः परैः । कर्तुं शक्यते, अन्येन केनचिदुक्तमिदं कर्तव्यमिति श्रवणमात्रेण सर्वेषां करणार्थं प्रवृत्तौ प्रमाणाभावादित्यर्थः । ननु तादृशज्ञाकारिणां परेषां प्रवृत्तिरपि स्यादेवेति न वैयर्थ्यमत आहुः—‘स्वकृती’ति । तथा च परस्य विचारकरणार्थं वाक्यप्रयोगः परेण तु न क्रियते स्वयं च क्रियते इति स्वकृतेः प्रतिज्ञाकृतेश्च वैयर्थ्यमित्यर्थः । फलितं दूषणमाहुः—‘असङ्गतिरिति’ति । तथा च स्वपरयोर्मध्ये कस्यापि प्रवृत्तावनुपयोगादसङ्गतिरेव सूत्रस्य फलितेत्यर्थः ।

आनन्तर्यार्थपक्षे पुरुषार्थासिद्धिरूपं तृतीयं दूषणमुपपादयन्ति—‘किञ्चे’त्यादिना । अधिकार-

क्तन्यायात् । किञ्च तादृशस्याऽधिकारिणः श्रवणमात्रेण कृतार्थस्य समाधिनिरतस्य प्रवचनाऽसम्भवाच्छास्त्रोच्छेदः ।

शास्त्रविरोधश्च । साधनानामग्रे स्वयमेव वक्तव्यत्वात् । अतोऽनेकदोषदुष्टत्वादधिकारार्थ एव श्रेयान् ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

त्यारभ्यो'क्तन्यायादि'त्यन्तेन । कथमानन्तर्यपक्षे पुरुषार्थसिद्ध्यभाव इत्यत आह—'उक्तन्यायादि'ति । आनन्तर्यार्थत्वेऽथशब्दस्य कस्यानन्तर्यमत्र वक्तव्यमित्याकारकाऽऽङ्गाया विषयलभाऽभावेन निवृत्त्यभावे ब्रह्मजिज्ञासाप्रतिबन्धे तज्जन्यश्रवणादिजाऽमृतप्राप्तिरूपपुरुषार्थसिद्ध्यभावान्नानन्तर्यार्थत्वमिति भावः । उक्तन्यायस्त्वानन्तर्ये त्वित्यारभ्य संन्यासानुपपत्तिश्चेत्यन्तेन सन्दर्भेण स्फुटीकृतो ज्ञेयः । चतुर्थं तमाहुः—'किञ्चे'त्यारभ्य 'वक्तव्यत्वादि'त्यन्तेन । यदि साधनचतुष्टयाऽनन्तर्यमत्र

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

यमाणे मननद्वारा मोक्षः सिद्ध्यतीत्यर्थः । 'उक्तन्यायादि'ति । अन्योन्याश्रयदोषाद्विचाराभावादित्यर्थः । चतुर्थं दूषणमाहुः—'किञ्चे'ति । साधनचतुष्टयसम्पन्नेन श्रवणं कृतं चेत्तेनैव कृतार्थत्वादध्यापनाभावाच्छास्त्रोच्छेद इति भावः । अग्रे तृतीयाध्याये । यौगिके जिज्ञासापदे दूषणमुद्भाव्य परिहरन्ति—'न चे'ति ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

सूत्रस्य, शास्त्रेऽसङ्गतिरेव स्यात् । तृतीयं विवृण्वन्ति—'किञ्चे'त्यादिना । 'उक्ते'ति । अधिकाकाङ्क्षाया

श्रीलालभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

र्यपक्षे तदभावे हेतुमाहुः—'उक्तन्यायादि'ति । मङ्गलाऽर्थान्तरोपक्रमाऽऽनन्तर्येषु सदोषत्वादधिकारपक्षस्य निर्दोषत्वसमानाधिकरणगुणयुक्तत्वस्य पूर्वं प्रदर्शितत्वात्पुरुषार्थः सिद्ध्यति । आनन्तर्यपक्षे कस्याऽप्यानन्तर्यस्याऽसम्भवादाकाङ्क्षापूर्त्यभावेन जिज्ञासाया अभावात्पुरुषार्थो न सिद्ध्येदिति भावः । शमादिसाधनाऽऽनन्तर्यं शब्दादपरोक्षे दूषणान्तरमाहुः—'किञ्च तादृशस्याऽधिकारिण' इत्यादिना । यदि साधनचतुष्टयानन्तर्यमत्र भवेत्तदा तत्सम्पन्नस्य वेदान्तश्रवणमात्रेण भवन्मते जातसाक्षात्कारस्य कृतार्थत्वात्पुनः प्रवचनाऽसम्भवः । फलस्य जातत्वेन प्रयोजनाभावात् । ततश्च प्रवचनविधायकशास्त्रोच्छेद इत्यर्थः । न चाऽतादृशस्य फलसिद्ध्यर्थं प्रवचनविधिसार्थक्यमिति वाच्यम् । अतादृशस्य भवन्मते वेदान्ताऽनधिकारात् । वेदान्तविचारेणैवोपनिषदां सिद्धान्ते फलाङ्गीकारात् । श्रवणमात्रेण साक्षात्कारे दूषणान्तरमाहुः—'शास्त्रविरोधश्चे'ति । एवं व्याख्यानेऽनेन निजान्तरेण विरोध इत्यर्थः । कथं

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

पक्षे अथशब्दस्याधिकारार्थत्वपक्षे । पुरुषार्थः मोक्षः । उक्तन्यायात् कस्यानन्तर्यं वाच्यमित्यत्रानन्तर्यनिरूपकस्यालभेन तदाकाङ्क्षाया अशान्तेर्मोक्षाकाङ्क्षानुदयप्रसङ्गादित्यर्थः ।

उच्छेदश्च भवेदिति चतुर्थं दूषणमुपपादयन्ति—'किञ्च तादृशस्ये'त्यादिना । तादृशस्य, उत्तमस्य । प्रवचनासम्भवात्, समाधिव्यापृतत्वेन वेदान्तविचारस्य शिष्याणां पाठनस्य वाऽसम्भवादित्यर्थः ।

शास्त्रविरोधः, आदौ वेदान्तविचारमात्रेण तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यो ब्रह्मसाक्षात्काराङ्गीकारे,

न च ज्ञानुमिच्छा जिज्ञासा नाधिकर्तुं शक्येति वाच्यम् । जिज्ञासापदस्य विचारार्थत्वात्

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

भवेत्तदा शमादिसाधनसम्पन्नस्याधिकारिणः फलसिद्धेः सत्वेन पूर्वमेव कृतार्थस्याऽत एव समाधिनि-
रतस्य 'श्रोतव्य' इति विध्यनुरोधेन कृतश्रवणस्य लोकबुद्ध्या श्रवणमात्रेण कृतार्थस्य प्रवचनादिसाध-
नानामसम्भवात्तत्प्रतिपादकशास्त्रोच्छेदप्रसङ्गः स्यात् । साधनानामनपेक्षणीयत्वेन तत्प्रतिपादकशास्त्रा-
ध्ययनाद्यभावादुच्छेद इति भावः । दूषणान्तरमाहुः—'शास्त्रविरोधश्चे'ति । नहि साधनं विना पूर्वमेव
फलसिद्धिरिति कुत्रापि दृष्टमतः शास्त्रेऽसिद्धत्वाद्विरुद्धम् । तत्र हेतुमाहुः—'साधनानामि'ति । यदि
साधननैरपेक्ष्येणैव फलं भवेदित्याशयः । साधनप्रतिपादकानां शास्त्राणां तदाऽग्रे तृतीयाध्याये स्वय-
मेव सर्वज्ञेन व्यासेन कथं तानि प्रतिपादितानीत्यन्यथानुपपत्तिरेव तत्र प्रमाणमिति भावः । एवमान-
न्तर्यार्थत्वपक्षे दूषणचतुष्टयमुक्त्वाऽन्येषामप्यतिदेशमुखेनाधिकारार्थत्वमेव द्रढयन्ति—'अत' इति ।
आपाततो हि दूषणचतुष्टयमुक्तं, वस्तुतस्त्वेकदोषदुष्टत्वात्पराभिमतस्यानन्तर्यार्थत्वस्याऽधिकारार्थ एवा-
ऽथशब्दः श्रेयान् । नन्वथशब्दस्याधिकारार्थत्वे 'ब्रह्मजिज्ञासा अथ अधिक्रियते' इति वाक्यार्थः
सम्पद्यते । अधिकारो हि प्रारम्भः । तथा च ब्रह्मजिज्ञासाया विषयविशेषपरतन्त्रत्वेनाऽकृतिसाध्यत्वा-
त्कथमधिकर्तुं शक्येत्याशङ्क्य समादधते—'नचे'ति । कथमिति चेत्तत्राऽऽहुः—'जिज्ञासापदस्ये'

गोस्वामिश्रीमद्विरचितं विवरणम् ।

'शक्ये'ति । इच्छायाः प्रारम्भस्य कर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । जिज्ञासापदस्य रूढ्या विचारार्थकत्वे पूर्व-
मीमांसाभाष्यकारसम्प्रतिमाहुः—'अत एवे'ति । पुराविदां शावराणां भाष्यकृताम् । ननु विचार-
पदमेव कुतो नोक्तमित्यत आह—'जिज्ञासापदेने'ति । इष्टं इच्छाविषयीभूतम् । तदिच्छा ब्रह्मज्ञान-
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

विषयाऽलाभेनाऽनिवृत्त्या जिज्ञासाप्रतिबन्धे श्रवणाद्यसिद्धेरेवोक्तो न्यायः । विषयालाभस्तु 'तथाही'-
त्यारभ्य 'सन्नयानुपपत्तिरि'त्यन्तेन सन्दर्भेण प्रदर्शितः । चतुर्थं विशदयन्ति—'किञ्चे'ति । ताद-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

विरोध इत्याकाङ्क्षायामाहुः—'साधनानामग्रे' इत्यादिना । यदि भगवान्वादरायणः श्रवणमात्रेण
साक्षात्कारं स्वीकुर्यात्तदा तृतीयाध्याये स्वयमेव साधनानि न ब्रूयादित्यर्थः । 'अतोऽनेकदोष-
दुष्टत्वादि'त्यादि । आनन्तर्यस्य अनेकदोषदुष्टत्वान्निर्दोषोऽधिकारार्थ एव श्रेयानित्यर्थः । जिज्ञासा-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

व्यासशास्त्रवैफल्यमित्यर्थः । वैफल्यमेवोपपादयति—'साधनानामि'त्यादिना । तथा च पूर्वोक्तरीत्या
यदि कृतार्थतामभिप्रेयात्तदाऽग्रे तृतीयाध्याये व्यासः स्वयं साधनानि न वदेत् । न हि कारणं विना
कार्योत्पत्तिः कस्याप्यस्ति सम्प्रति । सम्प्रति चेत्स्यात्तदाग्रे साधनानि व्यासो न वदेदित्यन्यथानुपपत्त्या
साधनाभावे कार्याभाव इति सिद्धमित्यर्थः । आनन्तर्यपक्षे दूषणसमूहमुद्भाव्याऽथशब्दस्याधिकारार्थ-
त्वपक्षः सर्वैरूरीकर्तुं योग्य इत्युपपादयन्ति—'अत इत्यादिना । अतः यतोऽधिकारार्थत्वपक्षो
निर्दुष्टोऽत इत्यर्थः । अनेकदोषदुष्टत्वात्, अथशब्दस्यानन्तर्यार्थत्वपक्षे दूषणचतुष्टयोद्भावनानन्तर-
मपि बहूनां दूषणानामुद्भावनादनेकदोषदुष्टत्वादित्युक्तम् । अधिकारार्थ एव, अथशब्दस्याधिका-
रूपार्थ एव । श्रेयान्, निर्दुष्टत्वात् सर्वेषामेव श्रेयानित्यर्थः ।

अत एव 'जिज्ञासितुमिच्छेदिति' पुराविदां वचनानि । जिज्ञासापदेन चैतज्ज्ञापयति ब्रह्म-

गोस्वामिश्रीमन्मुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

ति । ननु ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासेतीच्छार्थे 'धातोः कर्मण' इत्यनेन सता भाव्यम् । तथाच जिज्ञासापदं तद्वाचकमिति कथं विचारार्थकत्वमिति चेत् । उच्यते । 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'त्यत्र जिज्ञासापदस्य यौगिकरूढत्वेन यौगिकार्थव्यतिरेकेणैव स्वातन्त्र्येण रूढ्यर्थवाचकत्वात् । उद्भिदादिपदवत् । तत्र ज्ञापकमाहुः—'अत एवे'ति । यतो जिज्ञासापदं यौगिकरूढत्वेन स्वातन्त्र्येण रूढ्यर्थवाचकमत एव जिज्ञासितुमिच्छेदित्यादीनि वाक्यानि सङ्गतानि भवन्ति । अन्यथा इच्छितुमिच्छेदिति वाक्यार्थः स्यात् । स चायोग्यत्वादसङ्गत एव भवेदित्यर्थः । नन्विच्छाया विषयविशेषतन्त्रत्वेनाऽकृतिसाध्यत्वाद्विच्छेदिति लिङ्विभक्तिः कथं संगच्छते । विधावेव तद्विधानादिति चेत् । न । 'अहं कृत्यतृचश्चे'त्यर्हार्थेऽपि लिङ्स्मरणात् । अत एव तद्विजिज्ञासस्वेत्यादौ लोटलकारोऽपि संगच्छते । न च निमन्त्रणादिष्वयं प्रत्यय इति वाच्यम् । प्रवर्तनात्वस्य सर्वत्रानुस्यूतत्वेन तुल्यत्वात् । अत एव विध्यादियोगे प्रवर्तनायां लिङ् । चतुर्णां पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थमिति शब्दतत्त्वविदः । नन्वत्र यदि जिज्ञासापदेन विचार

केश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

शस्य शमादिसर्वसाधनसम्पन्नस्य । प्रवचनं शास्त्राध्यापनम् । 'शास्त्रे'ति । साधनानां वैराग्यादि-साधनानाम् । अग्रे तृतीयाध्याये । तथाच वैराग्याद्यानन्तर्यार्थकत्वेन यद्यथशब्दः प्रयुक्तः स्याद्व्यासेन, तदा सिद्धानां तेषां पुनः कथनाऽनर्हत्वात्तानि पुनर्न निरूपयेदेव । सूत्रकारस्याऽप्यनभिप्रेतोऽयमानन्तर्यपक्ष इति भावः । उपसंहरति—अत इति ।

ननु जिज्ञासाया विषयपरतन्त्रतयाऽकृतिसाध्यत्वेनाऽथशब्दार्थस्याऽधिकारेऽन्वयाऽसम्भवादधिकाररूपोऽर्थः कथं श्रेयानित्याशङ्कां परिहरन्ति—'नचे'ति । अधिकर्तुमारब्धुं न शक्या न कृतिसाध्येति न वाच्यमित्यर्थः । तत्रोपपत्तिमाहुः—'जिज्ञासे'ति । योगविनैव स्वातन्त्र्येण रूढ्या विचारार्थकत्वात् । उद्भि-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

दादिपदस्य विचारार्थकत्वे शावरभाष्यसम्मतमाहुः । 'अत एव जिज्ञासितुमिच्छेदिति पुराविदां वचनानी'ति । तथा च जिज्ञासापदं यौगिकरूढम् । उद्भिदादिपदवत् । उद्भिच्छब्दो हि योगेन तृणलतावृक्षादि वक्ति । रूढ्या उद्भिन्नामकं यागम् । तथा जिज्ञासाशब्दोऽपि योगेन ज्ञानेच्छां वक्ति । धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वेति सूत्रेण सन्प्रत्ययस्य इच्छायां जातत्वात् । रूढ्या च विचारमिति । अत एव श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्द एकादशाध्याये जिज्ञासापदं विचारपदपर्यायत्वेन भगवतोक्तम् । एवं जिज्ञासयापोह्य नानात्वभ्रममात्मनि । उपारमेत विरजं मनो मय्यर्प्य सर्वगमिति । नह्यत्र ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासेति सम्भवति । ज्ञानेच्छाया भ्रमनिवर्तकत्वाऽभावात् । प्रकृतेऽपि विचारवाचकत्वमिति हार्दम् । नन्वेवं सति श्लिष्टं जिज्ञासापदं विहाय स्फुटाऽर्थकं विचारपदमेव कुतो नोक्तमित्याकाङ्क्षायामाहुः—'जिज्ञासापदेन चैतदि'त्यारभ्य 'आरभ्यत इती'त्यन्तम् ।

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

नन्वथशब्दस्याधिकारार्थत्वपक्षे कर्तव्यत्वमेवार्थः पर्यवस्यति, जिज्ञासाशब्दस्य च ज्ञानगोचरेच्छार्थः, सा च कृत्यसाध्येति कथं कृत्यसाधनीयेत्याशङ्कते 'न चे'त्यादिना । ज्ञातुं ज्ञानगोचरा । नाधिकर्तुं न

ज्ञानं पुरुषार्थसाधनत्वादिष्टं तदिच्छापूर्णाया विचार आरभ्यत इति । यस्मात् कर्मादिभ्यो ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनमित्यतस्तज्ज्ञानाय विचरोऽधिक्रियत इत्यतःशब्दार्थः ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

एव ग्राह्यस्तदा निःसन्दिग्धं विचारपदं विहाय श्लिष्टपदप्रयोगं कथं कृतवान्सूत्रकार इत्याकाङ्क्षायामाह—‘जिज्ञासापदेने’ति । यदि जिज्ञासापदं विहाय विचारपदमेवोक्तं स्यात्तदा स विचारः किमर्थं इति तत्फलजिज्ञासा विषयलाभाऽभावात्तिष्ठेदेवेति निःशङ्काप्रवृत्तिर्निःश्रेयसार्थिनो न स्यात् । तेन श्लिष्टपदप्रयोगयोगार्थोऽपि तत्रोपस्थितो भवति । ब्रह्मज्ञानं, ‘तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेती’त्यादिश्रुतिभिः पुरुषार्थसाधनत्वादिच्छाविषयीभूतम् । इच्छा च फले तदुपाये वा लोके दृष्टचरी । तथा च तदिच्छाविषयीभूताऽमृतत्वप्राप्तिसाधनीभूतब्रह्मज्ञानात्मकसाधनसाधनत्वद्योतनेन निःश्रेयसार्थिनो निःशङ्कप्रवृत्तिसाधनात्तत्प्रयोगः कृत इत्यर्थः । एवमथशब्दार्थं निरूप्याऽतःशब्दार्थं निरूपयन्ति—‘यस्मादि’ति । यस्माद्वेद एव ‘तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयत’ इत्यादिभिः कर्मणामग्निहोत्रादीनां श्रेयःसाधनानामनित्यफलत्वप्रदर्शनेन ‘ब्रह्मवि-

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

विषयिणीच्छा । अधिकारपक्षे वाक्यार्थं वक्तुमतःशब्दार्थमाहुः—‘यस्मादि’त्यादि । ननु सामान्यतोऽतःशब्दस्य पूर्ववधौ प्रयोगदर्शनात्किं पूर्वमित्याकाङ्क्षायां, कर्मविचारस्य पूर्वत्वं वक्तव्यम् । तच्च न सम्भवति । तस्य पूर्वत्वं पूर्वमेव खण्डितमत आह—‘अत’ इति । यथा “धर्मो यशःप्रदः सुखदश्चातः करोमी”त्यादौ दृष्टेऽप्यतःपदप्रयोगो दृश्यते, तथात्रापि ब्रह्मज्ञानं पुरुषार्थसाधनमतो ब्रह्मज्ञानार्थं विचार आरभ्यत’ इत्यतःशब्द इत्यर्थः । अत्र, यथैकं पदमेकस्मिन्नर्थे यौगिकमन्यस्मिन्नर्थे रूढं तद्यौ-

केश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

पदवत् । एतेन ज्ञानेच्छार्थाया जिज्ञासाया अर्थान्तरकल्पने विवक्षाऽभावे ब्रह्ममीमांसाशास्त्रप्रवृत्त्यङ्गभूतयोजिज्ञासाकारणयोः संशयप्रयोजनयोजिज्ञासायाऽसूचनात्काकदन्तपरीक्षावदिदमपि शास्त्रं स्यात्तदर्थं तत्सूचनी जिज्ञासैव प्राधान्येन विवक्षितव्या । विवक्षितायां च तस्यां तस्याः प्रत्यधिकरणमप्रतिपादनादनधिकार्यत्वेन तत्समभिव्याहृतोऽथशब्दो नाधिकारार्थ इति परास्तम् । तथा जिज्ञासापदस्य मीमांसापरत्वेऽन्यार्थकल्पनादोषोपि तथा । किञ्च विचारार्थकत्वाऽभावे प्रत्यधिकरणं तदधिकरणादध्याहृतकर्तव्येतिपदनैरर्थक्यापत्तेः । इच्छाया विषयविशेषतन्त्रत्वेन विधि [च्छेय] कर्तव्यपदं विनाऽपि स्वतः

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

कृत्या साधयितुं । विचारार्थत्वात् जिज्ञासापदस्य यौगिकरूढत्वेन स्वातन्त्र्येण रूढ्या वृत्त्या विचारार्थत्वसम्भवात् । यथोद्धृतपदं योगेन खनित्रं बोधयति केवलरूढ्या च यागविशेषमिति तद्वदित्यर्थः । जिज्ञासापदस्य विचारार्थत्वे उपष्टम्भकमाहुः । अतएवेति । यत इच्छाविषयकेच्छायाः असम्भवेन एतद्व्याक्यस्याप्रामाण्यं स्यादत एवेत्यर्थः । जिज्ञासितुं विचारयितुमित्यर्थः । ननु जिज्ञासापदस्य विचारार्थत्वे विचारपदं त्यक्त्वा किमिति क्लिष्टजिज्ञासापदप्रयोगः कृत इत्यत आहुः—‘जिज्ञासापदेने’त्यादि । जिज्ञासापदेन ज्ञानविषयकेच्छार्थकजिज्ञासापदेनेत्यर्थः । एतत् वक्ष्यमाणमिष्टत्वम् । इष्टमिति । तथा च सुखस्येव सुखसाधनेष्वपि इष्टत्वं शास्त्रकारिणां सम्मतम् । यथा यागादौ । अन्यथा तत्साधने प्रवृ-

अधिकारी तु त्रैवर्णिक एव, न हि वेदविचारस्य वेदाधिकार्यतिरिक्तः शक्यते कल्प-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

दाप्नोति परमि'त्यादिभिश्च ब्रह्मविज्ञानात्पुरुषार्थप्रदर्शनेन च कर्मादिभ्यो ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनं, तस्मात्तत्प्राप्त्यर्थं तदुपायभूता ब्रह्मजिज्ञासा आरभ्यत इत्यर्थः । नन्वेवमथशब्दस्याधिकारार्थत्वे ब्रह्म-जिज्ञासाऽऽधाधिक्रियते अधिकारिणमुद्दिश्याऽऽरभ्यत इति वाक्यार्थः सम्पद्यते । तथा च को वाऽ-त्राऽधिकारी यमुद्दिश्येयमारब्धव्येत्याकाङ्क्षायामाह—'अधिकारी त्वि'ति । तुशब्दः शङ्कां वारयति ।

गोस्वामिश्रीमद्गिरिधरविरचितं विवरणम् ।

गिरूढमित्युच्यते । यथा उद्भिदादिपदं यागविशेषे रूढम् । वृक्षे यौगिकम् । तथात्रापि जिज्ञासा-पदस्य यौगिकरूढत्वम् । ज्ञानेच्छायां यौगिकम् । प्रकृते विचारे रूढिः स्वीक्रियते । एवं च, अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र ब्रह्मपदस्य ब्रह्मवाचकत्वम् । अतःपदस्य ज्ञानार्थं तात्पर्यग्राहकत्वम् । तथा च ब्रह्म-विषयकज्ञानानुकूलो विचार आरभ्यत इति वाक्यार्थः ।

ननु ब्रह्मनिरूपणे प्रतिज्ञाते प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थमधिकारिविषयसम्बन्धप्रयोजनानि वक्तव्यानि । तत्र विषयादीनामग्रे वक्तव्यत्वादधिकारिनिर्णयमाहुः—'अधिकारी'ति । ननु वेदार्थविचारे च त्रैव-

केश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

एवोदयाच्च । स्वकृत्यसाध्यत्वाच्च । अग्रे च जन्माद्यस्येत्यादिविचारकरणादप्रतिज्ञातकरणप्रसङ्गाच्च । प्रतिज्ञा-भङ्गापत्तेश्च । जिज्ञासापदस्य विचारार्थत्वे सम्मतिमाहुः—'अतएवे'ति । जिज्ञासापदस्य विचारार्थकत्वा-देव । जिज्ञासितमधीतं चेत्यत्र श्रीधराचार्यैर्जिज्ञासापदस्य विचारार्थतयैव विवृतत्वाच्च । नन्वेवमस-न्दिग्धं विचारपदं विहाय श्लिष्टं प्रयोगं कथं धृतवान् भगवान् सूत्रकार इत्याशङ्क्याहुः—'जिज्ञासे'ति । 'ज्ञापयती'ति । अत्र सूत्र इति शेषः । एतत्पदार्थमाहुः—'ब्रह्मे'ति । तथाच ब्रह्मजिज्ञासापदेनाऽचि-न्यानन्तशक्तिमद्वितीयं ब्रह्मैवैतच्छास्त्रविषयस्तत्सम्बन्धी चाऽयं विचार इति, शास्त्रविषययोः प्रतिपादक-प्रतिपाद्यभावः सम्बन्धश्च दर्शितः ।

अतःपरं शास्त्रप्रयोजनं दर्शयन्त एवाऽतःशब्दं विवृण्वन्ति—'यस्मादि'ति । अग्निहोत्रादीनि नित्यकर्माणि । आदिना योगोपासनापरिग्रहः । 'ब्रह्मविदाप्नोति परमि'त्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मज्ञानमेव परप्राप्तिरूपपरमपुरुषार्थसाधनमतो हेतोर्ब्रह्मज्ञानाय किंलक्षणकमित्यादिरूपो विचारोऽधिक्रियत आरभ्यत इति हेतुरुपोऽतःशब्दस्याऽर्थः । तथाच परप्राप्तिफलकब्रह्मज्ञानमेव परमप्रयोजनं दर्शितम् । सन्देह-निवृत्तिस्त्ववान्तरद्वाररूपत्वेन । अवशिष्टमधिकारिणमाहुः—'अधिकारी त्वि'ति । तुशब्दः पक्षान्तर-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

तथा च न केवलं विचारमात्रं जिज्ञासापदेनोच्यते किन्तु पुरुषार्थसाधनज्ञानविषयकेच्छापूर्वको विचार इत्यर्थः । 'अधिकारी त्वि'त्यादि । अयं हि वेदार्थविचारो वेदवाक्यान्तर्गतशब्दशेषभूतस्तत्र हि यो

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

तिर्न स्यादिति भावः । तदिच्छापूर्णाया ब्रह्मज्ञानेच्छाविषयलाभार्थमित्यर्थः । अथशब्दार्थमाहुः—आरभ्यत इतीति । सूत्रार्थमाहुः—यस्मादित्यादि । ज्ञानमेव ब्रह्मज्ञानमेव । तज्ज्ञानाय ब्रह्मज्ञानाय । अतःशब्दार्थः अतःपदघटितसूत्रार्थः । अथ अधिक्रियते अधिकारिणमुद्दिश्य ब्रह्मजिज्ञासाऽऽरभ्यते ।

अस्याधिकार्याङ्क्षायामधिकारिणमाहुः—'अधिकारी त्वि'ति । तथाच वैदिकवाक्याङ्गीभूतो यो

यितुम् । नहि मन्दमतेर्वेदो नायातीति त्रैवर्णिके मतिमत्त्वमधिकारिविशेषणं कल्प्यते ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

विचारो हि वैदिकवाक्यान्तर्गतशब्दशेषभूतः । तथा च 'येऽङ्गिन्यधिकारिणस्ते तदङ्गेऽपी'ति त्रैवर्णिक एवाऽत्राऽप्यधिकारी ज्ञेयः । अस्मिन्नर्थे उपपत्तिमाहुः—'न ही'ति । मतिः कर्मादिभ्यो ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनमित्याकारिका । ननु मतिमत्त्वं चेन्नाधिकारिविशेषणं तदा गृहाद्यासक्तस्यापि पुरु-

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

र्णिक एवाधिकारीति सत्यम् । परन्तु वेदान्तार्थविचारे गृहानुरक्तस्य फलाभावाद्विरक्तत्वमधिकारिविशेषणं देयम् । तथा च साधनचतुष्टयसम्पन्नस्यैव विरक्तत्वान्मन्मतप्रवेश इत्यत आहुः—'न ही'ति । कल्प्यत इत्यत्रान्वयः । मन्मते त्रैवर्णिक एवाधिकारी । अनुरक्तस्य तु फलाभावेनार्थादेवानधिकारित्वात् । व्यर्थं विरक्तत्वं विशेषणम् । यथा वेदाधिकारिणि मतिमत्त्वं, कर्माधिकारिण्यन्धपङ्गवादिभिन्नत्वं विशेषणं न कल्प्यते तथाऽत्रापीति समुदितार्थः । यथाऽन्धपङ्गवादीनां फलाभावस्तथा प्रतिपादितं कल्पसूत्रे । तथा हि—दर्शपूर्णमासप्रकरणे यजमानस्य 'आज्यमसि सत्यमसि सत्यस्याध्यक्षमसी'त्यादिमन्त्रेणाऽऽज्यावेक्षणं विहितम् । तत्राऽवेक्षणस्य लोपादङ्गवैकल्येन फलाभावः । एवं दर्शपूर्णमासेष्टावन्ते यजमानस्य, विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा गायत्रेण छन्दसा दिवमनुविचक्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्म इत्यादिमन्त्रेण गमनरूपं विष्णुक्रमणं विहितम् । तच्च पङ्कोर्न सम्भवतीति फलाऽभाव इति । एवंरीत्या वेदान्तविचाररूपमीमांसाया आवश्यकत्वमुक्तम् । विचारे च त्रैवर्णिकानामधिकार इत्यपि स्वीकृतम् । परन्तु तत्र कर्मण्यपि त्रैवर्णिकानामधिकारोऽस्तीति कर्ममीमांसया चरितार्थत्वमस्या

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

शङ्कानिरासे । एवकारः शूद्रव्यवच्छेदकः । तच्च्युत्पादयन्ति—'नही'ति । ब्रह्मणो हि वेदार्थत्वेन तद्विचारस्य वेदवाक्यैरेव करिष्यमाणत्वादिति भावः । तथाच ब्रह्मजिज्ञासापदेनैवाऽधिकारिलभोऽपि दर्शितः । ननु 'शान्तो दान्त' इति श्रुतिविरोधात्सङ्कोचस्याऽऽवश्यकतया शमादिसाधनसम्पन्न एव कुतो नाऽधिकारीति शङ्कां दृष्टान्तेनैव निरस्यन्ति—'नही'ति । 'मन्दे'ति । अल्पबुद्धेः पुंसः । तथाच मतिमानेव पाठ्यो

श्रीलालभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

वेदाधिकारी स एवाधिकारीति त्रैवर्णिक एवाधिकारीत्यर्थः । ननु विचारो नाम मननं तत्र त्रैवर्णिकानां सर्वेषामधिकारे प्राप्ते 'शान्तो दान्त' इति श्रुतिविरोधापत्तिरतः सङ्कोचार्थं शमदमाद्यानन्तर्यमेव वक्तव्यं ततश्चाऽथशब्द आनन्तर्यार्थक एव व्याख्यातव्य इत्याशङ्क्याऽऽहुः—'न हि मन्दमतेरि'त्यादि । तथा च तत्र यथा मतिमत्त्वस्याऽर्थोत्प्राप्तिस्तथात्राऽप्युपयुक्तस्यार्थोत्प्राप्तिर्न तु तदर्थं विशेषणमधिकारिणि देयमित्यर्थः । ननु तर्हि गृहासक्तस्याऽप्यधिकारे विषयरतस्यापि ब्रह्ममननादिसिद्धौ जिज्ञासाशस्त्रोक्तं मोक्षात्मकं फलं स्यात्तथा सति त्यक्तविषयस्योत्तमस्याऽतिहीने विषयिणि तौल्यं च तौल्यमापततीत्या-

भगवद्गीतेश्रीमद्विष्णुरामप्रणीतः प्रदीपः ।

विचारः सः प्रधानाधिकार्यधिकारिक एव । दर्शपूर्णमासाधिकार्यधिकारिकप्रयाजादिवदित्यर्थः । ननु कर्मादिसर्वफलसाधनापेक्षया ब्रह्मज्ञानमेव परमपुरुषार्थसाधनमिति मतिमानेव विचाराधिकारी कल्पनीयोऽन्यथा स्मार्तिकर्ममात्रपरस्यापि विचारेण ब्रह्मसाक्षात्कारः पुरुषार्थसाधको भवेदत आहुः—'नहीत्या'दि । मन्दमतेः त्रैवर्णिकस्य । मतिमत्त्वं ग्रहणधारणसमर्थबुद्धिमत्त्वम् । 'कल्प्यते' इति । तथाऽकल्पने ताद-

अन्धपङ्गवादीनामिव कर्मणि, गृहाद्यासक्तस्य मननाद्यसम्भवात्साक्षात्कारो न भविष्यति । न च धर्मन्यायेन गतार्थत्वमस्य । अप्रतिज्ञानादनुपलब्धेश्च । न च जगत्कारणं परमात्मा वा प्रकृतिर्वा परमाणवो वेति सन्देहे किञ्चिदधिकरणमस्ति ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

पार्थसाधनीभूतब्रह्मसाक्षात्कारः कथं न भवतीत्याशङ्क्य दृष्टान्तप्रदर्शनमुखेन समाधत्ते—‘अन्धे’ति । यथा अन्धपङ्गवादीनां संस्कारस्य सर्वत्रोक्तत्वात्कर्माधिकारस्य सिद्धत्वेन न कर्मणि (कर्मविषये) मतिमत्त्वादिक-मधिकारिविशेषणं, किन्तु सहकारिविशेष एव । तथा च तदभावान्न कर्मकरणम् । तथाऽत्रापि गृहाद्या-सक्तस्य श्रवणस्य यथाकथञ्चित्सत्वेऽपि मतिमत्त्वाऽभावेन मननादिसहकारिकारणाभावान्न साक्षात्कार इति भावः ।

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

इति मन्यमानं मीमांसकं कटाक्षयन्नाहुः—‘न चे’ति । न हीत्यर्थः । अथातो धर्मजिज्ञासेत्यत्र धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रार्थत्वेन धर्मविचारप्रतिज्ञयैव ब्रह्मविचारस्य जायमानत्वेन भिन्नतया न वक्तव्येत्ययमर्थः । अस्याः वेदान्तमीमांसायाः । यद्यपि कचित्पुस्तके असेति पाठः । तथाप्यत्रैव भाष्ये नार्थोऽनया मीमांसयेत्युक्तत्वात्कचित्पुस्तके अस्या इति पाठस्य दृष्टत्वात् स एव पाठ इति प्रतिभाति । अप्रतिज्ञानात् जैमिनिना अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति प्रतिज्ञाया अकृतत्वात् । ‘अनुपलब्धेरि’ति । ब्रह्मप्रतिपादकाधि-करणानुपलब्धेरित्यर्थः । तदेवाऽऽहुः—‘न चे’ति । अत्र मीमांसकमते जगतः प्रवाहरूपेण नित्यत्वमतः कारणताविचार एव नास्ति । ब्रह्मज्ञानस्य तु धर्मरूपत्वात् धर्मप्रतिज्ञयैव चरितार्थत्वादित्याशयेन मीमां-सकाः शङ्कन्ते—‘स्यादेतदि’ति । नोदकवाक्यार्थस्य । नुद् प्रेरण इति धातुनिष्पन्नं नोदकं प्रेरकं यत् सोमेन यजेतेत्याकारकवेदवाक्यम् । तदर्थस्य यागानुकूलभावनारूपार्थस्य धर्मत्वमुक्त्वा चोद-नालक्षणार्थो धर्म इति सूत्रेण धर्मं प्रामाण्यं प्रतिपाद्येत्यर्थः । ननु वेदस्य विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयरूपेण

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

मतिमानेवाधीयेतेति यथा न नियमस्तथाऽत्राप्युक्तसाधनसम्पत्तिमैव विचारः कर्तव्य इति न नियम इति भावः । नन्वेवं सति विरहितानामपि वेदान्तार्थनिश्चयात्साक्षात्कारापत्तिरित्यत आहुः—‘अन्धे’ति । यथाऽऽज्यावेक्षणादिस्वरूपोपकार्यङ्गाभावात्कर्मणि तेषां न फलं, तथाऽत्रापि फलोपकारिमननाद्यङ्गाऽभा-वाद्गृहाद्यासक्तानां न साक्षात्कारः । श्रुतिस्तु महावाक्याद्युपदेशग्रहणसाधनपरेति न दोषः ।

श्रीलालभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

शङ्क्य समादधते—‘अन्धपङ्गवादीनामिवे’त्यादिना । यथा कर्मण्यन्धपङ्गवादीनामसामर्थ्यात्कर्मक-रणाऽभावात्तत्साध्यफलाऽभावेऽपि न कर्मण्यनन्धत्वादिविशेषणं, तथा गृहाऽऽसक्तस्य मननाऽसामर्थ्या-त्साध्यं ब्रह्मसाक्षात्काररूपं फलं न भविष्यति । नैतावता शमदमादिकं विशेषणं देयमित्यर्थः ।

भगवद्गीयश्रीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

शमतिमत्त्वाभावं निश्चित्यापि जडभरते पितृकारित्वेदाध्ययनस्यावैधत्वेन प्रत्यवायजनकत्वं स्यादित्यर्थः । ननु शान्तो दान्त उपरतस्तिथिश्रुतिरूपोऽधिकारो विचारेऽवश्यं अधिकारिविशेषणं वाच्योऽन्यथा गृहाद्यासक्तवेदान्तविचारकस्यापि ब्रह्मसाक्षात्कारः पुरुषार्थश्च सिद्धयेदत आहुः‘रन्धे’त्यादि । तथा च यथाऽऽज्यावेक्षणविष्णुक्रमणादिरूपसहकारिकारणाङ्गाभावाद्यथा कर्मकर्तृणां फलाभावस्तथा विचारकाणा-मपि शान्त्यादिसहकारिकारणानामभावाद्गृहाद्यासक्तानां ब्रह्मसाक्षात्कारपुरुषार्थाभाव इति भावः ।

स्यादेतत् । अथातो धर्मजिज्ञासेति धर्मविचारं प्रतिज्ञाय नोदकवाक्यार्थस्य धर्म-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

ननु धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षकत्वेन धर्मजिज्ञासयैव ब्रह्मविचारस्यापि गतार्थता स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—‘न च धर्मन्यायेने’ति । तत्र हेतुमाहुः—‘अप्रतिज्ञानादि’ति । तत्र हि धर्मजिज्ञासा प्रतिज्ञाता । न ब्रह्मजिज्ञासा । तथा चाऽप्रतिज्ञातस्य निरूपणासम्भवात्कथं गतार्थत्वम् । ननूक्तं धर्मशब्दो वेदार्थमात्रोपलक्षक इति, कथमप्रतिज्ञातत्वं ब्रह्मजिज्ञासाया इत्यत आहुः—‘अनुपलब्धेरिति । ‘अथाऽतो धर्मजिज्ञासे’त्यत्र धर्मशब्दो यदि वेदार्थमात्रोपलक्षकत्वेन सूत्रकारसम्मतः स्यात्तदा ब्रह्मजिज्ञासाया अपि प्रतिज्ञातत्वेनानुपदमेव चोदनालक्षणोर्थो धर्म इत्यादिना धर्मजिज्ञासावद्ब्रह्मजिज्ञासाऽपि स्वनये तेनैव कृता स्यात् । नहि द्वादशलक्षण्यां कुत्रापि सा कृतास्ति । अनुपलब्धेः । उपलब्धिप्रकारप्रदर्शनपूर्वकमत्र तन्निषेधमाहुः—‘नचे’ति । अत्र पूर्वपक्षी शङ्कते—‘स्यादेतदि’ति ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु वेदार्थनिश्चयार्थमेव शास्त्रप्रवृत्तौ शास्त्रस्यैव वैयर्थ्यं स्यात् । पूर्वमीमांसयैव विधिमन्त्रनामधेय-निषेधाऽर्थवादात्मकस्य सर्वस्याऽपि वेदार्थस्याऽर्थनिर्णयादिति चेत् । मैवम् । वेदार्थज्ञानमात्राय नाऽयं विचारः, किन्तु वेदार्थब्रह्मज्ञानाय । तस्य च तत्राऽदर्शनात् । तदेतदुक्तं ‘नच धर्मे’त्यादिना । न्याय-शब्देनाऽत्र सूत्राणि गृह्यन्ते । अस्य वेदान्तशास्त्रस्य । ‘अप्रतिज्ञानादि’ति । ब्रह्मविचारस्य । तस्यैवाऽनुपलम्भात् । तामेव प्रदर्शयन्ति ‘नचे’त्यादिना । पुनः प्रकारान्तरेण वैयर्थ्यमाशङ्कन्ते—‘स्यादे-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

ननु वेदाधिकारी यः स त्रैवर्णिक एवाधिकारी तदाऽथातो धर्मजिज्ञासेति पूर्वतन्त्रप्रतिज्ञासूत्रे धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षकत्वेन धर्मजिज्ञासयैव पूर्वतन्त्रन्यायेन ब्रह्मज्ञानसिद्धेर्ब्रह्मविचारस्य गतार्थता स्यादित्याशङ्क्याऽऽहुः—‘न च धर्मन्यायेने’त्यादि । तत्र हेतुमाहुः—‘अप्रतिज्ञानादि’ति । जैमि-निना ब्रह्मविचारस्याऽप्रतिज्ञानात् । यदि सर्ववेदार्थजिज्ञासायाः प्रतिज्ञा स्यात्तदाऽथातो वेदजिज्ञा-सेति प्रतिज्ञातं स्यादित्यर्थः । ‘अनुपलब्धेश्चे’ति । यदि धर्मजिज्ञासायामतेद्विचारोऽपि प्रतिज्ञातः स्यात्तदा ‘चोदनालक्षणोर्थो धर्म’ इत्यादिभिर्धर्मविचारवद्ब्रह्मविचारोऽप्युपलभ्येत । अतस्तस्यानु-पलब्धेर्न तत्र ब्रह्मविचारप्रतिज्ञेत्यर्थः । अनुपलब्धेरित्युक्तं तस्यैव विवरणमाहुः—‘न च जगत्कारण-मित्यादिना । उत्तरकाण्डप्रमेये ज्ञाने धर्मत्वं साधयित्वा पूर्वकाण्डमीमांसया गतार्थत्वं साधयति—

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

नन्वथातो धर्मजिज्ञासेत्यत्र धर्मशब्दस्य लक्षणया वेदार्थमात्रपरतया व्याख्यानात् धर्मनिरूपण-प्रतिज्ञयैव ब्रह्मनिरूपणप्रतिज्ञायाः कृतत्वेन गतार्थत्वादथातो ब्रह्मजिज्ञासेति पृथक्प्रतिज्ञाया वैयर्थ्यमत आहुः—नन्विति । अस्य वेदान्तविचारस्य । अप्रतिज्ञानात् शक्त्यार्थप्रतिपादकधर्मपदघटित-जैमिनिप्रतिज्ञामध्ये ब्रह्मविचारप्रतिज्ञाया अलाभादित्यर्थः । ननु लक्षणयार्थप्रतिपादकधर्मशब्दघटितप्रति-ज्ञया ब्रह्मविचारस्यापि प्रतिज्ञातत्वादपाथैव पृथग्ब्रह्मविचारप्रतिज्ञेत्यत आहुः—अनुपलब्धेरिति । तथा च जैमिनिना स्वसूत्रे यदि ब्रह्मजिज्ञासा प्रतिज्ञाता स्यात्तदा ‘चोदनालक्षणोऽर्थे धर्म’ इति धर्मजिज्ञा-सावत् ब्रह्मजिज्ञासाप्युपलभ्येत नत्वेवमित्यर्थः । अनुपलब्धिप्रकारमेवोपपादयन्ति—‘नच जग’दित्या-दिना । अधिकरणमस्ति जैमिनिमीमांसायामधिकरणमस्तीत्यर्थः ।

त्वमुक्त्वा, प्रामाण्यपुरःसरं सर्वे सन्देहा निवारिताः । तत्र ब्रह्मज्ञानस्यापि धर्मत्वम् 'आत्मे-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

यदुक्तं जगत्कारणं परमात्मा वा प्रकृतिर्वा परमाणवो वेति सन्देहपूर्वकं तन्निश्चयकारकं किञ्चिदधिकरणं द्वादशलक्षण्यां नोपलभ्यत इति । तत्तु स्यादेव । तेन प्रकारेणाऽधिकरणकृतेरनपेक्षणात् । किन्तु धर्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय तद्विषयाकाङ्क्षायां 'चोदनालक्षणोर्थो धर्म' इत्यारभ्य नोदकवाक्यार्थस्य धर्मत्वमुक्त्वा, तस्यैव कथं धर्मत्वमर्थवादवाक्यानां तत्र सत्वात् । तत्र च चोदनाया असत्त्वात्तद्वाक्यार्थस्य धर्मत्वाऽभावे तेषामप्रामाण्यमेव स्यादित्याम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थ-

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

चतुर्विधत्वम् । तन्मध्ये विधेस्तु प्रामाण्यं प्रतिपादितम् । अर्थवादादीनां निरर्थकत्वेनाऽप्रामाण्यमत आह—'प्रामाण्यपुरःसरमि'ति । विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति सूत्रेण । स्वाध्यायविधिना वेदः पुरुषार्थाय नीयते । सर्वस्तेनार्थवादानां प्रायस्तेन प्रमाणतेति कारिकया चार्थवादानां प्राशस्त्यबोधकत्वेनार्थांशे प्रामाण्यं, मन्त्रादीनां देवताप्रकाशनद्वारा शब्दांशे प्रामाण्यं च प्रतिपाद्य नामधेयानां नामावच्छिन्नधात्वर्थनिष्ठभावनाख्यधर्मप्रमितौ प्रामाण्यं च प्रतिपाद्य, सकलवेदाऽर्थवादानां प्ररोचकतयैव मन्त्राणामपि स्मारकतया प्रामाण्यव्यवस्थापनपुरःसरं शब्दार्थोभयविषयकाः सन्देहा निवारिता इत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्य धर्मत्वप्रतिपादक-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

मदि'ति । एतद्वक्ष्यमाणप्रकारकं वैयर्थ्यम् । 'अथे'ति । 'प्रतिज्ञाये'ति । कर्तव्यत्वेन प्रतिज्ञाय । 'नोदके'ति । को धर्मः कथंलक्षणक इति स्वरूपप्रमाणजिज्ञासायां यदेतेत्यादिनोद्घाटितं नोदकवाक्यम् । तदर्थस्य यागादेश्चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति सूत्रेण, चोदनालक्ष्यत्वाच्चोदनार्थत्वादर्थरूपत्वाच्च धर्मत्वमुक्त्वा वेदान्तानां तदेकदेशत्वाच्चोदनानां प्रामाण्यमाशङ्क्यौत्पत्तिकसूत्रेण तत्प्रामाण्यपुरस्सरं शब्दार्थ-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

स्यादेतत् । 'अथातो धर्मजिज्ञासेति धर्मविचारमि'त्यादिना । 'नोदकवाक्यार्थस्य धर्मत्वमुक्त्वे'ति । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यारभ्य नोदकवाक्यार्थस्य धर्मत्वमुक्त्वेत्यर्थः । 'प्रामाण्यपुरःसरमि'ति । अर्थवादवाक्येषु नोदनाया असत्त्वात्तदर्थस्य धर्मत्वाऽभावेनाऽप्रामाण्यमाशङ्क्य 'माशङ्क्यस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शाना'मित्यादिनाऽऽशङ्क्य 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरि'त्यादिना स्तुत्यर्थेन नोदकवाक्येनैकवाक्यतां सम्पाद्योपपत्तिपूर्वकमर्थवादवाक्यानामप्रामाण्यशङ्का निवारितेत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्योत्तरमीमांसाविषयस्य धर्मत्वमाह—'तत्र ब्रह्मज्ञानस्ये-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

पूर्वपक्षी शङ्कते स्यादेतदिति । एतत् स्यात् ब्रह्मज्ञानस्यापि विध्यर्थत्वेन धर्मत्वात् धर्मविचारप्रतिज्ञया प्रतिज्ञातत्वं स्यात् । प्रामाण्यपुरःसरं अर्थवादानां विध्यर्थत्वावकत्वेन प्रामाण्यव्यवस्थापनपुरःसरम् । सर्वे सन्देहाः मन्त्रार्थवादानामप्रामाण्यसन्देहाः । तत्र धर्मपदार्थमध्ये । धर्मत्वं

त्येवोपासीत' 'आत्मानं श्लोकमुपासीत' 'तद्ब्रह्मेत्युपासीत' 'आत्मा वारे द्रष्टव्य' इत्यादिनोदनावाक्यार्थत्वात् । 'अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शन' मिति स्मृतेश्च । सृष्ट्या-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

कथमतदर्थाना'मित्यादिनाऽऽशङ्क्य 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरि' त्यादिना स्तुत्यर्थेन चोदकवाक्येनैकवाक्यतां सम्पाद्योपपत्तिपूर्वकमर्थवादवाक्यानामप्रामाण्यादिशङ्का निवारिता । तथाचाऽऽ'त्मेत्येवोपासीत' 'आत्मानं श्लोकमुपासीत' 'तद्ब्रह्मेत्युपासीत' 'आत्मा वारे द्रष्टव्य' इत्यादिनोदनावाक्यानामुत्तरकाण्डेऽपि सत्त्वात्तदर्थस्य ब्रह्मज्ञानस्याऽपि धर्मत्वम् । तल्लक्षणाऽऽक्रान्तत्वात् । 'अयं हि परमो धर्म' इत्यादिस्मृतौ त्वात्मदर्शनस्य स्फुटमेव धर्मत्वमुक्तम् ।

ननूत्तरकाण्डेऽक्रियार्थानामपि वाक्यानां तत्त्वात्तेषां का गतिरिति चेत्तत्राऽऽहुः—'सृष्ट्यादी'ति । यथा 'वायुर्वै क्षेपिष्ठे'त्यादिवाक्यानां 'वायव्यं श्वेतमालभेते'ति नोदकवाक्यान्तर्गतवायुदेवतास्तावकत्वेन प्रवृत्त्युपयोगितया तद्वाक्यप्रयोजनेनैव सप्रयोजनत्वात्तेषां प्रामाण्यं प्रसाधितं, तथाऽत्राऽप्युपासनाविषयेश्वरस्तावकत्वेन तेषामपि प्रामाण्यमिति भावः । ननु तत्र वायौ क्षिप्रकारित्वादिधर्माणां प्रत्यक्षसिद्धत्वेन तत्प्रतिपादनं संगच्छते । अत्र तूपासनाविषयस्य ब्रह्मणः शुद्धत्वेन धर्माऽभावात्कथमुपा-

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

विधीनाह—'आत्मे'ति । ननु जगत्कारणप्रतिपादकवाक्यविचारो न कृत इत्यत आह—सृष्ट्या-
केश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

विषयकाः सर्वे सन्देहा निराकृताः । चोदनेतिक्रियायाः प्रवर्तकवचनम् । लक्ष्यते ज्ञायते येन तल्लक्षणम् । चोदनैव लक्षणं प्रमाणं यस्येति । लक्ष्यते बुध्यते स्वरूपं येन तल्लक्षणम् । स्वरूपबोधकं वाक्यं यस्येति चेति । अनर्थो धर्मो माभूदित्यर्थग्रहणम् । तथाच यः पुरुषं निःश्रेयसेन युनक्ति स धर्म इति । तदुभयमप्येकेनाऽनेन सूत्रेण व्याख्यातम् । एवञ्चोत्तरकाण्डे धर्मलक्षणाऽऽक्रान्तत्वाज्ज्ञानस्यापि धर्मत्वमित्याहुः—'तत्रे'ति । तत्र हेतुमाहुः—'आत्मेत्येवे'त्यादि । तत्र स्मृतिमपि प्रमाणयन्ति—'अयं ही'ति । सृष्ट्यादिवाक्यानां ज्ञानार्थत्वाऽभावेन तद्विचारस्य गतार्थत्वाऽभावमाशङ्क्य ज्ञानविधावेव तत्सङ्गतिं दर्शयन्ति—'सृष्ट्यादी'त्यादि । 'यतो वा इमानि'त्यादिसृष्टिवाक्यानि ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

त्यारभ्य 'स्मृतेश्चे'त्यन्तेन । ननूत्तरकाण्डे ज्ञानस्याऽस्तु धर्मत्वम् । 'आत्मेत्येवोपासीत' 'आत्मानं श्लोकमुपासीत' 'आत्मा वारे द्रष्टव्य' इत्यादिनोदकवाक्यविहितत्वात् । परन्तु 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इत्यादिसृष्ट्यादिवाक्यानां नोदकत्वाऽभावान्न धर्मप्रतिपादकत्वम् । ततश्चाऽप्रामाण्यमापद्येतेत्याशङ्क्य समाधत्ते—'सृष्ट्यादिवाक्यानामि'त्यादिना । यथा पूर्वकाण्डे 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा

भगवदीयश्रीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

विध्यर्थत्वादधर्मत्वम् । ज्ञानस्य धर्मत्वप्रतिपादकविधिमाह—'आत्मे'त्यादि । श्लोकं स्तुत्यम् । ज्ञानस्य स्फुटतया धर्मत्वबोधिकां स्मृतिमाह—'अयं ही'त्यादि । ननूत्तरकाण्डे सृष्ट्यादिप्रतिपादकविधिभिन्नवाक्यानां का गतिरत आह—'सृष्ट्यादी'त्यादि । अर्थवादत्वं उपासनाविध्यर्थस्तावकतया विध्ये-

दिवाक्यानां त्वर्थवादत्वम् । आरोपापवादविषयधर्मप्रतिपादकत्वेन विधेयोपासनाविषय-

गोस्वामिश्रीसुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

सनाविषयत्वम् । कथं वा स्तुतिविषयत्वं तत्राऽऽह—‘आरोपे’ति । न हि ब्रह्मणि वास्तवा धर्माः सन्ति । नित्यशुद्धबुद्धोदासीनत्वेन सर्वथैव तस्याविषयत्वात् । तथा च तत्प्रतिपत्तेरस्थूलादिश्रुतिभिर्निषेधमुखेन प्रतिपादितत्वान्निषेध्यानां तत्राऽसत्त्वान्निषेधार्थं तानारोपयन्ती श्रुतिस्तोषामपवादविषयत्वं सूचयतीति नोपासनायाः स्तुतेर्वाऽनुपपत्तिरित्यर्थः । ननु ना‘ऽऽत्मेत्येवोपासीते’त्यादौ विधिः सम्भवति । आत्मज्ञानस्य प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेनाऽविधेयत्वात् । हेयोपादेयविषयो हि विधिः । स एव च हेय उपादेयो वा अयं पुरुषः कर्तुमन्यथाकर्तुं च शक्नोति । तत्रैव च समर्थः कर्ता नियोज्यो भवति । न चैवं-भूतान्यात्मोपासनदर्शनादीनीति न तेषां विधिविषयत्वम् । तथाच कथं धर्मजिज्ञासया गतार्थत्वं

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

दी’ति । अस्माकं मते जगतो नित्यत्वात्कर्तुर्भावेन तत्प्रतिपादकानां, यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादिवाक्यानामर्थवादत्वमित्यर्थः । ननु कथमस्याऽर्थवादत्वमित्यत आह—‘आरोपे’ति । ‘धर्मे’ति । कर्तृत्वाकर्तृत्वरूपधर्मप्रतिपादकत्वेन विधेयस्तावकत्वात्प्रामाण्यमित्यर्थः ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

आदिना ‘सत्यं ज्ञानमनन्त’मित्यादिस्वरूपपराणां संग्रहः । ईदृशानि वाक्यानि तद्विधावेवार्थवाद-विधयाऽन्वीयुरिति भावः । तत्रोपपत्तिमाहुः—‘आरोपे’ति । तयोर्विषयीभूतो धर्मः कर्तृत्वादिः । ‘विधेये’ति । उपासीतेत्यादिविधिविषयीभूता योपासना तद्विषय आत्मा । तत्स्तावकत्वात् ।

श्रीलालभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

देवतेत्यादिवाक्यानां ‘वायव्यं श्वेतमालभेते’ति नोदकवाक्यान्तर्गतवायुदेवतास्तावकत्वेन प्रवृत्त्युपयोगि-तया नोदकवाक्यप्रयोजनेनैव सप्रयोजनत्वात्तेषां प्रामाण्यं निरणायि । तथाऽत्राप्युपासनाविषयपरमेश्वरस्तावकत्वेन सृष्ट्यादिवाक्यानामुपयोगात्तेषामपि प्रामाण्यमिति हार्दम् । ननु वायौ क्षिप्रकारित्वादि-धर्माणां प्रत्यक्षत्वात्तत्प्रतिपादनं युक्तं, प्रकृते तूपास्यस्य ब्रह्मणो निर्द्धर्मकत्वान्नोपासनाविषयत्वं न वा स्तुतिविषयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—‘आरोपापवादे’त्यादि । अस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घमित्यादिश्रुतिभिर्ध-र्माणां निषेधान्निषेध्यानां तत्राऽसत्त्वान्निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वनियमान्निषेधार्थं जगत्कर्तृत्वाद्यारोपयति श्रुतिरित्यारोपापवादयोर्विषया ये धर्माः सृष्ट्यादय ईश्वरीयास्तत्प्रतिपादकत्वाज्जगज्जननादिनिरूपिकाणां श्रुतीनां प्रामाण्यमभ्युपगम्य । विधेयोपासनाविषयपरमेश्वरस्तावकत्वादित्यर्थः । ननु ना‘ऽऽत्मेत्येवोपासीते’ त्यादौ विधिः । आत्मज्ञानस्य प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेनाऽविधेयत्वात् । विधिर्हेयोपादेयविषयः । यस्तु पुरुषेण कर्तुं शक्यतेऽन्यथाकर्तुं च शक्यते स हेय उपादेयः । तस्मिन् समर्थः कर्ता नियोज्यो वि-धिना । प्रकृते त्वात्मोपासनदर्शनादीनि नैतादृशानीति न तेषां विधिविषयत्वमतः कथं ब्रह्मजिज्ञासाया

भगवदीयश्रीमद्विष्णुरामप्रणीतः प्रदीपः ।

कवाक्यतया प्रामाण्यमित्यर्थः । तदेव चोपपादयति—आरोपेत्यादिना । आरोपः ‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वं यत्तो वा इमानि’ इत्यादिवाक्यार्थः । अपवादः ‘अथात आदेशो नेति नेती’तिरूपः । तद्विषयाः, मिथ्याभूताः सर्व एव धर्माः । तत्प्रतिपादकत्वेन सृष्टिब्रह्माभेदप्रतिपादकवाक्यानां तत्प्रतिपादक-त्वेन । विधेयोपासना प्रपञ्चकर्तृत्वसर्वाभिन्नत्वादिना विहिता या प्रतीकोपासना । तद्विषयेत्यादिना

स्तावकत्वात् । नच ज्ञानादीनामविधेयत्वं प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेनाकृतिसाध्यत्वादिति वा-
च्यम् । नहि सर्वात्मनाऽसाध्यम् । प्रकारभेदस्त्वप्रयोजकः सर्वस्यापि कारणेषु पुरुषव्यापृतिः

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

ब्रह्मजिज्ञासाया इत्याशङ्क्य पूर्वपक्षी परिहरति—‘न च ज्ञानादीनामि’ति । तत्रोपपत्तिर्माहुः—‘नही’ति ।
यद्यपि ज्ञानस्य प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वं सर्ववादिसिद्धं, तथापि न सर्वात्मनाऽसाध्यत्वम् । तर्हि कस्मिन्नंशे
साध्यं तदित्यत आह—‘प्रकारभेदस्त्विति । यथा ज्योतिष्टोमादिकं स्वरूपोपकारिभिः फलोपकारिभिश्चा-
ङ्गैस्तेन तेन क्रमेण स्वकृतिसाध्यं, न तथात्रास्ति । ज्ञानस्य स्वरूपतोऽसाध्यत्वात् । ननु तर्हि सर्वात्मनैव
तदसाध्यं स्यादिति चेत् । न । स्वरूपतोऽसाध्यत्वेऽपि तत्कारणानां श्रवणादीनां साध्यत्वात् ।

ननु साधनानां साध्यत्वे कथं तत्फलस्य साध्यत्वमित्यत आहुः—‘सर्वस्यापी’ति । यथा ‘स्वर्गकामो

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

ननु कृतिसाध्यत्वस्यैव विध्यर्थत्वात्सामान्यतो ज्ञाने यत्नापेक्षाया अभावाद्ब्रह्मज्ञाने विध्य-
र्थत्वरूपधर्मत्वाभाव इत्याशयेनाऽऽशङ्कते—‘नचे’ति । ‘प्रमाणे’ति । प्रमाणं चक्षुरादिः । वस्तु
घटादिः । परतन्त्रत्वेन उभयाधीनत्वेन । न हि केवलं ज्ञाने प्रमाणवस्त्वपेक्षा, किन्तु प्रत्यक्षादिज्ञाने
चक्षुःसन्निकर्षापेक्षायस्तीति यत्नं विना चक्षुःसन्निकर्षो न जायत इति कृत्वा परम्परया कृतिसाध्यत्वं
ज्ञानेऽप्यस्तीत्याशयेनाऽऽहुः—‘सर्वात्मना’ सर्वप्रकारेण । ‘असाध्यमि’ति । ज्ञानमिति शेषः ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु व्यर्थोऽयं सर्वोऽपि प्रयासो ज्ञानादीनां विधेयत्वाऽसम्भवेन विद्व्यर्थवादकल्पनानैरर्थक्या-
दित्यत आहुः—‘नचे’ति । ‘प्रमाणे’ति । प्रमाणं चक्षुरादि । वस्तु विषयः । तदधीनत्वेन तदसाध्यत्वात् ।
समादधते—‘न ही’ति । स्वरूपसाधनांशेनाऽसाध्यं नेत्यर्थः । ननु पुरुषव्यापारतन्त्रत्वाऽभावात्कथं
साध्यता । तदेव हि साध्यं यत्पुरुषव्यापारतन्त्रम् । यथाग्निहोत्रादि । ज्ञानञ्च प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वान्न
तथेत्यत आहुः—‘प्रकारे’ति । उक्तो यः प्रकारभेदः स तु नाऽविधेयताप्रयोजकः । यतः स्वरू-
पतोऽसाध्यत्वेनाऽपि न साधनांशेनाऽसाध्यं तत् । ननु ज्ञानसाधनानां साध्यत्वे कथं तस्य साध्यत्वं
स्यादित्यतो ब्रुवते—‘सर्वस्ये’ति । स्वर्गस्याऽपूर्वस्य वा । साधने योगादौ । पुरुषस्य व्यावृत्तिर्व्या-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

धर्मजिज्ञासया गतार्थत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—‘न च ज्ञानादीनामि’त्यादि । ‘न हि सर्वात्मनाऽ-
साध्यमि’ति । सन्निकर्षादिजनककृत्यपेक्षाया ज्ञानेऽपि सत्त्वान्न सर्वप्रकारेणाऽसाध्यत्वमित्यर्थः ।
ननु कर्मवत्साक्षात्कृतिसाध्यत्वाऽभावान्न विधेयता ज्ञानादीनामित्याशङ्क्याऽऽह—‘प्रकारभेदस्त्वप्रयो-
जक’ इति । प्रकारभेदस्त्वविधेयत्वसाधको न भवति । यतो धर्मेऽपि साक्षात्कृतिसाध्यत्वं नाऽस्तीति
प्रदर्शयति—‘सर्वस्यापि कारणे पुरुषव्यापृतिरिति’ति । धर्मस्याऽपूर्वरूपत्वात्तस्याऽपि कारणभूते

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

तादृशोपासनाविषयजगत्कर्तृत्वसर्वाभेदादिस्तावकत्वात् तादृशधर्मसम्बन्धबोधनेनोपास्यस्तुतिपरत्वादित्य-
र्थः । ननु उपासनायाः ज्ञानरूपत्वात्तस्याः ज्ञानगोचरेच्छायाश्च कृत्यसाध्यत्वात्कृतिसाध्यस्यैव च वि-
धिविषयत्वात् ज्ञानविध्येकवाक्यतया सृष्टिप्रतिपादकार्थवादानां प्रामाण्यमुक्तमसम्भवि ज्ञानविधेरेवास-
म्भावादिति दूषणं परिहर्तुं वादी शङ्कते—‘नचे’त्यादि । ‘ज्ञानादी’त्यादिपदेनेच्छा ग्राह्या । अवि-

तदत्र वृत्तिसम्पादने प्रमाणसम्पादने वा पुरुषकृतिसाध्यत्वं, अन्यथा सिद्धान्तेऽपि मन-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यध्याख्या ।

यजेते'त्यादौ स्वर्गशब्दवाच्यस्य देवयानमार्गेण ब्रह्मप्राप्तिरूपस्याऽऽत्मसुखस्य वा, लोकस्य वा, फलस्य स्वत एव सिद्धत्वेनाऽसाध्यत्वात्तदभिव्यक्तिसाधनस्य ज्योतिष्टोमादेः साध्यत्वेन, तेषामपि साध्यत्वव्यपदेशस्तथा श्रवणादीनां कृतिसाध्यत्वेन ज्ञानस्यापि तद्व्यपदेश इत्यर्थः । ननु प्रमाणवस्तुपरतन्त्रस्य तस्य कथं श्रवणादिसाध्यत्वमित्यत आह—'तदत्रे'ति । यस्मात्कारण एव सर्वस्य व्यापृतिर्लोके दृष्टा । तत् तस्मात् । अत्र ज्ञाने । वृत्तेरन्तःकरणपरिणामविशेषस्य सम्पादने पुरुषकृतिसाध्यत्वमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः । ननु वृत्तेरेव ज्ञानरूपत्वेन कथं तत्कृतिसाध्यत्वमित्याशङ्क्य पक्षान्तरमाह—'प्रमाणस्ये'ति ।

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

ननु यागस्य साक्षात्कृतिसाध्यत्वमस्तीति तस्यैव धर्मत्वमित्यत आहुः—'प्रकारे'ति । प्रकारो विशेषणं तस्य भेदः । यागे साक्षात् यत्कृतिसाध्यत्वं विशेषणं तदेव धर्मत्वे प्रयोजकम् । परम्परया यत्कृतिसाध्यत्वं विशेषणं तद्धर्मत्वे प्रयोजकं न भवतीत्येवंरूपो भेद इत्यर्थः । 'अप्रयोजक' इति । धर्मत्वे प्रयोजको न भवतीत्यर्थः । साक्षाद्वा परम्परया वा केवलं कृतिसाध्यत्वमेव धर्मत्वे प्रयोजकमिति स्वीकर्तव्यमिति भावः । नन्विदं किमर्थं स्वीकर्तव्यमित्यत आह—'सर्वस्यापी'ति । यागरूपधर्मस्य यागजन्मापूर्वरूपधर्मस्याऽपीत्यर्थः । कारणेषु, यागे कारणीभूताः क्रियाकलापाः, अपूर्वे कारणीभूताः प्रधानप्रयाजादयः, तेषु सर्वेषु, पुरुषस्य व्यापृतिः यन्नरूपो व्यापारोऽस्तीत्यर्थः । प्रकृते ज्ञान उपसंहरति—'तदि'ति । तत्तस्मात्कारणात् । अत्र ब्रह्मज्ञाने । वृत्तिसम्पादने, वृत्तेः सम्पादनं वृत्तिसम्पादनम् । वृत्तेः ब्रह्माकारवृत्तेर्बुद्ध्यवस्थाविशेषरूपाया इति यावत्, सम्पादने उत्पादने । प्रमाणसम्पादने प्रमाणस्य चक्षुरादेर्मनसश्च,

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

पारो दृश्यते, ननु यागादिफले स्वर्गादौ, तथापि तस्मिन् साध्यत्वव्यवहारः । तथा ज्ञानेऽपीत्याहुः—'तदि'ति । तत्तस्मादत्र ज्ञाने बुद्धिजन्यायाः पदार्थान्तररूपाया वा वृत्तेः सम्पादने । वृत्तेरेव ज्ञानरूपत्वपक्षमाशङ्क्याहुः—'प्रमाणे'ति । मनसेन्द्रियैः संयोजनम् । चक्षुष आवृत्तिसम्पादनं वा । आवृत्तचक्षुरिति श्रुतेः । मनसो निर्विषयत्वसम्पादनं वा । अतो निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुभिरिति श्रुतेस्तज्ज्ञेयम् । विपक्षे बाधकमाहुः—'अन्यथे'ति । श्रौते सिद्धान्ते मन्तव्यो निदध्यासितव्यः, साक्षात्कर्तव्य इत्यादि वाक्यवैफल्यं स्यात् ।

श्रील. लुभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

क्रियासमूह एव पुरुषव्यापारो यन्नात्मा दृश्यते । न तु साक्षाद्धर्मे कृतिजन्यत्वमित्यर्थः । प्रकृते तथात्वमाह—'तदत्र वृत्ती'त्यादि । अत्र ज्ञाने बुद्ध्यवस्थाविशेषरूपाया वृत्तेः सम्पादने पुरुषकृतिसाध्यता, प्रमाणासाधने वा पुरुषकृतिसाध्यतेत्युभयोस्तौल्यमित्यर्थः । प्रमाणानां चक्षुरादीनां साधने

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

धेयत्वं यागादीनामिव कृतिसाध्यत्वाभावेनाविधेयत्वम् । 'प्रमाणे'त्यादि । श्रवणमनननिदिध्यासनादिस्वकारणसामग्र्यधीनत्वेनेत्यर्थः । वादी समाधत्ते—'नही'त्यादि । 'सर्वात्मने'त्यादि । तथा च ज्ञानोत्पादकसन्निकर्षादिसामग्रीसम्पादनार्थं कृतेरपेक्षणात् न सर्वात्मना कृत्यसाध्यं ज्ञानम् । परम्परया ज्ञाने कृतिप्रयोज्यतायाः सत्त्वादित्यर्थः । ननु तथापि यागादेरिव साक्षात्कृतिसाध्यत्वाभावान्न कृतिसाध्यं ज्ञानमित्यत आह—'प्रकारभेद' इत्यादि । प्रकारभेदः साक्षात्कृतिसाध्यत्वरूपप्रकारभेदः । 'अप्रयो-

नादिशास्त्रवैफल्यापत्तेः साधनप्रतिपादकश्रुतिविरोधश्च येनाऽपि सर्वक्रियाफलत्वं निराकार्यं

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

प्रमाणस्य इन्द्रियस्य वा । सम्पादने मनसा सह संयोजने । पुरुषकृतिसाध्यत्वात्सामग्रीसम्पादनद्वारैव श्रवणादीनां तत्साधनत्वमिति भावः । विपक्षे बाधकमाहुः—‘अन्यथे’ति । यदि सामग्रीसम्पादनद्वारापि न श्रवणादीनां तत्साधनत्वं तदा ‘मन्तव्यो निदिध्यासितव्य’ इत्यादिशास्त्रस्य वैफल्यमेव भवेत् । मननादीनां परम्परयापि फलासाधकत्वादित्यर्थः । नन्वेवमेवाऽस्तु किं तेनेत्यत आहुः—‘साधने’ति । यदि सर्वप्रमाणमूर्द्धन्यो वेदः षण्डसाधनप्रतिपादकः स्यात्तदा मूर्द्धन्यत्ववेदत्वयोः सहाऽनवस्थानलक्षणो विरोधः स्यात् । ‘येनाऽपी’ति । आस्तां तावच्छ्रवणादीनामसाधकत्वं, तथापि ‘समित्पाणिः

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्निति श्रुत्या चक्षुषि व्यावृत्तत्वसम्पादने । अतो निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणेति श्रुत्या मनसो निर्विषयत्वसम्पादने, पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वमित्यर्थः । ननु वृत्तिसम्पादनादिषु किमर्थं यत्नापेक्षेत्यत आह—‘अन्यथे’ति । अन्यथा, वृत्तिसम्पादने सर्वथा कृतिसाध्यत्वाऽस्वीकारे । सिद्धान्तेऽपि वेदान्तिमतेऽपि । ‘मननादी’ति । मन्तव्य इति विधिवैफल्यापत्तेरित्यर्थः । वृत्त्यादिसम्पादनस्य मननोपकारकत्वात्तत्र कृतिजन्यत्वाऽस्वीकारे तद्व्यप्रत्ययार्थस्य कृतिसाध्यत्वस्य, तत्राऽभावाद्वैयर्थ्यमिति भावः । सर्वथा ज्ञाने यत्नाऽनादरे दूषणान्तरमाह—‘साधने’ति । श्रुति-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु श्रुतार्थेऽनुपपत्त्यादिपरिहारार्थत्वाच्च तद्वैफल्यमित्यत आहुः—‘साधने’ति । तास्तु, तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व, वयसापराणि पञ्चवर्षाणि, शान्तो दान्तः, तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादयोऽनुसन्धेयाः । एवमसाध्यतां निरस्य साध्यत्वं दर्शयन्ति—‘येनाऽपी’ति । उपसं-

श्रीलालभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

‘आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्निति श्रुतेरावृत्तत्वसम्पादने पुरुषकृतिसाध्यतेति ज्ञानादीनां नाऽविधेयतेत्याकलितव्यम् । ज्ञानादीनामविधेयतास्वीकृतौ दूषणमाह—‘अन्यथे’त्यादि । यदि ज्ञानादयः सर्वथैवाऽविधेयाः स्युस्तदा ‘मन्तव्यो निदिध्यासितव्य’ इत्यादिशास्त्राणां वृथात्वं स्यात् । मननादिभिः सिषाधयिषितस्य ज्ञानस्याऽसाध्यत्वात् । असाध्यत्वे दूषणमाह—‘साधनप्रतिपादकश्रुतिविरोधश्चे’ति । ‘तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वे’त्यादिश्रुतीनां विरोधो, यदि ज्ञानस्य साध्यत्वं नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः । ‘येनापी’त्यादि । येनाप्युत्तरमीमांसावादिना ज्ञाने सर्वक्रियाफलत्वं निराकार्यं तेनाऽपि ज्ञानार्थे

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

जक’इति ‘न ममे’त्याकारकेच्छाविशेषस्यैव यागत्वेन यागेऽपि क्रियाकलापजनककृतेः साध्यत्वं परम्परयैव वाच्यम् । तादृशं च सन्निकर्षादिजनककृतिसोपेक्षत्वं ज्ञानेऽपीति साक्षात्कृतितजन्यत्वरूपः प्रकारभेदोऽप्रयोजक इत्यर्थः । तदेवोपपादयन्ति—‘सर्वस्ये’त्यादि । सर्वस्य ज्ञानयागादेः । कारणे सन्निकर्षादिक्रियाकलापादौ । पुरुषप्रवृत्तिः पुरुषकृतिसाध्यत्वं । अन्यथा ज्ञानस्य परम्परया कृत्यधीनत्वानङ्गीकारे । सिद्धान्ते ज्ञानस्याविधेयत्वाङ्गीकारिमते । वैफल्यापत्तेः, तेन शास्त्रेण परम्परया कृत्यधीनत्वं बोध्यते ज्ञानस्य तस्य च भवन्मतेऽनङ्गीकारोद्वैफल्यमित्यर्थः । साधनेत्यादि । तथा च

तेनापि गुरूपसत्त्यादिना यतितव्यमेव ज्ञानार्थे । तस्माद्यत्रापि विध्यश्रवणं तत्रापि विधिं परिकल्प्य तत्रत्यानां तच्छेषत्वं कल्प्यमिति नार्थोऽनया मीमांसया अन्यथा विरोधोऽपि ।

गोस्वामिश्रीमन्मुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

ओत्रियमि'त्यादौ गुरूपसत्त्यादेः सर्वथैवाऽपेक्षितत्वेन सर्वथैव क्रियाफलत्वस्याङ्गीकर्तव्यत्वात् । नहि गुरूपसत्त्यादिकं विना स्वत एव ज्ञानोत्पत्तेस्तदधिकारस्य वा सम्भवोऽस्ति । ननुत्तरकाण्डे 'आत्मेत्येवोपासीते'त्यादौ विधिश्रवणेऽपि न 'ब्रह्मविदाप्नोती'त्यादौ विधिश्रवणमस्ति । तथा च तत्रत्यानामन्येषां वाक्यानां का गतिरिति चेत्तत्राऽऽहुः—'तस्माद्यत्राऽपी'ति । यस्मा 'वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमि'त्यादौ तदश्रवणेऽपि द्रव्यदेवतयोः श्रवणेन तदन्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनं पूर्वतन्त्रसिद्धम् । तथात्रापि 'ब्रह्मविदाप्नोती'त्यादौ विधिं परिकल्प्य तत्रत्यानां 'सत्यं ज्ञान'मित्यादीनां

गोस्वामिश्रीमद्भिरधरविरचितं विवरणम् ।

विरोधः, तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति श्रुतिविरोधः । तपःपदस्य यत्ने पर्यवसानमेव । तप इन्द्रियनिग्रह इति वाक्यादन्ततो निग्रहे यत्नापेक्षायाः सत्वादिति भावः । कर्मवादी साधारणरीतिमाश्रित्य वदति—'येनापी'ति । 'तेनापी'ति । येन पुरुषेण साक्षात् परम्परया वा सर्वकृतिफलत्वं लोके पाकादौ, वेदे च यागादौ, स्वीक्रियते । ज्ञाने तु निराक्रियते । तेन पुरुषेणापीत्यर्थः । गुरूपसत्त्यादिना, समित्पाणिः ओत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति श्रुत्या कृतिजन्यगुरुसमीपगमनरूपक्रियाजन्यत्वं ज्ञानेऽवश्यं स्वीकर्तव्यमित्यर्थः । स्वमतमुपसंहरति—'तस्मादि'ति । यत्र वेदान्तवाक्ये तत्रत्यानां वाक्यानां पदानामित्यादिः । तच्छेषत्वं तादृशविध्यङ्गत्वम् । 'अन्यथे'ति । विध्यकल्पने । 'विरोधोऽपी'ति । वाक्यभेदेन पूर्वकाण्डेऽन्यप्रतिपादनमुत्तरकाण्डे चाऽन्यप्रतिपादनमित्येवंरूपो

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

हरन्ति—'तस्मादि'ति । उक्तरीत्या गतार्थत्वात् । 'यत्राऽपी'ति । 'ब्रह्मविदाप्नोति परमि'त्यादिवाक्ये ससाधनफलमात्रश्रवणं, विधिश्च न । तस्मिन्नपि वाक्ये वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमित्यादिवाक्यवत्परप्राप्तिकामो ब्रह्म विद्यादित्यादिविधिं कल्पयित्वा तत्प्रकरणस्थानां सत्यं

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

गुरूपसत्त्यादि विधेयमेवेति ज्ञाने गुरूपसत्त्यादिक्रियासाध्यत्वमित्यर्थः । ननु 'आत्मेत्येवोपासीते'त्यादौ विधिश्रवणेऽपि 'ब्रह्मविदाप्नोति परमि'त्यादौ विध्यश्रवणात्तेषां वाक्यानां का गतिरित्याशङ्क्य समाधत्ते—'तस्माद्यत्रापी'त्यादिना । यथा 'वैश्वदेव्यामिक्षा भवति वाजिभ्यो वाजिनमि'त्यादौ विध्यश्रवणेऽपि द्रव्यदेवताश्रवणेन तदन्यथानुपपत्त्या विधिकल्पनं पूर्वत्र सिद्धं तथाऽत्रापि 'ब्रह्मविदाप्नोती'त्यादौ विधिं परिकल्प्य तत्रत्यानां 'सत्यं ज्ञानमनन्तमि'त्यादीनां विधिशेषत्वं कल्पयितव्यमिति सर्वत्रैवं निर्वाहे

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

सर्वथा ज्ञानस्य कृत्यसाध्यत्वे 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वे'त्यादिसाधनबोधकश्रुतिविरोध इति भावः । सर्वक्रियेत्यादि । साक्षात्परम्पराकृतिसामान्यफलत्वं निराकार्यमित्यर्थः । यत्रापि उत्तरकाण्डे 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यादिवाक्येषु । विध्यश्रवणं ब्रह्मविदाप्नुयादित्याकारकविध्यश्रवणम् । विधिं परिकल्प्य आप्नोतीत्यस्य पञ्चमलकारत्वं परिकल्प्येत्यर्थः । तत्रत्यानां 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्यादिवाक्यानाम् । तच्छेषत्वं तद्विधेयवाक्यतया प्रामाण्यमुरीकार्यमित्यर्थः । इतीति हेतौ । पूर्वोक्त-

स्यादेतत् । ब्रह्मविचार एवारम्भणीयो न धर्मविचारः । सर्ववेदव्यासकर्त्रा वेदव्यासेनाऽकृ-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तच्छेषत्वं कल्प्यमिति पूर्वयैव गतार्थत्वान्नाऽनयोत्तरया मीमांसयाऽर्थः प्रयोजनं सेत्स्यतीत्यस्या अकरणमेवापतति । नहि प्रयोजनमनुद्दिश्य कस्यापि प्रवृत्तिर्दृष्टा । ननु नात्र ब्रह्मविदाप्नोतीत्यादौ विधिकल्पनम् । वाक्यार्थमात्रप्रतिपादकत्वेनैव वाक्यानां निराकाङ्क्षत्वादित्याशङ्क्य परिहरन्ति—‘अन्यथे’ति । अन्यथा विध्यकल्पने । तत्रत्यानां विधिशेषत्वाभावेन सिद्धार्थप्रतिपादकत्वात् । आम्नायस्य सर्वस्यापि क्रियार्थत्वमिति पूर्वतन्त्रसिद्धान्तस्य विरोधोऽपि भवेदित्यर्थः ।

अत्र सिद्धान्तैकदेशी प्रत्यवतिष्ठते । ‘स्यादेतदि’ति । यदुक्तं निष्प्रयोजनं नाऽऽरम्भणीयमिति तत्तु स्यादेव । तर्हि किमनुपपन्नमिति चेत्तत्राऽऽहुः—‘ब्रह्मे’ति । ब्रह्मजिज्ञासैवाऽऽरम्भणीया, न धर्मजिज्ञासेति वैपरीत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात् । धर्मजिज्ञासाया निष्प्रयोजनत्वात् । कथं तदित्याकाङ्क्षायामुपपत्तिमाह—‘सर्ववेदे’ति । व्यासो हि सर्वज्ञो भगवद्रूपः सर्वस्यैव वेदस्य विस्तारं कृतवान् । नहि ब्रह्मस्व-

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

विरोध इत्यर्थः । अपिपदेन सर्वस्य वेदस्य धर्मप्रतिपादकाऽभावे, वेदोऽखिलो धर्ममूलमिति स्मृतिविरोधोऽपि संगृह्यते । वितण्डावादी प्रत्यवतिष्ठते—‘स्यादेतदि’ति । वेदव्यासकर्त्रा वेदविभागकर्त्रा । सर्वज्ञेनेति यावत् । तुच्छफलत्वात् पुनरावृत्त्या स्वर्गस्य तुच्छफलत्वात् ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिवाक्यानां तद्विधिशेषत्वं कल्पनीयमिति न प्रयोजनमनयोत्तरमीमांसया । ‘अन्यथे’ति । उक्तविधोत्तरकाण्डविचारानङ्गीकार आम्नायस्य क्रियार्थत्वरूपपूर्वतन्त्रसिद्धान्तविरोधः । अपिना, वेदोऽखिलो धर्ममूलमिति स्मृतिविरोधः संगृहीतः ।

अत्र सिद्धान्तैकदेशी प्रत्यवतिष्ठते—‘स्यादेतदि’ति । एतद्वक्ष्यमाणं पूर्वमीमांसाया एव वैयर्थ्यम् । ‘ब्रह्मे’ति । सप्रयोजनत्वाद्ब्रह्मविचारस्तथा । निष्प्रयोजनत्वं दर्शयन्ति—‘सर्ववेदे’ति ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

पूर्वमीमांसयैवोत्तरमीमांसाया गतार्थत्वमित्यर्थः । ‘अन्यथा विरोधोऽपी’ति । विधिक-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

रकाण्डद्वयार्थस्यापि पूर्वमीमांसयैव गतार्थत्वात् हेतोः । ‘नार्थोऽनये’त्यादि । अनया उत्तरमीमांसया । नार्थः न प्रयोजनम् । इत्थं तथा च ‘प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोपि प्रवर्तते’ इतिन्यायादुत्तरमीमांसायां प्रवृत्तिरेव न सम्भवतीत्यर्थः । अन्यथा ‘ब्रह्मविदाप्नोति परमि’त्यत्र विधिं परिकल्प्य तत्रत्यवाक्यानां तदेकवाक्यतया प्रामाण्यमित्यस्य पक्षस्यानङ्गीकारे । विरोधोपि उत्तरकाण्डस्य सर्वस्य सिद्धार्थमात्रबोधकतया गतार्थत्वाङ्गीकारे विरोधः । ‘आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शाना’मिति स्मृतिबलादुत्तरकाण्डस्यानर्थक्यापत्तिरूपो विरोध इति भावः ।

सिद्धान्तैकदेशी पूर्ववादिसिद्धान्तं दूषयितुं प्रत्यवतिष्ठते—‘स्यादेतदि’ति । एतत् वक्ष्यमाणं पूर्वमीमांसाया अपि निःप्रयोजनत्वम् । तदेवोपपादयति—ब्रह्मेत्यादिना । सर्ववेदव्यासकर्त्रा सर्व-

तत्त्वानुच्छफलत्वाच्च । कल्पोक्तप्रकारेण निःसन्दिग्धं करणसम्भवाच्च । आचारपरम्परयापि करणसम्भवाच्च । एतर्ह्यपि सन्देहे सूत्रभाष्ययाज्ञिकानामेवानुवृत्तिः क्रियते । न मीमांस-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

रूपं तदतिरिक्तेन ज्ञातुं शक्यम् । 'न हि ते भगवन् व्यक्तिमि'तिवाक्यात् । तथा च यदि धर्मजिज्ञासया किञ्चित्प्रयोजनं सिद्धेजीवानां तदा तदुपयोगित्वेन तेनैव सा कृता स्यात् । न चैवम् । तदेतदुक्तं 'सर्ववेदव्यासकर्त्रा वेदव्यासेनाकृतत्वादि'ति ।

किञ्च । धर्मजिज्ञासा हि तदनुष्ठानफला । नहि तदनुष्ठानं पुरुषार्थपर्यवसायि । 'तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत' इति श्रुतेः । ननु धर्मानुष्ठानस्यापि निष्कामस्य चित्तशुद्धिद्वारा पुरुषार्थपर्यवसायित्वं सर्वत्र श्रूयते । तथा च कथमकर्तव्येत्याशङ्क्याऽऽह—'कल्पोक्तप्रकारेणे'ति । निष्कामस्य तस्य पुरुषार्थपर्यवसायित्वेऽपि कल्पसूत्रोक्तप्रकारेणैव तदुपपत्तौ जिज्ञासाया निष्प्रयोजनत्वमेव । ननु कल्पसूत्रग्रहस्याऽनवबोधे, जिज्ञासैव शरणमिति चेत्तत्राऽऽहुः—'आचारे'ति । 'श्रुतिः स्मृतिः

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

ननु पूर्वमीमांसाभावे केवलं स्वर्गकामनावता पुरुषेण कथं यागः कर्तव्य इत्यत आह—'कल्पोक्ते'ति । तत्रापि संशये सत्याह—'आचारे'ति । इदानीं स्वर्गकामनार्थं यागः कर्तव्य इति कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

अनेकथा वेदविभागकर्त्रा । निष्प्रयोजनत्वेनैव तथात्वात् । तथाच सर्ववेदव्यासकर्तुः सर्वज्ञस्य तत्करणे कः प्रयासः स्यादतोऽकरणाभिप्रयोजनत्वमेव तस्य दर्शितं भगवद्व्यासचरणैरितिभावः । ननु धर्मज्ञानफलत्वात्कथं वैयर्थ्यमित्यत आहुः—'तुच्छे'ति । तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत इतिश्रुतेः क्षयिष्णुत्वात् । ननु धर्मानुष्ठानफलकस्य तस्य कथं वैयर्थ्यम् । निष्कामस्य तस्य चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानफलत्वाद्वैयर्थ्यज्ञानार्थं तद्विचार आवश्यक इत्याहुः—'कल्पोक्ते'ति । ननु कल्पसूत्रैः कर्तव्यताप्रकारः प्रदर्श्यते, ननु कर्तव्यतासन्देहो निरस्यत इति तदर्थं तदावश्यकतेत्यत आहुः—'एतर्ही'ति । आचारपरम्परासन्देहे । 'सूत्रे'ति । कल्पसूत्रम् । भाष्यम् । याज्ञिकाः कृतकारित-

श्रीलालबट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

त्पन ऐकार्थ्याभावेन वाक्यभेदापत्तावैकशाख्यविरोध इत्यर्थः । 'कल्पोक्तप्रकारेणे'त्यादि । कल्प-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

वेदार्थतत्त्ववेत्ता इत्यर्थः । तुच्छफलत्वात् । 'तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत' इतिश्रुत्युक्तसान्तफलप्रतिपादकत्वेन तुच्छफलत्वादित्यर्थः । ननु निष्कामकृतकर्मणामपि पुरुषार्थपर्यवसायित्वात्तादृशधर्मानुष्ठानार्थं पूर्वमीमांसा सप्रयोजना भविष्यतीत्यतः कल्पोक्तेत्यादि । कल्पसूत्रोक्तैतिकर्तव्यतामादाय निःसन्दिग्धं करणसम्भवादित्यर्थः । ननु यस्य सूत्रार्थनिर्णयो न जातस्तस्य धर्मानुष्ठानार्थं धर्ममीमांसावश्यकतेवेत्यत आहुः । 'आचारे'त्यादि । तथा 'श्रुतिः स्मृतिः सदाचार' इत्यत्र सदाचारस्यापि धर्महेतुत्वेन निरूपणात्परम्पराचारदर्शनादेव धर्मानुष्ठानसम्भवादप्रयोजिकैव धर्ममीमांसेत्यर्थः । नन्वाचारेपि मूलान्वेषणेच्छायां आचारस्यानुष्ठापकत्वासम्भवान्मीमांसावश्यकतेत्यत आहुः—'एतर्ह्यपी'त्यादि । आचारस्य समूलकतासन्देहेपि । सन्देहे अनुष्ठानप्रकारसन्देहे । सूत्रभाष्यं कल्पसूत्रभाष्यं याज्ञिकानां निरन्तरयज्ञानुष्ठानशीलानाम् । करणसम्भवात् यज्ञादिकरणसंभवादित्यर्थः । धर्ममीमांसायाः

कस्य । तस्मात्साङ्गवेदाध्येतुर्निःसन्देहकरणसम्भवान्न पूर्वयापि कृत्यम् । किञ्च परमकृ-
पालुर्वेदः संसारिणः संसारान्मोचयितुं कर्माणि चित्तशुद्ध्यर्थं बोधितवानिति कूपेऽन्धपात-
नवदप्रामाणिकत्वभियाऽवसीयते । विपरीतबोधिका तु पूर्वमीमांसा । तस्मादपि न कर्तव्येति ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

सदाचार' इत्यादौ सदाचारस्यापि धर्महेतुत्वश्रवणात्तेनैव तत्सम्भवे जिज्ञासा निरर्थिकेति भावः ।
ननु सदाचारेऽप्युपपत्त्यपेक्षायां किं कर्तव्यमिति चेत्तत्राऽऽहुः 'एतर्ह्यपी'ति । परम्पराप्राप्ताचार-
दर्शनानन्तरमपि सन्देहे कल्पसूत्रभाष्यं द्रष्टव्यम् । तेनैव सन्देहनिवृत्तेः सम्भवादित्यर्थः । ननु तत्रा-
प्यशक्तौ किं विधेयमित्यत आहुः—'याज्ञिकानामि'ति । ये हि याज्ञिकास्ते सूत्रतद्भाष्यद्रष्टारस्तथा च
तदनुवृत्तौ सर्वमेव सेत्स्यतीति न धर्मज्ञानार्थं मीमांसकस्य कस्याप्यनुवृत्तिः कर्तव्या । मीमांसको हि
धर्मजिज्ञासाद्वारैव तद्बोधकः । तथा च याज्ञिकेनैव तद्बोधे सिद्धे न तदनुवृत्तिः कर्तव्येति भावः । उपसं-
हरन्ति 'तस्मादि'ति । यस्मात्साध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिः साङ्गमेव साध्यायमध्ययनविषय-
त्वेनाऽऽकाङ्क्षते । तच्चोपनयनादिसापेक्षम् । तच्च श्रोत्रियसापेक्षमिति स्थितिः । तस्मात्साङ्गाध्ययन-
कर्तुः पूर्वोक्तकल्पादिकारणकलापैस्तदर्थानुष्ठानस्य निःसन्दिग्धं करणसम्भवान्न पूर्वयाऽपि धर्ममी-
मांसया कृत्यं कर्तव्यमस्तीत्यस्या अपि निष्प्रयोजनत्वादकर्तव्येयमिति भावः । धर्ममीमांसारम्भे दूषणा-
न्तरमाहुः—'किञ्चे'ति । 'स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमत' इति श्रुतावेकाकिनो

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

श्रुत्यभिप्रायो नास्तीति वदति 'किञ्चे'ति । वेदः स्वस्मिन् प्रामाणिकत्वभियां संसाराख्यान्धकू-
पपतितान् चित्तशुद्धिद्वारोद्धर्तुं कर्माणि बोधितवानित्यवसीयत इत्यर्थः । कामनां तु प्रवृत्त्यर्थं बोधितवा-

किञ्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

यागाः । सूत्रेतिपदे द्वन्द्वः । उपसंहरति—'तस्मादि'ति । अपि हि । पूर्वपक्षगर्हायाम् । धर्ममीमांसारम्भे
दूषणान्तरमाहुः—'किञ्चे'त्यादिना । 'विपरीते'ति । स्वर्गाद्यभिलाषिणोऽधिकारित्वनिरूपणेन संसा-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

सूत्रोक्तप्रकारेणैव निःसन्दिग्धकर्मकरणसम्भवात्पूर्वमीमांसा न कर्तव्येत्यर्थः । 'आचारपरम्परये'-
त्यादि । 'श्रुतिः स्मृतिः सदाचार' इति वाक्येन सदाचारेणैव निःसन्दिग्धप्रवृत्तेः पूर्वमीमांसा निरर्थि-
कैवेत्यर्थः । 'एतर्ह्यपि सन्देह' इत्यादि । परम्पराप्राप्तसदाचारदर्शनानन्तरमपि सन्देहे कल्पसूत्र-
भाष्यं द्रष्टव्यम् । तत्राप्यसामर्थ्यं याज्ञिकानुवृत्तिः कर्तव्या । न तु पूर्वमीमांसायाः प्रयोगकत्वमित्यर्थः ।
'परमकृपालुरि'त्यादि । 'कूपेन्धपातनवदप्रामाणिकत्वभिये'त्यवसीयत इत्यन्वयः ।
तथाच यथा कूपेन्धस्य पातनमप्रामाणिककार्यं तद्वेदोऽपि संसाराऽऽसक्तत्वेनान्धान्पारमार्थिकदृष्टिरहिता-
न्पशुपुत्रादिफलेषु योजयंश्चेद्वेत्तदा ह्यप्रामाणिकः स्यादेवं वेदेष्वप्रामाणिकत्वभियां वेदश्चित्तशुद्ध्यर्थं

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

प्रकारान्तरेणाप्रयोजकत्वं सिद्धान्तैकदेशी साधयति—'किञ्चे'ति । संसारिणः सांसारिकभोगात्
परमपुरुषार्थत्वेन मन्यमानान् । संसारात् सांसारिकभोगेभ्यः । चित्तशुद्ध्यर्थं चित्तशुद्धिद्वारा
मोक्षप्राप्त्यर्थं । इतीत्यवसीयत इत्यत्रान्वेति । 'कूपे'त्यादि । इत्थं च चित्तशुद्धिद्वारा मोक्षार्थं
कर्मकृतिबोधकः परमकृपालुर्वेदात्मको भगवान् संसारमध्यपातिक्षयिष्णुस्वर्गादिफलार्थं जीवान्

मैवम् । किं विचारमात्रं न कर्तव्यं, पूर्वकाण्डविचारो वा ? नाद्यः । तुल्यत्वात् । सम-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

वैचित्र्यं विना रमणासम्भवादनैकभूतभौतिकदेवतिर्यङ्मनुष्यानेकलोकाद्भुतरचनायुक्तब्रह्माण्डकोटिरूप-
प्रपञ्चरूपेणाऽऽविर्भावोक्तेः । तत्राऽऽसक्तानां तु सूक्ष्मपरिमाणानां तदासक्तिजन्यानेकविधदुःखोप-
प्लुतत्वदर्शनेन निरुपधिपरदुःखग्रहाणेच्छया तदुपायमन्विष्यमाणः स्वयं वेदरूपेणाऽऽविर्भव ।
तत्र चाग्निहोत्रादीनि कर्माणि तदुपायत्वेन बोधितवानिति गम्यते । ननु तत्र स्वर्गकामादिपदानां स-
त्वात्कथं तेषां तदुपायत्वं वक्तुं शक्यमिति चेत् । उच्यते । वेदो हि सर्वानेव संसारिणस्तत्तापतप्ता-
स्ततो मोचयितुमेव स्वात्मानं प्रकटीचकार । अन्यथा वेदस्याप्यत्यन्ताऽऽसक्तिजनकत्वेन प्रतारकत्वा-
दप्रामाणिकत्वप्रसङ्गात् । तथा च स्वर्गकामादिपदानां प्रथमतः प्ररोचनार्थत्वेन सांसारिकानेकविध-
कर्मभ्यस्तद्विमुखीकरणमेव प्रयोजनमित्यर्थापत्त्या गम्यते । तथा च चित्तशुद्ध्यर्थकान्येव कर्माणीति
निश्चीयते । पूर्वमीमांसा तु तद्विपरीतस्य कामितफलजनकत्वस्य बोधिकेतोऽपि स्वेष्टसाधनतत्परैः
कर्तव्येत्यर्थः । तदेवं सिद्धान्तैकदेशिनि प्रत्यवस्थिते पुनः पूर्वपक्षी समाधत्ते—‘मैव’मिति । एवं

गोस्वामिश्रीमद्विरधिरविरचितं विवरणम् ।

निति भावः । अप्रामाणिकांशे दृष्टान्तमाह—‘कूपे’ति । अयमेव मार्ग इति केनचित्प्रतारकेण कूपेऽन्धस्य
पातनं यथा क्रियते तद्वदित्यर्थः । ‘अपी’ति । परा न कर्तव्या चेदस्तु नाम परन्तु पूर्वा त्वयापि न
कर्तव्येत्ययमर्थोऽपिशब्देन ध्वन्यते । एतेनाऽस्य वैतण्डिकत्वं बोध्यम्, इदं च वैतण्डिकत्वं तवैव
शोभते न ममेत्यभिमानेन स्वमतस्थापनं कर्तुं मीमांसकः समाधत्ते—‘मैवमि’ति । ‘तुल्यत्वादि’ति ।
परमते यद्दूषणं तदेव स्वमते चेन्नोद्भाव्यमिति भावः । ननु मयापि स्वीक्रियतेऽयं दोष इत्यत आह—

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

राऽऽसक्तिजनिका । उत्तरकाण्डविचारस्य पूर्वमस्माभिर्दूषितत्वात्पूर्वकाण्डविचारस्याऽपि त्वन्मनो-
विचारेण दुष्टत्वाद्विचारमात्रं न कर्तव्यमुत पूर्वकाण्डविचारो वेति विकल्प्य दूषयन्ति ‘किमि’त्या-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

कर्माणि बोधितवानित्याशयो निगमानामवसीयते । पूर्वमीमांसा तु नैवं वदतीत्यतोऽपि पूर्वमीमांसा न
कर्तव्येत्यर्थः ।

ननु ‘फलार्थको धर्म’ इत्येव जैमिनिसूत्रभाष्ये दृश्यते नत्वाम्नायाभिप्रेतचित्तशुद्ध्यर्थकत्वमतो वेद-

भगवदीयश्रीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

कूपतुल्यकर्मगहनेऽन्धतुल्यान् प्रक्षिपन् प्रतारकोऽप्रामाणिकश्च भवेत् तत्त्वभिया मोक्षार्थं कर्माणि
बोधितवानिति । अवसीयते फलितोऽर्थः । ननु तथापि क्षयिष्णुफलार्थं कर्मगहने पातयतः
प्रतारकत्वं कथं वारितमिति चेत्—इत्थम् । नरकहेतुसांसारिककर्मभ्यस्तेषां जीवानां निवृत्त्यर्थं
प्ररोचनार्थं वैदिके कर्मणि तादृशी फलश्रुतिः कृता । तथा सति पापाभावेन सत्संगेनेव कदाचित्
चित्तशुद्ध्या कामाभावे सति मोक्षोऽपि भवेत् । इत्यत्र वेदतात्पर्यादिति न प्रतारकत्वगन्धोपीत्यवसेयम् ।
विपरीतबोधिका वेदातात्पर्यविषयक्षयिष्णुसांसारिकफले वेदतात्पर्यनिर्द्धारिका ।

इतः परं सिद्धान्तैकदेशिदूषणं समाधातुं पूर्वपक्षी प्रतिवदति—‘मैव’मिति । पूर्वपक्षी पृच्छति
‘किमि’त्यादिना । विचारमात्रं मया न कर्तव्यं पूर्वकाण्डविचारो वेति ? नाद्यः । विचारमात्रं त्वया न

र्थितत्वाच्च । द्वितीये सामान्यन्यायेन सन्देहे निवार्ये लक्षणवत्तदुपयोगः । अनिष्टतया निरू-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

पूर्वकाण्डविचारो न कर्तव्य इति न वक्तव्यम् । यत उत्तरकाण्डविचारस्यास्माभिर्निराकृतेन किं विचारमात्रं न कर्तव्यमुत पूर्वकाण्डविचार एव न कर्तव्य इति विकल्प्य दूषयति—‘नाद्य’इति । तत्र हेतुमाहुः ‘तुल्यत्वादि’ति । यथाह्यस्माकं धर्मविचार एवेष्टो न ब्रह्मविचारः । तस्य पूर्वेणैव गतार्थत्वात्तथा विचारमात्रस्याकर्तव्यत्वे धर्मविचारवद्ब्रह्मविचारस्यापि तुल्ययोगक्षेमत्वे नोभयोरपि पक्षयोः, समीहितसिद्धभावस्य तुल्यत्वात्, हेत्वन्तरमाहुः—‘समर्थितत्वाच्चे’ति । न हि विचारमात्रं कर्तव्यमित्यत्र विनिगमकमस्ति । विचारमात्रस्य सर्वत्र फलवत्त्वस्य दृष्टत्वात् । तस्य च निषेधे मानाभावात् । द्वितीयं पक्षं दूषयति—‘द्वितीयमि’ति । तथा सति विरुद्धशास्त्रसंभेदजन्यबुद्धिदोषोद्भूतसन्देहवारकत्वेन ब्रह्मविचार एव कर्तव्यो न धर्मविचार इति सिद्धं भवति, तस्य कल्पसूत्रादिसाधनैरन्यथा सिद्धत्वात् । न चैवं शास्त्रेऽनेनेति व्युत्पत्त्या शास्त्रमात्रस्य सन्देहवारकत्वेन धर्मजिज्ञासाया अपि

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

‘समर्थितत्वादि’ति । त्वया तु अप्रतिज्ञानादित्यादिना विचारः प्रतिपादित एवेत्यर्थः । ‘सन्देह’ इति । तं हैतमेके पशुबन्ध एवोत्तरवेद्यां चिन्वत इतिश्रुत्या पशुबन्धे, नाचिकेताङ्गत्वेन अक्ताः शर्करा उपदधातीति विधिना शर्करोपधाने विहितं तत्र घृताक्ता वा तैलाक्ता वा इति सन्देहे तेजो वै घृतमितिवाक्यशेषात् घृताक्ता एव शर्करा ग्राह्येति पूर्वमीमांसाया उपयोग इत्यर्थः । ‘लक्षणवद्दि’ति । प्रातिशाख्यवदित्यर्थः । इदं चोक्तं प्राक् । ननु पुनरावृत्तिरनिष्टा । स्वर्गे च पुनरावृत्तिश्रवणादनिष्टजनकयागादिप्रतिपादकत्वात्पूर्वमीमांसायां दोष इत्यत आह—‘अनिष्टतये’ति । वेदे तु कामनाश्रवणं प्रवृत्त्यर्थम् । सूत्रस्य वेदतात्पर्यावगाहित्वान्नायं मीमांसादोष

केश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

दिना । ‘तुल्यत्वादि’ति । आवयोस्तुल्यत्वात् । ‘समर्थितत्वादि’ति । भवेतैवेति शेषः । ‘सामान्ये’ति । वेदमधीत्य स्नायादितिवाक्यादधीते वेदे गुरुकुलात्समावर्तितव्यमुत, दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं नामेति वेदवाक्यानि विचारयितव्यानीति सामान्यन्यायेन प्राप्ते सन्देहे निवार्ये लक्षणवत्कल्पसूत्रवन्मीमांसोपयोगः । ननूक्तं विपरीतबोधिका हि सेति । तत्रोच्यते—‘अनिष्टतये’ति । विचारकर्तृदोषो विचारे न सिद्ध्यतीति भावः । तस्य स्वरूपतो दोषराहित्यात् ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

विपरीताऽर्थज्ञापकत्वान्मीमांसाया अप्रामाण्यमेवेत्याशङ्क्य परिहरति—‘अनिष्टतये’ति । अनिष्टवेदेनाऽ

भगवदीयश्रीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

कर्तव्यमिति नेत्यर्थः । तुल्यत्वात् उत्तरमीमांसाविचारकर्त्रा त्वया ममापि तुल्यत्वात् । यथोत्तरमीमांसाविचारस्तवेष्टतथा पूर्वमीमांसाविचारो ममापीति तुल्यता । दूषणान्तरमाह—‘समर्थितत्वाच्चे’ति । त्वयोत्तरमीमांसाविचारो विधेयो मया च पूर्वमीमांसाविचारो न विधेय इत्यत्र विनिगमकाभावेन समर्थितत्वादित्यर्थः । द्वितीये पूर्वकाण्डविचारो न कर्तव्य इतिपक्षे । तथा चोत्तरमीमांसाविचार एव कर्तव्यो महाफलत्वात् । न तु पूर्वमीमांसाविचारोऽपि । कल्पसूत्रसदाचारादिनाऽन्यथासिद्धत्वादिति

पणं न मीमांसादोषः । किन्तु विचारकाणाम् । स्वभावभेदात् । किञ्च, आवश्यकत्वादपि ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

सन्देहवारकत्वस्य दुर्निवारत्वेन कल्पसूत्रादिवत्तदुपयोगस्यापि सम्भवान्नाकर्तव्यत्वम् । तत्र दृष्टान्तमाह—‘लक्षणै’ति । कल्पादीनां सत्त्वेऽपि प्रातिशाख्ये लक्षणानां करणं कल्पादिसाधनाऽसाध्यसन्देहवारकं तथायमपीति भावः ।

ननूक्तं सर्वत्र जैमिनीयसूत्रभाष्ये फलोद्देशेनैव धर्मनिरूपणस्योपलभ्यमानत्वान्मीमांसाया आम्रायाऽप्रेतचित्तशुद्ध्यर्थकत्वविपरीतबोधकत्वेनाप्रामाण्यं स्यादित्य आह—‘अनिष्टतये’ति । न हि सूत्रार्थविचारकर्तृभिस्तथा निरूपणे सूत्रकारः पर्यनुयोगार्हो भवति । ननु तेऽपि महान्तः कथमेवमुक्तवन्तस्तत्राऽऽह—‘स्वभावभेदादि’ति । वेदो हि विशिष्टार्थप्रतिपादकस्तज्ज्ञानं च न लौकिकैः साधनैर्भवितुमर्हति । किन्त्वलौकिकैस्तपःप्रभृतिभिः । अत एव भृगोर्वरुणान्तिके पुनःपुनर्गमनं योग्यतासम्पत्त्यनन्तरं च तद्बोधे पुनर्गमनाऽभावश्च । तथा च विचारकाणामलौकिकसाधनाभावात्स्वभावानुसारेण निर्णये तथोक्तवन्त इत्यर्थः । धर्मविचारस्य कर्तव्यत्वे साधकान्तरमाह—किञ्च । आवश्यकत्वादपीति । यागादिज्ञानार्थं हि धर्ममीमांसा । तज्ज्ञानं हि न सकामानामेवेष्टं येन

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

इत्यर्थः । ननु केषांचित् मीमांसाविचारकाणां ग्रन्थे ‘स्वर्गार्थं सोमेन यक्ष्य’ इत्यादिसङ्कल्पो दृश्यत इति चेत्तेषामेव दोष इत्याह—‘विचारकाणामि’ति । ननु सदा मीमांसया विचारं कुर्वन्ति तेषामयं दोषः कथमित्यत आह—‘स्वभावभेदादि’ति । तेषां प्रकृतिवैचित्र्यादित्येकादशस्कन्धोक्तत्वादित्यर्थः । ननु स्वर्गादिकामना तु प्रवृत्त्यर्था । अन्यत्किञ्चित्फलं तु न दृश्यत इति तवैवास्या आवश्यकत्वमस्त्वित्यत आह—‘किञ्चे’ति । ‘अपी’ति । त्वयापि पूर्वमीमांसाकर्त्रेत्येषः । आवश्यकत्व-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

कर्तृदोषे हेतुमाहुः—‘स्वभावे’ति । तेषां प्रकृतिवैचित्र्यादित्येकादशीयवाक्योक्तरीति-कात् उपयोगे हेत्वन्तरमाहुः—‘किञ्चे’त्यादिना । ‘आवश्यकत्वादपि’ति । अत्र कर्तव्य इति शेषः ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

भिप्रायविषयीकृतो योर्थस्तत्परत्वेन यत्सूत्रभाष्ये निरूपणं तन्न सूत्रकृतो दोषः, किन्तु भाष्यकारस्य । अतः सूत्ररूपस्य मीमांसाशास्त्रस्य निर्दुष्टत्वमेवेत्यर्थः । ‘आवश्यकत्वादपि’ति । फलकाङ्क्षातो

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

सिद्धान्तैकदेश्यभिप्रायः । पूर्वपक्षी समाधत्ते—‘सामान्ये’त्यादिना । सामान्यन्यायेन कर्मानुष्ठाने येन केनचित्सन्देहे निवार्य इत्यर्थः । लक्षणवत् कल्पसूत्राणां सन्देहवारकाणां सत्त्वेऽप्यसाधारणसन्देहवारणार्थं यथा प्रातिशाख्यलक्षणानां करणं तथा तद्विलक्षणसन्देहवारणार्थं धर्मविचारस्याप्युपयोग इति भावार्थः । ननु चित्तशुद्धिद्वारा कर्मणां मोक्ष उपयोगो वेदतात्पर्यविषयस्तद्विपरीतं सकामाधिकारकं विनाशिफलं वेदतात्पर्यविषय इति निरूपणं पूर्वमीमांसायाः दोष इत्यत आह—‘अनिष्टतये’त्यादि । तथा च सूत्रेषु न कापि विनाशिफलसाधकत्वं कर्मणां वेदतात्पर्यविषय इत्युक्तमिति न मीमांसादोष इत्यर्थः । विचारकाणां सूत्रभाष्यकाराणाम् । स्वभावभेदात् कर्मैव ब्रह्मेति ज्ञानप्रयोजकस्वभावत्वादित्यर्थः । आवश्यकत्वात् कर्मविचारस्यावश्यकत्वादपि कर्तव्यतेत्यर्थः । आवश्यकतामेवोपपाद-

निवृत्तानामपि यागादिज्ञानस्य आवश्यकत्वम् । चित्तशुद्ध्यर्थत्वात् । परमाश्रमभेदेन प्रकारभेदः । कायिकादिभेदात् । तत्राद्यस्य वाचिको द्वितीयतृतीययोः कायिकश्चतुर्थस्य मानसिक इत्याश्रमिणाम् । तस्मादेकेनैव चरितार्थत्वात्किं द्वितीयेनेति प्राप्ते-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

मीमांसाया विपरीतबाधकत्वमेव निश्चिनुमः । किन्तु निवृत्तानामपि फलानुसन्धाने रहितानामपि यागादि-ज्ञानस्यावश्यकत्वम् । चित्तशुद्धिजनकत्वेन तेषामपि कर्मकरणापेक्षायाः सत्त्वात् । तच्च ज्ञानसापेक्षं ज्ञानं च मीमांसासापेक्षमिति विपरीतबोधकत्वाभावात्सर्वथैव कर्तव्येति भावः । ननु निवृत्तानामुप-करणाभावेन तत्करणासम्भवान्न मीमांसापेक्षेत्याशङ्क्य प्रकारभेदेन तत्करणं दृढीकरोति । ‘परमाश्रम-भेदेने’ति । वस्तुतस्त्वेक एव यज्ञः परं शास्त्राभेदादिव कायिकादिभेदात्प्रकारभेदः । कायिकादि-भेदमेव विवृणोति-‘तत्रे’ति । आद्यस्य ब्रह्मचारिणः । वाचिकः स्वाध्याययज्ञः । द्वितीयतृतीययोर्गृहस्थ-

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

मेवाऽऽह-‘निवृत्तानामपी’ति । ‘प्रकारभेद’ इति । कायिकवाचिकमानसिकभेदात्प्रकारभेद इत्यर्थः । आद्यस्य ब्रह्मचारिणः । तस्य वेदपाठे एवाऽधिकारत्वात् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । उपसंहरति-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

तदेवाहुः-‘निवृत्तानामि’ति । ‘चित्ते’ति । यागस्येति शेषः । ननु वित्तानामुपकरणाऽभावे तत्क-रणाऽसम्भवान्न तदपेक्षेत्यत आहुः-‘परमि’ति । आद्यस्य ब्रह्मचारिणः । ‘द्वितीये’ति । गृहस्थ-वानप्रस्थयोश्चतुर्थः परिव्राड् ‘आश्रमिणामि’ति । तदुपयोग इति शेषः । ‘तस्मादि’ति । आव-श्यकत्वात् । एकेन पूर्वविचारेण पुरुषार्थसिद्धेः । द्वितीयेनोत्तरकाण्डविचारेण । एतन्मत उक्तप्रकारेण

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

निवृत्तानामपि चित्तशुद्ध्यर्थं यागकरणस्याऽऽवश्यकत्वात् यागकरणस्य योगादिज्ञानाऽधीनत्वाद्यागादि-ज्ञानस्य मीमांसाधीनत्वान्मीमांसाया आवश्यकत्वादपि लक्षणावत्तदुपयोग इति पूर्वोक्तान्वयः । तथा च यागस्य आश्रमभेदेन प्रकारभेदात्सर्वैरेवं यागः कर्तव्य इति शास्त्रार्थात्सर्वेषां कर्ममीमांसाया अपेक्षेति मीमांसाया आवश्यकत्वम् । ‘तत्राऽऽद्यस्ये’ति । आद्यस्य ब्रह्मचारिणो वाचिको यागः स्वाध्याया-ध्ययनात्मकः । ‘द्वितीयतृतीययोः’ कायिक इति । गृहस्थवानप्रस्थयोः कायिको याग इत्यर्थः ।

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

यति-‘निवृत्ताना’मित्यादिना । निवृत्तानां निष्कामानां मुमुक्षूणामित्यर्थः । ‘यागादी’त्यादि । तथा च यागादिज्ञानार्थं पूर्वमीमांसायाः आवश्यकत्वमित्यर्थः । ननु निवृत्तानां ब्रह्मचारिपरमहंसादीनां यज्ञसामग्र्या असम्भवेन करणासम्भवान्न पूर्वमीमांसावश्यकतेत्यत आह-‘पर’मित्यादि । आद्यस्य ब्रह्मचारिणः । वाचिकः ब्रह्मयज्ञः । द्वितीयतृतीययोः गृहिवानप्रस्थयोः । कायिकः अग्निहोत्रा-दिरूपः । चतुर्थस्य प्रव्रजिनः । मानसिकः मानसिकमूर्तिपूजनादिरूपः । तस्मात् ‘स्यादेतत् अथात’ इत्यारभ्य एतावत्पर्यन्तनिरूपणात् । एकेनैव धर्मविचारेणैव । चरितार्थत्वात् मोक्षाप्ति-पर्यन्तफलस्य सम्भावात् । द्वितीयेन ब्रह्मविचारेण । इति प्राप्ते पूर्वमीमांसयोत्तरमीमांसायाः गतार्थ-त्वरूपे पूर्वपक्षे प्राप्ते ।

उच्यते । उपासनाया धर्मत्वेऽपि न ब्रह्मणो धर्मत्वम् । ज्ञानरूपत्वात् । धर्मस्य च क्रियारू-

गोस्वामिश्रीमन्मुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

वानप्रस्थयोः । चतुर्थस्य यतेः । आश्रमिणामिति प्रकारभेद इति पूर्वैर्गैवान्वयः । उपसंहरति 'तस्मादि'ति । स्यादेतदित्यारभ्याऽऽश्रमिणामित्यन्तग्रन्थोक्तात्कारणकलापादेकेनैव धर्मविचारेण ब्रह्मविचारस्याऽपि चरितार्थत्वात्पार्थक्येन ब्रह्मविचारेण किं फलं भविष्यति न किमपीत्येवं प्राप्ते । अत्र सिद्धान्ती समाधत्ते—'उच्यत' इति । यदुक्त 'आत्मेत्येवोपासीते'त्यादि नोदनावाक्यानां श्रवणाद्ब्रह्मज्ञानस्य धर्मत्वेन, तज्जिज्ञासयैव गतार्थत्वान्न पार्थक्येन जिज्ञासा कर्तव्येति तत्रोत्तरमाह—'उपासनाया' इति । यथा 'ज्योतिष्टोमेन यजेते'त्यादौ ज्योतिष्टोमादेर्देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकभावनारूपत्वेन धर्मत्वं, न तथा 'आत्मेत्येवोपासीते'त्यादौ क्रियामात्रमस्ति । उपासनाया मानसक्रियारूपत्वेन धर्मत्वेऽपि तद्विषयीभूतस्य ब्रह्मणोऽक्रियात्वान्न धर्मत्वम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तमि'त्यादौ ब्रह्मणश्चिद्रूपत्वोक्तेः । धर्मस्य तु 'चोदनालक्षणोर्थो धर्म' इत्यत्र क्रियारूपत्वोक्तेश्च । यदुक्त-

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

'तस्मादि'ति । त्रैवर्णिकाधिकारपक्षस्वीकारात् । समाधानमाहुः—'उच्यत' इति । आत्मेत्येवोपासीतेति विधिवाक्यमुपासनाविधायकम् । तस्यास्तु ब्रह्मज्ञानसाधनत्वान्न मुख्यत्वमित्याशयेनाऽऽह—'उपासने'ति । तथा च सर्वोपनिषद्वाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्यान्मुख्यत्वेन ब्रह्मप्रतिपादकत्वमेव, न तु धर्मप्रतिपादकत्वमिति भावः । 'ज्ञानरूपत्वादि'ति । ब्रह्मण इत्यनुषज्यते । अर्थवादवाक्यानां ब्रह्म-
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

चित्तशुद्धौ षडङ्गाध्येतुः स्वत एव ज्ञानोदयादिति रहस्यम् । समादधते—'उच्यत' इत्यादिना । यदुक्तं धर्मलक्षणाक्रान्तत्वाज्ज्ञानस्यापि धर्मत्वं, धर्मविचारश्च पूर्वविचोष्णैव सिद्ध इत्यनुपयुक्तत्वाद्ब्रह्ममीमांसावैयर्थ्यं, तत्र स्याद्वैयर्थ्यं यदि तथात्वेन । तद्रूपोपासनैव ब्रह्ममीमांसाविषयः स्यात् । तदेव तु न । किन्तु ब्रह्मविषयेयम् । तच्च ज्ञानरूपम् । धर्मश्च क्रियारूपः । अर्थत्वे सति चोदनालक्षणत्वात् । नचेदं ब्रह्म तथा । तस्मान्नेयं तथेति । तदेतदुक्तं 'मुपासनाया' इत्यादिना । यच्चोक्त 'मारोपे'त्यादिना सृष्ट्यादिवाक्यानामुपासनाविषयस्तावक्तयाऽर्थवादत्वेनोपासनाविधावेवाऽन्वयः, इति तन्निराकुर्वन्ति—

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

'चतुर्थस्ये'ति । यतेर्मानसिको याग इत्यर्थः । 'इत्याश्रमिणामि'ति । इति एवंप्रकारेणाऽऽश्रमिणां प्रकारभेद इति पूर्वैर्गैवान्वयः । 'उपासनाया धर्मत्वेऽपि'त्यादि । अयमर्थः । उपासनाया यद्यपि मानसिकक्रियारूपत्वेन धर्मत्वं तथापि नोपासनाप्रतिपादकत्वमुत्तरकाण्डस्य किन्तु ब्रह्मणः । ब्रह्म तु न क्रियारूपम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति श्रुतेश्चिद्रूपत्वात् अतो न धर्मत्वं ब्रह्मणः । तथाच ब्रह्मजिज्ञासाया न धर्मजिज्ञासया गतार्थत्वम् ।

ननु सृष्ट्यादिवाक्यानामर्थवादतैव वाच्या विधिमन्त्रादिरूपत्वाऽभावात् । ततश्च ब्रह्मस्ताव-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

उच्यते सिद्धान्तिभिः समाधानमुच्यते इत्यर्थः । धर्मत्वेऽपि मानसक्रियारूपतया धर्मत्वेपीत्यर्थः । न धर्मत्वं ज्योतिष्टोमादेरिव क्रियारूपत्वाभावेन न धर्मत्वमित्यर्थः । ज्ञानरूपत्वात् 'सत्यं ज्ञान'मित्यादिना ज्ञानरूपत्वोक्त्या कृतसाध्यत्वादित्यर्थः । सृष्टिवाक्यानां उपासनाविधिशेषतया

पत्वात् । न चार्थवादानां धर्म इव ब्रह्मण्युपयोगः कर्तुं शक्यः । उत्पत्तिप्रकारफलभेदानाम-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

मारोपापवादविषयधर्मप्रतिपादकत्वेन विधेयोपासनाविषयस्तावक्त्वात्सृष्ट्यादिवाक्यानामर्थवादत्वं, तन्निराकुर्वन्ति—‘न चार्थवादानामि’ति । यथा ‘वायुर्वै क्षेपिष्ठे’त्याद्यर्थवादानां ‘वायव्यं श्वेतमालभेते’त्यादिविषये धर्म उपयोगस्तथा न सृष्ट्यादिवाक्यानां ‘मात्मेत्येवोपासीते’त्यादि-
षूपयोगः सम्भवति । कथं तदसम्भव इत्याशङ्क्य तत्र हेतुमाहुः—‘उत्पत्ती’ति । अर्थवादा ह्युत्पत्त्य-
धिकारप्रयोगविनियोगभेदेन चतूरूपाणां विधीनां यथासम्भवमुपकारिणो भवन्ति । उत्पत्तिविधिर्ह्य-
ज्ञातकर्मस्वरूपबोधनपरः । यथाऽग्निहोत्रं जुहुयादिति । अधिकारः फलसम्बन्धबोधनम् । यथा

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

ण्युपयोगं खण्डयन्ति—‘नचे’ति । न हीत्यर्थः । ‘उत्पत्ती’ति । कर्मणि विद्यमानानामुत्पत्त्यादि-
त्रयाणां ब्रह्मण्यभावादर्थवादवाक्यं तत्र न प्रवर्तत इत्यर्थः ।

ननु कथमुत्पत्त्यादित्रयेऽर्थवादानां प्रवृत्तिरिति चेत् । इत्थम् । तथाहि—उत्पत्तावर्थवाद-
वाक्यं यथा—असावादित्यो न व्यरोचत तं देवाः प्रायश्चित्तमैच्छन्नित्यादि । प्रकारे
यथा—अयं वै सोमेनेजानादित्यादि । फले यथा—वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादि । ननु ब्रह्म-
ण्युत्पत्त्यादित्रयाणामभावः किमर्थं स्वीकर्तव्य इति चेत् । न । नित्यत्वात्सर्वदैकरसत्वात्फलरूपत्वा-
च्चेति भावः ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

‘न चार्थवादानामि’ति । तत्र हेतुः—‘उत्पत्ती’ति । अत्र द्वन्द्वान्त इति न्यायेन भेदशब्द-
स्योत्पत्त्यादित्रिष्वप्यन्वयः । तथाच यत्रोत्पत्त्यादिभेदास्तत्रैवाऽर्थवादानामुपयोगः । ब्रह्मणि तु तदभावान्न
तदुपयोग इत्यर्थः । उत्पत्तिभेदस्तावत्-सोमेन यजेत । अग्निहोत्रं जुहुयात् । दर्शपूर्णमासाभ्यां यजे-
तेत्यादिः । प्रकार इतिकर्तव्यता । तद्भेदो ‘यथा पर्यग्निकृतं पत्नीवन्तमुत्सृजति’, समिधो यजती-
त्यादिः । फलभेदो यथा—आज्येन आयुःकामस्य । खादिरं वीर्यकामस्य । दध्नेन्द्रियकामस्येत्यादिः ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

कत्वात्तेषां न स्वार्थे प्रामाण्यमतस्तद्विचाररूपायाः ब्रह्मजिज्ञासायाः कुत्रोपयोग इत्याशङ्क्य समादधते—
‘न चार्थवादानां धर्म इवे’त्यादिना । सृष्ट्याद्यर्थवादा यदि ब्रह्मण्युपयुज्येरस्तदा पूर्वकाण्डीयाऽर्थ-
वादविचारेणैव गतार्थत्वं स्यात् । इह तु न तदीयार्थवादानामुपयोगो ब्रह्मणि सम्भवतीत्यर्थः । कथं
नोपयोग इत्याकाङ्क्षायां उपयोगत्रयं निवारयन्ति—‘उत्पत्तिप्रकारफलभेदानामभावादि’ति ।

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

प्रामाण्यमिति बाधुक्तं तदूषयितुमाहुः । ‘नचे’त्यादि । ब्रह्मण्यर्थवादानामुपयोगाभावमुपपादयन्ति ।
उत्पत्तीत्यादि । तथाचोत्पत्तिविधौ प्रकारबोधकविधौ फलबोधकविधौ वाऽर्थवादानामुपयोगः ब्रह्मोपा-
सनाविधिस्तु नैतेषां एकतर इति न तत्रार्थवादानामुपयोग इति भावः । तत्रोत्पत्तिविधिः ‘सोमेन यजेते’-
त्यादिरूपः । प्रकारभेदः ‘समिधो यजती’त्यादिरूपः । फलभेदः ‘खादिरो यूषो भवति खादिरं वीर्यका-
मस्ये’त्यादिरूपः । तत्र ‘एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्ठोम’ इत्युत्पत्तावर्थवादः ।
‘वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते’ इति प्रकारभेदेऽर्थवादः । ‘यदाङ्गे चक्षुरेव

भावात् । प्रकृते तु माहात्म्यज्ञानार्थं तदुपयोगः । अस्य च ज्ञानोपयोगो यथा तथा वक्ष्यते

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

‘स्वर्गकाम’ इति प्रयोगानुष्ठापनम् । यथा ‘वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्’ ‘व्रीहीन्प्रोक्षति’ ‘व्रीहीनवहन्ती’त्यादीनि । विनियोगः क्रियायाः फलशेषत्वज्ञापनम् । यथा ‘सोमेन यजेते’त्यादि । यद्यपि सर्वेऽपि भेदाः सर्वत्र सन्ति तथापि ‘मुख्ये कार्यसंप्रत्यय’ इति न्यायेन यस्यैव मुख्यत्वं तस्यैव व्यपदेश इति । तथा चात्राऽऽत्मेत्येवोपासीतेत्याद्युपासनाविधिपरत्वं वेदान्तानामभ्युपगच्छता नित्यशुद्धबुद्धत्वादिरूपब्रह्मता जीवस्योपासनाविषयस्य विधेः फलं कल्प्यं, तच्च न सम्भवति । नित्यत्वेनाऽकार्यत्वात्तस्याः । नाप्यनाद्यविद्यापिधानाऽपनयः । तस्य स्वविरोधिविद्योदयादेव भावात् । नापि विद्योदयः । तस्यापि श्रवणमननपूर्वकोपासनजनितसंस्कारसचिवादेव चेतसः

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

ननु यतो वा इमानि भूतानीत्यादिवाक्यानां कुत्रोपयोग इत्यत आह—‘प्रकृत’ इति । तस्य माहात्म्यज्ञानस्य । चतुर्थे चतुर्थाध्याये ‘आदित्यादिमतय’ इत्यस्मिन्सूत्रे । तस्य भक्तिद्वारा

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

एष वाच प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्टोम इत्याद्युत्पत्तार्थवादः । वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्त इति प्रकारे । यदाङ्गे चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्के इति फले । तथाच कर्मण्युत्पत्त्यादित्रयस्याऽपि सत्त्वात्तत्रैवार्थवादा उपयुज्येरन् । ब्रह्मणि तूत्पत्त्यादीनामभावान्न त उपयुज्यन्त इत्यर्थः ।

अथवा यदुक्तं ‘मारोपे’त्यादिना सृष्ट्यादिवाक्यानामर्थवादत्वं, तन्निराक्रियते—‘न चार्थे’-त्यादिना । यथा वायुर्वै क्षेपिष्टेत्यार्थवादानां, वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादिविध्युपयोगस्तथा न सृष्ट्यादिवाक्यानामात्मेत्येवोपासीतेत्यादिविधिपूषयोगसम्भवः । तत्रोपपत्तिं ब्रुवते—‘उत्पत्ती’त्यादि । अर्थवादा ह्युत्पत्त्यधिकारविनियोगप्रयोगभेदेन चतूरूपाणामपि विधीनां यथासम्भवमुपकारिणो भवन्ति । तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः । यथाग्निहोत्रं जुहोति सोमेन यजतेत्यादिः । फलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधिः । स्वाम्यश्च कर्मजन्यफलभोक्तृत्वम् । स

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

अयमर्थः । अर्थवादानां त्रेधोपयोगः कर्मणि । असावादित्यो न व्यरोचतेत्यादीनां सौर्याद्युत्पत्तौ । यथाचाऽयं वै सोमेनाजानादित्यत्राष्टाक्षरा गायत्रीत्यस्याग्नेयपुरोडाशीयेऽष्टकपालत्वरूपे प्रकारे । यथाच वायुर्वै क्षेपिष्टेत्यादीनां भूत्यादिरूपे फल उपयोगः । ब्रह्मणि तु तथा नोपयोगः । नित्यत्वेनोत्पत्तेरभावात् । सदैकरसत्वेन प्रकारविशेषस्याऽभावात् । स्वयं फलरूपत्वेन फलाऽभावाच्च । ब्रह्मणि सृष्ट्याद्यर्थवादानां माहात्म्यज्ञानार्थमुपयोगः । माहात्म्यं च सदेव ज्ञातं फलाय, नत्वारोपितम् । एवं सति ब्रह्मणि जागरूकस्य जगज्जन्मादिकारणस्य निरूपकाणां सृष्ट्याद्यर्थवादानां प्रामाण्यमक्षुण्णमेवेति

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

भ्रातृव्यस्य वृङ्के’ इति फलेऽर्थवादः । इत्थं चात्मेत्येवोपासीतेत्यादिविधौ नोक्तार्थवादोपयोग इति फलितम् । ननु तर्हि सृष्ट्यादिप्रतिपादकानामुपयोगाभावाद्वैयर्थ्यमित्यत आहुः । ‘प्रकृते’त्यादि । प्रकृते

चतुर्थे । उपासनादर्शनादिपदानां मनोव्यापारत्वमेव । विचारस्याऽपि यथा ज्ञानोपयोगित्वं

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

सम्भवात् । तस्माद्वेदान्तार्थोपासनायां जीवब्रह्मभावफलकत्वाभावान्नोपासीतेत्यादिभिर्विधिसरूपैस्तत्कामस्तत्कार्यमवबोद्धुमर्हति । न च ब्रह्मभूयादन्यत्किञ्चिदार्थवादिकमुपासनायाः फलं भवितुमर्हति येन तत्काम उपासनायामधिक्रियेत । तस्माद्ब्रह्मभूयस्याऽविद्यापिधानाऽपनयमात्रेणाऽऽविर्भावात्तस्य च वेदान्तार्थविज्ञानादवगतिपर्यन्तादेव सम्भवात्तस्मात्मेत्येवोपासीतेत्यादयो विधयोऽपि तु तत्स्वरूपा एव । तथा चोत्पत्तिरूपत्तिविधिः, प्रकारः, प्रयोगविधिः, फलमधिकारविधिस्त एव ये भेदास्तेषां सर्वेषामेवोपासीतेत्यादावभावान्नार्थवादानामिव सृष्ट्यादिवाक्यानामुपयोगः सम्भवतीत्यर्थः ।

नन्वेवं सति सृष्ट्यादिवाक्यानां कुत्रोपयोगः । स्वरूपप्रतिपत्तेः 'सत्यं ज्ञानमि'त्यादिभिः सम्भवादित्यत आह—'प्रकृते त्वि'ति । अन्यत्र पूर्वकाण्डेऽर्थवादानां प्रवर्तनापरत्वेऽपि प्रकृते ब्रह्मकाण्डे सृष्ट्यादिवाक्यानां माहात्म्यज्ञान उपयोग इति न तेषां वैयर्थ्यमिति । ननु स्वरूपप्रतिपत्तौ माहात्म्यज्ञानं कथमुपयुज्यते । लोके देवदत्तादिस्वरूपज्ञाने तदनुपयोगस्य दृष्टत्वादित्यत आह—'तस्य चे'ति । ननूत्पत्त्यधिकारप्रयोगभेदानामभावेऽपि विनियोगभेद एव कस्मान्न भवतीत्यत आह—'चतुर्थे' इति ।

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

भगवत्प्राप्तिरूपसाक्षात्कारे उपयोग इति वक्ष्यते । ननूपासनारूपधर्मस्य कथं क्रियारूपत्वमत आह—'उपासने'ति । आत्मेत्येवोपासीत, आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिविधीनामित्यर्थः ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

च यजेत स्वर्गकाम इत्येवंरूपः । अङ्गसम्बन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः स च दध्ना जुहोतीत्यादिरूपः प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः । स हि साङ्गप्रधानमनुष्ठापयन् विलम्बे प्रमाणाऽभावादविलम्बापरपर्यायं प्रयोगं प्राशुभावं विधत्ते । स च पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेतेति । अयमेव प्रधानविधिः । इतरे तु त्रय एतच्छेषभूताः । तथाचोत्पत्तिरूपत्तिविधिः । प्रकारः प्रयोगविधिः । फलं फलविधिः । तत्र द्रव्यदेवताभावान्नोत्पत्तिविधित्वम् । देशकालाद्यभावान्न प्रयोगविधिः । फलत्वाऽभावान्न फलविधिः । न च जीवस्य ब्रह्मभावरूपमेवोपासनाफलमिति शङ्काम् ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

न पूर्वमीमांसया गतार्थत्वम् । माहात्म्यज्ञानस्योपयोगमाहुः—'तस्य चे'ति । तस्य माहात्म्यज्ञानस्य ज्ञानोपयोगः । साक्षात्कारात्मकाऽपरोक्षानुभवात्मकज्ञान उपयोगः । स चतुर्थे फलाध्याये वक्ष्यते । सिद्धमाहुः—'उपासनादर्शनादिपदानामि'त्यादि । यदुक्तं उपासीत द्रष्टव्य इत्यादिविधिभिर्ज्ञा-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

उत्तरकाण्डे । तदुपयोगः सृष्ट्यादिवाक्यानामुपयोगः । तस्य माहात्म्यज्ञानस्य । ज्ञानोपयोगः तरतमतया भजनीयताज्ञाने । वक्ष्यते अग्रे वक्ष्यत इत्यर्थः । 'चतुर्थे'त्यादि । तथा च पूर्वोक्त उत्पत्त्यधिकारप्रयोगे विधित्रयस्यासम्भवेऽपि विनियोगविधिबोधितधर्मस्योत्तरकाण्डेऽपि सम्भवाद्वर्गविचारेणैव गतार्थत्वान्नोपयोग उत्तरमीमांसाया इत्याशङ्क्य समादधु 'चतुर्थे' इत्यादिना । चतुर्थे सम्भवत्यपि चतुर्थे विनियोगविधावित्यर्थः । 'उपासने'त्यादि । 'आत्मेत्येवोपासीत' 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्याद्युपास-

गोस्वामिश्रीमन्मुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

नाचतुर्थे विनियोगविधौ सम्भवं 'त्युपासीत द्रष्टव्य' इत्यादिपदानां मनोव्यापारपरत्वमेव कल्पनीयमिति नाऽत्रानुपपत्तिः काचिदिति भावः । ननु सृष्ट्यादिवाक्यानां माहात्म्यप्रतिपादनमुखेन ज्ञानोपयोगित्वेऽपि विचारस्य कथं तदुपयोगित्वमित्यत आह—**विचारस्यापीति** । एवं ब्रह्मविचारस्य धर्मविचारेणैव गतार्थत्वेनाऽकर्तव्यत्वाऽऽशङ्का निरस्ता । इदानीं सर्वोऽपि वेदराशिर्धर्म उपयुक्त इति

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

मनोव्यापारत्वमेव मानसिकक्रियाबोधकत्वमेव । तथा चैतादृशव्यापारविषयत्वात् ब्रह्मणो मुख्यत्वेन प्रतिपादनम् । कचिन्माहात्म्यप्रतिपादकानां च सर्वेषां वाक्यानां ब्रह्मण्येव तात्पर्यमिति मुख्यतया ब्रह्मप्रतिपादकत्वमेव धर्मप्रतिपादकत्वम् । एवं चैतादृशवाक्यविचारेण कृत्वा मनोव्यापारस्तेन च ब्रह्मसाक्षात्कारोऽग्रे च भगवत्प्राप्तिरित्येवंरीत्योत्तरमीमांसाया अत्यावश्यकत्वमिति न पूर्वया गतार्थत्वमित्या-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

तस्य सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चनेति, तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिवाक्येभ्य एव सिद्धेः । तस्मान्नोपासीतेत्यादयो विधयः । अपि तु विधिसरूपाण्येवेमानि वाक्यानीति ज्ञेयम् । एतेन श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादीन्यपि वाक्यानि व्याख्यातानि । नन्वेवं सति सृष्ट्यादिवाक्यानां कुत्रोपयोगः । स्वरूपप्रतिपत्तेः सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादिवाक्यैरेव सिद्धेरित्यत आहुः—**'प्रकृते-त्वि'**ति । ब्रह्मकाण्डे सृष्ट्यादिवाक्यानां माहात्म्यज्ञानाद्योपयोगः । **'तस्य चे'**ति । तस्य माहात्म्यज्ञानस्य । ज्ञानं साक्षात्कारः । यथा येन प्रकारेण तथा स प्रकारः । **चतुर्थे आदित्यादिमतय** इति सूत्रे । **'उपासने'**ति । **'व्यापारत्वमेवे'**ति । व्यापारार्थत्वमित्यर्थः । तेन तेषां मनोव्यापारत्वेन सविषयतया विषयाऽधीनत्वान्न तद्विषयस्य ब्रह्मणो गौणत्वप्रसक्तिरिति सिद्धम् । अन्यथोपासीतेत्यादिवाक्यानां विधित्वे तच्छेषभूतार्थवादनिरूप्यमाणस्य ब्रह्मणोऽपि तच्छेषत्वं प्रसज्येत । अतोऽपि न ब्रह्ममीमांसाया गौणत्वम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, तस्माद्वा एतस्मादात्मन इत्यादिवाक्यैः स्वरूपमाहात्म्यज्ञानयोः सम्भवादित्यत आहुः—**'विचारस्यापी'**ति । **'वक्ष्यत'** इति । तृतीयाध्यायस्य द्वितीये पादे उभयव्यपदेशाद्यधिकरणे । ननु यथा पूर्वमीमांसायाः प्रवृत्तिपराणां चि-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

नस्य विधेयत्वेन धर्मत्वात्पूर्वमीमांसया गतार्थत्वम् । तन्न । उपासनादर्शनादिपदानामुपासीत द्रष्टव्य इत्यादीनां मनोव्यापारत्वमेव वाच्यमिति शेषः । तथाच तादृगमनोव्यापारस्य धर्मत्वोपनतज्ञानस्य धर्मत्वं न ब्रह्मणो धर्मत्वम् । अतो ब्रह्ममीमांसा पृथगेव करणीयेति न पूर्वया गतार्थत्वमुत्तरस्या इत्यर्थः । अतःपरं केवलं कर्मण्येव निरतस्यापि ब्रह्मज्ञानाऽऽवश्यकत्वात् ब्रह्मज्ञानस्य तु ब्रह्ममीमांसाधीनत्वेनोत्तर-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

दर्शनादिपदानामित्यर्थः । मनोव्यापारत्वमेव मनोव्यापारबोधकत्वमेव । एवकारेण करणीभूतक्रियारूपधर्मबोधकत्वव्यवच्छेदः । इत्थं च न पूर्वयोत्तरस्यागतार्थत्वशङ्कापीति भावः । ननु सृष्ट्यादिवाक्यानां सार्थक्यस्योपपादनेऽपि व्यासविचारस्य कथं ज्ञानोपयोग इत्यत आहुः । **'विचारस्ये'**त्यादि । यथा

तथा वक्ष्यते । किञ्च औपनिषदज्ञानस्याऽपि कर्मोपयोगित्वम् ‘यदेव विद्यया करोति श्रद्ध-
योपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवती’ति । अत एव ब्रह्मविदामेव जनकादीनां कर्मणि
सर्वदेवसान्निध्यम् । अन्यथाऽऽभासत्वमेव । नच ब्रह्मरूपाऽऽत्मविज्ञाने देहाद्यध्यासा-

गोस्वामिश्रीसुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

धर्मस्यैव मुख्यत्वेन तद्विरुद्धब्रह्मप्रतिपत्तिफलकतद्विचारस्यात्रानुपयुक्तत्वादकर्तव्यमित्याशङ्कां निराकु-
र्वन्ति—‘किञ्चे’ति । औपनिषदस्यौपनिषत्प्रतिपादितस्याऽऽत्मनो ज्ञानस्यापि ‘यदेव विद्यया
करोती’त्यादिश्रुतिभिस्तत्पूर्वकस्य कर्मणो वीर्यवत्तरत्वस्य निरूप्यमाणत्वात्कर्मोपयोगित्वम् । वस्तु-
तस्तु तज्ज्ञानस्य कर्मोपयोगित्वाभावेऽपि नास्माकं क्षतिः । सर्वतोधिकब्रह्मप्राप्तिफलकत्वस्य ‘ब्रह्म-
विदामोती’त्यादिभिर्निरूप्यमाणत्वात् । ‘अधिकं तत्रानुप्रविष्टं न तु तद्धानि’रिति न्यायेन
धर्मोपयोगोपन्यास इति ज्ञेयम् । तत्पूर्वकस्यैव कर्मणो वीर्यवत्तरत्वे ज्ञापकमाहुः—‘अत एवे’ति ।
यतो विद्यादिपूर्वकस्य कर्मणो वीर्यवत्तरत्वमत एव जनकादीनां कर्मणि यावन्तो देवास्तेत्राऽधिकृता-
स्तेषां सान्निध्यं श्रूयते । कर्मणो वीर्यवत्तरत्वेन देवतासन्निधापने सामर्थ्यात् । तदभावेऽस्मर्दादिकृतानां
कर्मणामाभासत्वमेव ।

नन्वेवं ब्रह्मस्वरूपात्मविज्ञानस्य कर्मकरणात्पूर्वमपेक्षितत्वे देहाद्यध्यासमारोपितकर्तृत्वाभिमानेन
हि कर्मकृतेः सर्वत्र दृष्टत्वान्नतु देहादेर्निरध्यस्तत्वात्कथं तत्सम्भव इत्याशङ्क्य परिहरन्ति—‘नचे’ति ।

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

खण्डलार्थः । इदं च सर्वं साधनप्रकरणे तृतीयाध्याये द्वितीये पाद उभयव्यपदेशाधिकरणे विस्तरेण
वक्ष्यन्ति श्रीमदाचार्यचरणाः । इदानीमुत्तरमीमांसयैव पूर्वमीमांसायाश्चारितार्थमन्यथा नेति विपरीतं
दूषणमुद्भावयन्ति—‘किञ्चे’ति । अन्यथा औपनिषदज्ञानाभावे । आभासत्वमेव कर्माभासत्वमेव ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

तशुद्ध्यर्थतया निवृत्तिपराणां चोपयोगस्तथा नोत्तरमीमांसाया अतः पूर्वयैव फलसिद्धौ किमेतयेत्यत
आहुः—‘किञ्चे’त्यादि । औपनिषदस्योपनिषत्प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो ज्ञानमपि, पूर्वकाण्डप्रतिपाद्यं कर्म
ज्ञानं समुच्चिनोति । तत्र हेतुः ‘यदेवे’ति । विद्याशब्देनाऽत्र ब्रह्मसाक्षात्कारः । उपनिषच्छब्देन च
शाब्दं ज्ञानम् । तथाच यदेव वैदिकं कर्ममात्रं ब्रह्मज्ञानपूर्वकं करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति फलो-
त्पादनसमर्थम् । फलं च भगवदानन्दरूपम् । षोढाविहितस्याऽभिव्यक्तत्वात् । एतादृशाधिकारस्य

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

मीमांसायाः सर्वथा कर्तव्यतामाहुः—‘किञ्च औपनिषदज्ञानस्यापी’त्यारभ्य ‘ब्रह्म जिज्ञास्य-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

मोहकशास्त्रसम्पादितविरुद्धबुद्धिनिराकरणप्रकारेण । वक्ष्यन्ते जन्माद्यधिकरणमारभ्य सर्वत्र वक्ष्यते
इत्यर्थः । अत्र ब्रह्मसाक्षात्कारोपयोग्युपासनाद्यर्थमेव ब्रह्मविचारकरणमिति न किन्तु ब्रह्मसाक्षात्कारो-
पयोगिकर्मसाफलयायापि ब्रह्मविचारकरणमावश्यकमिति न पूर्वयोत्तरस्या गतार्थत्वानुपयोगावित्याहुः ।
‘किञ्चौपनिषदि’त्यादि । औपनिषदज्ञानस्य व्यासविचारनिष्पन्नस्येत्यर्थः । कर्मोपयोगित्वं
कर्मणा फलसम्पादनेऽसाधारणसहकारिकारणत्वम् । विद्यया करणीभूतब्रह्मज्ञानेन । श्रद्धया फलावश्यं-

भावेन कर्तृत्वाऽभावात्कर्माऽनधिकार इति वाच्यम् । निरध्यस्तैरेव देहादिभिः कर्मकरण-
सम्भवात् । अत एव जीवन्मुक्तानां सर्वे व्यापाराः । तथा च स्मृतिः—

नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् श्रन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् ॥

गोस्वामिश्रीसुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तत्र हेतुमाह—‘निरध्यस्तैरेवे’ति । देहाद्यध्यासाभावेन फलानुसन्धानराहित्यमात्रं जायते न तु कर्मकृत्यभावः । अत्र ज्ञापकमाहुः—‘अत एवे’ति । कर्मणो वैदिकस्य का वार्ता । अन्ये लौकिका अपि सर्वे व्यापारास्तत्र दृश्यन्ते । नहि तेषां फलाऽनुसन्धानपूर्वकं तत्कृतिः सम्भवति । तथा सत्य-
स्मदादिसादृश्ये जीवन्मुक्तत्वहानिप्रसङ्गः । तस्माद्व्यापारसत्वेऽपि तदनुसन्धानराहित्यं तेषु वर्तत इति न लौकिकैस्तैस्तेषां लौकिकत्वम् । तथा च यत्र लौकिकव्यापाराणामपि सम्भवस्तत्राऽलौकि-
कानां वैदिकानां सम्भवे किं वक्तव्यमिति भावः । लौकिकव्यापारसत्वे स्मृतिं प्रमाणयन्ति—‘तथा च स्मृति’रिति । जीवन्मुक्तानां वैदिककर्मकृतेरावश्यकत्वं दर्शयन्ति—‘अत’ इति । यतो

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

कर्म इव आभासते स कर्माभासस्तस्य भावस्तत्त्वम् । अनुमित्यजनकहेत्वाभासवदित्यर्थः । अन्यत्सुगमम् ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

दुर्लभत्वेन काचित्कत्वादाह—‘श्रद्धये’ति । वाशब्दोऽनादरे । एवञ्च केवलश्रद्धापूर्वकं कृतं कर्म स्वर्गलोकाप्राप्तिक्रमम् । श्रद्धोपनिषद्भ्यां सहितं कर्माऽऽत्मसुखं जनयति । एतद्वयमपि गौणम् । पूर्वोक्तं मुख्यम् । एतन्नितयाऽन्यतरस्याऽपि सत्त्व एव यथाधिकारं फलम् । अन्यथा तु कर्माऽऽभास-
त्वान्न ततः फलमित्यर्थः । तत्र निदर्शनमाहुः—‘अत एवे’ति । यतो विद्यापूर्वककर्मकरणेन कर्मणो वीर्यवत्तरत्वम् । अतस्तत्कर्मणि सर्वदेवसान्निध्यम् । ‘अन्यथे’ति । उक्तप्रकारेण सर्वदेवसां-
निध्याऽभावे । ब्रह्मविदोऽनधिकारित्वमाशङ्क्य दूषयन्ति—‘नचे’ति । तत्र हेतुः—‘निरध्यस्तैरिति । अत्र ब्रह्मविद इत्यादि । तत्र निदर्शनमाहुः—‘अत एवे’ति । ‘सर्वे’ इति । लौकिकाऽलौकिकाः । तत्सत्त्वे प्रमाणमाहुः—‘तथा चे’त्यादिना । अत्र पश्यन्नित्यारभ्य धारयन्नित्यन्तेन लौकिका उक्ताः ।

श्रीलाल्लभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

मेवे’त्यन्तेन । एवं गतार्थत्वं परिहृत्य, कर्मण्युपयोगं च, न ब्रह्मजिज्ञासं किन्तु पूर्वकाण्डोक्तेऽपि कर्मणि मुख्यफलाप्तयेऽवश्यं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति नास्या मीमांसाया गतार्थत्वं, न वाऽनुपयोग इत्यर्थः ।

भगवदीयश्रीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

भावनिश्रयेण । उपनिषदा प्रत्येकोपनिषदर्थज्ञानेन । वीर्यवत्तरं फलायोगरहितम् । अत एव पूर्वो-
क्तकारणकलापवता कृतकर्मणां वीर्यवत्तरत्वनियमादेव । सर्वदेवेति वक्ष्यमाणद्रव्यभागिदेवसान्निध्यमि-
त्यर्थः । अन्यथा कर्मण्युक्तदेवसान्निध्याभावे । आभासत्वं प्रतिष्ठादिलौकिकफलसमर्पकत्वम् । एवका-
रेण मुख्यफलव्यवच्छेदः । कर्मानधिकारः ब्रह्मविद्यावतः कर्मण्यनधिकारः । निरध्यस्तैः अविद्या-
पर्वाविषयीभूतैः । तादृशानां कर्मकरणसम्भवे सम्मतिमाहुः । ‘अत एवे’त्यादि । व्यापाराः श्रूयन्ते

प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्मिषन्निमिषन्नपि ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥
 ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
 लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ इति ।

अतो ब्रह्मविदामेव कृतं कर्म शुभफलं भवति । अतो धर्मविचारकाणामपि ब्रह्म जिज्ञास्यमेव । तस्मान्न गतार्थत्वानुपयोगौ ।

ननु फलप्रेप्सुरधिकारी । फलञ्च विचारस्य शाब्दं ज्ञानम् । तस्य मननादिद्वारा अनु-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

विद्यापूर्वकस्यैव कर्मणो वीर्यवत्तरत्वं तत एव तेषामेव तच्छुभफलं शुभफलजनकं कममोक्षजनकं भवति । अत एवोक्तं श्रीभागवततत्त्वदीपे—‘ज्ञानिनस्तदभिव्यक्तौ कर्तुर्मोक्षः क्रमाद्भवे-
 दि’ति । तस्माद्धर्मानुष्ठानसिद्ध्यर्थं धर्मविचारस्येव ब्रह्मज्ञानपूर्वकतत्करणार्थं ब्रह्मजिज्ञासाया अपि सर्वथैव कर्तव्यत्वमित्याह—‘अत’ इति । फलितमाह—‘तस्मादि’ति । धर्मजिज्ञासाया गतार्थत्वमनुपयोगश्च ब्रह्मजिज्ञासाया न वक्तुं शक्याविति भावः । अधिकारी तु त्रैवर्णिक एवेति पूर्व-
 मुक्तं तदेव दृढीकर्तुं शङ्कते—‘नन्वि’ति ।

अथ शब्दस्याधिकारार्थत्वे को वाऽत्राधिकारी यमुद्दिश्येयं जिज्ञासाऽऽरभ्यत इति शङ्कायां त्रैव-
 र्णिक एवाधिकारीत्युक्तम् । तत्र पूर्वपक्षी शङ्कते—‘नन्वि’ति । नहि फलकामनाऽभावे कस्यापि

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

वैराग्याऽऽनन्तर्यवादी सिंहावलोकनन्यायेन पुनराशङ्कते—‘नन्वि’ति । ‘फलं चे’ति । अस्य चाऽऽ-
 केन्द्रिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ब्रह्मणीत्यारभ्य करोतीति वैदिकाः । अग्रे च लिप्यत इत्यनेन तत्फलाभावश्चोक्तः । तथा चाऽत्राऽभि-
 मानाऽभावेन फलाऽभावमात्रोक्तिर्न पुनः कर्मकृत्यभावः—‘अत’ इति । वीर्यवत्तरत्वादेव । शुभफलं
 कममुक्तिफलमित्यर्थः । उपसंहरन्ति—‘अत’ इति । कर्मफलसाधकत्वात् । फलितमाहुः—‘तस्मा-
 दि’ति । आवश्यकत्वादेव । यदुक्तं त्रैवर्णिक एवाऽधिकारीति, तत्र शङ्कते—‘नन्वि’ति । न हि प्रयो-

श्रीलालभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

नन्वथशब्दस्यानन्तर्यार्थे शमदमाद्यानन्तर्यकथनाच्छमादिवानधिकारी लभ्यते । अधिकारार्थत्वे को वा-
 धिकारी यमुद्दिश्य जिज्ञासाशास्त्रमारब्धमित्याकाङ्क्षायां त्रैवर्णिक एवाऽत्राऽधिकारीति पूर्वमुक्तं तत्र
 पूर्वपक्षी शङ्कते—‘ननु फलप्रेप्सुरि’त्यादिना । फलकामनाऽभावे प्रवृत्तेरसम्भवात्फलप्रेप्सुरधिकारी ।
 तथाच ब्रह्मजिज्ञासायाः शाब्दमेव ज्ञानं फलम् । शब्दशेषत्वात् । शब्दज्ञानस्य फलं मननादिद्वारा ह्य-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

इत्यर्थः । युक्तः पूर्वोक्तज्ञानशाली न तु युक्तस्य सर्वदा ज्ञानमित्येवंरूपः । तादृशयुक्तस्य शुक्वाम-
 देवादेस्तादृशकर्मकरणासम्भवमिति भावः । उपसंहरन्ति ‘तस्मादि’त्यादि । ‘गतार्थत्वे’त्यादि पूर्व-
 मीमांसायाः गतार्थत्वानुपयोगौ नेत्यर्थः ।

भवः । तस्य चाऽनर्थनिवृत्तिपूर्वकपरमानन्दावाप्तिः । तथा च विरक्तोऽनर्थजिहासुः परप्रेप्सुश्चाधिकारी कस्मान्न भवति ? । ‘शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात्परे यदि । श्रमस्तस्य फलं मन्ये ह्यधेनुमिष रक्षत’ इति भगवद्वचनात्केवलस्य निन्दाश्रवणादिति चेत् । न ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

कुत्रापि प्रवृत्तेः सम्भवोऽतः फलप्रेप्सुरधिकारी । तथा च ब्रह्मजिज्ञासायाः शाब्दमेव ज्ञानं फलम् । तस्य शब्दशेषत्वात्, तस्य मननादिद्वाराऽपरोक्षानुभवस्तस्य चानर्थरूपाऽविद्यातत्कार्यनिवृत्तिपूर्वकं परमानन्दस्य पुरुषोत्तमस्यावाप्तिः सायुज्यम् । तथा चानर्थजिहासुः परस्य पुरुषोत्तमस्य प्रेप्सुश्चाधिकारी कस्मान्न भवति । ननु शाब्दमेव ज्ञानं विचारकस्य फलमस्तु, किं पुरुषोत्तमप्राप्तिपर्यन्तं धावनेनेत्यत आह—‘शब्दे’ति । केवलस्य शाब्दज्ञानमात्रपर्यवसितस्य । तथा च फलप्रेप्सुरधिकारी न त्रैवर्णिकमात्रमिति स्थिते निषेधन्ति—‘ने’ति । कुत इत्याकाङ्क्षायां हेतुमाहुः—‘फलकामनाया’ इति । यस्तु वेदाधिकारी

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

नन्दावाप्तिरित्यनेनान्वयः । तथा च फलप्रेप्सोरधिकारित्वे च । एवं च साङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति विधिना सार्थवेदाध्ययनं विहितम् । तथा च वेदार्थज्ञानवान् त्रैवर्णिको विरक्तः सन्नेव फलप्रेप्सुर्भविष्यतीति वैराग्याऽऽनन्तर्यमावश्यकमिति भावः ।

ननु वेदार्थज्ञानस्य साक्षात् विचार एव फलं, न तु परप्राप्तिः । एवं च न तत्र वैराग्यापेक्षेत्यत आह—‘शब्दे’ति । भगवद्वचनात् भागवते निन्दार्थवादरूपभगवद्वचनादित्यर्थः । अत्र समाधानमाहुः—‘ने’ति । ‘अनुपयोगादि’ति । फलकामनावानधिकारी तदा वक्तव्यो यदा स्वर्गकामो

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

जनमनुद्दिश्येति न्यायात्रैवर्णिके फलप्रेप्सुत्वं विशेषणीयम् । ननु तावन्मात्रम् । अत्राधिकारिफलञ्च जिज्ञासापदसूचितसंशयनिवृत्तिद्वारा शाब्दं ब्रह्मज्ञानम् । ‘तस्ये’ति शाब्दज्ञानस्यानुभवः साक्षात्कारः । ‘तस्य चे’ति । साक्षात्कारस्य । सकार्याऽविद्याऽनर्थः । जीवभावप्रापकतिरोहिताऽऽ-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

परोक्षानुभवः । तस्याऽपरोक्षानुभवस्याऽपि विद्यारूपाऽनर्थनिवृत्तिपूर्वकं परमानन्दरूपपुरुषोत्तमप्राप्तिः फलम् । तथाचाऽनर्थनिवृत्तिकामः परप्रेप्सुरत्राऽधिकारीति पूर्वपक्षिण आशयः । तदाह—‘तथाच विरक्तोऽनर्थजिहासुः परप्रेप्सुश्चाधिकारी कस्मान्न भवती’ति । तत्रोत्तरमाहुः—‘फलकामनाया अनुपयोगादि’ति । ब्रह्मविदामोति परमिति श्रुतेः परप्रेप्सुरधिकारी स्यादिति यदुक्तं तनु तदा स्याद्यदि प्रतिज्ञासूत्रे ब्रह्मजिज्ञासापदात्प्राप्येत । तत्तु नैव । शब्दार्थस्याऽनन्यलभ्यत्वात् । अतस्त्रैवर्णिकोऽर्थजिज्ञासुरेव ब्रह्मजिज्ञासायामधिकारीत्यर्थः । परप्राप्तिरूपफलकामना तु ब्रह्मविदामोति परमित्तिवाक्यार्थज्ञानोत्तरभाविनीति न ब्रह्मजिज्ञासाधिकारकोटौ प्रविशतीत्याहुः—

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

वेदान्तविचारे त्रैवर्णिकोऽधिकारीति पूर्वं निर्णीते आनन्तर्यार्थकाथशब्दवादी शङ्कते ‘ननु फले’त्यादि । फलप्रेप्सुः फलकामनावान् । तस्य शाब्दज्ञानस्य । अनुभवः निदिध्यासनरूपः । तस्य निदिध्यासनस्य । अनर्थः संसाररूपः । अवाप्तिः साक्षात्कारः । निष्णातः औपनिषदज्ञानवान् ।

फलकामनाया अनुपयोगात् अन्येनैव तत्समर्पणात् । नित्यत्वादप्यर्थज्ञानस्य न फलप्रेप्सुर-
धिकारी । निन्दार्थवादस्तु मननादिविधिविशेष इति मन्तव्यम् ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

स एव तच्छेषभूते विचारेऽपीत्यधिकारे फलकामनाया अनुपयोगः । तत्र हेतुमाहुः—‘अन्येने’ति ।
अन्येन त्रैवर्णिकत्वमात्रेणैव तस्याधिकारस्य समर्पणात् । फलप्रेप्सोरधिकारित्वबाधकान्तरमप्याह—
‘नित्यत्वा’दिति । फलप्रेप्सुरर्थज्ञानस्याधिकारी न भवति । कुतः । नित्यत्वात्फलस्येति शेषः । तथा

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

यजेतेति वाक्यवत्फलकामनावता पुरुषेण विचारः कर्तव्यः इत्याकारकबोधजनकं प्रतिज्ञावाक्यं
चेत् । तदेव नास्ति । कुतः । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यस्माद्वाक्यात्कामनाया अप्रतीतेः । अतस्त्रैवर्णिक
एवाधिकारीति भावः । ननु तर्हि परप्राप्तिरूपं फलं मुख्यं तदेव केनचिद्वाक्येन न बोधितं चेत्कस्यापि
शास्त्रे प्रवृत्तिरेव न स्यादित्यत आहुः—‘अन्येनैव’ति । ब्रह्मविदामोति परमित्यनेन वाक्येनैव
तत्समर्पणात् परप्राप्तिरूपफलबोधनात् । तथा च वेदाध्ययनानन्तरं ब्रह्ममीमांसापूर्वकवेदार्थज्ञाने
जाते ब्रह्मविदामोति परमित्यस्य वाक्यार्थज्ञानानन्तरं फलकामनोत्पद्यते । ततः पूर्वं कामनाया अभावा-

केश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

नन्दस्याऽऽवाप्तिराविर्भावः । पुरुषोत्तमप्राप्तिस्तु भक्त्यैव नान्यथा । उपसंहरन्ति—‘तथा चे’ति ।
बाधकाऽभावाद्भवत्येवेत्यर्थः । ननु जिज्ञासापदात्संशयनिवृत्तिपूर्वकवेदार्थब्रह्मणः शब्दमेव ज्ञानं फलत्वेन
वक्तुरिष्टमिति नोक्तविशेषणसार्थक्यमित्यत आहुः—‘शब्दे’ति । तदधिकारित्वविशेषणं सार्थकमेवेति
भावः । समादधते—‘ने’त्यादिना । ‘अनुपयोगादि’ति । सन्देहनिवृत्तिद्वारकज्ञानैकफलकवि-
चारशास्त्रेऽधिकारिणः प्रवृत्तौ फलकामनाया अन्यथासिद्धत्वेनाऽकारणत्वात् । ज्ञेयश्चेति विधिना
ज्ञानमात्रस्यैव विधानात्तत्फलस्य तु ज्ञानविध्यतिरिक्तब्रह्मविदामोति परमित्यादिवाक्येन बोधनादि-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

‘अन्येनैव तत्समर्पणादि’ति । ‘नित्यत्वादप्यर्थज्ञानस्ये’ति । स्थाणुरयं भारद्वाजः किला-
भूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थमिति निन्दाश्रुतेरर्थज्ञानस्य नित्यत्वम् । अकरणे प्रत्यवा-
यत्वात् । अकरणे प्रत्यवायजनकस्य नित्यत्वाभ्युपगमात् । तथा चार्थज्ञानस्य प्रत्यवायपरिहाराया-
ऽवश्यसम्पाद्यत्वं सिद्धमिति न फलप्रेप्सुरधिकारी कल्पनीयः । तत्कल्पने काम्यत्वापत्तेर्नित्यत्वं भज्येत ।
अतो यस्त्रैवर्णिको वेदवेदान्तेष्वधिकारी स एव वेदान्तसूत्ररूपमीमांसायामधिकारीति निष्कर्षः ।
नन्वेवं शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात्परे यदि । श्रमस्तस्य फलं मन्ये इति

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

‘न निष्णायादि’त्यादि । परब्रह्मविषयकसाक्षात्कारवान्न भवेद्यदीत्यर्थः । केवलस्य फलशून्यार्थ-
ज्ञानरूपसाधनवतः ।

इत्थं चाधिकारिविशेषणीभूतवैराग्यादीनां विचारात्पूर्वमावश्यकत्वात्, तेषामानन्तर्यमेवाथशब्द-
शक्यार्थो भवेन्न तु आनन्तर्यनिरूपकस्यालाभेनाधिकाररूपोपपत्त्यर्थशब्दस्यार्थः स्यादिति वाद्यभिप्रायः सिद्धः ।
तदूषयन्ति—‘ने’त्यादि । अनुपयोगात् अधिकारिविशेषणार्थं अनुपयोगात् । अन्येनैव ‘ब्रह्मविदा-
मोति परमि’ति वेदेनैव । तत्समर्पणात् परप्राप्तिकामनावतो ब्रह्मविदोधिकारिणो बोधनात् । नित्य-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

च फलस्य नित्यत्वेनाऽर्थज्ञानमनर्थकमेव स्यादिति भावः । नन्वेवं 'शब्दब्रह्मणि निष्णातो' 'स्थाणुरय'मित्यादिनिन्दार्थवादानां कुत्रोपयोग इत्याशङ्क्याऽऽहुः—'निन्दार्थवादस्त्विति । ब्रह्मजिज्ञासापदं व्याख्यातुं शङ्कन्ते—'ननु ब्रह्मण' इति । यत्प्रतिज्ञातं तदेव निरूप्यमिति शास्त्रकृतां मर्यादा । तथा च समन्वयस्य प्रथमाध्यायार्थस्य प्रतिज्ञातत्वेऽपि विरोधनिराकरणसाधनप्रयोजनानां द्वितीयातृतीयाचतुर्थीयाऽर्थानामप्रतिज्ञातत्वेन जिज्ञासयाऽवरोद्धुमशक्यत्वात् । ननु तेषामप्रतिज्ञातार्थत्वे न

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

दर्थजिज्ञासुस्त्रैवर्णिक एवाऽधिकारी, न तु फलप्रेप्सुरिति भावः । ननु तदर्थज्ञानमेव फलमस्तु, तावतैव फलप्रेप्सुरधिकारी भवतीत्यत आह—'नित्यत्वादि'ति । सन्ध्यावन्दनादिवत् ज्ञेयश्चेति विधिबोधितत्वेन नित्यत्वात् । नित्ये कामनाया अभावादित्यर्थः । ननु यद्यर्थजिज्ञासुरेवाधिकारी तर्हि तस्य परनिष्णातत्वाऽभावात् शब्दब्रह्मणीत्यादिनिन्दार्थवादस्य का गतिरित्यत आहुः—'निन्दार्थवादे'ति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यत्र श्रवणोत्तरं मननं

केश्रिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

त्याहुः—'अन्येने'ति । अथवा ज्ञानविधिना ज्ञानशब्देन साक्षात्कारोऽप्युक्त एवेत्याशङ्क्याहुः—'अन्येनैवे'ति । साक्षात्कर्तव्य इत्यनेनैव साक्षात्काररूपफलकामनाया ज्ञापनाद्ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यनेन चेति । फलकामनाया अधिकारिविशेषणत्वे दूषणमाहुः—'नित्यत्वादि'ति । साङ्गोऽध्येयो ज्ञेयश्च, ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजमित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो नित्यार्थज्ञानं फलं, कामयमानं नाधिकारिणमपेक्षते । यस्तं नवेदेति, स्थाणुरयं भार हार इति, गीती शीघ्रीत्यादिनिन्दाश्रवणादपि नित्यमेवार्थज्ञानमित्यतोऽपि तथा । शब्दब्रह्मणीत्यादिनिन्दार्थवादस्य व्यवस्थामाहुः—'निन्दे'ति । ब्रह्मजिज्ञासापदं विवरिषवः सर्वस्याऽपि समन्वयादिरूपस्य शास्त्रार्थस्य

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

निन्दार्थवादात्परनिष्णातत्वस्य नित्यत्वेन तस्य च वेदान्तमीमांसाधीनत्वेन वेदान्तमीमांसाधिकारे परप्रेप्सोः कुतो न निवेश इत्याशङ्क्याऽऽहुः—'निन्दार्थवादस्त्विति । शब्दब्रह्मणि निष्णात इति निन्दार्थवाद इत्यर्थः । 'मननादिविशेषण' इति । आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रुतावात्मशब्दवाच्यस्य परब्रह्मणो मननादि विधीयते । तत्र सहायभूतोऽयमर्थवादः सर्वथा परनिष्णातत्वं सम्पादनीयमिति बोधयन् परनिष्णातत्वस्य मननाधीनत्वान्मननमावश्यकमिति दृढयत्यतो मननादिशेषत्वाद्देवान्तमीमांसाधिकारे परप्रेप्सुं निवेशयितुं न समर्थ इति बोध्यम् ।

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

त्वादिति । तथा च सन्ध्यावन्दनवद्देवान्तविचारसम्पाद्यब्रह्मज्ञानस्य नित्यत्वेन फलत्वेन फलकामनावतोऽधिकारकल्पने कामनाशून्येन तादृशज्ञानासम्पादने प्रत्यवायो न भवेदिति भावः । निन्दार्थवादः 'अधेनुमिवे'त्यादिनिन्दार्थवादः । मनसेत्यादि । तथा च मनननिदिध्यासनाकरणे श्रमफलबोधक इत्यर्थः ।

ननु ब्रह्मणो विचारे प्रतिज्ञाते, विरोधनिराकरणादीनामप्रतिज्ञातार्थत्वम् । नचावक्तव्यत्वम् । निर्विचिकित्सज्ञानानुदयप्रसङ्गादिति चेत् । न । ब्रह्मण इति न कर्मणि षष्ठी,

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तानि कर्तव्यानीत्याशङ्क्य परिहरन्ति—‘नचे’ति । तत्र हेतुमाहुः—‘निर्विचिकित्से’ति । विरोधनिराकरणादीनामनिरूपणे वाक्यानां परस्परविरुद्धत्वेन भासमानत्वात्कृतोऽपि समन्वयो न निःसन्देहं हृदयमारोढुमर्हति । तथा च कृतोऽप्यकृत एव भवेदिति तस्याऽऽवश्यकत्वम् । तथा सत्यप्रतिज्ञातार्थनिरूपणमित्युभयतःपाशा रज्जुरिति चेन्नेत्याहुः—‘ने’ति । तत्र हेतुः—‘ब्रह्मण’ इति । ‘न कर्मणी’ति । ब्रह्मजिज्ञासा इत्यत्र ब्रह्मण इति न कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्मणि षष्ठी । किन्तु कर्मादीनामपि सम्बन्ध-

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

विहितम् । निन्दार्थवादवाक्येऽपि शब्दे निष्णातः परे यद्यनिष्णातस्तस्य निन्दा श्रूयते । तेन च कृत्वा मननविधेरर्थवादोऽयमिति ज्ञायते । एवं च मननविध्येकवाक्यतया प्रामाण्यं मन्तव्यमिति भावः । एतावता प्रबन्धेनाऽधिकारी, परप्राप्तिरूपं प्रयोजनं चोक्तम् । शङ्कामुखेन विषयं निर्वक्तुमाहुः—‘नन्वि’ति । ‘विरोधे’ति । द्वितीयाद्यध्यायोक्तानामिति शेषः । विरोधनिराकरणादीनामनावश्यकत्वादस्त्वप्रतिज्ञातार्थत्वमित्याशयेन शङ्कते—‘नचे’ति । न हीत्यर्थः । अवक्तव्यत्वं द्वितीयाद्यध्यायार्थस्याऽनिरूपणीयत्वं स्वीक्रियत इति न हीत्यर्थः । तथा सति दूषणमाहुः—‘निर्विचिकित्से’ति । परमतनिराकरणपूर्वकस्वमतव्यवस्थापनं हि निरूपणम् । एवं चैतादृशनिरूपणाऽभावात्साङ्ग्यादीनां निराकरणाभावे जगत्कर्तृ ब्रह्म वा प्रधानं वेति सन्देहे निःसन्दिग्धं ब्रह्मविषयकं शाब्दबोधात्मकं ज्ञानं न स्यादिति भावः । समाधान-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

प्रतिज्ञाविषयत्वप्रदर्शनार्थमप्रतिज्ञातत्वमाशङ्क्य निराकुर्वन्ति—‘नन्वि’त्यादिना । ‘ब्रह्मण’ इति । तद्विचारस्य वेदान्तवाक्यैः करिष्यमाणत्वेन वेदान्तवाक्यसमन्वयरूपस्य प्रथमाऽध्यायार्थस्य प्रतिज्ञातत्वेऽपि विरोधनिराकरणसाधनफलरूपाणामन्येषामध्यायार्थानामप्रतिज्ञातत्वं सिद्ध्यति । नन्वप्रतिज्ञातत्वान्मास्तु तन्निरूपणमित्यत आहुः—‘नचे’ति । तत्र हेतुः—‘निर्विचिकित्से’ति । ‘ब्रह्मण इती’ति । इयमाशङ्का तदा स्याद्यदि कर्मषष्ठीयम् । नच कर्तृकर्मणोः कृतीति विशेषविधानाज्जिज्ञासमात्रापेक्षत्वाच्च जिज्ञासायाः कर्मषष्ठ्येव कुतो न स्यादिति वाच्यम् । पूर्वोक्तदोषतादव-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

ननु शेषषष्ठ्यङ्गीकारे ब्रह्मसंबन्धिपदार्थजिज्ञासायां प्रतिज्ञातायां ब्रह्मणो गौणत्वापत्तिरजिज्ञा-

भगवदीयश्रीमद्विचाराम्रणीतः प्रदीपः ।

ब्रह्मणो विचारे सर्ववेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयरूपे विचारे । ‘विरोधे’त्यादि । तथाचाविरोधसाधनफलानामध्यायत्रितयनिरूप्याणामप्रतिज्ञातनिरूपणमधिकं निग्रहस्थानमित्यर्थः । नचावक्तव्यत्वं समन्वयभिन्नस्य अविरोधादित्रयस्यानिरूपणीयत्वं मीमांसायामित्यर्थः । ‘निर्विचिकित्से’त्यादि । सिद्धान्तविरोधिप्रकारनिरसनपूर्वकब्रह्मज्ञानानुदयप्रसङ्गादित्यर्थः । इति चेत् ब्रह्ममात्रनिरूपणे निर्विचिकित्सब्रह्मज्ञानानुदयः निर्विचिकित्सब्रह्मज्ञानसम्पादकाविरोधादित्रयनिरूपणे चाप्रतिज्ञातनिरूपणदोष इत्युभयतःपाशा रज्जुरिति चेत् ।

नेत्यर्थः । तत्र हेतुरूपं समाधानमुपवर्णयन्ति । ‘ब्रह्मण’ इत्यादिना । न कर्मणि, ‘न कर्तृ-

किन्तु शेषषष्ठी । तथा च ब्रह्मसम्बन्धि तज्ज्ञानोपयोगि सर्वमेव प्रतिज्ञातं वेदितव्यम् । नच

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

मात्रविवक्षायां षष्ठ्येवेति सम्बन्धमात्रषष्ठीति ब्रह्मसम्बन्धितज्ज्ञानोपयोगिसर्ववस्तुविषयो विचार इत्युक्तं भवति । तथा च ब्रह्मलक्षणप्रमाणयुक्तिसाधनप्रयोजनविचाराः सर्वेऽपि जिज्ञासयाऽवरुद्धा भवन्ति । साक्षात्पारम्पर्येण ब्रह्मसम्बन्धादिति नाऽप्रतिज्ञातार्थनिरूपणमिति भावः । कर्मषष्ठीपरिग्रहे ब्रह्ममात्रमेव जिज्ञास्यं स्यान्न त्वितराणि । ब्रह्मण इति षष्ठीसमासप्रदर्शनेन 'ब्रह्मणे जिज्ञासेति' चतुर्थी-समासो वृत्तिकृदभिमतः परास्तो वेदितव्यः । पाणिनिः किल 'चतुर्थी तदर्थार्थबलिहित-सुखरक्षितैरिति तादर्थ्यसमासं सस्मार । चतुर्थ्यन्तः शब्दस्तदर्थवचनादिभिः शब्दैः समस्यते । चतुर्थ्यन्तशब्दार्थस्तच्छब्देन परामृश्यते । तस्मा इदं तदर्थम् । यथा कुण्डलाय हिरण्यमित्यत्र कुण्डलं चतुर्थ्यन्तशब्दार्थः । तच्छेषो हिरण्यम् । तत्र कुण्डलशब्दश्चतुर्थ्यन्तः कुण्डलशेषवाचिना हिरण्यशब्देन समस्यते कुण्डलहिरण्यमिति । तथार्थशब्दादिनापि । ब्राह्मणार्थं पय इत्यादि द्रष्टव्यम् । कात्यायनेन त्वयं समासः प्रकृतिविकृत्योनियमितः । तादर्थ्यसमासे प्रकृतिविकृतिग्रहणं कर्तव्यमिति । तथा च यूपदार्वादिष्वेव प्रकृतिविकारभूतेषु चतुर्थीसमासो नाऽप्रकृतिविकारभूत इति । नन्वेवमश्वघासादि-शब्देष्वप्रकृतिविकारभूतेषु कथं तादर्थ्यसमास इति चेत् । उच्यते । 'अश्वघासादयः षष्ठी-समासा भविष्यन्ती'ति कात्यायनेनैव तत्र षष्ठीसमासप्रतिविधानादित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ।

प्रकृतमनुसरामः । नन्वत्र कर्मषष्ठ्येवोच्यतां जिज्ञास्यमात्रापेक्षत्वाज्जिज्ञासाया इति चेत्तर्हि विरोधनिराकरणादीनामनिरूपणीयत्वमेव स्याज्जिज्ञासया कर्मत्वेन ब्रह्मण एवाऽवरुद्धत्वादिति चेत् । न । प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीते यैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति तान्यर्थाक्षिप्तान्येवेति न पृथक्सूत्रयितव्यानि । यथा 'राजासौ गच्छती'त्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति, तथेति

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

माहुः—'ने'त्यादि । 'न कर्मणि षष्ठी किन्तु शेषषष्ठी'ति । कर्मषष्ठ्यां स्वीकृतायां केवलब्रह्मकर्मज्ञानोपयोगिविचार एव प्रतिज्ञातः स्यात् । तथा च द्वितीयाद्यध्यायार्थस्याऽप्रतिज्ञातत्वेनाकस्मिकत्वापत्तिरूपदोषः स्यात् । शेषषष्ठ्यां स्वीकृतायां तु तस्याश्च सम्बन्धवाचकत्वात्सम्बन्धस्य च द्विनिष्ठत्वेन

केश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

स्थ्यात् । न च विरोधनिराकरणादीनामाक्षेपलभ्यत्वान्न दोष इति वाच्यम् । आक्षेपस्वरूपासिद्धेः । न हि शब्देऽर्थे तदुपलक्षिताऽनुपपत्तिप्रतिसन्धानमन्तराऽऽक्षेपसम्भवः । न च विरोधनिराकरणाद्यन्तरेण गोत्वादिवज्जिज्ञासाया जिज्ञास्यलाभेनैवाऽऽकाङ्क्षोपशमाद्विचारस्य वा स्वरूपानुपपत्तिरस्ति । तद्विनापि ब्रह्मकर्मिका जिज्ञासा कर्तव्येति वाक्यार्थसिद्धेः । नाऽप्युक्तराजदृष्टान्तेन विरोधनिराकरणादीनामार्थिकी प्राप्तिः सम्भवति । एकाकिनोऽपि राज्ञो गमनदर्शनादृष्टान्तस्यैवाऽसिद्धेः । अपि च विरोधनिराकरणस्य कर्तृकर्मणोः कृतीति विशेषविधानेऽपि विवक्षाऽधीनत्वाद्विभक्तीनां, ब्रह्मणः कर्मत्वे

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

कर्मणोः कृति'इतिसूत्रविहिता षष्ठीत्यर्थः । तथा च तादृशषष्ठ्यङ्गीकारे 'हरिं भजते' इत्यत्र हरिभिन्नभजनाबोधवत् ब्रह्मभिन्नविचारालाभोऽपि भवेदिति भावः । शेषषष्ठी विशेषरहितं सामान्यं शेष इति सम्बन्धसामान्ये षष्ठीति फलितमित्यर्थः । तज्ज्ञानोपयोगि ब्रह्मज्ञानोपयोगि । सर्वमेव वेदान्ते

गौणतापत्तिरजिज्ञास्यत्वं च स्यादिति वाच्यम् । ब्रह्ममात्रे सन्देहाभावात् । सन्दिग्धस्यैव

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

चेत् । उच्यते । कर्मषष्ठ्याः सम्बन्धविशेषवाचकत्वात् । न हि 'हरिं भजे' ल्युक्ते तत्सम्बन्धिनोऽन्यस्य भजनमापतति । विशेषो हि सामान्यरहितः, सामान्यं तु न निर्विशेषमिति, कर्मषष्ठ्या सम्बन्धसामान्यग्रहणे कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां 'षष्ठ्या चे'त्यस्य निर्विषयत्वापत्तिरेव भवेत् । न 'न्वधी-हि भगवो ब्रह्मे'ति भृगुप्रश्ने 'यतो वा इमानि भूतानी'त्यारभ्य 'तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मे'-त्यनेन सन्दर्भेण प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं प्रतीयते, तद्वदत्रापि भविष्यतीति चेत् । न । तत्र युक्तं ब्रह्मणः कर्मत्वम् । तन्मात्रस्यैव प्रश्रविषयत्वात् । अत्र तु विरोधनिराकरणादीनामपि सत्वेन ब्रह्मसम्बन्धितज्ज्ञानोपयोगिं सर्वमेव जिज्ञासाविषयत्वेनाङ्गीकर्तव्यम् । तच्च शेषषष्ठीपरिग्रह एव सम्भवतीति न कर्मषष्ठी परिग्रहीतुं शक्येत्यर्थः । नन्वेवं सति ब्रह्मणो जिज्ञासां प्रति गौणतापत्तिरजिज्ञास्यत्वं च स्याद्विरोधनिराकरणादीनामिवेत्याशङ्क्य परिहरन्ति—'नचे'ति । अजिज्ञास्यत्वं यदुक्तं तत्रोत्तरमाहुः—'ब्रह्ममात्र' इति । ब्रह्मणो हि स्वरूपतोऽजिज्ञास्यत्वमेव । यद्वि सन्दिग्धं तदेव जिज्ञास्यम् । नाऽसन्दिग्धम् । न हि ब्रह्मणि कस्यापि सन्देहोऽस्ति ।

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

ब्रह्मसम्बन्धि यद्विरोधनिराकरणादि ब्रह्म च एतदुभयज्ञानोपयोगि सर्वमेव प्रतिज्ञातं वेदितव्यमिति भावः । ननु विवक्षाधीनशेषषष्ठ्यां स्वीकृतायां तु दोष एव नास्ति, परन्तु न कर्मणि षष्ठीति भाष्यं न संगच्छते, कुतः, प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते इति वार्तिकात् समासनिषेधेन कर्मषष्ठ्यां समासप्राप्त्यभावादिति चेत् । न । कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति प्रतिप्रसवात्समासो भविष्यतीति

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ऽविवक्षते सम्बन्धमात्रविवक्षायां शेषषष्ठी भवत्येवेति न कर्मणि षष्ठी । पाणिनीयसूत्रविरोधाभावाच्च । तत्फलमाहुः—'तथाचे'ति । शेषषष्ठ्येव । ब्रह्मसम्बन्धिनो ब्रह्मज्ञानोपयोगिनः सर्वस्यापि विरोधनिराकरणादेः प्रतिज्ञानान्न कस्याप्याकस्मिकत्वाऽऽपत्तिरित्यर्थः ।

नन्वेवं ब्रह्मसम्बन्धिनो विचारे प्रतिज्ञाते ब्रह्मणो गौणत्वादजिज्ञास्यत्वाऽऽपत्तिः स्यादित्यत आहुः—'नचे'ति । 'ब्रह्ममात्र'इति । आस्तिकानां ब्रह्मसत्तायां सन्देह एव नास्ति । किन्तु निर्धर्मकत्वं

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

स्यत्वं च स्यादित्याशङ्क्य समादधते । 'न च गौणतापत्ति'रित्यादिना । 'ब्रह्ममात्रे सन्देहाभावा'दिति । ब्रह्मणः समस्ताऽऽस्तिकतन्त्रसिद्धत्वेन सन्देहाऽभावान्न जिज्ञास्यत्वं किन्तु ब्रह्मधर्मादीनामेव सन्दिग्धत्वाजिज्ञास्यत्वमतो धर्मरूपादेर्ब्रह्मसम्बन्धिनो जिज्ञासैव ब्रह्मजिज्ञासेत्यर्थः । ननु

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

निरूप्य सर्वमेवत्यर्थः । 'नच गौणते'त्यादि । तथा च जिज्ञास्यकोटिप्रविष्टाविरोधादितुल्यतया ब्रह्मणो गौणतापत्तिरित्यर्थः । अत एवाविरोधादितुल्यतयाऽजिज्ञास्यत्वमपि स्यादित्यर्थः । ब्रह्ममात्रे ब्रह्मस्वरूपसत्तायां । जिज्ञास्यता निश्चयार्थं विचार्यता । नन्वेवं ब्रह्मणोऽजिज्ञास्यत्वे प्रतिज्ञासूत्रविरोध

जिज्ञास्यता । गौणत्वं तु शब्दत एव, नत्वर्थतः । वेदप्रामाण्यं तु प्रतितन्त्रसिद्धत्वात् न विचार्यते । तस्मात् ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति सिद्धम् ।

॥ इति प्रथमाध्याये प्रथमे पादे जिज्ञासाधिकरणम् ॥

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

सर्वोद्बहमिति प्रत्येति । नाहमनहं चेति । नन्वेवं ब्रह्मणोऽजिज्ञास्यत्वे प्रतिज्ञासूत्रमसङ्गतमेव स्यादिति चेत् । न । शास्त्रशब्दव्युत्पत्त्या शास्त्रस्य सन्देहवारकत्वेन ब्रह्मनिष्ठक्रियाशक्तिज्ञानशक्त्योः सन्दिग्धत्वात्तन्निराकरणार्थमेव शास्त्रारम्भ इति नासङ्गतत्वं शास्त्रस्य । कैव कथा प्रतिज्ञासूत्रस्येति भावः । गौणतापत्तेरुत्तरमाहुः—गौणत्वमिति । प्रतिवादिनाऽपि षष्ठीसमासाभ्युपगमे ब्रह्मणो जिज्ञासाव्यावर्तकत्वेन गौणत्वापत्तेः षष्ठीसमासपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणो वास्तवप्राधान्योक्तोरित्यनेन शब्दतो गौणत्वेऽप्यर्थतः प्राधान्योपपत्त्या परिहृतत्वात् । यथा ब्रह्मविदामोतीत्यादौ ब्रह्मणो ज्ञानविषयत्वेन शब्दतो गौणत्वेऽप्यर्थतः प्राधान्येन न किञ्चिदनुपपन्नं तथात्रापीत्यर्थः । ननु प्रतिज्ञासूत्रे ब्रह्मजिज्ञासा प्रतिज्ञाता । सा च वेदान्तवाक्यान्तर्गतशब्दशेषभूता । तथा सति सिद्धे वेदान्तवाक्यप्रामाण्ये महता प्रयासेन सा कर्तुमुचिता । तदेव तु जिज्ञासायाः पूर्वं विचारणीयमित्याशङ्कयामाहुः—‘वेदप्रामाण्यमि’ति । कैव कथा वेदान्तवाक्यानाम् । सर्वस्याऽपि वेदस्य प्रामाण्यं तु । प्रति प्रतिकूलानि तन्त्राणि । सिद्धान्ताः कणादन्यायमायावादादिरूपाः । तेषु सिद्धत्वान्न विचारस्यावकाशः । सन्देहे हि विचाराः । वेदाऽप्रामाण्यं तु न सर्वत्राऽपि सिद्धमिति द्वितीयकोट्युपस्थित्यभावात्सन्देहाभावस्ततो विचाराऽभाव इत्यर्थः । उपसंहरन्ति—‘तस्मादि’ति ।

इति जिज्ञासाधिकरणम् ।

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

कर्मषष्ठ्येव स्वीकार्येति प्राप्ते न कर्मणि षष्ठीति भाष्यं संगतमिति भावः । अत्र शेषषष्ठ्याः ज्ञो विदर्थस्य करणे इत्यादि जगत्कर्तृत्वादीनां विधानाभावात् प्रतिपदेति वार्तिकस्याऽप्रवृत्त्या समासो भविष्यतीत्यलमप्रकृतविचारेण ।

ननु तर्हि प्रथमाध्यायोक्तानां भगवद्गुणानां द्वितीयाध्यायोक्तानामविरोधादीनां ब्रह्मसम्बन्धिनानां जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञातार्थत्वे धर्मांशे ब्रह्मणो गुणभूतत्वादौ गौणत्वापत्तिः । एवं यदंशे प्रतिज्ञातं तदंशे एव जिज्ञासा प्रवर्तते इति ब्रह्मणोऽजिज्ञास्यत्वं च स्यादित्याशयेन शङ्कते—‘नचे’ति । सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यं-शेऽभ्रान्तं प्रकारेतु विपर्यय इत्यनेन धर्म्यंशे भ्रान्तिरेव नास्ति । यथा दूरादृष्टे पुरुष उच्चैस्त्वविशिष्टे

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

सधर्मकत्वं वेति सन्देह इति, धर्मा एव सन्दिग्धा इति धर्मिणोऽपि सन्दिग्धस्य जिज्ञास्यता । ‘गौण-त्वन्तिव’ति । शब्दतो गौणत्वेऽपि न स्वरूपतो गौणत्वं भवति । पित्रा सहाऽऽगतः पुत्र इत्यादौ

श्रीलालभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

ब्रह्मणो जिज्ञासेति षष्ठीतत्पुरुषे षष्ठ्यन्तपदवाच्यस्य विशेषणत्वादब्रह्मणो गौणत्वापत्तिरित्याशङ्क्य समा-दधते ‘गौणत्वं तु शब्दत एव नत्वर्थत’ इति । यथा राज्ञः सेवक इत्यादौ षष्ठ्यन्तपदवाच्यस्य

भगवदीयश्रीमद्विष्णुरामप्रणीतः प्रदीपः ।

इति चेन्न । परे ब्रह्मणि ज्ञानक्रियाशक्त्योः सन्दिग्धत्वेन तन्निर्णयार्थमेव व्यासशास्त्रप्रवृत्तेः धर्मिनिर्णयं विना च तन्निर्णयासम्भवात् ब्रह्मणोपि जिज्ञास्यतोपपत्तेरिति । ‘गौणत्व’मित्यादि । तथा च ‘ब्रह्मवि-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

सूत्रान्तरमवतारयितुं शङ्कते—‘तदि’ति । मुमुक्षुणा ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचारः कर्तव्य इति प्रतिज्ञायां शेषषष्ठीपरिग्रहेण ब्रह्मस्वरूपविचारवत्प्रमाणयुक्तिसाधनफलविचाराणामपि प्रतिज्ञातत्वेन कथं प्रथमं ब्रह्मैव विचार्यत इति चेत् । उच्यते । अत्र यद्यपि प्रमाणादीनि सर्वाण्यपि प्रतिज्ञातानि तथापि स्वरूपस्य प्राधान्यात्प्रथमं तदेवाऽऽक्षिप्य समर्थ्यते । तत्राऽनेकार्थत्वाद्वह्नशब्दस्य भवति संशयः । कस्य ब्रह्मणो जिज्ञासेति । अस्ति च ब्रह्मशब्दो विप्रत्वजातौ यथा—‘जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेदि’त्यादौ । अस्ति च वेदे । यथा—शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात्परे

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

पुरोवर्तिनि सन्देह एव नास्ति स्थाणुत्वपुरुषत्वांश एव सन्देह इति तत्रैव जिज्ञासा । तथा पठनकाल एव सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यस्य वाक्यार्थे ज्ञाते केवलं ब्रह्मांशे तु सन्देह एव नास्ति । परन्तु एतादृशं ब्रह्म जगत्कारणं वा न वा, द्युम्वादीनां विधारकं वा नवेति, सन्देहो जायते । कुतः साङ्ख्यैः साङ्ख्यादिस्मृत्युक्तप्रधान एवैतादृशगुणवत्त्वस्वीकारात् । एवं च यदंशे संशयस्तदंश एव जिज्ञासेति भगवद्गुणानां जिज्ञास्यत्वे सिद्ध एतादृशगुणवत्त्वेन ब्रह्मण एव जिज्ञासासिद्धेर्नाजिज्ञास्यत्वं न वा गौणत्वमित्याशयेन समाधानमाहुः—‘ब्रह्ममात्रे’ति । ब्रह्मांशे निश्चये सति, ब्रह्म एतादृशं वा नवा, ब्रह्म एतादृशमेव कुतो नेत्याकारकः संशयो वा विचारो वा प्रवर्तत इत्येतदर्थं मात्रपदम् । ‘सन्दिग्धस्यैवे’ति । सन्देहविषयीभूतस्य जगत्कर्तृत्वादिधर्मस्येत्यर्थः । जिज्ञास्यता विचार्यता । राज्ञा सहागतोऽमात्य इत्यत्र शब्दतो राज्ञः गौणत्वेऽपि तद्गौणत्वं मुख्यत्वविघातकं न भवतीत्याशयेनाऽऽहुः—‘गौणत्वं त्वि’ति । इष्टापत्यर्थे तु शब्दः । निराधारगुणवर्णनासम्भवाद्भगवत्सम्बन्धिगुणवर्णने भगवद्वर्णनमेवेत्याशयेनाऽऽहुः—‘न त्वर्थत’ इति । ननु वेदप्रामाण्यांशे संशये सति वेदार्थविचारस्याऽजागलस्तनायमानत्वान्नैव कर्तव्य इत्यत आहुः—‘वेदप्रामाण्यमि’ति । न्यायादितन्त्रसिद्धत्वान्न विचार्यत इत्यर्थः । आस्तिकानां वेदप्रामाण्यांशे सन्देह एव नास्तीति तदर्थं न विचार इति

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

तथा दर्शनात् । ननु वेदान्तवाक्यैरेवाग्रे विचारस्य करिष्यमाणत्वात्पूर्वं वेदप्रामाण्यं कुतो न विचारितमित्यत आहुः—‘वेदप्रामाण्यमि’ति । प्रतितन्त्राणि विरुद्धशास्त्राणि काणादाक्षपादीयमायावादिप्रभृतीनि । तेष्वपि सिद्धत्वान्न विचार्यते । सिद्धमाहुः—‘तस्मादि’ति । उक्तरीत्या लौकिकानां सन्दिग्ध-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

विशेषणत्वाच्छब्दतो राज्ञो गौणत्वेऽप्यर्थे विचार्यमाणे सेवकस्यैव गौणत्वं न तु राज्ञस्तथेहापि ब्रह्मण इति षष्ठ्यन्तपदवाच्यस्य ब्रह्मणः शब्दतो गौणत्वेऽप्यर्थे विचार्यमाणे सर्वैः प्रकारैर्ब्रह्मण एवाऽस्मिन् शास्त्रे मुख्यतेति भावः । ननु वेदार्थब्रह्मणो वेदानुकूल एव विचार इति पूर्वमुक्तत्वात्पूर्वं वेदनिरूपणमावश्यकं तस्य च वेदस्य प्रामाण्यं प्रथमतो विचारणीयमतो वेदान्तसूत्रकृता भगवता बादरायणेन

भगवदीयश्रीमद्विच्छरामप्रणीतः प्रदीपः ।

दाप्नोति परमित्यत्र ब्रह्मणो ज्ञानविशेषणतया शब्दमर्यादया गौणत्वेऽप्यर्थतो यथा प्राधान्यं, तथा ब्रह्मणो जिज्ञासेत्यत्र षष्ठ्यर्थसम्बन्धविशेषणतया शब्दतो ब्रह्मणो गौणत्वेऽप्यर्थतः प्राधान्यमस्येवेत्यर्थः ।

ननु वेदान्तवाक्यविचारेणैव सर्वनिर्णयः कार्यः स च वेदप्रामाण्यनिर्णयाधीन इति स आदौ

गोस्वामिश्रीमन्मुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

यदि' । ब्रह्मो नमित्यादौ । अस्ति च परमात्मनि—यथा 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति । तस्माद्ब्रह्म किंलक्षणम् । लक्षणं हि सजातीयविजातीयवस्तुव्यावृत्तिप्रयोजनधर्मः । तच्च द्विविधम् । स्वरूप-कार्यभेदेन । तत्र कार्यलक्षणं तावज्जगन्न सम्भवति । यद्यावदनुभूयते तत्सर्वं परिमितमविशुद्धमशुद्धं विध्वंसि न तेनोपलब्धेन तद्विरुद्धस्वभावस्य ब्रह्मणः स्वरूपं लक्षयितुं शक्यम् । न जातु कोऽपि कृत-कत्वेन हेतुना नित्यत्वं साधयितुं शक्नोति ।

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

भावः । 'तस्मादि'ति । गुणविचारे ब्रह्मणोऽर्थतो मुख्यत्वादित्यर्थः । विद्यमानगुणवत्तयैव ब्रह्म-जिज्ञास्यमिति शेषषष्ठ्येव युक्त्यत्र गमकमाहुः—'किञ्चे'त्यादि 'इती'त्यन्तम् । ब्रह्मविचारविषयणीं प्रतिज्ञां कृत्वाऽग्रे कार्यलक्षणं वदति, तेन कृत्वा किं ज्ञायते ब्रह्मसम्बन्धि गुणवत्त्वेन 'ब्रह्मण एव वे-दार्थत्वमि'ति सम्बन्धषष्ठ्या बोध्यत इति भावः । एवं चैतादृशगुणविशिष्टं ब्रह्मप्रतिपादनं विषयः । सम्बन्धश्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः । अधिकारी प्रयोजनं च द्वयं पूर्वमुक्तम् । एतावता प्रबन्धेना-धिकारिविषयसम्बन्धप्रयोजनरूपमनुबन्धचतुष्टयं प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थं निरूपितमिति प्रथमाधि-करणम् ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

त्वाद्विज्ञाप्रतिपत्त्यर्थं हि ब्रह्मसम्बन्धिनां विचार, इत्यर्थतः प्रधानत्वाच्च, वेदार्थभूतं ब्रह्म वेदानुकूलविचार-विषयीकर्तव्यमिति सिद्धम् ।

इति वेदान्तचन्द्रिकायां जिज्ञासाऽधिकरणम् ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

वेदप्रामाण्यं कुतो न विमृष्टमित्याशङ्क्याऽऽहुः—'वेदप्रामाण्यमि'त्यादि । आस्तिकप्रतितत्रसिद्धत्वान्न सूत्रकृता विचार्यत इत्यर्थः ।

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

कुतो न कृत इत्यत आहुः । 'वेदे'त्यादि । प्रतितत्रेत्यादि । गौतमकणादादिसकलशास्त्रसिद्धत्वेनाप्रा-माण्यकोट्यनुपस्थितेरिति भावः ॥ १ ॥

इति जिज्ञासाधिकरणम् ॥

द्वितीयं जन्माद्यधिकरणम् ।

किञ्च, तत्र किंलक्षणं किंप्रमाणकमिति जिज्ञासायामाह सूत्रकारः—

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् ॥ २ ॥

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

ननु तद्धर्मण नित्यत्वादिनैव तल्लक्ष्यतामिति चेत् । न । तस्योपलब्धिविषयत्वाऽभावात् । उपलब्धे हि लक्षणं भवति । नानुपलब्धं, नाऽप्रसिद्धमित्यनुसन्धायोक्तं किं लक्षणमिति । नन्वनुभूयमानस्य सर्वस्य ब्रह्मस्वभावविरुद्धत्वेन लक्षणत्वं मास्तु । शब्दप्रमाणप्रतिपादितेन नित्यत्वादिना स्वरूपलक्षणेनैव तल्लक्ष्यतामिति चेत् । न । अत्यन्ताऽप्रसिद्धत्वेन ब्रह्मणोऽपदार्थस्य वाक्यार्थत्वाऽभावात् । तस्माल्लक्षणप्रमाणयोरभावान्न ब्रह्मजिज्ञासितव्यमित्याक्षेपाभिप्रायः । तमिममाक्षेपं सूत्रकारः परिहरति—‘जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात्’ । ननूदितसन्देहे शास्त्रप्रवृत्तिरत्र तु सन्देह

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

पूर्वसूत्रेण ब्रह्मविचारे प्रतिज्ञाते, कथं कर्तव्य इत्याकाङ्क्षा जायते । तदर्थं, समन्वयाविरोधाभ्यां कर्तव्य इति बोधयितुं सर्वेषां वाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयः प्रथमाध्याये प्रतिपाद्यते । अविरोधश्च द्वितीयाध्याये । तत्रादौ यतो वा इमानि भूतानीत्यादिवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयं वक्तुं लक्षणप्रमाणबोधकं जन्माद्यधिकरणमवतारयन्ति—‘तत्रे’ति । जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनि-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् । २ । गुणवत्त्वेनैव ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वे गमकमाहुः—‘किञ्चे’ति । ‘तत्रे’ति । ब्रह्मणोऽधिजिज्ञास्यत्वे, अथवा शेषषष्ठीपरिग्रहे ज्ञापकान्तरं प्रदर्शयन्नेव सूत्रमवतारयन्ति—‘किञ्चे’ति । तत्र ब्रह्मसम्बन्धिनो विचारे प्रस्तुते । लक्ष्यते ज्ञायते येन तल्लक्षणमसाधारणो धर्मः । प्रमाणं तादृशलक्षणकाऽवगतिसाधनम् । अत्र पदद्वयेऽपि बहुव्रीहिः । ‘इती’ति । प्रधानत्वात्पूर्वं ब्रह्मण एव पूर्वोक्ताकारकज्ञानेच्छायां ब्रह्मसूत्रनिर्माणकर्ता भगवान् वेदव्यास इदं सूत्रं प्रणीतवान्—‘जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वादिति’ति । तथाचाऽनेन सूत्रेणैव ब्रह्मसम्बन्धिलक्षणप्रमाणयोः प्रदर्शपनाच्छेषषष्ठ्येव सूत्रकाराशयगोचर इति ज्ञेयम् ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् । २ । सूत्रार्थस्तु, अस्य प्रपञ्चस्य यतो जन्मादि तद्ब्रह्म ।

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् ॥ २ ॥ उक्तरीत्या वेदान्तार्थब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वे प्रतिज्ञाते केन प्रकारेण जिज्ञास्यतेत्याकाङ्क्षायां समन्वयाविरोधाभ्यां जिज्ञासा कर्तव्येति तत्रादौ समन्वयनिरूपणं सूत्रकाराभिप्रेतमिति सूत्रमवतारयन्ति—‘किञ्च तत्रे’त्यादिना । तत्र जिज्ञासाविषयीभूते ब्रह्मणि । आह सूत्रेण लक्षणप्रमाणे आहृत्यर्थः । योगविभागेन शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रं पृथगिति केचित् वदन्ति । तन्न सम्यक्, अग्रिमसूत्रेषु सर्वत्र हेतुसाध्यनिर्देशपूर्वकमधिकरणरचनादर्शनादत्रापि तथैवोचितत्वादिति ।

ननु कथमत्र सन्देहः, यावता 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्याह श्रुतिरेव । विरुद्धं चैतत् । स्वरूपलक्षणाऽकथने कार्यलक्षणस्य वक्तुमशक्यत्वात् । विवादाध्यासितत्वाच्च ।

गोस्वामिश्रीमन्मुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

एव नोदेतीति कथं जन्माद्यस्य यत् इत्यादेः प्रवृत्तिरित्याशङ्कन्ते—'नन्वि'ति । सन्देहः कथं, किमाकारकोऽत्र । किलक्षणं किंप्रमाणकमित्याकारकस्य तस्य वक्तुमशक्यत्वात् । कथमशक्यत्वमित्याकाङ्क्षायां तदेवोपपादयन्ति—'यावते'ति । ब्रह्मप्रपाठके 'ब्रह्मविदाप्नोति परं'मित्यत्र किं तदित्याकाङ्क्षायां 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति स्वरूपलक्षणमुक्त्वा 'तस्माद्वा एतस्मादि'त्यादिना कार्यलक्षणमुक्तम् । तथा च तद्विना पूर्वमेव तत्सूत्रे कार्यलक्षणोक्तिविरुद्धेत्याहुः—'विरुद्धं चैतदि'ति । एतत्कार्यलक्षणकथनं सूत्र उपपत्त्या श्रुत्या च 'सत्यं ज्ञानमि'त्यादिकया विरुद्धम् । तदुपपादयन्ति—'स्वरूपे'ति । स्वरूपलक्षणं हि कार्यलक्षणस्योपजीव्यम् । तथा चोपजीव्यस्य प्राधान्यात्तद्विना तस्य वक्तुमशक्यत्वात् । प्रथमं कार्यलक्षणोक्तिरुपपत्त्या श्रुत्या च सूत्रे विरुद्धैव ।

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

त्वात् । २ । लक्षणज्ञाने सति संशयो न जायत इति कृत्वा जगज्जन्मादिकर्तृत्वं ब्रह्मत्वमिति ब्रह्मलक्षणं वक्तव्यम् । तच्च न सम्भवति । स्वरूपलक्षणेनैव संशयानुदयादित्याशयेन शङ्कते—'नन्वि'ति । यावदित्यवधारणे । तथा चाध्ययनानन्तरं विचारात्पूर्वमेव लक्षणज्ञाने जाते संशयो नोदेतीति भावः । 'विरुद्धमि'ति । वेदे यस्मिन्प्रपाठके स्वरूपलक्षणं तदग्रिमप्रपाठके कार्यलक्षणमुक्तम् । अत्र तु विपरीतमिति श्रुतिविरुद्धमित्यर्थः । चोऽप्यर्थः । एतत् कार्यलक्षणप्रतिपादनमपीत्यर्थः । 'वक्तुमशक्यत्वादि'ति । लक्ष्याऽज्ञानालक्ष्ये लक्षणसमन्वयं कर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । 'विवादे'ति । कार्यलक्षणस्य विवादग्रस्तत्वेन संशयनिराकरणं न भविष्यतीति भावः । ननु तस्यागमोक्तत्वान्निराकरणं

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु सन्दिग्धे हि विषये तज्ज्ञानार्थं लक्षणं, ब्रह्म तु सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुत्या निश्चितस्वरूपमिति कथं लक्षणप्रवृत्तिरित्याशङ्कामुत्थापयन्ति—नन्विति । अत्र ब्रह्मणि । यावतेत्यवधारणे । निश्चयेनेति यावत् । 'विरुद्धमि'ति । स्वरूपलक्षणमन्तरा कार्यलक्षणमुक्तश्रुतिविरुद्धम् । जिज्ञासाविरुद्धं वा । 'एतदि'ति । कार्यलक्षणम् । तत्र हेतुः—'स्वरूपे'ति । स्वरूपज्ञाने हि माहात्म्यजिज्ञासा भवति । हेत्वन्तरमाहुः—'विवादे'ति । विवादाश्रितत्वादित्यर्थः । तदेव दर्शयन्ति—

श्रीलालभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

तत्र हेतुः—शास्त्रोक्तकारणत्वादिति । 'तत्र सन्देह' इति । तत्र नित्यशुद्धमुक्तस्वभावत्वजगज्जन्मा-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

लक्षणार्थं वादी शङ्कते—'नन्वि'त्यादि। 'कथमत्रे'त्यादि । निर्धर्मके ब्रह्मणि साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानरूपसंशयसामग्र्यसत्त्वात्कथं सन्देह इत्यर्थः । यावता निश्चयेन । 'विरुद्ध'मित्यादि । श्रुतौ 'सत्यं ज्ञान'मित्यादिना स्वरूपलक्षणमुक्त्वा पश्चात्कारणलक्षणमुक्तं 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः

१ इत्यादिप्रवृत्तिरिति खपुस्तकम् । २ कार्यलक्षणे कृते स्पष्टत्वाजिज्ञासायाः पूर्णत्वादग्रिमशास्त्रवैयर्थ्यापत्तिः । स्वरूपलक्षणे तु माहात्म्यजिज्ञासायामग्रिमग्रन्थसार्थक्यमिति विरुद्धं कार्यलक्षणमुच्यते जन्माद्यस्येति वक्तव्यमत्र ।

नहि ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं सर्वसम्मतम् । नचाऽऽगमोदितमिति वेदमात्रस्य ब्रह्मप्रमाणकत्वं वक्तुं शक्यते । किञ्च व्यर्थश्चैवं विचारः । लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुज्ञानं भवति । तच्च स्वरूपलक्षणेनैव भवतीति किमनेन । तस्मादयुक्तमुत्पश्याम इति—

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

दूषणान्तरमाहुः—‘विवादे’ति । जगत्कर्तृत्वस्येति शेषः । तदेवोपपादयन्ति—‘नही’ति । जगत्कर्तृत्वस्य ब्रह्मधर्मत्वे निश्चिते तल्लक्षणत्वं वक्तुं शक्यम् । नच तदस्ति । वेदान्तव्यतिरिक्तानां सांख्यादीनामसम्मतत्वात् । नन्विदमा निर्दिष्टस्य प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेऽपि तत्कर्तुरप्रत्यक्षत्वादागमोदित एव स इति वेदमात्रमेव तत्र प्रमाणम् । तथाच कथं तन्निष्ठस्य कर्तृत्वस्य विवादाध्यासितत्वमित्याशङ्क्याह—‘न चागमोदितमिति । न हि वेदमात्रमेव जगत्कर्तृसत्त्वे प्रमाणम् । इदं कार्यं सकर्तृकं कार्यत्वाद्धटवदित्याद्यनुमानादिप्रमाणान्तराणामेव मुख्यत्वेन तत्राङ्गीकृतत्वात् । आगमस्य तु तदनुरोधेन गौण्यापि नेतुं शक्यत्वात् । कार्यलक्षणोक्तौ दूषणान्तरमप्याहुः—किं चेति । एवं कार्यलक्षणोक्तिपूर्वकं ब्रह्मणो विचारो व्यर्थः । तत्कथं वैयर्थ्यमित्यत आह—‘लक्षणे’ति । अत्राऽमृतत्वप्राप्तिसाधनीभूत-

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

भविष्यतीत्यत आह—‘नचेति । ‘आगमोदितमिति । कर्तृत्वमिति शेषः । ‘मात्रस्ये’ति । वेदस्यैवेत्यर्थः । अनुमानस्याऽपि ब्रह्मणि प्रमाणत्वादिति भावः । ननु वेदनिरूपितं प्रामाण्यमेव गृह्यत इत्यत आहुः—‘किञ्चे’ति । ‘अयुक्तमिति । सूत्रोक्तं कार्यलक्षणमिति शेषः । कार्यलक्षणेन

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

‘नही’त्यादि । कपिलादिभिः प्रकृत्यादेः कर्तृत्वेनाऽङ्गीकारात् । नहि सन्दिग्धं साध्यं वा लक्षणं भवितुमर्हति । ननु प्रमाणमूर्धन्येन वेदेन परमात्मा कर्तृत्वेनोक्त इति तदेवाद्विषयतामत आहुः—‘नचे’ति । आगमेन परमात्मा कर्तृत्युक्त इति हेतोः सर्वस्यापि वेदस्य, ब्रह्मण एव कर्तृत्वे प्रमाणकत्वमिति शक्यवचनं नेत्यर्थः । प्रजापतिप्रभृतीनामपि तत्रैव कर्तृत्वोक्तेः । अत्र ब्रह्मप्रमाणत्वं ब्रह्मप्रमाणताकत्वमिति वा ग्रन्थः प्रतिभासते । सर्वस्य जगतः कर्ता मत्कृतेश्च तथात्वतः । सर्वात्मन्करुणाशक्त्या ताद्रूप्यात् प्रकटीभव ॥ सर्वात्मत्वाच्च भवतात्ताद्रूप्यात्क्रीडसि स्वयमित्यस्योत्तराद्धोऽपि(?) । स्वार्थे कप्रत्यय इति वा(?) । कार्यलक्षणवैयर्थ्यमाहुः—‘किञ्चे’ति । ‘एवमिति । जगत्कर्तृत्वेन प्रकारेण ब्रह्मणो विचारः । तदुपपादयन्ति—‘लक्षणे’त्यादिना । असाधारणधर्मवचनं हि लक्षणम् । असाधारण्यं हि तदितराऽवृत्तित्वे सति तन्मात्रवृत्तित्वम् । अनधिगतार्थगन्तु प्रमाणम् । ‘तच्चे’ति । वस्तुज्ञानम् । ‘स्वरूपे’ति । ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याकारकेण । अत्रैव(?) कारणश्रुतित्वात्प्रमाणा-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

सम्भूत’ इत्यादि । अत्र तु स्वरूपलक्षणमनुक्त्वाऽऽदौ कारणलक्षणमुक्तमिति श्रुतिविरोध इत्यर्थः । अशक्यत्वात् लक्ष्यज्ञानं विना लक्षणस्य कर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । विवादेत्यादि मायाशबलितेश्वररूपकार्यब्रह्मण एव कारणत्वं निर्गुणस्य वा परब्रह्मण इति जगज्जन्मादिकारणत्वस्य जिज्ञास्ये ब्रह्मणि विवा-

उच्यते,

सन्देहवारकं शास्त्रं वेदप्रामाण्यवादिनाम् ।

क्रियाशक्तिज्ञानशक्ती सन्दिह्येते परस्थिते ॥

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

ज्ञानविषयीभूतब्रह्मनिर्धारार्थं लक्षणप्रमाणे वक्तव्ये तत्र स्वरूपलक्षणेनैव तत्सम्भवे किमनेन कार्यलक्षणेन । पूर्वपक्षमुपसंहरति—‘तस्मादि’ति । कार्यलक्षणकथनं जन्मादिसूत्रेऽयुक्तमुत्पत्त्याम इति । नन्वत्र सन्देहस्याशक्यवचनत्वे कथं शास्त्रप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य तत्प्रवृत्त्यर्थं विषयप्रकारमाह—‘उच्यत’ इति । नहि वयं विषयमात्रमशक्यवचनमिति ब्रूमः, किन्तु त्वदुक्तप्रकारकम् । अन्यथा विषयवारकत्वाऽभावेन तत्प्रवृत्तिरेव न स्यात् । सोऽपि वेदप्रामाण्याऽभ्युपगन्तृणामेव । अन्यथा तदुक्तेऽलौकिकेऽर्थे बाधबुद्धिरेव भवेत्कुतस्तरां सन्देहः । तर्हि कथमत्र सन्देह इत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपमाहुः—‘क्रिये’ति । परस्मिन्ब्रह्मणि स्थिते परस्थिते । नन्वस्मदुक्तप्रकारक एव विषयः कस्मान्न भवतीत्या-

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

यः संशयो निवर्तते तं संशयं वक्तुं समाधानमाहुः—‘उच्यत’इति । सन्देहवारकमिति । न तु वेदव्याख्यानकारकमित्यर्थः । शास्त्रं मीमांसारूपम् । परस्थिते परे ब्रह्मणि स्थितिर्योस्ते, परस्थिते । एतादृशे ये क्रियाशक्तिज्ञानशक्ती । उपनिषत्प्रतिपाद्ये ये सर्वज्ञत्वजगत्कर्तृत्वे ते उभे अपि सन्दिह्येते । स्वरूपलक्षणे सन्देहविषयी भवतः । स्वरूपलक्षणस्य निर्विशेषब्रह्मप्रति-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

न्तरस्य कार्यलक्षणस्य च व्युदासः । अनेन कार्यलक्षणेन । ‘तस्मादि’ति । अनपेक्षत्वेन वैयर्थ्यात् । कार्यलक्षणमनुपपन्नमित्यर्थः ।

एवं पूर्वपक्षे, समाधातुं तं गृह्णन्ति—‘उच्यत’ इत्यादि । तत्र पूर्वं वैयर्थ्यं परिहरन्ति—‘सन्देहे’ति । सर्वस्याऽपि वेदस्य ये प्रामाण्यं वदन्ति तेषां जन्माद्यस्येतीत्यादिलक्षणशास्त्रं सन्देहनिवारकमिति नैवं विचारवैयर्थ्यमित्यर्थः । ननु सन्देह एव कथमित्याशङ्कायां सन्देहप्रकारमाहुः—‘क्रियाशक्ती’ति । विरुद्धत्वदोषं निराकुर्वन्ति—‘नही’ति । तथा सति श्रौतक्रमानुसारेणैव लक्षणं वदेदिति भावः । सन्देहप्रकारं व्यक्तीकुर्वन्ति—‘तत्रे’त्यादिना ‘अकर्त्रि’त्यन्तेन । अत्र नित्येत्यादि-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

दाध्यासितत्वादित्यर्थः । ‘नही’त्यादि । मायावादिभिः कार्यब्रह्मणः कर्तृत्वाङ्गीकारात्साङ्ग्यैश्च प्रकृतेरेव कारणत्वाङ्गीकारादित्यर्थः । ‘नचागम’ इत्यादि । ब्रह्मणि जगत्कारणत्वस्य सकलप्रमाणमूर्धन्यो यो वेदः ‘यतो वा इमानि भूतानि’ ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः’ ‘आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते’ इत्यादिरूपस्तेनैव सिद्धत्वान्न विवादाध्यासितत्वमिति । आरोपेणापि कारणत्वस्य श्रुतेर्गतार्थतासम्भवात् । अनुमानेनापि कारणसिद्धेर्न वेदमात्रप्रमाणकत्वं वक्तुं शक्यत इत्यर्थः । एवं विचारः पूर्वोक्तरीत्या कारणलक्षणप्रयासः । वैयर्थ्यमेवोपपादयन्ति । शक्यमित्यर्थः । ‘लक्षणे’त्यादिना । तच्च ब्रह्मात्मकवस्तुज्ञानं चेत्यर्थः । स्वरूपलक्षणेन ‘शुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव’मित्यादिस्वरूपलक्षणेनेत्यर्थः । किमनेन कारणलक्षणेन । किञ्चित्प्रयोजनमित्यर्थः । पूर्वपक्षमुपसंहरन्ति—‘तस्मादि’त्यादि । अयुक्तं जगज्जन्मादिलक्षणकरणमयुक्तमित्यर्थः ।

न हि श्रुतिं व्याख्यातुं प्रवृत्तः सूत्रकारः । किन्तु सन्देहं वारयितुम् । तत्र 'सत्यं ज्ञानमनन्तं' 'नित्यशुद्धमुक्तस्वभाव'मिति श्रुत्या कर्तृत्वादिप्रापञ्चिकधर्मराहित्यं प्रतीयते । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ती'ति कर्तृत्वञ्च । तत्र सन्देहः—किं ब्रह्म कर्तृ आहोस्विदकर्तृ । किं तावत् प्राप्तम् ? । अकर्तृ । कथम् ?—
'ब्रह्मविदामोति पर'मिति प्रधानवाक्यम् । फलसम्बन्धात् । ऋचापि विवृतम् ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

शङ्का स्रोक्ते विनिगमकमाहुः—'न ही'ति । ब्रह्मपाठके 'ब्रह्मविदामोति पर'मित्यत्र किं तदित्याकाङ्क्षायां 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति स्वरूपलक्षणमुक्त्वा 'तस्मादि'त्यादिना भूतभौतिकसृष्टिरूपणमुखेन कार्यलक्षणमुक्तम् । यद्यदि सूत्रकारः श्रुतिं व्याख्यातुमेव प्रवृत्तः स्यात्तदा त्वदुक्तप्रकारकमेव संशयं जन्मादिसूत्रेण निराकुर्यान्न त्वेवम् ।

ननु कथमेवमवगम्यत इति चेत्पूर्वं स्वरूपलक्षणाऽनुक्तेरिति बुद्ध्यस्व । ननु 'यः सर्वज्ञः सर्वशक्ति'रित्यादिना ज्ञानक्रियाशक्ती निस्सन्दिग्धमेव प्रतिपाद्येत इति कथं तयोः संशय इत्यत आह—'तन्ने'त्यादिना । सत्यमिति नित्यत्वं प्रतिपादयति । ज्ञानमिति शुद्धत्वम् । अनन्तमिति मुक्त-

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

पादकत्वादिति भाव इति कारिकार्थः । 'सूत्रकार' इति । सूत्रकारो व्याख्याने प्रवृत्तश्चेत् क्रमेण व्याख्यानं कर्तव्यमिति, पूर्वोक्तं श्रुतिविरुद्धत्वं, लक्षणयोः पूर्वापरकथनरूपं दूषणं च स्यात्तदेव नास्तीति भावः । स्वरूपलक्षणप्रतिपाद्यमाहुः—'तन्ने'ति । कार्यलक्षणप्रतिपाद्यमाहुः—'यतो वे'ति । एतदधिरण्यङ्गभूतसंशयाकारमाहुः—'तन्ने'ति । पूर्वपक्षमाहुः—'किं तावदि'ति । कार्यलक्षणं न सम्भवतीति पूर्वपक्ष्याशयं वक्तुं तत्पूर्वपक्षं विवृण्वन्ति—'ब्रह्मविदे'ति । यथा स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यस्य स्वर्गरूपफलसम्बन्धात्प्रधानवाक्यत्वमित्यर्थः ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

पदानि सत्येत्यादिपदानां विवरणं ज्ञेयम् । इति शब्दो हेत्वर्थकः । तथा चैतादृशं ब्रह्मेति । श्रुत्या सत्यं ज्ञानमिति श्रुत्या, तथा प्रतीयत इत्यन्वयः । 'तन्ने'ति । श्रुतिसिद्धत्वान्निसन्दिग्धयोरपि क्रि-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

दिकारणत्वयोः सन्देह इत्यर्थः । तदेव संशयस्वरूपमाहुः—'किं ब्रह्म कर्तृ आहोस्विदकर्त्रि'ति । उभयोरपि श्रौतत्वेनाऽन्यतरबाधस्याऽशक्यत्वात्संशय इत्यर्थः । 'फलार्थे चे'ति । ब्रह्मविदामोति परमिति श्रुतौ ब्रह्मविदः परप्राप्त्युक्तेर्ब्रह्मज्ञानं फलार्थमित्यर्थः । 'फलवाक्योक्तब्रह्मज्ञानादेवे'

भगवद्गीतेश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

ननु निरूप्ये ब्रह्मणि सन्देहाभावात्कथं व्यासशास्त्रप्रवृत्तिरिति शास्त्रप्रवृत्तिमुपपादयितुमाहुः—'उच्यते' इत्यादि । नहि ब्रह्मस्वरूपनिर्णयार्थं शास्त्रं प्रवृत्तं स्वरूपस्य सर्वशास्त्रनिर्णीतत्वात्, किन्तु ब्रह्मणि वेदविरुद्धवाद्यभ्युपगतप्रकारनिराकरणेन वेदसिद्धप्रकारस्थापनार्थमित्याहुः—'सन्देहे'त्यादि । ननु कथं ब्रह्मणि सन्देहो येन शास्त्रप्रवृत्तिः स्यादित्याकाङ्क्षायां सन्देहप्रकारमाहुः—'क्रियाशक्ती'त्यादि । सन्देहबीजमाहुः—'तन्ने'त्यादि ।

‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते’ति । फलार्थं च ब्रह्मज्ञानम् । फलञ्च फलवाक्योक्तधर्मज्ञानादेव ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

स्वभावत्वम् । न ह्यपरिच्छिन्नं केनचित्संसृष्टम् । नहि नित्यशुद्धमुक्तस्वभावे ब्रह्मणि प्रापञ्चिका धर्माः सम्भवन्ति । तस्मादकर्तृ । ‘यतो वे’त्यादिना तूत्पत्त्यादिकर्तृत्वं च प्रतीयते । नह्येकस्य बाधः कर्तुं शक्यः । उभयोरपि श्रौतत्वात् । तथा चैकतरनिश्चयाऽसम्भवाद्भवति संशयः कर्त्रकर्तृ वेति । तत्रादौ पूर्वपक्षमाहुः—‘अकर्त्रिति’ति । चोदयति—‘कथ’मिति । तदेवोपपादयन्ति—‘ब्रह्मे’त्यारभ्य ‘पूर्वः पक्ष’ इत्यन्तेन । अत्र ब्रह्मविदाप्नोतीत्यनेन ब्रह्मप्राप्तिलक्षणस्य फलस्योक्तत्वात्तत्प्रतिपादकत्वादिदं वाक्यं प्रधानं स्वप्रकरणस्थवाक्यान्तरापेक्षया । तथा च प्रधानाऽनुरोधेनैवाप्रधानानि नेतुं योग्यानीति सिद्धम् । ततस्तत्साधनापेक्षायां ब्रह्मविदित्यनेन ब्रह्मज्ञानमेव तत्साधनत्वेनोक्तम् । किमा-

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

ननु पूर्वकाण्डेऽयं नियमोऽस्तु न तूत्तरकाण्ड इति नाऽस्य प्रधानत्वमित्यत आहुः—‘ऋचापी’ति । यद्यस्य प्रधानवाक्यत्वं न स्यात्तर्हि ऋचा विवरणं न स्यादित्यपि नाऽयमर्थो ध्वन्यते । विवरणमाहुः—

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

याज्ञानशक्त्योः स्वरूपलक्षणविरुद्धत्वात्सन्देह इति भावः । एतदधिकरणघटकाङ्गमप्ययमेव संशयो ज्ञेयः । पूर्वपक्षमाहुः—‘अकर्त्रिति’ । ‘कथमिति’ । प्रकारजिज्ञासायां तं प्रकारमाहुः—‘ब्रह्मविदि’त्यारभ्य फलाऽश्रवणादित्यन्तम् । ‘फलसम्बन्धादि’ति । यत्र हि प्रधानीभूतेन फलेन सह साधनस्य सम्बन्धो विधीयते, भवति तत्प्रधानवाक्यम् । यथाऽग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति । तथाऽत्रापि साधनस्य ब्रह्मवेदनस्य परप्राप्तिलक्षणेन फलेन सम्बन्धबोधनात्स्वप्रकरणस्थवाक्यान्तरापेक्षया भवतीदं प्रधानवाक्यम् । फलस्य च प्राधान्यं पूर्वतन्त्रे शेषलक्षणे, कर्मफलार्थत्वादित्य-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

त्यादि । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुत्या सत्यपदेन नित्यत्वं ज्ञानपदेन शुद्धत्वमनन्तपदेन मुक्तत्वमुक्तमिति फलवाक्योक्तनित्यशुद्धमुक्तस्वरूपब्रह्मज्ञानादेव फलमित्यर्थः । ‘नान्यथे’ति । अन्यथा कर्तृत्वादिविशिष्टज्ञानान्मुख्यं फलं न भवतीति पूर्वपक्षिण आशयः ।

ननु तस्माद्वा एतस्मादात्मन इत्यत्र तच्छब्देन प्रकृतस्य ब्रह्मण एव परामर्शात्तस्यैव कर्तृत्वादिकमुक्तमिति कर्तृत्वादिविशिष्टज्ञानान्मुख्यं फलं कुतो न भवतीत्याशङ्क्य समाधत्ते—‘कर्तृत्वं च परविवरणतयोक्तमिति’ । फलवाक्ये ज्ञेयं परं चेति द्वयमुक्तम् । तथा चोभयोरपि प्रकृतत्वम् । तत्र ज्ञेये शुद्धे ब्रह्मणि कर्तृत्वस्य बाधितत्वात्परमेव तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यत्र तच्छब्देन परामृश्य परस्यैव कर्तृत्वमुक्तमिति, कर्तृत्वविशिष्टज्ञानं न तु मुख्यब्रह्मज्ञानमतो न

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

फलसम्बन्धात् फलसम्बन्धबोधकवाक्यस्य पूर्वतन्त्रे प्राधान्याङ्गीकारादित्यर्थः । ऋचा वक्ष्यमाणविवरणार्था । फलं साक्षात्कृतब्रह्मात्मकं फलम् । ‘वाक्यो’केत्यादि । सत्यत्वज्ञानत्वानन्तत्व-

नान्यथा । कर्तृत्वञ्च परविवरणतयोक्तम् । परं किमित्युक्ते 'यः सर्वान्तर आनन्द' इति । कथं

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

कारकं तदित्याकाङ्क्षायां तदाकारस्य विषयस्य च प्रमाणान्तरावेद्यत्वस्य विदितपरब्रह्मकैरेव ज्ञातत्वा-
त्तज्ज्ञापनार्थं तैः श्रुतिरेवोक्ता 'सत्यं ज्ञानमि'ति । तथा च नित्यशुद्धमुक्तस्वभावत्वज्ञापनात् । तदा-
प्तिरूपं यत्फलं, तत्फलवाक्योक्तं यद्ब्रह्म, तस्य ये धर्मा नित्यत्वादयस्तेषां ज्ञानादेव नान्यथा ।
अन्यथाज्ञानस्य तु 'योऽन्यथा सन्तमि'त्यादिना फलविरोधित्वात् ।

नन्वेवं सति तत्प्रकरणे भूतभौतिकादिकर्तृत्वं तस्यैव कथमुक्तम् । तद्वैशिष्ट्यज्ञानस्य फलवि-
रोधित्वात् । नित्यशुद्धत्वादिविशिष्टे तस्मिंस्तदसम्भवात् । तच्छब्देन हि पूर्वप्रकृतस्य तस्यैव परामर्श-

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

'सत्यमि'ति । 'विपश्चिते'त्यन्तम् । 'धर्मज्ञानादि'ति । परत्वज्ञानादित्यर्थः । परत्वज्ञानं च जग-
ज्जन्मादिकर्तृत्वेनेति बोधयितुमाह—'कर्तृत्वमि'ति । 'तस्माद्वा एतस्मादि'त्यादिवाक्येनोक्तमित्यर्थः ।
'आनन्द इती'ति । अन्योन्तर आत्मानन्दमयः, तेनैष पूर्ण इत्यादिवाक्येन बोधित इत्यर्थः ।
अनेन परस्वरूपमुक्तमिति भावः । ननु ब्रह्मविदामोतीत्यस्मिन्प्राठकेऽयं क्रमः उक्तः । परन्तु

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

नेन सूत्रेण प्रतिपादितमेव । तथा च प्रधानवाक्याऽनुरोधेनैवाऽन्यानि प्राकरणकानि गुणभूतानि
वाक्यानि नेतुं योग्यानीति नाऽप्रधानवाक्योक्तं कर्तृत्वं ब्रह्मणि शक्यनिरूपणमिति भावः । तत्र ब्रह्म
तज्ज्ञानतत्फलानां स्वरूपं श्रुत्येकसमधिगम्यमित्येतेन सत्यं ज्ञानमित्याद्यृङ्गिरूपितस्वरूपादतिरिक्तस्वरूपं
ब्रह्मेति, फलप्रेप्सुभिरन्यथाज्ञाने च फलाऽभावं पश्यद्विर्नाङ्गीकर्तुं शक्यमित्युक्तं भवति । जानन्त्या फ-
लाय जिज्ञासुभ्यस्तत्स्वरूपज्ञानाय विदिततत्स्वरूपयैव श्रुत्या तत्स्वरूपं निर्णीतमपीत्याहुः—'ऋचापी'ति ।
अत्र विवृतपदमपि नाऽन्वेति(?) । विवरणमेवाहुः—'सत्यमि'त्यादि । विवरणसिद्धमर्थमाहुः—'फलार्थ'-
मित्यादि 'नान्यथेत्यन्तम् । फलवाक्योक्ता धर्माः सत्यत्वादयः । एतेन 'सत्यं ज्ञानमि'त्याद्यृङ्गिरूपि-
तस्वरूपादतिरिक्तस्वरूपं ब्रह्मेति जानन्त्या नाऽङ्गीकर्तुं शक्यमित्युक्तं भवति । तथा सति विवरणवैय-
र्थ्यापत्तेः । ननु किमर्थं तर्ह्यप्रेतना तस्माद्वा एतस्मादित्यादिप्रस्तावना । कर्तृत्वादिधर्मवैशिष्ट्यज्ञानं

श्रीलाल्लभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

मुख्यं फलमित्याशयः । 'परं किमित्युक्ते यः सर्वान्तर आनन्द इती'ति । सर्वान्तर इत्यत्र

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

नित्यत्वशुद्धत्वादिवाक्योक्तधर्मज्ञानात् । नान्यथा, न कार्यब्रह्मगतकर्तृत्वादिधर्मज्ञानादित्यर्थः । पर-
विवरणतया उपलक्षणतया परब्रह्मपरिचायनार्थमित्यर्थः । परविवरणमेवोपपादयन्ति—'परं कि'मि-
त्यादिना । तथा च 'ब्रह्मविदामोति पर'मित्यत्र ज्ञेयं परं च परिचायकधर्मविशिष्टं सोपाधिकं निरू-
पितं शुद्धशुद्धत्वादिधर्मशून्यं तत्र किमपेक्षया परत्वमित्युक्त इत्यर्थः । तत्र परत्वमुपपादयति—'यः
सर्वान्तर' इति । तथा चान्नमयादिचतुष्टयापेक्षयान्तरत्वात्तेभ्य एव पर इति ज्ञेयापेक्षयाऽपर इति च
सिद्धमिति । ननु ज्ञेयब्रह्मापेक्षया कर्तृब्रह्मणि अवरत्वसाधकं सर्वान्तरत्वं गौणेतरोपेक्षयाऽवरत्वसाधकं

सर्वान्तरमित्याकाङ्क्षायां परिचयार्थं भूतभौतिकसृष्टिमुक्त्वा गौणानन्तर्यं परिहृतम् । गौणो-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

दित्याशङ्कयामाहुः—‘कर्तृत्वं चे’ति । प्रधानवाक्ये हि ज्ञेयं परं चेति द्वयमुक्तम् । तथा चोभयोरपि प्रकृतत्वात्पूर्वस्मिन्तस्य बाधितत्वात्परमेव तच्छब्देनाऽपकृष्य तस्यैव कर्तृत्वमुक्तम् । तत्किं ज्ञेया-
ऽपेक्षया परमन्याऽपेक्षया वेति सन्देहो माभूदित्याशयेन सर्वान्तरमानन्दं निरूपयन्त्यन्नमयाद्यपेक्षयैव परत्वमाह । ननु सर्वान्तरत्वेऽपि कथं तत्परत्वं तस्य तदसाधकत्वादित्याशङ्क्य स्वयमेव भूतभौतिकादि-
कर्तृत्वेन तदपेक्षयोत्कृष्टत्वमेवोक्तम् । न तु सर्वान्तरत्वेन तत्सम्बन्धकृतं गौणत्वम् । ज्ञेयापेक्षया

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

अन्योन्तर आत्मेति वाक्यं पश्चादुक्तमिति परस्य गौणत्वं स्यादित्यत आह—‘कथमि’त्यादिना ।
‘परिचयार्थ’मिति । उपलक्षणविधया ज्ञानार्थमित्यर्थः । ‘भूतभौतिके’ति । आकाशाद्यन्नादि-
सृष्टिम् । ‘परिहृतमि’ति । यथाऽन्नाऽनन्तरं प्राणस्य गौणत्वं, पर्यवसानाऽभावात् । यथा आनन्दस्य

कैश्चिद्विरचिता वेदागतचन्द्रिका ।

च फलविरोधीत्यत आहुः—‘कर्तृत्वं चे’ति । पूर्ववाक्ये ज्ञेयं परञ्चेतिद्वयं प्रकृतम् । तत्र सत्यं ज्ञान-
मितिज्ञेयस्वरूपलक्षणविरोधेन पूर्वस्य बाधाद्वितीयमेव तच्छब्देन परामृष्यत इति । तथाच जगदुत्प-
त्तिस्थितिभङ्गकर्तृत्वमेव परत्वमिति पर्यवसितमित्यर्थः । ततः परस्य स्वरूपजिज्ञासायां सर्वाऽऽन्तरानन्द
इति परस्वरूपमुक्तमित्याहुः—‘परं कि’मित्युक्त इत्यादि । योऽन्नमयादिसर्वेभ्यश्चतुर्भ्य आन्तरोऽन्तवर्त्या-
नन्दः स एव परः फलरूप इत्यर्थः । अत्रोक्तमित्यनुषङ्गः । ननु केन प्रकारेण सर्वान्तरत्वमित्याका-
ङ्कयामाहुः—‘कथ’मिति । अथोक्तमेव विवरणं विशदयन्ति—‘परमि’त्यारभ्य ‘परहृत’मित्य-
न्तेन । ‘पर’मिति । परस्वरूपजिज्ञासायां सर्वान्तर आनन्द इति तत्स्वरूपम् । तन्निरूपयिष्यमाणया
श्रुत्या सर्वान्तरत्वज्ञानमेव कथं भविष्यतीत्याकाङ्क्षायां पूर्वमेव तज्ज्ञानार्थं तत एवाऽऽकाशादिपञ्च-
भूतानामोषध्यादित्रयभौतिकानाञ्च सृष्टिमुक्त्वा, अन्नमयादिचतुर्णां गौणमन्यतोऽन्यत आनन्तर्यं
निरूप्यते । सर्वान्तरत्वेनाऽऽनन्दनिरूपणेन प्राणादीनामिव गौणमानन्तर्यं निराकृतम् ।
मुख्यमेवाऽऽनन्तर्यं निरूपितमित्यर्थः । तथाच भूतभौतिकस्तृष्ट्वेन सर्वकारणरूपोऽन्नमयादिसर्वेषां
पुरुषत्वविधायकस्तत्सर्वान्तर आनन्दः परपदार्थ इति सिद्धम् । एवं हि तस्माद्वा एतस्मादित्या-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

सर्वस्मादन्नमयादेरन्तर इत्यर्थो, न तु ज्ञेयाऽपेक्षयेति पूर्वपक्षिण आशयः । ‘कथं सर्वान्तर’ इत्यादि ।
तस्माद्वा इत्यादिना भूतभौतिकसृष्टिमुक्त्वा परस्य गौणं गुणसम्बन्धकृतं यदानन्तर्यमन्तरत्वभाव
रूपं तत्परिहृतम् । गुणसम्बन्धेन परस्मिन्नान्तर्यभावो नास्ति, किन्तु सर्वान्तरमस्येवेति भावः ।

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

कुतो नेत्यपेक्षायामाह—‘कथं सर्वे’त्यादि । परिचयार्थं परब्रह्मापेक्षया तस्यावरत्वपरिचयार्थं विशे-
ष्यमादाय शुद्धज्ञेयब्रह्मज्ञापनार्थं चेत्यर्थः । गौणानन्तर्यं गौणाकाशाद्यपेक्षया न्यूनत्वम् । परिहृतं
गौणाकाशादिसर्वकर्तृत्वोक्त्या तत्सर्वादित्वस्य सिद्ध्या ‘स्वतन्त्रः कर्ता’ इत्यनेन स्वातन्त्र्यस्य च सिद्ध्या

पासनाफलञ्च प्रधानशेषतयोक्तम् । तत्राऽन्यगतकर्तृत्वाऽऽरोपानुवादोऽपि सम्भवति ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

गौणत्वे विनिगमनान्तरमाह—‘गौणोपासने’ति । ज्ञेयापेक्षया गौणस्य परस्य योपासना तस्याः फलं प्रधानस्य ज्ञेयफलस्य शेषतयोक्तम् । गौणोपासनाफलस्य कामभोगरूपत्वेनाऽनित्यत्वात्तत्प्रदर्शनेन तत्र वैराग्योत्पादनद्वारा तच्छेषत्वम् । नन्वन्यत्र ‘यतो वे’त्यादौ ज्ञेयस्यैव कर्तृत्वाद्युक्तेः । कथं परस्यैव कर्तृत्वमित्यत आह—‘तत्रे’ति । तत्र कर्तृत्वप्रतिपादके वाक्येऽन्यस्मिन्परस्मिन्गतं यत्कर्तृत्वं तस्य य आरोपश्चिद्रूपत्वात्सजातीयत्वेन ब्रह्मणि, तस्याऽनुवादो यतो वेत्यादौ सम्भवति । अत एवैकत्र निर्णीतः

गोस्वामिश्रीमद्विरचितं विवरणम् ।

तु वक्तुं न शक्यते । अन्ते पर्यवसानात् । सृष्ट्यादिकर्तृत्वाच्चेति भावः । ‘गौणोपासने’ति । येऽन्नं ब्रह्मोपासत इत्यादिवाक्येनोक्ता गौणा या अन्नब्रह्मोपासना, तस्या यत्फलमित्यर्थः । ‘प्रधानशेषतये’ति । प्रधानस्य यत्फलं ब्रह्मानन्दावासिरूपं, तच्छेषतया तदङ्गत्वेनेत्यर्थः । एतेन परस्य सर्वोत्कृष्टत्वं ध्वनितम् । एतावता प्रबन्धेन परे ब्रह्मणि कर्तृत्वं प्रतीयते, स्वरूपलक्षणे तु प्रापञ्चिकधर्मराहित्यं ब्रह्मणि प्रतिपाद्यत, इति कृत्वा ब्रह्मविदाप्नोति परमिति वाक्यप्रतिपाद्यं परप्राप्तिसाधनीभूतं यत् ब्रह्मज्ञानं तद्विषयीभूते ब्रह्मणि कर्तृत्वं न प्रतीयत इति विरोधः । एतादृशविरोधपरिहारार्थं, प्रजापति-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

रभ्य ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्येतावद्भागस्य परविवरणरूपं प्रयोजनमुक्त्वा, मध्ये गौणानामन्नमयादीनां चतुर्णामुपासनातत्फलनिरूपणस्य प्रयोजनमाहुः—गौणोपासनेति । ‘सर्वे वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति येऽन्नं ब्रह्मोपासत’ इत्यादिना गौणान्नब्रह्माद्युपासनाफलं प्रधानशेषतया, प्रधानस्य फलस्याऽस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदे’त्याद्यनुवाकचतुष्टयेन निरूपितस्य सत्त्वब्रह्मानन्दावासिसर्वभयाभावरूपस्य शेषतया सर्वोत्कृष्टत्वज्ञापकतया निरूपितम् । नन्वेवं सति कर्तृत्वमेव सिद्धं ब्रह्मण इत्यत आहुः—‘तत्रे’ति । सर्वान्तरत्वपरिचयार्थं कर्तृत्वे परस्मिन्निरूपणीये पूर्वकाण्डोक्तप्रजापतिगतस्य, सांख्योक्तप्रकृतिगतस्य वा

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

परस्य सर्वाऽऽन्तरत्वमन्नमयाद्यपेक्षया, न तु ज्ञेयापेक्षयेत्यत्रोपपत्तिमाह—‘गौणोपासनाफलं चे’त्यादि । ज्ञेयापेक्षया गौणस्य परस्य या उपासना, तस्याः फलं कामाशनरूपम् । प्रधानस्य ज्ञेयज्ञानफलस्य शेषतयोक्तम् । अतो ज्ञेयापेक्षयाऽऽन्तरत्वं परस्येत्यर्थः । ‘तत्रान्यगतकर्तृत्वाऽऽरोपानुवादोऽपी’ति । तत्र ज्ञेये ब्रह्मणि । स्वरूपलक्षणविरोधेन कर्तृत्वस्याऽसम्भवात् । अन्यगतं प्रकृतिगतं यत्कर्तृत्वम् । तस्य कर्तृत्वस्याऽऽरोपेणाऽनुवादः सम्भवति । न तु तत्र कर्तृत्वमित्यर्थः । एकत्र निर्णीतः शा-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

परिहृतमित्यर्थः । नन्वानन्दमयस्यावरब्रह्मत्वे तस्योपासनं फलं च वेदो न ब्रूयादित्यत आह—‘गौणे’त्यादि । गौणोपासनाफलं गौणस्यानन्दमयस्य उपासना सर्वकर्तृत्वादिनोपासना तस्याः फलं ‘सोऽश्नुते’ इत्यादिना कामभोगादिरूपं क्षयिष्णु फलम् । प्रधानशेषतया नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावब्रह्मण उपासनाया यन्मोक्षरूपं फलं तच्छेषतया तस्य तस्य क्षयिष्णुत्वदर्शनेन वैराग्योत्पादन-

ततश्च 'भृगुर्वै वारुणिरि'त्युपाख्यानेऽपि परिचायकत्वाद्गौणकर्तृत्वमेवानूद्यते । फलाश्रवणादिति, पूर्वः पक्षः ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

शास्त्रार्थोऽपरत्राप्यन्वेतीतिन्यायाद्भृगुप्रपाठकेऽपि ब्रह्मपरिचायकत्वेन प्रपाठकान्तरोक्तं परनिष्ठमेव कर्तृत्वं तत्राऽनूद्यते । तत्र विनिगमकमाह—'फलाऽश्रवणादि'ति । यदि परस्मिन्निव तस्मिन्नपि मुख्यमेव कर्तृत्वं स्यात्तदा तज्ज्ञानस्याऽपि कामभोगादिकमनित्यमेव फलत्वेनोक्तं स्यात् । न त्वेवम् । तदातिरूपस्याऽमृतत्वस्यैव तत्र तत्फलत्वेनोक्तेः ।

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

रकामयत प्रजाः सृजेयेति पूर्वकाण्डोक्तप्रजापतिगतस्य साङ्ख्योक्तप्रकृतिगतस्य वा कर्तृत्वस्य परे ब्रह्मण्यारोपं कृत्वाऽनुवादस्यापि सम्भव इत्याशयेनाऽऽह—तत्राऽन्यगतेति । ननु भृगुप्रपाठके 'यतो वा इमानी'त्यादिना यत्कर्तृत्वमुक्तं तस्य का वा गतिरित्यत आह—'ततश्चे'ति । गौणकर्तृत्वमेव आरोपितकर्तृत्वमेव । ननु तत्र कथमेवं ज्ञायत इत्यत आह—'फले'ति । तथा च कार्यलक्षणं न सम्भवतीति पूर्वपक्ष्याशयः ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

कर्तृत्वस्याऽऽरोपेणाऽनुवादः सम्भवतीति न वास्तवकर्तृत्वसिद्धिरिति भावः । अपिशब्दो वास्तवसमुच्चायक, एवकारार्थो, वा वाक्यालङ्कारे । 'एकत्र सिद्धः शास्त्रार्थः' इति न्यायादुत्तरप्रपाठकेऽपि कर्तृत्वाऽऽरोपानुवाद एवेत्याहुः—'ततश्चे'ति । स्वरूपलक्षणाविरोधादेव । 'परिचायकत्वादि'ति । कर्तृत्वनिरूपणस्य परिचयार्थत्वात् । गौणकर्तृत्वमारोपितकर्तृत्वम् । 'फलाश्रवणादि'ति । अयं भावः ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

शास्त्रार्थोऽपरत्रापि नेय इति न्यायेनाऽन्यत्राऽपि यदुक्तं कर्तृत्वं तस्य व्यवस्थामाहुः—'ततश्च भृगुर्वै वारुणिरित्युपाख्यानेऽपी'त्यादिना । नन्वेतदनुरोधेन तत्र व्यवस्थाप्यते, तर्हि तदनुरोधेनैतदेव कुतो न व्यवस्थाप्यते, तथा सति 'भृगुर्वै' इत्युपाख्याने, आनन्दाद्वेवेत्यादिना ब्रह्मणि कर्तृत्वस्योक्तत्वादत्रापि ज्ञेये कर्तृत्वं स्यादित्याशङ्क्य 'भृगुर्वै' इत्युपाख्यानस्याऽमुख्यत्वमाहुः—'फलाश्रवणादि'ति । तथा च तस्याऽमुख्यत्वादेतदनुरोधेन तदेव व्यवस्थाप्यमित्यर्थः । एवं शुद्धे ब्रह्मणि कर्तृत्वं वस्तुतो नास्तीति पूर्वपक्षिण आशयः ।

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

द्वारा मोक्षाङ्गतयोक्तमित्यर्थः । नन्ववरब्रह्मत्वेनोपहितचैतन्यस्याप्युपाधिनिरासेन विशेष्यमात्रविचारे ज्ञेयब्रह्मत्वात् । 'तस्माद्वा' इत्यादिवाक्ये उक्तं कर्तृत्वमसम्भाव्येवेत्यत आह—'तत्रे'त्यादि । तत्र 'तस्माद्दे'त्यादिवाक्ये । अन्यासंश्लिष्टा प्रकृतिस्तद्वतं यत्कर्तृत्वं तस्य यो विशेष्ये आरोपस्तेन यः श्रुतिरूपोऽनुवाद इत्यर्थः । पूर्वानुवाकोक्तप्रकारमनुवाकान्तरोक्तोपासनास्थलेऽपि अतिदिशति—'ततश्चे'त्यादिना । ततः एकत्र शास्त्रार्थस्य सिद्धत्वतः । परिचायकत्वात् 'काकवन्तो देवदत्तगृहा' इत्यत्रेवाविद्यमानमेव कर्तृत्वं देवदत्तगृहाणां काका इव शुद्धज्ञेयब्रह्मस्वरूपबोधकं भवति । अनूद्यते ब्रह्मपरिचायनार्थं प्रकृत्यादिगतं कर्तृत्वं श्रुत्याऽनुवादरूपेणोच्यते । फलाश्रवणात् कार्यब्रह्मोपास-

सिद्धान्तस्तु—

उत्पत्तिस्थितिनाशानां जगतः कर्तृ वै बृहत् ।
वेदेन बोधितं तद्धि नान्यथा भवितुं क्षमम् ॥
नहि श्रुतिविरोधोऽस्ति कल्पोऽपि न विरुध्यते ।
सर्वभावसमर्थत्वादचिन्त्यैश्वर्यवद्बृहत् ॥

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तस्मात्तत्र कर्तृ इतिस्थिते पूर्वपक्षेऽत्र सिद्धान्तमाहुः—‘सिद्धान्तस्त्विति । ‘उत्पत्तिरिति । यदुक्तं ज्ञेयमकर्तृ तन्नोपपद्यते । तस्याऽऽम्नाये सर्वत्रैव निरूप्यमाणत्वात् । ननूक्तमनागतमेव तदारोपन्यायेन तत्राऽनूद्यत इत्याशंकायामाह—‘नान्यथे’ति । नहि परमाप्तो वेदोऽक्षरमात्रमप्यन्यथा वदति । तथा सत्यन्यत्राऽपि तथात्वं व्याहन्येत । ‘उत्पत्ती’त्यारभ्य ‘क्षममि’त्यन्तो ग्रंथो ‘वेदेने’त्यारभ्य ‘प्रसङ्गादि’त्यन्तेन व्याख्यातः(?) । नन्वेवं नित्यत्वादप्रतिपादिकानां कर्तृत्वादप्रतिपादिकानां च विरोधः कस्मान्न भवतीत्यत आहुः—‘न ही’ति । विरोधो हि सहाऽनवस्थानलक्षणः, नहि सत्यत्वकर्तृत्वादीनां प्रमाणान्तरेण सिद्धः । ‘तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी’ति श्रुतेर्ब्रह्मणः श्रुत्येकस-

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

सिद्धान्तं विवृण्वन्ति—‘सिद्धान्तस्त्विति । बृहत् ब्रह्मेत्यर्थः । ‘तद्ही’ति । कर्तृत्वं हीत्यर्थः । अन्यथा आरोपितं गौणमिति यावत् । ‘कल्पोऽपी’ति । सूत्रमपीत्यर्थः । कचित्कल्प्य इत्यपि पाठः ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

फलसम्बन्धिवाक्यमेव प्रधानवाक्यम् । तद्रहितं तु गौणम् । फलं च फलार्थाभिहितप्रधानवाक्योक्तधर्मज्ञानादेव । नान्यथा । यज्ज्ञानाच्च फलोक्तिस्त एव धर्मा वास्तवाः । कर्तृत्ववाक्ये च फलाऽनभिधानात्कर्तृत्वादिधर्मज्ञानस्य फलार्थत्वाऽभावेन परिचयमात्रार्थत्वादारोपानुवाद एव कर्तृत्वादिधर्माणामिति । एवंस्थिते पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाहुः—‘उत्पत्ती’त्यादि । बृहज्ज्ञेयं ब्रह्म । तत् कर्तृत्वम् । ‘अन्यथे’ति गौणम् । नन्वेवं स्वरूपलक्षणविरोध इति चेन्नत्याहुः—‘न ही’ति । निरपेक्षो रवः श्रुतिः ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

इत्थं पूर्वपक्ष उपस्थिते, सिद्धान्ते शुद्धे ब्रह्मणि कर्तृत्वं साधयन्ति—‘उत्पत्तिस्थितिनाशानामि’त्यादिना । अर्थस्तु—जगतः उत्पत्तिस्थितिनाशानां कर्तृ वै निश्चयेन बृहत् शुद्धं ब्रह्मैवेत्यर्थः । इह प्राचां पुस्तके उत्पन्नस्थितिनाशानामिति पाठो दृश्यते तत्र उत्पन्नेति भावे क्तः । तथा सत्यर्थस्तुल्यः । नन्वेवं शुद्धे ब्रह्मणि कर्तृत्वाद्यङ्गीकारे निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयं निरञ्जनमित्यादिश्रुतिविरोध इत्याशङ्क्य समादधते ।—‘न हि श्रुतिविरोधोऽस्ती’ति । सत्यकर्तृत्व-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

नाया यत्फलं सर्वकामफलभोगाशनरूपं तस्यैतत्प्रपाठकेऽश्रवणादित्यर्थः । इति पूर्वपक्षः जगज्जन्मादिकर्तृत्वलक्षणस्य शुद्धे ब्रह्मण्यसम्भवरूपः पूर्वः पक्ष इत्यर्थः ।

सिद्धान्तमाहुः—‘उत्पत्ती’त्यादि । बृहत् वेदान्तवेद्यं ब्रह्म । तत् ब्रह्मणो जन्मादिकर्तृत्वम् । अन्यथा श्रुत्याऽरोप्यानूद्यते इत्येवंरूपम् । श्रुतिविरोधः सत्यज्ञानाऽनन्तत्वंकर्तृत्वादीनां गोत्वाश्रत्वादीनामिव सहानवस्थानरूपो विरोधो न कापि सिद्धोऽस्तीति भावः । कल्पोपि ‘सर्वभावः

वेदेनैव तावत् कर्तृत्वं बोध्यते । वेदश्च परमाप्तोऽक्षरमात्रमप्यन्यथा न वदति ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

मधिगम्यत्वेनोभयवैशिष्ट्यस्याऽविरुद्धत्वात् । ‘नहि श्रुतिविरोधोऽस्ति कल्पोऽपि न विरुध्यते’ इति । अथाऽभ्युपेत्यापि विरोधसमाधानमाहुः—‘कल्पोऽपी’ति । कल्पः पक्षः । विरोधोऽस्तीति शेषः । सोऽपि ब्रह्मणि न विरुध्यते । नच कर्तृत्वं इत्यारभ्योपपत्तेरित्यन्तेन व्याख्यातः ।

ननु तेषां विरोधे कथं सामानाधिकरण्यमित्यत आहुः—‘सर्वभावसमर्थत्वादचिन्त्यैश्वर्यवदि’ति । ब्रह्मादीनामप्यचिन्त्यैश्वर्यवत्त्वेन ब्रह्मणि सर्वोपपत्तेः । अत एव ‘नैषा तर्केण मतिरापनेये’त्यादिश्रुतिरपीममेवार्थमाह । तत्र विनिगमकमाहुः—‘सर्वभावसमर्थत्वादि’ति । सर्वरूपेण

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

‘सर्वभावे’ति । सर्वभवने समर्थत्वाद्बृहदकर्तृ कर्तृ भवतीत्यर्थः । ननु कथं श्रुतिविरोधो नास्तीत्यत आह—‘वेदेने’ति । ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यनेन साधनं फलं चोक्तम् । तत्र साधनविषयीभूते ब्रह्मणि सत्यं ज्ञानमित्यादिना स्वरूपलक्षणमुक्त्वाऽकर्तृत्वं प्रतिपादितम् । फलकर्मीभूते परे ब्रह्मणि ‘तस्माद्वा एतस्मादि’त्यादिवाक्येन कार्यलक्षणमुक्त्वा कर्तृत्वं प्रतिपादितम् । अथ च ब्रह्मणा विपश्चिते-त्येतद्वाक्यगततृतीयान्तेन ब्रह्मपदेन परस्यैव विवरणं क्रियते । तेन च कृत्वा किं ज्ञायते लक्षणद्वयस्यैकं ब्रह्मैव लक्ष्यमिति लक्षणयोर्विरोधाभावः । तथा चाचिन्त्यैश्वर्यवत्त्वात् वेदेनैव कर्तृत्वमकर्तृत्वं च बोध्यत

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

तादृशो वेदशब्द एव । वेदवाक्यमिति यावत् । ब्रह्मणः कर्तृत्वं नास्तीत्याकारकवेदवाक्याऽभावादिति भावः । ननु यथा—‘बर्हिर्देवसदनं दामी’ति मन्त्रे लवनालिङ्गादनेन मन्त्रेण बर्हीषि लुनीयादिति श्रुतिः कल्प्यते । तथाऽत्रापि प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावेऽपि स्वरूपलक्षणविरोधभावाल्लिङ्गात्कल्पितता-दृशश्रुतिविरोधो भविष्यतीत्यत आहुः—‘कल्पोऽपी’ति । अत्र अकर्तरि च कारके संज्ञायामिति कर्मणि घञ् । कल्पोऽपि वेदभाग इत्यर्थः । प्रत्यक्षायाः कर्तृश्रुतेः प्राबल्यादिति भावः । अन्यथैव्या ऋचोऽपि लिङ्गात्कल्पितश्रुत्येन्द्रोपस्थानाऽङ्गत्वमेव स्यात् । तथा च प्रत्यक्षया तया कल्पितायास्तस्या बाध्यत्वान्न तद्विरोध इत्यर्थः । ननु सत्यत्वकर्तृत्वयोः सहाऽनवस्थानलक्षणो विरोधो भवतीत्यतो वदन्ति—‘सर्वभावे’ति । भावो धर्मः । तथा च सर्वधर्माश्रयत्वात्तथा तत् । यद्वा । ननु कर्तृत्वे कारणा-ऽन्तरसापेक्षात्वादसङ्गश्रुतिविरोध इत्यत आहुः—‘सर्वे’ति । भवनं भावः सर्वत्वेन भावः सर्व-भावः । स्वस्यैव सर्वभावे समर्थत्वादभिन्ननिमित्तोपादानरूपतयाऽचिन्त्यैश्वर्यवद्ब्रह्मेति नाऽसङ्गश्रुति-

श्रीलालभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

निष्क्रियत्वादीनां सहाऽनवस्थानलक्षणो विरोधो नास्ति । यतः सर्वभवनसमर्थं ब्रह्मणि विरोधो नास्त्यतस्तत्प्रतिपादिनीनां श्रुतीनामपि विरोधो नास्तीत्यर्थः । ‘कल्पोऽपी’ति । कल्पसूत्रमपीत्यर्थः ।

भगवदीयश्रीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

‘सर्वभवन’मित्येवरूपकल्पसूत्रमपि । न विरुध्यते सर्वभवनसमर्थत्वादकर्त्रपि कर्त्रित्यर्थसम्भवान्न विरुध्यते इत्यर्थः । विरोधाभावे युक्तिमाहुः—‘सर्वभावे’त्यादि । सर्वरूपैर्भवनं सर्वभावस्तत्र सम-र्थत्वादित्यर्थः । सर्वभवनसामर्थ्यमुपपादयन्ति—‘अचिन्त्ये’त्यादि । तच्च ‘सत्यं चानृतं च सत्यमभवद्यदिदं किञ्च तत्सत्यमाचक्षते’ इति श्रुत्युक्तरूपम् । वेदेनैव ‘यतो वा इमानि भूतानि’ ‘आनंदाद्ब्रह्मे-

अन्यथा सर्वत्रैव तदविश्वासप्रसङ्गात् । न च कर्तृत्वे विरोधोऽस्ति । सत्यत्वादिधर्मवत्कर्तृत्व-
स्याप्युपपत्तेः । सर्वथानिर्धर्मकत्वे सामानाधिकरण्यविरोधः । सत्यज्ञानादिपदानां धर्मभे-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

भवनं भावस्तस्मिन्समर्थं हि तत् । 'सत्यं चानृतं च सत्यमभवद्यदिदं किंच तत्सत्यमाच-
क्षत' इत्यादिश्रुतेः । तथा च यथैकरसमपि ब्रह्म 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यादौ सत्यादिपदप्रवृ-
त्तिनिमित्तधर्मवद्भवति । तथा च कर्तृत्वादिविशिष्टमप्यस्तीति न काचिदनुपपत्तिः । ननु नास्त्येव
ब्रह्म सत्यादिपदप्रवृत्तिनिमित्तधर्मवत्तस्य निषेधमात्रपर्यवसितत्वेन सर्वथा निर्धर्मकत्वादित्यत आहुः—

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

इति भावः । ननु कचिद्वेदस्याप्यारोपितार्थबोधकत्वं स्यादित्यत आह—'वेदश्चे'ति । अन्यथा
आरोपितमर्थम् । अन्यथा कचित्स्थले तथा स्वीकारे । 'अस्ती'ति । आरोपितार्थस्य स्वर्गकामो यजेते-
त्यत्रापि सत्वेन सन्मार्गोच्छेदापत्तिः । 'न चे'ति । अस्तीत्यनेनान्वितम् । 'विरोध' इति । शुद्धब्रह्मणो
निर्धर्मकत्वेन तत्र कर्तृत्वस्वीकारे स्वरूपलक्षणविरोध इत्यर्थः । शुद्धस्य निर्धर्मकत्वमेव नास्तीत्याहुः—
'सत्यत्वादी'ति । आदिना ज्ञानत्वानन्तत्वपरिग्रहः । 'सामानाधिकरण्य' इति । एकार्थप्रति-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

विरोधः । अथवा कल्पितश्रुतिविरोधाभाव एवायं हेतुः । तथा च स्वस्यैव सर्वरूपेण भवनसमर्थत्वा-
त्तादृशमेव तदिति कल्प्यस्य वेदभागस्य लौकिककर्तृत्वनिषेधपरत्वान्न तद्विरोध इत्यर्थः । कारिकार्थं
विशदयन्ति—'वेदेनैवे'त्यादि । ननु बोध्यते परमारोपितम् । तत्राहुः—'वेदश्चे'ति । 'अन्यथे'ति ।
बाधितार्थम् । 'अन्यथे'ति । बाधितार्थवक्तृत्वे । 'सर्वत्रे'ति । विधिमन्निषेधांशे स्वरूपलक्षणांशे च ।
'कर्तृत्व' इति । सत्यत्वादिधर्मैरिति शेषः । यथैकरसमपि सत्यादिपदप्रवृत्तिनिमित्तधर्मवत् । तथा

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

यद्वा कल्पोऽपि पक्षोपि, ब्रह्म कर्तृत्वादिधर्मरहितमिति पक्षोऽपि न विरुद्ध्यते । कर्तृत्वादिषु विद्यमानेऽप्यक-
र्तृत्वादेः स्वीकारे बाधकाऽभावात् । सर्वभवनसमर्थत्वाद्विरुद्धधर्माश्रयत्वादिति भावः । 'सर्वत्रैव तद-
विश्वासप्रसङ्गादि'ति । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ विध्यंशे, सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्मेत्यादिस्वरूपलक्षणांशे वेदो ह्यविश्वसनीयः स्याद्यदि काऽप्यक्षरमात्रमप्यन्यथा वदेदिति भावः । 'न
च कर्तृत्वे विरोधोऽस्ती'ति । कर्तृत्वाऽङ्गीकारे स्वरूपलक्षणेन विरोधो नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुः—
'सत्यत्वादि धर्मवदि'त्यादि । ननु सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतौ सत्य पदेनाऽसत्यं, ज्ञान
पदेन जडो, ऽनन्तपदेन सान्तो व्यावर्त्यत इति त्रिभिः पदैरेक एवार्थ उच्यत इति न तत्र ब्रह्मणि
सत्यत्वमायातीत्याशङ्काऽऽहुः—'सर्वथा निर्धर्मकत्वे' इत्यादि । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

वेत्यादि वेदेनैवेत्यर्थः । परमाप्तः परमसत्यवक्ता । अन्यथा वेदस्य मिथ्यावक्तृत्वे । सर्वत्रैव अग्नि-
होत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिविधिषु, 'निष्कलं शान्तमनवद्य'मित्यादिसर्वस्मिन् वेदे । तदविश्वासे-
त्यादि । वेदप्रामाण्येऽविश्वास इत्यर्थः । विरोधोऽस्ति सर्वभवनसमर्थत्वादेव विरोधो नास्तीत्यर्थः ।
ननु निर्धर्मके कर्तृत्वधर्मोऽसम्भवीत्यत आहुः—'सत्यत्वादी'त्यर्थः । ननु सत्यज्ञानानन्तादिपदानि
शुद्धधर्ममात्रस्य सत्यज्ञानानन्तस्वरूपस्यैव बोधकानि न तु धर्मैर्विशिष्टस्यापीत्यत आहुः—'सर्वथे'-

देनैव तदुपपत्तेः । न च कर्तृत्वं संसारिधर्मो देहाद्यध्यासकृतत्वादिति वाच्यम् । प्रापञ्चिके कर्तृत्वे तथैव, न त्वलौकिककर्तृत्वे । अत एवास्येत्याह । ‘अस्ये’ति पुरोवर्ती प्रपञ्च इदमा-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

‘सर्वथे’ति । तथा सति भिन्नेभ्यो धर्मेभ्य एकरूपधर्मिबोधकत्वलक्षणं सामानाधिकरण्यं कथमुपपद्येत । तथा च तदुपपत्त्यर्थं यथैकरसेऽपि धर्मभेदाभ्युपगमस्तथा कर्तृत्वादेरपीत्यर्थः । अचिन्त्यैश्वर्यमेव दृढीकर्तुं किञ्चिदाशङ्क्य समादधते—न चेति । ननु कर्तृत्वस्य देहाध्यासकृतत्वेन संसारित्वादसङ्गे तस्मिन्कथं तत्सम्भव इति चेन्न । प्रापञ्चिके लौकिके तस्मिन्स्तथा नियमेऽप्यलौकिके तस्याऽभावात् । अलौकिकत्वे विनिगमकमाहुः—‘अत एवे’ति । अत्रेदमाऽनेकभूतभौतिकादिलोकाद्भुतरचनायुक्तकोटिब्रह्माण्डरूपोऽत

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

पादकत्वरूपसामानाधिकरण्यविरोध इत्यर्थः । तदेवोपपादयति—‘सत्ये’ति । धर्मभेदेनैवेति । यथा नीलोत्पलमित्यादौ नीलत्वमुत्पलत्वमेकस्मिन्नुत्पले वर्तत इति कृत्वा नीलाभिन्नमुत्पलं इत्यभेदप्रकारकाऽभेदसंसर्गको वा शाब्दबोधो जायते । तथा सत्यं ज्ञानमित्यादावपि धर्मभेदेनैवोपपत्तिर्भविष्यतीति भावः । ‘संसारि’ति । जीवधर्म इत्यर्थः । ‘तथैवे’ति । देहाध्यासकृतत्वमेव । अस्मिन्नर्थे सूत्रकारसम्प्रतिमाहुः—‘अत एवे’ति । ‘अस्ये’ति । अलौकिककर्तृत्वं भगवन्निष्ठमेवेत्यभिप्रायेणैव जन्मा-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

कर्तृत्वादिधर्मवदपीति न काप्यनुपपत्तिः । ननु ‘अस्थूलं’ ‘निष्क्रियं निष्कल’मित्यादिवाक्याऽनुरोधान्निर्धर्मकमेव तदिति कथं सत्यत्वादिवत्कर्तृत्वाद्युपपत्तिरित्यत आहुः—‘सर्वथे’ति । तथा सति भिन्नैर्धर्मैरेकधर्मिबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्याऽनुपपत्तिः । ‘तदुपपत्तेरि’ति । सामानाधिकरण्योपपत्तेः । ननु तथाप्यप्राकृते ब्रह्मणि कर्तृत्वं नोपपत्तिक्षममित्याशङ्क्य निषेधन्ति—‘न चे’ति । ‘तथैवे’ति । देहाद्यध्यासकृतत्वम् । एतेन कारिकोक्ताऽचिन्त्यैश्वर्यवत्त्वं विवृतं ज्ञेयम् । तत्र विनि-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

त्यादिपदानां यानि प्रतिपाद्यानि तेषां सत्यत्वचिद्रूपत्वाऽनन्तत्वादीनां सामानाधिकरण्यविरोधः । भिन्नेभ्यो धर्मेभ्य एकधर्मिबोधकत्वलक्षणं सामानाधिकरण्यं नोपपद्येत्यर्थः । अयमर्थः । यद्यसत्यजडसान्तव्यावृत्तमेकमेव वस्तु ग्राह्यं स्यात्तदा सत्यादिपदत्रयोक्तिर्व्यर्था स्यात् । पौनरुक्त्यापत्तेः । स्वार्थत्यागरूपदोषाऽऽपत्तिस्तु वर्तत एवेति तथा व्याख्यानमनुत्तममिति भावः । अतः सत्यत्वचिद्रूपत्वाऽनन्तत्वानां सामानाधिकरण्यमादर्तव्यम् । ‘धर्मभेदेनैव तदुपपत्तेरि’ति । सुन्दरसुस्पर्शाऽरुणोत्पलमित्यादौ सुन्दरत्वादीनां धर्माणां भेदेनैव सामानाधिकरण्योपपत्तेः । एकाधिकरणवृत्तित्वं

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

त्यादि । सामानाधिकरण्यविरोधः नानापदार्थतावच्छेदकविशिष्टानामभेदेन बोधस्यैव सामानाधिकरण्यपदार्थत्वात्पदार्थतावच्छेदकधर्माणां धर्मिण्यनङ्गीकारे च तादृशबोधस्यानुत्पत्तिरूपो विरोध इति भावः । तदुपपत्तेः सामानाधिकरण्येन बोधोपपत्तेः । ‘नचे’त्यादि । संसारिधर्मः ‘अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते’ इति भगवद्वाक्यात्संसारिधर्म इत्यर्थः । ‘देहे’त्यादि । आत्मत्वेन देहे ज्ञाते तत्र कर्तृत्वस्यारोपादित्यर्थः । प्रापञ्चिके अविद्याकृतदेहाद्यध्यासवन्निष्ठे । तथैव संसारिधर्मत्वमेव । अलौकिककर्तृत्वे वेदबोधितब्रह्मनिष्ठकर्तृत्वे । अत एव उक्तलक्षणरूपकर्तृत्वस्यालौकिकत्वादेव । अस्ये-

निर्दिश्यते । अनेकभूतभौतिकदेवतिर्यङ्मनुष्याऽनेकलोकाद्भुतरचनायुक्तब्रह्माण्डकोटिरूपस्य मनसाप्याकलयितुमशक्यरचनस्याऽनायासेनोत्पत्तिस्थितिभङ्गकरणं न लौकिकम् । प्रतीतञ्च निषेधं नाऽप्रतीतं, न श्रुतिप्रतीतम् । सत्यत्वादयश्च लौकिकाः । ततः सर्वनिषेधे

गोस्वामिश्रीमन्मुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

एव तदतिरिक्तेन मनसाऽप्याकल्पयितुमशक्यः प्रपञ्चो निर्दिश्यते । तस्याऽप्यनायासेन वीक्षणमात्रेणोत्पत्त्यादिकरणं न लौकिकम् । तथा च तस्याऽलौकिकत्वान्न देहाद्यध्याससम्भावनेति भावः । ननु लोके देहाद्यध्यासं विना कर्तृत्वस्याऽदृष्टत्वात्तत्प्रत्यक्षस्य ज्येष्ठप्रमाणत्वात्तद्विरुद्धं तत्तेन निषेध्यमित्यत आहुः—**प्रतीतं** चेति । यद्धि प्रतीतं तन्निषेध्यम् । नाऽप्रतीतम् । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् । अप्रतीतनिषेधेऽसतोऽपि निषेधप्रसङ्गः । न हीदमा निर्दिष्टस्य कार्यस्य कर्तृत्वं लोके प्रतीतम् । येन प्रत्यक्षादिना तन्निषिध्येत । ननु लोके तस्याऽप्रतीतावपि श्रुतौ प्रतीतत्वान्नाऽप्रतीतत्वमित्याशङ्क्याऽऽहुः—**‘न श्रुतिप्रतीतमि’**ति ।

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

द्यस्येत्यस्मिन् सूत्रेऽस्येत्युक्तमित्यर्थः—**‘इदमे’**ति । इदंशब्देनेत्यर्थः । अलौकिककर्तृत्वमेवाऽऽहुः—**‘अनेके’**ति । नन्वस्थूलमनण्वित्यादिवाक्यानां निर्धर्मकब्रह्मप्रतिपादकत्वात्स्थूलत्वादीनां निषेध इव कर्तृत्वनिषेधोऽपि सम्भवतीत्यत आहुः—**‘प्रतीतमि’**ति । अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वादेनेकब्रह्माण्डकर्तृत्वस्य लोके प्रतीयभावादप्रतीतकर्तृत्वस्य निषेधो न सम्भवतीत्याशयेनाऽऽहुः—**‘नाऽप्रतीतमि’**ति । ननु तस्माद्वा एतस्मादित्यादिश्रुतिप्रतीतकर्तृत्वस्य निषेधः स्यादित्यत आहुः—**‘न श्रुतिप्रतीतमिति । अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यनेन षोडशिग्रहस्य ग्रहणं विहितं तदङ्गत्वेन समयाध्युषिते सूये षोडशिनस्तोत्रमुपाकुर्यादित्यनेन स्तोत्रोपाकरणमपि विहितम् । कुत्रचित् । नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यनेन वाक्येनातिरात्रे षोडशिग्रहस्य निषेधोऽपि बोध्यते । तेन च कृत्वा विकल्पः प्रतीयते यथा, तथात्रापि श्रुतिप्रतीतकर्तृत्वस्य निषेधे तुल्यबलत्वा-**

केश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

गमकमाहुः—**‘अत एवे’**त्यादिना । **‘अनायासेने’**ति । वीक्षणमात्रेणेत्यर्थः । **‘न लौकिकमि’**ति । एतादृशस्याऽस्यैतादृशकर्तृत्वं न लोकसिद्धमित्यर्थः । लौकिकदृष्ट्या लोकैः प्रतीतं यद्देहाद्यध्यासकृतं कर्तृत्वं तदेव श्रुत्या निषेध्यं ब्रह्मणोऽप्राकृतत्वज्ञानाय न लोकाऽप्रतीतमलौकिककर्तृत्वमित्याहुः—**‘प्रतीतमि’**त्यादिना । नापि श्रुतिप्रतीतं श्रुत्या निषेद्धं शक्यम् । समबलत्वेन बाध्यबाधकत्वाऽभावात् । तदेतदुक्तं **‘न श्रुतिप्रतीतमि’**ति । नन्वसद्वा इदमग्र आसीदित्या-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

सुन्दरत्वसुस्पर्शत्वारुणत्वादीनामेकस्मिन्नुत्पले वृत्तिधर्मभेदेनैव दृष्टा । तथाऽत्रापि सत्यत्वज्ञानत्वाऽनन्तत्वादीनामेकस्मिन् ब्रह्मणि वर्तनम् । यथा सत्यत्वादयो धर्मा ब्रह्मणि विद्यन्ते तथैव श्रुत्युक्ताः कर्तृत्वादय इति न सर्वात्मना निर्धर्मकत्वमिति तात्पर्यम् ।

नन्वस्थूलादिवाक्यानां काऽवकाश इत्याकाङ्क्षायामाहुः—**प्रतीतं च निषेध्यमिति । लोकप्रतीतानामेव स्थूलत्वादीनां निषेधः । न तु श्रौतानामित्यर्थः । अत एवाऽ‘स्थूलमनण्वहस्वमि’-**

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

त्याह **‘जन्माद्यस्य यत’** इत्यनेन सूत्रकार आहृत्यर्थः । अलौकिककर्तृत्वमेवोपपादयन्ति—**‘अस्ये’**त्यादिना, नाविद्याकृताध्यासवन्निष्ठम् । फलितमाहुः—**‘प्रतीत’**मित्यादि । तथा च निषेधस्य प्रतियोगि-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

नहि लौकिकैः प्रमाणैस्तन्निषेद्धं शक्यम् । तस्याः सर्वतोऽभ्यर्हितत्वेन तेषां तत्रासामर्थ्यात् । समानविषय-
त्वाऽभावाच्च । अन्यथा समस्तोपाध्यनवच्छिन्नाऽनन्ताऽऽनन्दचैतन्यैकरसमुदासीनमेकमद्वितीयमात्मतत्त्वं
श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणसिद्धमहमित्यनुभवेन प्रादेशिकाऽनेकविधशोकदुःखादिप्रपञ्चोपप्लुतमात्मतत्त्वं दर्श-
यता बाध्येत । न च ज्येष्ठप्रमाणप्रत्यक्षविरोधादाम्नायस्यैव तदपेक्षस्याऽप्रामाण्यमुपचरितार्थत्वं वेति
साम्प्रतम् । तस्याऽपौरुषेयत्वेन निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य स्वतःसिद्धप्रमाणभावस्य स्वकार्ये प्रमितौ प्रमाणा-
न्तराऽनपेक्षत्वात् । ननु प्रमितावनपेक्षत्वेऽपि स्वोत्पत्तौ प्रत्यक्षाऽपेक्षत्वात्तद्विरोधादनुत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्यं
स्यादिति चेन्न । उत्पादकाऽप्रतिद्वन्द्वित्वात् । न ह्याम्नायजन्यं ज्ञानं व्यावहारिकं प्रत्यक्षस्य प्रामाण्य-
मुपहन्ति, येन कारणाभावात्स्वयं न भवेदपि तु पारमार्थिकम् । न चैवमतात्त्विकप्रमाणभावेभ्यः
कथं तात्त्विकप्रमाणोत्पत्तिरिति वाच्यम् । अतात्त्विकप्रमाणभावेभ्योऽपि सांव्यावहारिकेभ्यस्तत्त्व-
ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् । यथा वर्णे ह्रस्वत्वदीर्घत्वादयोऽन्यधर्मा अपि समारोपितास्तत्त्वप्रतिपत्तिहेतवः ।

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

द्विकल्पः स्यान्नतु निषेधः स्यादित्यतो न श्रुतिप्रतीतं निषेध्यमिति भावः । ननु मास्तु कर्तृत्वनिषेधः ।
श्रुत्युक्तं सत्यत्वादिकं तु लोकप्रसिद्धमपि तस्यैव निषेधोऽस्त्वित्यत आह—‘सत्यत्वे’ति । लौकिकालौ-
किकत्वेनादताः । ‘तत्’ इति । तदनन्तरमित्यर्थः । सर्वनिषेधे लोकश्रुतिप्रतीतसाधारण्येन सर्व-

केश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

दिश्रुत्या सदेव सौम्येदमिति श्रुतिप्रतिपादिता अपि सत्यत्वादयोऽलौकिका एवेति निषिध्यन्त
एवेत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘सत्यत्वादय’ इति । यदि तेऽपि लौकिकसिद्धा भवेयुस्तत्त्वेनैव च निषे-
ध्याश्चेत्स्युस्तदा लौकिकाऽलौकिकसर्वधर्मनिषेधे ब्रह्मणोऽज्ञानमेव भवेत् । लक्षणाऽधीननिरूपणत्वा-
लक्ष्यस्य । तथा च तमेव विदित्वेत्यादिश्रुतिविरोधः । अथवा ‘असदेवेति श्रुत्या, निष्क-
लादिश्रुत्या वा ये निषेध्याः सत्यत्वादयस्ते लौकिका एव । अन्यथा ततोऽलौकिकानामपि तेषां निषे-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

त्यनेनाऽणुत्वनिषेधोऽणोरणीयान् महतो महीयानित्यनेनाऽणुत्वविधानं च संगच्छते । निषे-
धविध्योर्भिन्नविषयत्वात् । दोषविशेषवशालोकानुसारि यदणुत्वं प्रतीतं, तस्य निषेधात् । प्रमाणान्तरा-
ऽवेद्यमुपनिषदेकवेद्यस्याऽणुत्वस्य विधानात् । ‘नाऽप्रतीतमि’ति । प्रसज्ययितुमशक्यत्वेन निषेधा-
ऽविषयत्वादप्रतीतं न निषिध्यत इत्यर्थः । ननु तर्ह्येकया श्रुत्या प्राप्तस्याऽपरया श्रुत्या निषेध इत्येव
कुतो नोच्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः—‘न श्रुतिप्रतीतमि’ति । समानबलत्वेन निषेधाऽनर्हत्वात् ।
विधानवैयर्थ्यापातात्सर्वत्र तथानुपलम्भाच्च न श्रुतिप्राप्तस्य निषेध इत्यर्थः । अत एवाऽजरममरमभ-
यमित्यादिश्रुतिषु मरणनिषेधः । भ्रमात्प्रतीतस्यैव मरणस्य निषेधः । न हि कापि श्रुतिर्मरणं वि-
धत्ते । अत एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽपरत्रापि नेय इति न्यायात् सर्वत्रैव श्रुतौ ये धर्मा निषिध्यन्ते
ते दोषवशात्प्रतीता एव । ये तु विधीयन्ते ते त्वलौकिकाः श्रुत्येकसमधिगम्या इति निर्दुष्टो निर्णयः ।

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

ग्रहसापेक्षत्वादप्रतीतनिषेधो न भवतीत्यर्थः । न श्रुतिप्रतीतं श्रुत्या प्रतीतस्य श्रुत्या निषेधे विकल्प
एव भवेन्नतु निषेध इत्यर्थः । नन्व‘सदेवेदमग्र आसीत्’ ‘नासदासीन्नो सदासीदि’त्यादिश्रुतिभिः
‘सत्यं ज्ञानमि’त्यादिश्रुतिप्रतीतस्य सत्यत्वादेरपि निषेधात्कथं श्रुतिप्रतीतं निषेद्धुमशक्यमित्यत आहुः—

तदज्ञानमेव भवेत् । न च सत्यत्वादिकं लोके नास्त्येव । व्यवहारमात्रत्वात् । कारणगत-
सत्यत्वं प्रपञ्चे भासत इति वाच्यम् । तर्हि कर्तृत्वं तथा कुतो नाङ्गीक्रियते ? । स्मृतिश्च स्वी-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

इदं शाब्दानुभवस्य ज्येष्ठप्रमाणजन्यत्वमङ्गीकृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु यत्र लौकिके शाब्द इयं रीतिस्त-
त्राऽपौरुषेये तस्मिन्का शङ्का प्रत्यक्षजन्यस्य बाधस्य । ननु लौकिकप्रमाणैर्निषेधाऽसंभवेऽपि 'निष्क्रि-
यमि'त्यादिश्रुत्यैव तन्निषेध्यमिति चेत्—स्वोक्तनिषेधे प्रतारकत्वप्रसङ्गेन परमाप्तत्वं श्रुतेर्व्याह्रियेत । उभ-
योरपि श्रुतित्वाऽविशेषाद्वाध्यबाधकभावाऽनुपपत्तेश्च । नन्वसदेवेदमग्र आसीन्नासदासीन्नो
सदासीदि'त्यादिभ्यः सत्यत्वादेर्निषेधात्तस्य च श्रुत्येकसमधिगम्यत्वात्कथं श्रुतिप्रतीतं श्रुत्या न बा-
ध्यत इत्याशङ्क्याऽऽहुः—'सत्यत्वादयश्च लौकिका' इति । निषिध्यन्त इति शेषः । सर्वेषां निषेधे
बाधकमाह—'तत' इति । ब्रह्मणः सर्वेषां निषेधे तस्य ब्रह्मणोऽज्ञानमेव भवेत् । लक्षणनिरूपणाधी-
ननिरूपणत्वालक्ष्यस्य । तथा च 'तमेव विदित्वे'त्यादिश्रुतयो बाधिता एव भवेयुरित्यर्थः । ननु
सांव्यावहारिकं तन्नास्त्येव । अस्तिभातिप्रियत्वेन तदन्वयस्यैव समन्वयसूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् । तथा

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

निषेधे । तदज्ञानमेव ब्रह्माज्ञानमेव । केनचिद्रूपेण निरूपणं कर्तव्यं, सर्वनिषेधे निरूपणं कर्तु-
मशक्यत्वाच्छास्त्रवैयर्थ्यं स्वरूपलक्षणवैयर्थ्यं च स्यादिति भावः । 'न चे'ति । ब्रह्माऽज्ञानाऽभावाय
श्रुतिप्रतीतमेव सत्यत्वं न लोकप्रतीतमिति न तस्य निषेध इति भावः । समाधानमाहुः—'तर्हि'ति ।
तर्हि श्रुतिप्रतीतनिषेधाऽस्वीकारे । तथा श्रुतिप्रतीतत्वादनिषेध्यम् । कर्तृत्वस्य स्मृतिप्रतीतत्वमप्याहुः—
'कर्ते'ति ।

केश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

धातुदुभयनिषेधे तदज्ञानापत्तिरित्यर्थः । फलं च पूर्वोक्तमेव । ननु लोके तत्सत्यत्वादिकं नास्त्येव ।
भानं तु कारणगतस्यैव तस्यैत्यलौकिका एव त इति तत्राहुः—'न चे'ति । 'तर्हि'ति ब्रह्मण्यलौकि-
कतदङ्गीकारे । तथाऽलौकिकं कर्तृत्वम् । सत्यत्वसमानयोगक्षेमत्वात्कर्तृत्वस्येति हृदयम् । किञ्च
तादृशकर्तृत्वाऽङ्गीकारे स्मृतिसङ्गतिस्वीकाररूपो गुणोऽपीत्याहुः—'स्मृतिश्चे'ति । ननु वस्तुस्वभाव-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

एवमेव सर्वत्र निर्वाहात् । 'सत्यत्वादयश्च लौकिका' इति । यदि यतो वा इमानि भूता-
नीत्यादिश्रुतिसिद्धमपि कर्तृत्वं लौकिकं मत्वा ब्रह्मणि नाऽऽद्रियते, तदा तु सत्यं ज्ञानमिति
श्रुतिसिद्धाः सत्यत्वादयोऽपि लौकिका इति मत्वा नाऽऽदरणीया इत्यर्थः । ननु तर्ह्यस्ति सत्यत्वा-
दीनामप्यनादरणीयतेत्याशङ्क्याऽऽहुः—'ततः सर्वनिषेधे तदज्ञानमेव भवेदि'ति । धर्ममात्र-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

सत्यत्वादय इति । तथा च लौकिकसत्त्वादेरेवोक्तश्रुत्या निषेधः कृतो ननु श्रुतिप्रतीतसत्त्वादेरित्यर्थः ।
नन्वस्तिभातिप्रियमिति ब्रह्मस्वरूपान्तःपात्यस्तित्वमेव सत्यत्वं लोके प्रतीयते तच्च सर्वत्र व्यापकब्रह्मस्व-
रूपान्वयेनैव प्रतीयते तच्च न लौकिकमित्याहुः—'न च सत्यत्वे'त्यादिना । व्यवहारेत्यादि । प्रपञ्चस्य
मिथ्यात्वेन सत्यत्वव्यवहारनिर्वाहार्थम् । कारणगतमेव विवर्तोपादानगतमेव । तथा ब्रह्मगतम् । लोके

कृता भवति 'कर्ता कारयिता हरि'रिति । न चाऽऽरोपन्यायेन वक्तुं शक्यम् । तथा सत्यन्यस्य स्यात् । तत्र न प्रकृतेः । अग्रे स्वयमेव निषिध्यमानत्वात् । न जीवानाम् । अस्वातन्त्र्यात् ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

च तदेव पारमार्थिकं कारणगतं कार्यं भासत इत्याशङ्क्य प्रतिबन्दिदानेन समादधते—'न च सत्य-
त्वादी'ति । प्रतिबन्दिनमाह—'तर्ही'ति । तत्समानयोगक्षेमत्वात्कर्तृत्वस्य । अधिकं तत्रानुप्रविष्टं
न तु तद्भानिरितिन्यायेनाऽऽह—'स्मृतिश्चे'ति । अत एव चशब्दः ।

ननु नित्यशुद्धमुक्तस्वभावे ब्रह्मणि अन्यगतकर्तृत्वारोपाऽनुवादेनैव सर्वोपपत्तौ कस्मात्पारमार्थिकं
तदभ्युपगम्यत इत्यत आहुः—'न चे'ति । आरोपो ह्यसन्निहितविषयः परत्र पूर्वदृष्टावभासः । स चाऽत्र
न संभवति । अन्यपदार्थे तस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । कथमशक्यत्वं 'मज्जमेकामि'त्यादिना
प्रकृतौ तस्य विद्यमानत्वादित्यत आहुः—'तत्र न प्रकृतेरि'ति । अत्रेदमानिर्देशेन पूर्वोक्त-
विशेषणद्वयविशिष्टस्य नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य जगतः कर्तृत्वमचेतने न सम्भवति । यत्खलु नाम्ना
रूपेण च व्याकृतं तच्चेतनकर्तृकं दृष्टं, यथा घटादि । चेतनो हि संकल्पात्मना बुद्धौ घट इति नाम्ना
रूपेण च कम्बुग्रीवादिनाऽऽलिख्य घटं निष्पादयतीति नाऽचेतने तथाकृतिः सम्भवतीति न प्रधा-
नस्य कर्तृत्वं सम्भावयितुमपि शक्यमित्यादियुक्तिभिः सूत्रकारेणैव निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः । ननु
चेतना इन्द्रादयो, ग्रहा वा जगज्जनयिष्यन्ति कृतं नित्यशुद्धमुक्तस्वभावेन ब्रह्मणेत्यत आह—'न जी-
वानामि'ति । तत्र हेतुमाहुः—'अस्वातन्त्र्यादि'ति । कानिचिद्भूतान्याकाशादीनि, कानिचिद्भौ-
तिकानि देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपाण्यनेकलोकरूपाणि च । तेषामप्यद्भुताऽपरिमितज्ञानक्रियाशक्तीनां वि-

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

ननु स्वरूपलक्षणभङ्गान्यथानुपपत्त्या सत्यत्वं ब्रह्मणि वक्तव्यं, कर्तृत्वं तु न वक्तव्यम् । तस्मा-
द्वेत्यादिश्रुत्युक्तकर्तृत्वोपपत्तिस्त्वारोपादेवेत्याशङ्कते—'नचे'ति । शक्यमित्यनेनाऽन्वितम् । तथा
सति अन्यगतकर्तृत्वस्य ब्रह्मण्यारोपे क्रियमाणे सति । कर्तृत्वस्याऽन्यगतत्वमेव नास्तीत्याहुः—'न
प्रकृतेरि'ति । अग्रे ईक्षत्यधिकरणे । 'अस्वातन्त्र्यादि'ति । प्रपञ्चमध्यपातित्वेनोत्पत्तिस्थिति-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

विरुद्धत्वाद्ब्रह्मणि पारिमार्थिकं कर्तृत्वं न वक्तुं शक्यम् । श्रुत्यादिसङ्गतिस्त्वन्यगतकर्तृत्वारोपादेवे-
त्याशङ्क्य समादधते—'न चे'त्यादि । 'तथा सती'ति । कर्तृत्वाऽऽरोपे सति । पारिमार्थिकं तदन्यस्य
स्यात् । जडजीवावेव द्वावन्यपदार्थाविति पूर्वं जडे तन्निषेधन्ति—'तत्र ने'ति । अग्र ईक्षत्य-
धिकरणादौ । जीवानां निषेधन्ति—'ने'ति । 'अस्वातन्त्र्यादि'ति । कारणान्तरसापेक्षत्वात् ।

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

ब्रह्मगतकर्तृत्वसत्तासाधिकां स्मृतिमाहुः—'कर्ते'त्यादि । ननु नित्यशुद्धेत्याद्युक्तब्रह्मण्यन्यगतकर्तृ-
त्वारोपेण श्रुत्यानुवादेपि कर्तृत्वव्यवहारोपपत्तेर्वास्तवकर्तृत्वस्वीकारे प्रयोजनाभाव इत्यत आहुः—
'नचारोपे'त्यादि । वक्तुं शक्यं ब्रह्मणि कर्तृत्वमित्यर्थः । तथा सति अन्यगतजगत्कर्तृत्वस्य ब्रह्मणि
आरोपे वक्तव्ये सति । तत्र ब्रह्मान्यपदार्थे जगत्कर्तृत्वं न सम्भवतीत्युपपादयन्ति—'तत्रे'त्यादिना ।
अग्रे आनन्दमयाधिकरणे द्वितीयाध्याये चेत्यर्थः । स्वयमेव व्यासचरणैरेव । नन्विन्द्रादिजीवगतमेव
कर्तृत्वं ब्रह्मणि आरोप्यत इत्यत आहुः—'न जीवाना'मिति । अस्वातन्त्र्यात् 'स्वतन्त्रः कर्ते'ति-

नचाऽन्येषाम् । उभयनिषेधादेव । तस्मात् ब्रह्मगतमेव कर्तृत्वम् । एवं भोक्तृत्वमपि ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

स्मयजनिका या रचना, तद्युक्तानि ब्रह्माण्डानि, तेषां कोट्यस्तद्रूपस्याऽत एव तैर्मनसापि विचारयितु-
मशक्यस्योत्पत्त्यादिकरणं ब्रह्मणः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेरन्यस्मिन्न सम्भवति । केचिदिन्द्रादयो देवाः परमै-
श्वर्यवन्तः केचित्तायत्ताः । केचित्तिर्यञ्चो भयजनकाः केचिन्नेति । तथा मनुष्येषु केचित्सूदर्शिकादयः
कर्तार एव न भोक्तारः । केचितु पित्रादयः श्राद्धे भोक्तार एव न कर्तारः । तथा 'वैश्वानरं द्वाद-
शकपालं निर्वपेत्पुत्रे जात' इत्युपक्रम्य 'यस्मिञ्जाते एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स
तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियादिपशुमान्भवनी'त्यादौ चतुर्थाध्याये विचारितम् । तत्र पूतत्वादि किं
पितुः फलमुत पुत्रस्येति । तत्र फलस्य कर्तृगामित्वनियमान्निर्वपेदिति प्रेरणाऽनुपपत्तेश्च पितुरेव फल-
मिति प्राप्ते राद्धान्तितं 'यस्मिञ्जात एतामिष्टिं निर्वपति स पूत' इति जातगामित्वेन
फलश्रवणात्पुत्रगाम्येव फलम् । न कर्तृगामि । तथा केचिन्नियतदेशोत्पादा यथा कृष्णमृगादयः ।
केचिन्नियतकालोत्पादा यथा कोकिलादयः । केचिन्नियतनिमित्ता यथा नवाम्बुदध्वानादिनिमित्ता
बलाकागर्भादयः । केचित्प्रतिनियतक्रिया यथा ब्राह्मणानां यजनादयो, नेतरेषाम् । एवं केचि-
दुःखिनः । केचित्सुखिनः । कदाचित्द्विपर्ययश्चेत्याद्यदुतरचनायुक्तब्रह्माण्डकोटिरूपमेकस्या अपि
शरीररचनायाः स्वरूपं तैर्मनसाप्याकलयितुमशक्यरचनं कुतस्तरां तत्करणसामर्थ्यमिति, न चेतना
इन्द्रादयोऽस्य कर्तार इति सर्वज्ञं सर्वशक्तिनित्यशुद्धमुक्तस्वभावमलौकिकं ब्रह्मैव कारणमित्यलौकिकमेव
कर्तृत्वमिति सिद्धम् ।

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

भङ्गकरणे सामर्थ्याऽभावादिति भावः । 'न चान्येषामि'ति । इन्द्रादीनामित्यर्थः । उभयनिषे-
धादि'ति । इन्द्रादीनां जीवान्तःपातित्वाजडजीवयोरुभयोर्निषेधादेवाऽन्येषां निषेध इत्यर्थः । उपसंह-
रन्ति—'तस्मादि'ति । 'कर्तृत्वमि'ति । श्रुतिप्रतिपाद्यमलौकिकमिति शेषः । एतावता प्रबन्धेन
परब्रह्मणि फलवाक्योक्तकर्तृत्वं प्रतिपाद्य कार्यलक्षणस्वरूपलक्षणयोर्विरोधः परिहृतः । इदानीं फल-
वाक्याऽनुक्तानां सर्वज्ञत्वादिधर्माणां सकलानां तत्च्छ्रुतिप्रतिपाद्यानां ब्रह्मणि निरूपयितुं भूमिकां
रचयन्ति—'एवमि'ति । 'भोक्तृत्वमि'ति । श्रुतिप्रतिपाद्यमलौकिकं भोक्तृत्वमित्यर्थः । स्मृति-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

स्मृतेः प्रपञ्चोत्पत्तिस्थितिभङ्गकरणे जीवानां प्रपञ्चमध्यपातित्वेन स्वातन्त्र्याभावादित्यर्थः । ननु जडचेतन-
भिन्नानामन्येषामेव प्रपञ्चकर्तृत्वं ब्रह्मणि आरोप्यत इत्यत आहुः—'न चान्येषामिति । उभयनिषेधात्
उभयेनैवान्येषां निषेधादित्यर्थः । ननूभयातिरिक्तस्याप्रसिद्धत्वात्कथमुभयेनान्येषां निषेध इति चेदित्यम् ।
तथाहि—जडजीवोभयं वस्तु, वेदेन वस्तुत्वेन प्रमीयमाणत्वादात्मवदितिकेवलान्वय्यनुमानेनोभयत्वा-
वच्छेदेन वस्तुत्वे निर्धारितेऽर्थादुभयातिरिक्तवस्तुनो निषेधादिति बोध्यम् । ननूभयोर्वस्तुत्वप्रमापको वेदः
क इति चेदयं 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा' इत्यादिरूपोवसेयः । ब्रह्मणि कर्तृत्वमुपसंहरन्ति—
'तस्मा'दित्यादिना । कर्तृत्वतुल्यतया भोक्तृत्वमुपपादयन्ति—एवमिति । तथा च यथा कर्तृत्वम-
लौकिकं तथा ब्रह्मणि भोक्तृत्वमप्यलौकिकमवसेयमित्यर्थः । ननु ब्रह्मणि कर्तृत्वं नास्त्येव 'निष्क्रियं'
'असंगो ह्ययं पुरुष' इत्यादिश्रुतिभिर्निषेधादत आहुः—नवेत्यादि । कर्तृत्वं अमासमानाधिकरणम-

न वा काचिच्छ्रुतिः कर्तृत्वं निषेधति । विरोधभानात्कल्प्या तु लौकिकपरा । फलवाक्ये-
ऽप्यश्रुतानां गुणोपसंहारः कर्तव्यः ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

ननु प्रकृतिजीवाऽतिरिक्तानामेव केषाञ्चित्कारणत्वं कस्मान्न भवतीत्यत आहुः—‘न चान्ये-
षामि’ति—तत्र हेतुमाहुः—‘उभये’ति । तदतिरिक्तस्य वस्तुनोऽभावादित्यर्थः । उपसंहरन्ति—
‘तस्मादि’ति । अतिदिशन्ति—‘एवं भोक्तृत्वमपी’ति । यथा कर्तृत्वमलौकिकं, तथा भोक्तृत्वम-
प्यलौकिकमेवाऽभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः । ननूक्तं ‘निष्क्रिय’ ‘मसङ्गो ह्ययमि’त्यादिश्रुतिभिः कर्तृत्वा-
दिकं निषेध्यत इति, तत्राऽऽह—‘न वे’ति । कर्तृत्वमलौकिकं कर्तृत्वम् । प्रतीतं हि निषेध्यमित्युक्त-
त्वाद्देहाद्यध्यासकृतस्यैव प्रतीतत्वेन तदेवाऽत्र निषेध्यत इति नाऽनुपपत्तिः काचित् । अलौकिकस्य
निषेधे बाधकान्तरमाह—‘विरोधभानादि’ति । ब्रह्मण औपनिषदत्वाद्विरुद्धधर्मोऽश्रयत्वेन सर्वो-
पपत्तेर्विद्यमानत्वेऽपि बुद्धिदोषजन्यविरोधभानादलौकिकतन्निषेधपरत्वेन कल्प्या तु श्रुतिलौकिकपरा
लौकिकप्रमाणपादानुगा भविष्यतीति महद्दूषणम् । श्रौतस्यार्थस्य लौकिकप्रमाणाऽनुसारित्वं नास्ती-

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

रपि—भुङ्क्ते भोजयते हरिरिति भोतृत्वं प्रतिपादयति । अपिना सर्वज्ञत्वादीनां परिग्रहः । ननु
यद्यलौकिककर्तृत्वं ब्रह्मणि स्वीक्रियते चेदकर्तृत्वप्रतिपादकानां श्रुतीनां कर्तृत्वनिषेधकत्वं स्यादित्यत
आह—‘न वे’ति । ‘श्रुतिरि’ति । ‘असङ्गो ह्ययं पुरुष’ इत्याद्यकर्तृत्वप्रतिपादिका श्रुतिरित्यर्थः ।
‘विरोधे’ति । श्रुतिप्रतिपाद्ययोः कर्तृत्वाऽकर्तृत्वयोरचिन्त्यैश्वर्यवति भगवति विरोधाऽभानादित्यर्थः ।
ननु ब्रह्मण्यकर्तृत्वप्रतिपादकश्रुत्यन्वयाऽनुपपत्त्या साक्षात्कर्तृत्वनिषेधिका श्रुतिः कल्प्यत इत्यत आह—
‘कल्प्ये’ति । ‘लौकिके’ति । जीवनिष्ठं यलौकिककर्तृत्वं तन्निषेधपरत्वेन व्याख्येयेत्यर्थः ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

‘अन्येषामि’ति । कालकर्मस्वभावानाम् । तदन्तर्भावादेवेति भावः । उपसंहरन्ति—‘तस्मा-
दि’ति । अतिदिशन्ति—‘एवमि’ति । अलौकिककर्तृत्ववत्फलवाक्योक्तं सर्वकामभोक्तृत्वमलौकि-
कम् । अनध्यस्तमप्राकृतमिति यावत् । न हीतिकारिकार्थं विवृण्वन्ति—‘न ही’ति । ‘विरो-
धभानादि’ति निष्कलादिश्रुतिविरोधभानरूपालिङ्गात्कल्प्या निषेधिका श्रुतिलौकिककर्तृत्वादि-
धर्मनिषेधिका भविष्यतीत्यर्थः । तथा च कालत्रयाऽबाध्यं स्वप्रकाशमपरिच्छिन्नं सर्वकर्तृत्वसर्वकाम-
भोक्तृत्वाद्यलौकिकधर्मविशिष्टं परं ब्रह्मेति सिद्धम् ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

निषेधे तदज्ञानं, ब्रह्माऽज्ञानमेव भवेदित्यर्थः । ‘विरोधभानात्कल्प्या त्वि’ति । निरञ्जन-
त्वादिधर्मविरोधात्कल्पनीयाऽनुमेया तु श्रुतिलौकिकपरा । लौकिकधर्मनिषेधिका भविष्यतीत्यर्थः ।

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

लौकिकं कर्तृत्वमित्यर्थः । इत्थं च लौकिककर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्निषेधेऽप्यलौकिके ब्रह्मण्यव्याहते एवेत्यर्थः ।
ननु निष्क्रियत्वासङ्गत्वादीनां ब्रह्मणि श्रुत्या प्रतिपादनादलौकिककर्तृत्वनिषेधिका श्रुतिः कल्प्या ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

त्याशयेन श्रुतिरेवाऽऽह—‘नैषा तर्केण मतिरापनेये’ति । स्मृतिश्चा‘लौकिकास्तु ये भावाः’ । ‘नहि विरोध उभयमि’त्यादिकममुमेवार्थमाह ।

ननु ‘ब्रह्मविदाप्नोती’त्यादिसन्दर्भे कर्तृत्वोक्तावपि भोक्तृत्वस्याऽनुक्तत्वादेवं भोक्तृत्वमपीति कथं संगच्छत इत्याशङ्क्य कैमुत्येन समाधानमाहुः—‘फलवाक्येऽपी’ति । अत्रायमर्थः । ‘तमेव विदित्वे’-त्यादिभिर्ब्रह्मज्ञानस्यैवाऽपरोक्षस्याऽमृतत्वसाधकत्वम् । तत्साधनं, ‘श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य’ इति श्रुतेः श्रवणादिकमेव । तथा च निदिध्यासनरूपाण्युपासनानि विज्ञेयस्य पूर्वा-परादिभेदरहितस्यैकरसस्य सैन्धवघनवदवधारितस्य ब्रह्मणः प्रतिवेदान्तं भेद्यन्ते न वेति सन्देहे सर्ववेदान्तप्रत्ययानि विज्ञानानि तस्मिन्तस्मिन्वेदान्ते तान्येव तान्येव भवन्ति । संयोगरूपचोदनाख्यानां प्रतिवेदान्तं विशेषाऽभावात् । यथा मुख्यप्राणोपासनायां वाजसनेयिनां छन्दोगानां च प्रयोजनसंयोगो विशिष्ट एव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्थानां भवतीति । तथा रूपमप्युभयत्र तदेव विज्ञानस्य । विज्ञेयमेव हि रूपं विज्ञानस्य । तेन हि तन्निरूप्यते । यथा द्रव्यदैवतं यागस्य । ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वादिविशेषाणामुभयत्रापि साभ्यात् । तथा चोदनाऽपि ‘यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेदे’ति समानैव । एवमाख्यापि सैव प्राप्ता विद्येति । तथा च संयोगादिभिर्हेतुभिर्विज्ञानानामेकत्वे यत्रैव वेदान्तरोदितगुणैभ्यो न्यूना गुणास्तत्र तत एवोपसंहर्तव्या इति गुणोपसंहारपादे निरूपयिष्यते । तथा फलवाक्येऽपि फलं ब्रह्म तत्प्रतिपादके ब्रह्मविदाप्नोतीत्यादिवाक्येऽपि, तैरव हेतुभिस्तत्राश्रुतानां भोक्तृत्वसर्वगतत्वसर्वात्मत्वसर्वाधिपतित्वादीनां गुणानां गुणोपसंहारः फलसाधनीभूतविज्ञाननिष्ठगुणानामिवो-

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

ननु फलवाक्यविवरणरूपान्तस्माद्वा एतस्मादित्यादिवाक्याद्भोक्तृत्वसर्वज्ञत्वादीनामप्रतीतेः कया रीत्या ब्रह्मणि तेषां धर्माणां विद्यमानत्वबोधो भवतीत्यत आह—‘फलवाक्ये’ति । ‘गुणोपसंहार’ इति । अत्र उक्तानां गुणानामुपास्ये यथोपसंहारस्तथाऽग्रे चराचराधिकरणीयविषयवाक्योक्त-

केश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु फलवाक्ये तावद्धर्माऽश्रवणात्कथं तद्वैशिष्ट्यमूरीकार्यमित्यत आहुः—‘फलवाक्येऽपी’ति । अश्रुतानां कर्तृत्वादिधर्माणाम् । गुणोपसंहारो गुणानामुपसंहारः संग्रहः । अपिर्वक्ष्य-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदापिका ।

ननु ब्रह्मविदाप्नोति परमिति फलवाक्यसन्दर्भे तस्माद्वा एतस्मादित्यादिना कर्तृत्वं श्रूयते । न तु भोक्तृत्वमपीति कथमेवं भोक्तृत्वमपीति भाष्यकृद्भिरुक्तमित्याशङ्क्य भाष्यकाराः समादधते—‘फलवाक्येऽप्यश्रुतानामि’त्यादिना । गुणोपसंहारन्यायस्तृतीयाध्याये स्फुटः । तथाचैको

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

अलौकिककर्तृत्वस्याप्यसङ्गादिश्रुतिविरुद्धत्वादित्यत आहुः—‘विरोधे’त्यादि । तथा च विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य ब्रह्मणि सर्वोपनिषत्समन्वयानुरोधेनाङ्गीकाराद्बिरोधाभावात्कल्प्या श्रुतिः लौकिकपरा लौकिकप्रमाणान्तःपातिन्येव भविष्यतीति नालौकिककर्तृत्वनिषेधनसमर्था भविष्यतीति भावः । नन्वलौकिककर्तृत्वस्य साधितत्वेऽपि एवं भोक्तृत्वमपीत्यनेन प्रतिज्ञातमलौकिकभोक्तृत्वं कथं सिध्येदित्याकाङ्क्षायां कैमुतिकन्यायेन तत्सिद्धिमाहुः । ‘फलवाक्य’ इत्यादिना । फलवाक्येऽपि

तथाचायं सूत्रार्थः—जन्मादिर्येषामित्यवयवसमासादतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। अथवा

गोस्वामिश्रीमन्मुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

पसंहारः कर्तव्य इत्यर्थः । अत एवाऽपिशब्दोऽपि संगच्छते । तथा सति कैव कथा भोक्तृत्वमात्रस्येति कैमुतिकन्यायः प्रदर्शितः । ‘न च कर्तृत्वमि’त्यारभ्य ‘गुणोपसंहारः कर्तव्य’ इत्यन्तो ग्रन्थोऽचिन्त्यैश्वर्यार्थनिरूपको ज्ञेयः ।

नन्वत्र सूत्रव्याख्यानस्यैवोचितत्वेन श्रुतिवाक्यार्थनिरूपणं कुत्रोपयुज्यत इत्यत आहुः—‘तथा चे’ति । तथा च वाक्यार्थं निश्चितेऽयमेव वाक्यार्थ एव सूत्रार्थ इत्यर्थः । अस्य भाष्यत्वेन तथोक्तिर्युक्तैव । एवं वाक्यार्थनिरूपणेन सूत्रार्थं निरूप्य तदेव दृढीकर्तुं सूत्राऽवयवान्याचक्षते । ‘जन्म आदिर्येषामि’ति । तानीति शेषः । अवयवार्थकानां पदानां हि बहुव्रीहौ बहुधाऽतद्गुणसंविज्ञानत्वमेव प्रतीयते । संयोगसमवायाऽन्यसम्बन्धेन कार्याऽनन्वयितया गुणानां वृत्तिघटकीभूतपदाना-

गोस्वामिश्रीमद्भिरिधरविरचितं विवरणम् ।

भोक्तृत्वस्य भूमाद्यधिकरणोक्तभूमात्वस्यात्रोपसंहारं कृत्वा तत्तद्धर्माणां ब्रह्मणि विद्यमानत्वमनया रीत्या बोध्यमिति दिक् । एतावता कार्यलक्षणस्य ब्रह्मणि समन्वयं कृत्वाऽतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिं स्वीकृत्य पुष्टिसृष्टिप्रकारेण सूत्रार्थमाहुः—‘तथाचे’ति । जन्म आविर्भावो येषां प्रकाराणामित्यर्थः । ‘अवयवस-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

माणोपासनासमुच्चायकः । फलितमाहुः—‘तथा चे’ति । ‘अयमि’ति । उक्तप्रकारेणाऽनुपपत्त्यभावात्कर्तृत्वादिधर्मविशिष्टं ब्रह्मेत्येवंरूपो वक्ष्यमाणः, अन्ते सिद्ध्यतीति शेषः । तमेव विशदयन्तः सूत्राऽवयवान् व्याकुर्वन्ति—‘जन्मादी’ति । जन्मादिः प्रथमोऽवयवो येषां जन्मस्थितिलयानां ते जन्मादि । अत्र सुपां सुलुगिति जसो लुक् । ‘अवयवसमासादि’ति । अवयवत्वबोधकसमासात् । भावप्रधानोऽयं निर्देशः । तादृशसमासत्वादित्यर्थः । ‘अतद्गुणसंविज्ञान’ इति ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

साधारणो ब्रह्मधर्मो यत्र श्रूयते तत्राऽन्येषामनुक्तानामप्युपसंहारः कर्तव्यः । एवं सति फलवाक्ये ह्यश्रुतमपि भोक्तृत्वमुपसंहर्तव्यमिति बोधनीयम् । जन्म आदिर्येषामित्यवयवसमासा-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

‘ब्रह्मविदाम्प्रोति परमि’ति फलवाक्येपि । ‘अश्रुताना’मित्यादि । तथाचोपसंहारपादे तत्तदुपासनानुगुणयोग्यगुणानां धर्माणामुपास्ये यथोपसंहारः क्रियते तथा फलवाक्योक्तफले परस्मिन्नपि माहात्म्यज्ञानोपयोगितया भोक्तृत्वसर्वगतत्वसर्वाधिपतित्वादिश्रुतिबोधितसर्वधर्माणामेवोपसंहारः कर्तव्यः का कथा भोक्तृत्वस्येत्यर्थः ।

एवं सिद्धान्तं निरूप्य सिद्धान्तस्य सूत्रतात्पर्यस्य विषयत्वं ज्ञापयितुं सूत्रार्थमाहुः—‘तथाचे’त्यादिना । जन्मआदि प्रथमावयवरूपं येषां ते जन्मादि । ‘सुपां सुलुगि’ति जसो लुक् । तथा चादिपदस्य यत्पदार्थं उत्पत्तिस्थितिभङ्गत्रित्वावच्छिन्ने लक्षणा । जन्मपदतात्पर्यग्राहकं एतन्नित्वावच्छिन्नं यत इति बोधः । ‘अतद्गुणे’त्यादि । तथा च यत्र समासघटकपदार्थतावच्छेदकधर्मप्रकारेण समासघटकपदार्थानां बोधस्तत्राजहलक्षणा, यथा लम्बकर्ण इत्यत्र लम्बकर्णत्वधर्माभ्यां लम्बकर्णयोर्बोधात्

जन्मप्रभृति सर्वे भावविकारा आदिशब्देन गृह्यन्ते । तथा च, जन्म च आदिश्चेत्येक-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

मर्थोऽन्यपदार्थे प्रधानेऽन्वेतीत्यतद्गुणसंविज्ञानत्वम् । अत एव 'सर्वादीनि सर्वनामानी'त्यत्र सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तमुडागमसिद्ध्यर्थं तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिर्हलि सर्वेषामिति ज्ञापकबलेन स्वीकृतः । तस्मादवयववाचके बहुव्रीहौ ज्ञापकं विना न तद्गुणसंविज्ञानत्वमिति भावः ।

ननु जन्म आदिर्येषामिति विग्रहवाक्ये बहुवचनमनुपपन्नं, सूत्रे प्रत्यक्षत एवैकवचनस्य दृष्टत्वादिति चेत् । उच्यते । अयं बहुवचननिर्देशो बहुव्रीहेः कर्मधारयगर्भत्वसूचकः । अन्यथा

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

मासादि'ति भावप्रधानो निर्देशः । अवयवसमासत्वादित्यर्थः । तथा च जन्म आविर्भावः तद्रूपं यदवयवं तत् आदिः प्रथमं येषां स्थितिप्रलयाभिसंवेशानां प्रकाराणां ते जन्मादि । ननु जन्मादय इति वक्तव्ये कथं जन्मादीति चेत् । न । अस्य सूत्रस्य वेदरूपत्वं बोधयितुं छान्दसः सुपां सुलुगिति सूत्रेण जसो लुक् । ब्रह्मण इत्यधिकारलभ्यम् । यतो ब्रह्मणः सकाशादस्य जगतो जन्मादि आविर्भावतिरोभावादिकारा भवन्तीति सूत्रार्थः । तथा च श्रुतिः-सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद । किंस्विन्नं कउ स वृक्ष आसीत् यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः । मनीषिणो मनसा पृच्छतेदुतत् यदद्य तिष्ठद्भवानि धारयन् । ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

एतलक्षणं तु अन्यपदार्थविशेषणीभूतस्य समस्यमानपदार्थस्य कार्याऽनन्वयितया ज्ञानविषयत्वम् । तथा च जन्मस्थितिलयरूपान्यपदार्थविशेषणीभूतस्य समस्यमानपदार्थस्य जन्मन आकाङ्क्षादिविरहेण क्रियान्वयाऽभावादस्याऽतद्गुणसंविज्ञानत्वम् । अथवाऽन्यपदार्थाः स्थितिप्रलयाभिसंवेशाः । तद्विशेषणीभूत आदिपदार्थाः । तद्विशेषणं चान्यव्यावर्तकतया जन्मतद्धर्मरूपप्राथम्यस्याऽपेक्षाबुद्धिजन्यत्वान्न ब्रह्मकर्तृकभवनक्रियायामन्वयः (?) । तदनन्वये द्वाराभावान्न तत्र जन्मनोऽप्यन्वय इत्यतद्गुणसंविज्ञानत्वमस्य समासस्येति ज्ञेयम् । जन्मादिभावविकारसंग्रहार्थं पक्षान्तरेणाऽपि विवृण्वन्ति- 'अथवे'ति । अस्मिन्पक्ष आदिशब्दः प्रभृत्यर्थकः । प्रभृतिशब्दः सजातीयान्यवाचकः । 'सर्व' इति । जायतेऽस्ति

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

दतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति । 'अवयवसमासा'दिति । अवयववाचकेन आदिशब्देन समासादित्यर्थः । आदिशब्दस्यावयववाचकत्वं सर्वादीनि सर्वनामानीति सूत्रे सिद्धम् । अत एव तत्त्वबोधिण्यामुक्तमादिशब्दोऽत्रावयववाचीति । तथा च जन्म आदि अवयवभूतं येषामिति लौकिकविग्रहेऽर्थः । येषामित्यन्यपदार्थे । येषां जन्मस्थितिभङ्गानामवयवभूतानां मध्ये आदि अवयवभूतमित्युत्पत्त्यादित्रयाणां निवेशः । एवं सति येषां जन्मस्थितिभङ्गानां मध्ये जन्म आदि अवयवभूतं

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

अजहलक्षणा । अत्र तूत्पत्तित्वस्थितित्वभङ्गत्वसमानाधिकरणत्रित्वेन रूपेण त्रयाणां बोधादुत्पत्तित्वादिधर्मत्रयस्य च सामाधिकरण्यविशेषणतया बोधातै रूपैरुत्पत्त्यादीनामबोधादतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरिति परिष्कृतोर्थः । बहुव्रीह्यपेक्षया द्वन्द्वस्य लघुत्वादाहुः—अथवेत्यादि । सर्वे भावविकाराः । जन्मप्रभृति जन्मावधीकृत्य 'जायतेस्ति विपरिणमते वर्धतेपक्षीयते नश्यतीति' सिद्धाः

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

‘जन्म आदिः यस्य तदि’त्यमेव विग्रहः कृतः स्यात् । एवं चाऽतद्गुणसंविज्ञानपक्षे जन्मनोऽपि ब्रह्म-
हेतुत्वप्रतिपत्तये कर्मधारयो गर्भस्थो वेद्य एकशेषेण । तथा च जन्म च तदादिश्च जन्मादिः । जन्म
आदिर्येषां तानि जन्मादीनि । जन्मादिश्च जन्मादीनि च जन्मादीति विग्रहो ज्ञेयः । ‘नपुंसक-
मनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यामि’ति सूत्रेण बहुव्रीहेः शेष एकवद्भावस्य वैकल्पिकत्वप्रदर्शनार्थं
येषामिति बहुवचननिर्देश इति भावः । अस्मिन्पक्षे गौरवमेकदेशकेशं च मनसि निधाय पक्षान्तर-
माहुः—‘अथवे’त्यादिना समाहारद्वन्द्वेन । अत्रायं भावः । पूर्वस्मिन्पक्षे बहुव्रीहेः कर्मधारयगर्भस्यै-
कशेषस्य च गुरुत्वादुभयपदार्थनिष्ठसमाहारद्वन्द्वस्य लघुत्वाज्जन्म चादिश्चानयोः समाहारो जन्मादि ।
समाहारस्यैकत्वादेकवचनं ‘स नपुंसकमि’ति सूत्रेण नपुंसकत्वं च । तथा चाऽस्मिन्पक्षे

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

आसीत् यतो व्यावापृथिवी निष्ठतक्षुः । मनीषिणो मनसा विब्रवीमि वः । ब्रह्माध्यति-
ष्ठद्भुवनानि धारयन् इत्यादिश्रुत्या जगतो जन्मादिप्रकाराणां तत्तद्रूपेण जगद्रूपेण च भगवानेव
क्रीडतीति पुष्टिसृष्टिप्रकारः सूत्रेण बोधित इति सर्वमनवद्यम् ।

ननु सर्वे तद्गुणसंविज्ञानत्वमत्र स्वीकुर्वन्तीति चेत् । न । अत्राऽतद्गुणसंविज्ञानत्वस्यैव स्वीका-
रात् । तथाहि—तद्गुणसंविज्ञानत्वं नाम तस्य अन्यपदार्थस्य गुणो विशेषणं तस्य संविज्ञानं विशे-
ष्यान्वयिनान्वयित्वं येन । अन्वयित्वं च संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन । यथा शुक्लवाससमानय
लम्बकर्णमानयेत्यादौ । यत्र विशेषणस्य कार्यसम्बन्धाऽभावस्तत्रातद्गुणसंविज्ञानत्वम् । यथा
चित्रगुमानय । तथा च प्रकृते जन्म आदिर्येषामित्यत्र आदिपदार्थः प्राथम्यं, तच्चापेक्षाबुद्धिजन्य-
मिति तस्य बुद्धिकर्तृकत्वं न ब्रह्मकर्तृकत्वमिति ब्रह्मकर्तृकभवनक्रियायां तस्य सम्बन्धाऽभावात्त-
द्वारा जन्मनोऽपि सम्बन्धाऽभावादतद्गुणसंविज्ञानत्वमिति मन्तव्यम् । अधिकं तु प्रकाशे द्रष्टव्यमिति
दिक् । प्रवाहसृष्टिप्रकारेण सूत्रार्थमाहुः—‘अथवेति’ । ‘भावविकारा’ इति जायतेऽस्तिविपरि-
णमते वर्द्धतेऽपक्षीयते नश्यतीति वेदाङ्गनिरुक्तोक्ताः षट्भावविकारा इत्यर्थः । ‘गृह्यन्त’ इति ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

ते जन्मस्थितिभङ्गा जन्मादिशब्दवाच्या इत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहावपि जन्मनो ग्रहणं भवति । अन्य-
पदार्थे जन्मनोऽपि निवेशात् । इत्थमन्यपदार्थे जन्मनो निवेशाऽभावे त्वतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिपक्षे
जन्मनो ग्रहणं न स्यात् । लौकिकविग्रहवर्ति यत्तच्छब्दवाच्यस्यैव बहुव्रीहिवाच्यत्वात् । अनेकमन्य-
पदार्थ इत्यनुशासनात् । अतो जन्मनोऽप्यन्यपदार्थे निवेशं कृत्वा जन्मादिपदवाच्यत्वं साधनीयम् ।
अन्यपदार्थमात्रवाचकत्वमतद्गुणसंविज्ञानत्वमिति शाब्दिकवयैरङ्गीकारात् । अतः परं द्वन्द्व-
समासमाश्रित्य पक्षान्तरमाहुः—‘अथवे’त्यादि । ‘जन्मप्रभृति सर्व’ इति । जन्मप्रभृति आदि येषां,
अस्ति वर्द्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति रूपाणां षड्भावविकाराणां ते जन्मप्रभृतयः षड्भा-
वविकाराः । अस्यां भाष्यफक्किर्यामतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिनिष्पन्नो जन्मप्रभृतिशब्दः । जन्मप्रभृत-
यश्च ते सर्वे च जन्मप्रभृतिसर्वे इति तत्पुरुषसमाससम्पन्नं जन्मप्रभृतिसर्वे इति पदम् । तथा चास्त्या-
दयो भावविकारा आदिशब्देन सूत्रे गृह्यन्त इति भाष्यफक्किर्यार्थः । आदिशब्देनास्त्यादयो भावविका-

द्वावः । आदिशब्दश्च धर्मवाची, स च स्वसम्बन्धिनं लक्षयति । तस्योभयसापेक्षत्वादुत्पत्तेर्विद्यमानत्वादन्यानेव भावविकारानुपलक्षयतीत्यादिशब्देनान्ये भावविकाराः । अथवा

गोस्वामिश्रीमन्मुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

आदिशब्दः प्रभृत्यर्थकत्वेन पूर्वोत्तरोभयसापेक्षत्वाज्जन्मनः साक्षान्निर्दिष्टत्वादुत्तरानवस्थित्यादीनेव भावविकारानुपलक्षयतीति ज्ञेयम् । जन्मनः प्रधानस्य समभिव्याहारात् । नहि केवलस्य विशेषत एतदुपलक्षकत्वं सम्भवति ! समाहारद्वन्द्वपक्ष एव शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं प्रकारान्तरमाहुः—‘अथ-वे’ति । घटप्रागभावध्वंसाऽधिकरणक्षणस्यैवोत्पत्त्यधिकरणत्वेन घटसत्ताक्षणस्यैतद्व्यंसाधिकरणत्वात्-
गोस्वामिश्रीमद्विरचितं विवरणम् ।

पञ्चेति शेषः । जन्मपदाऽऽदिपदयोर्द्वन्द्वेन जन्मादिपदस्य षड्वाचकत्वमाहुः—‘तथा चे’ति । ‘एकवद्भाव’ इति । सर्वोऽपि द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीत्येकवद्भावः । ‘धर्मवाची’ति । पूर्वोत्तरमीमांसकयोर्वृत्तिविषये सिद्धान्तस्यैक्याज्जातिशक्तिवादिनां मीमांसकानां मते प्राथम्यरूप-धर्मवाचीत्यर्थः । स्वसम्बन्धिनं प्राथम्यरूपधर्मसम्बन्धिनम् । ननु कथं लक्षयतीत्यत आहुः—‘तस्ये’ति । ‘उभयसापेक्षत्वादि’ति । जन्मनि यत्प्राथम्यं तदस्यादिपञ्चनिरूपितं जन्मन-आश्रयत्वमित्येवंरीत्या प्राथम्यस्योभयसापेक्षत्वादित्यर्थः । ‘आदिशब्देने’ति । यद्यप्यादिशब्दा-
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते नश्यतीति षड्भावविकाराः । तद्वहणे समासमाहुः—‘तथा चे’ति । ‘एकवद्भाव’ इति । धर्मोऽत्रादित्वम् । प्राथम्यमिति यावत् । समाहारद्वन्द्व इत्यर्थः । आदि-शब्देन तद्वहणे प्रकारं दर्शयन्ति—‘आदिशब्दश्चे’ति । एकवद्भावो यस्मिन् । द्वन्द्वः स तथा सिद्ध इति । पूर्वतन्त्रे शब्दानां धर्मवाचकत्वसिद्धेः । ‘स’ इति । प्राथम्यरूपो धर्मः । तत्र कं लक्षयतीत्याकाङ्क्षायामाहुः—‘तस्ये’ति । प्राथम्यरूपधर्मस्य । ‘उभये’ति । स्वाधारस्वनिरूपकोभयसाका-
श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

राः कथं गृह्यन्त इत्याकाङ्क्षायामाहुः—‘आदिशब्दश्च धर्मवाची’त्यादि । आदिशब्दः प्राथम्यधर्म-वाचीत्यर्थः । ‘स च स्वसम्बन्धिनं लक्षयती’ति । प्राथम्यसम्बन्धिनं सत्तारूपं भावविकारं लक्षणया वक्ति । पञ्चसु भावविकारेषु सत्तारूपस्य धर्मस्य प्राथम्यात् । ‘तस्योभयसापेक्षत्वादि’ति । किंनिष्ठ-मादित्वं किं प्रतियोगिकमादित्वमित्यमुभयसापेक्षत्वादित्यर्थः । सत्तानिष्ठमादित्वं वृद्ध्यादिप्रतियोगिक-मिति सत्तारूपो भावविकार आदिशब्दवाच्यः । अन्येषां वृद्धिविपरिणामापक्षयनाशानामुपलक्षको भवतीत्यादिशब्देनाऽस्त्यादयः पञ्चविकारा ग्राह्याः । नन्वस्तिरूपभावविकारापेक्षयापि जन्मनः प्राथम्याज्जन्मरूपो भावविकारः कुतो न गृह्यत इत्याशङ्क्याऽहुः—‘उत्पत्तेर्विद्यमानत्वादि’ति । उ-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

षड्भावविकाराः जगज्जन्मोत्तरकालीनाः । एकवद्भावः समाहारद्वन्द्व इत्यर्थः । धर्मवाची पूर्वमीमांसायां गवादिपदानां गोत्वादिधर्मशक्तिन्यायेनादिपदस्यापि प्राथम्यरूपधर्मं शक्तिरित्यर्थः । विग्रहवाक्यमाहुः—तथा चेत्यादि । धर्मवाची प्राथम्यरूपधर्मवाची । स च प्राथम्यरूपधर्मश्च । स्वसम्बन्धिनं स्वाश्रयनिरूपकात्मकौ सम्बन्धिनौ बोधयतीत्यर्थः । बोधयतीति अनुमानविधया बोधयति । तथाहि प्राथम्यमाश्रयनिरूपकोभयसापेक्षं सम्बन्धिपदार्थत्वात् प्रतियोगितावदितिरीत्या

जन्मनोऽनादित्वम् । तदाधारस्य पूर्वमविद्यमानत्वात् । अन्ये त्वादिमन्तः । तदाधारस्य पूर्व

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

स्यास्तदनाधारत्वम् । स्थित्यादीनां तु तदुत्तरभावित्वेन तदाधारत्वादादिमत्त्वम् । अस्मिन्पक्षे आदिशब्दस्याधारवाचकत्वमिति ज्ञेयम् । तथाऽऽचादिशब्दः संस्थित्यादितदाधारभूतो योऽर्थस्तस्य सत्तारूपो धर्मस्तस्य तु वाची तेषामवश्यं तदुत्तरभाविनां स्थित्यादीनां धर्माणामुपलक्षक इत्यर्थः । द्वन्द्वपक्षेऽपि समाहारस्य समासार्थत्वे बहुव्रीहौ चाऽन्यपदार्थत्वेतितुल्यत्वेन तदुपसंविज्ञानबहुव्रीहेः सर्ववादिसम्मतत्वेन च पक्षान्तरमाहुः—‘अथवे’ति । इहागमनमाविर्भावः । प्रवेशस्तिरोभावः । अथवा, आगमनं स्थितिः प्रवेशस्तिरोभावस्तयोरवान्तरभेदाज्जन्म आदिर्येषामिति । विग्रहस्तु जन्म आदिर्यस्य तदिति बोध्यः । जन्मादीत्येकवचनात् । नन्वेवं स्थितिनाशयोरेवान्यपदार्थत्वेन द्विवचनस्यैवोचितत्वात्सूत्र एकवचनासङ्गतिरित्यत आहुः—‘जात्यपेक्षये’ति । तच्चानुद्धृतावयवत्वेनैक-

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

र्थस्योभयत्र सम्बन्धात् पट्टभावविकारे लक्षणा वक्तुं शक्यते, तथापि जन्मपदस्य विद्यमानत्वात्पञ्चैव लक्षयतीत्यर्थः । नन्वेवं चेदुभयत्रसम्बन्धेन पदस्वेव लक्षणाऽस्तु, जन्मपदं व्यर्थमित्यस्वरसादाह—‘अथवे’ति । ‘अनादित्वमि’ति । जन्मनः पूर्वं पञ्चाभावादाश्रयं विना तस्य स्थितिर्नास्तीति जन्मन अनादित्वमित्यर्थः । इदं चासत्कार्यत्वादिमतेन । ‘अन्ये त्वि’ति । अस्यादीत्यर्थः । तदा-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ङ्गत्वात् तत्र स्वाधारभूताया उत्पत्तेर्जन्मपदेनैवोक्तत्वादन्यानेव स्वनिरूपकांस्तांस्तथेति आदिशब्देनाऽन्येऽवस्थित्यादयः पञ्चविकारा लक्ष्याः । ग्राह्या इत्यर्थः । एवमादिपदव्याख्यान आदिपदेनाऽऽदित्वधर्मवत्तया लाघवेन जन्मनोऽपि गृहीतुं शक्यत्वेन जन्मपदवैयर्थ्याऽऽपत्तिरित्यरुच्याऽऽदिपदस्य जन्मातिरिक्तभावविकारोपलक्षकत्वं प्रकारान्तरेणाऽऽहुः—‘अथवे’ति । ‘तदाधारे’ति । जन्माधारस्य । जन्मनः पूर्वम् । तथात्वादिति हेतुः । अयमर्थः—घटप्रागभावध्वंसाधिकरणक्षणस्योत्पत्त्यधिकरणत्वेन घटसत्ताकालस्योत्पत्तेर्ध्वंसाधिकरणतयोत्पत्तेस्तदनाधारत्वेनाऽनादित्वम् । ‘अन्य’ इति । स्थित्यादयः पञ्च । आदिर्विद्यते येषां त आदिमन्तः । ‘तदाधारे’ति । घटसत्ताकालस्य घटस्य

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

त्यत्तिवाचकस्य जन्मशब्दस्य सूत्रे विद्यमानत्वात्तेनैव ग्रहणे पुनर्नादिशब्देन जन्मनो ग्रहणमिति भावः । आदिशब्देन जन्मनो ग्रहणाऽभावे हेत्वन्तरमाहुः—‘अथवे’ति । जन्म च आदिश्चेति विग्रहोऽस्मिन्नपि पक्षे । ‘जन्मनो नादित्वमि’ति । जन्मनः न आदित्वमिति पदच्छेदः । न आदिधर्मत्वमित्यर्थः । जन्मनि घटादिपदार्थनिष्ठादिधर्मत्वाऽभाव इत्यर्थः । जायते अस्ति वर्द्धते विपरिणमते अपक्षीयते

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

बोधयतीत्यर्थः । तस्य प्राथम्यस्य । उभयसापेक्षत्वात् स्वाश्रयतया जन्मनो निरूपकतयेतरेषां स्थित्यादिपदार्थानामित्येवमुभयसापेक्षत्वादित्यर्थः । विद्यमानत्वात् जन्मपदेन शक्त्यैव बोधनात् । अन्यानेव प्रपञ्चोत्पत्तिभिन्नानेव । भावविकारान् षड् भवविकारान् । लक्षयति लक्षणया प्राथम्यनिरूपकान् बोधयतीत्यर्थः । तथा च जन्म जन्मनिष्ठप्राथम्यनिरूपकाः षड् भावविकाराश्च यतो भवन्तीत्यर्थः । समाहारद्वन्द्वपक्षमेव प्रकारान्तरेण प्रदर्शयन्ति—‘अथवा जन्मन’ इत्यादिना ।

विद्यमानत्वात् । अत आदिशब्दः स्वाधारसद्धर्मवाची तद्धर्माणामुपलक्षकः । अथवा गमनप्र-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

वचनमिति भावः । तथा लिङ्गमपि लाघवाय सामान्यतो नपुंसकमेव निर्दिष्टम् । नन्वेवं सति येषामिति बहुवचनं भाष्ये कथं संगच्छत इति चेत्—अस्मिन्पक्षे तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति प्रदर्शनार्थमन्यपदार्थानामनेकविधत्वप्रदर्शनार्थं चेति बुध्यस्व । नन्वेवं जन्मनोऽन्यपदार्थप्रवेशेऽपि

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

धारस्य प्रपञ्चस्येति शेषः । 'स्वाधारसद्धर्मवाची'ति । स्वं आदित्वम् । तदाधारभूतः सद्धर्मः । अस्तिपदवाच्यो धर्मः अस्तित्वं तस्य वाची तद्वोधकः । अन्यापेक्षया प्राथम्यात्तद्वाचकः सन् विपरिणामादीनां लक्षक इत्यर्थः । एतेनाऽजहत्स्वार्था लक्षणा सूचिता । तथा च जन्मपदेन प्रथमो विकारः, आदिपदेन पञ्च विकारा बोध्या इति न जन्मपदवैयर्थ्यमिति भावः ।

केश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

वा । 'अत' इति । स्थित्यादीनामेवादिमत्त्वात् । 'स्वाधारे'ति । स्वं स्थित्यादि । तदाधारो घटादिः सत्पदार्थः । तद्धर्मः सत्तारूपो धर्मः । तद्वाची सन्नेव स्वाधारधर्माणां विपरिणामादीनामेवोपलक्षक इति न जन्मपदवैयर्थ्यमित्यर्थः । जन्मनोऽपि सङ्गहार्थं तद्गुणसंविज्ञानपक्षमप्याहुः—'अथवे'ति । आगमनं ह्युद्गमः । व्युच्चरणमिति यावत् । 'अभिसंविशन्ती'ति श्रुत्युक्तोऽभिसंवेशः । तयोर्भेद-रूपत्वादुत्पत्त्यादिषड्भावविकारा[णां]नप्यन्यपदार्थेषु संगृह्येति शेषं पूरयित्वा जन्मोद्गम आदिर्येषा-मुत्पत्त्यादिप्रवेशान्तानामिति तद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिरित्यर्थः ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

नश्यति चेति यास्कोक्तेषु षट्सु भावविकारेषु प्रथमस्याऽपि जन्मनः न आदित्वम् । तत्र हेतुमाहुः—'तदाधारस्य पूर्वमविद्यमानत्वादि'ति । जन्मनः पूर्वं जन्माधारस्य घटादेरविद्यमानत्वादित्यर्थः । यावद्वटादेर्जन्म न जातं तावत्तस्य प्रागभावोऽस्तीति घटादेरविद्यमानत्वम् । तथा च धर्मिणोऽभावाज्जन्मा-ख्यो भावविकारः कस्य पदार्थस्यादिधर्मः स्यात् । अतो जन्मन आदित्वं नास्तीत्याशयः । ततश्चादिशब्देन जन्म न गृह्यते, किन्तु जन्मशब्देन जन्म ग्राह्यम् । आदिशब्देन सत्तारूपो विकारो ग्राह्यः । वृद्ध्या-दीनामप्यादिशब्दग्राह्यता नास्तीत्यत्र हेतुमाहुः—'अन्ये त्वादिमन्त' इति । अन्ये वृद्ध्यादयो भाव-विकारा आदिमन्तो न त्वादय इत्यर्थः । आदिमत्त्वे हेतुमाहुः—'तदाधारस्य पूर्वं विद्यमानत्वा-दि'ति । यद्यपि सत्ताधारस्य घटस्य विद्यमानत्वात्सत्तारूपस्याऽपि विकारस्यादिमत्त्वमायाति, तथापि

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

अनादित्वं स्वाधिकरणक्षणपूर्वक्षणावृत्तिस्वाधारकत्वमेवानादित्वं, पारिभाषिकं तज्जन्मनोस्तीति भावः । तदाधारस्य उत्पत्तेराधारस्य प्रपञ्चस्य । पूर्वं उत्पत्तेः पूर्वं, अविद्यमानत्वात् बहिःप्रकृतस्य अविद्यमानत्वादित्यर्थः । तदाधारस्य स्थित्यादेराधारस्य । पूर्वं स्वाधिकरणक्षणपूर्वक्षणे । अतः यतो विद्यमानत्वमत इत्यर्थः । स्वाधारसद्धर्मवाची । तथाचात्र कल्पे आदिशब्दः स्थित्यादिभावविकारा-श्रयस्य सतः प्रपञ्चस्य बोधकः । तत्र स्वशब्देन स्थित्यादयो भावविकाराः तदाधारः सन् प्रपञ्चस्तस्य धर्मः सत्त्वरूपस्तस्य वाची शक्त्या तस्य बोधकः । तद्धर्माणामित्यादिः । सतः प्रपञ्चस्य धर्माणां स्थित्यादिभावविकाराणां लक्षकः, लक्षणया बोधक इत्यर्थः । एतादृशजन्मादि यत इति बोधः ।

वेशयोर्भेदाज्जन्म आदिर्येषामिति । जात्यपेक्षया एकवचनम् । जन्म तु श्रुतत्वात् सिद्धम् ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

वृत्तिपदार्थघटकत्वेनाऽन्यपदार्थत्वाऽभावादतद्गुणसंविज्ञानत्वमेव कस्मान्न भवतीत्यत आहुः—‘जन्म त्वि’ति । ‘श्रुतत्वादि’ति । ब्रह्मण इति शेषः । ‘यतो वे’त्यादौ श्रुतत्वादब्रह्मणः सकाशात्सिद्धम् । तथा च यथा सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तमुडागमलिङ्गेन ‘हलि सर्वेषामि’त्यनेन सर्वादीनीत्यत्र तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिस्तथाऽत्रापि श्रौतेन लिङ्गेन तद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः ।

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

‘इदानीं मर्यादा सृष्टिप्रकारेण तद्गुणसंविज्ञानपक्षमाश्रित्य सूत्रार्थमाहुः—‘अथवे’ति । ‘गमनप्रवेशयोरिति’ति । जन्मप्रलययोर्मध्ये यत्कार्यस्वरूपं तस्येत्यर्थः । भेदात् कारणतो भेदात् । ‘जन्मे’ति । जन्म आदिर्येषां तज्जातीयं जन्मादि । जातिसूत्रविकारत्वम्, एवंच यतो ब्रह्मणः सकाशादस्य जगतो जन्मादिषड्भावविकारा भवन्तीत्यर्थः । तथा च ब्रह्मकर्तृकभवनक्रियायां विकाराणामन्वयात्तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरिति भावः । अस्मिन्नर्थे कारणमाहुः—‘श्रुतत्वादि’ति । ‘यस्मिन्निदं सं च विचैति सर्वं यस्मिन् देवा अधि सर्वं निषेदु’रित्यु-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

नन्वेवं सूत्र एकवचनाऽसङ्गतिरित्यत आहुः—‘जात्यपेक्षये’ति । ‘ब्राह्मणो मामकी तनु’रित्यादिवत् । जातिश्चाऽत्र सर्वेषु क्रियात्वरूपा । अत्र भाष्ये येषामिति बहुवचनं त्वन्यपदार्थस्याऽनेकविधत्वप्रदर्शनार्थम् । यद्वा येषामिति न विग्रहः किन्त्वर्थकथनमात्रम् । स तु जन्मादिरस्य जन्मादिजातीयस्य धर्मस्य तदेतत्सूचनार्थमेव जात्यपेक्षयेति ग्रन्थः । अत एव लिङ्गमपि सामान्याऽभिप्रायं कृतनपुंसकमेव निर्दिष्टम् । ननूद्गमरूपजन्मनि किंप्रमाणमित्यत आहुः—‘जन्म त्वि’ति । ‘श्रुतत्वादि’ति । व्युच्चरणश्रुतिश्रुतत्वात्सिद्धं निर्विवादम् । एतद्यथा तथा प्रपञ्चितं श्रीमद्गोस्वामिचरणैर्विद्वदाभरणे । एवं पक्षत्रयेण सूत्रं व्याख्यायर्जुमार्गेण व्याकुर्वन्ति—

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

सर्वेषु धर्मेषु सत्ताया एव प्राथम्यात्सत्तारूपो विकार आदिशब्दवाच्य इत्यर्थः । तदाहुः—‘अत आदिशब्दः स्वाधारसद्धर्मवाची’ति । स्वः घटादिः आधारो यस्य, एतादृशो यः सद्धर्मः सत्तारूपो धर्मस्तस्य वाचकः आदिशब्द इत्यर्थः । एवंसति जन्मादिपदे जन्मपदेन जन्म ग्राह्यमादिशब्देन सत्ता ग्राह्येति, विकारद्वयवाचकं जन्मादिपदं समाहारद्वन्द्वनिर्मितमिति फलितम् । वृद्ध्यादिभावविकाराणां चतुर्णां ग्रहण उपायमाहुः—‘तद्धर्माणामुपलक्षक’ इति । तद्धर्माणां वृद्ध्यादिरूपाणामुपलक्षक इत्यर्थः । उपलक्षणविधया वृद्ध्यादयो गृह्यन्ते । इत्थं जन्मादिपदेन षडपि भावविकारा गृहीता इति निर्दुष्टमखिलम् । अतःपरं तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिमादृत्य जन्मादिपदस्यार्थ उच्यते । ‘गमनप्रवेशयोर्भेदादि’ति । ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

बहुसम्मतत्वेन तद्गुणबहुव्रीहिपक्षमाश्रित्याहुः—‘अथवे’त्यादि । गमनेत्यादि । गमनमाविर्भावरूपोत्पत्तिः, प्रवेशो भङ्गस्तयोर्भेदात् । भिन्नार्थबोधकं ‘जन्म’ ‘आदि’ इतिपदद्वयमुपात्तमित्यर्थः । जन्म जन्मपदार्थः । आदिः अनादित्वाश्रयः । येषामिति बहुवचनं तद्गुणसंविज्ञानेन बहूनां सङ्गहा-

अथवा किमनया कुसृष्ट्या, जन्म आद्यस्य आकाशस्य यत इति । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इत्येव विचार्यते । फलसम्बन्धित्वात् । तेनैकत्र सिद्धः शास्त्रार्थः प्रकारा-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

एवं पक्षत्रयेण जन्मादीत्यवयवं व्याख्याय ततोऽपि लाघवप्रदर्शनार्थमृजुमार्गेण व्याख्यानमाहुः—'अथवे'ति । कुत्सितानां गौरवलक्षणादियुक्तानां सृष्टिः कुसृष्टिः । आदौ भव आद्यः । ननु 'सोऽश्रुत' इत्यत्र प्रथमान्तेन तच्छब्देन जीवस्यैवोक्तत्वात्तस्मादित्यनेन तस्यैव सन्निहितस्य परामर्शोदात्मशब्देन च सामानाधिकरण्यादैश्वर्यादिविशिष्टस्य कस्यचिद्भूतभौतिकादिकर्तृत्वं निःसन्दिग्धमेव प्रतीयत इति कथमेतस्य जन्मादिसूत्रविषयत्वं सन्देहाऽभावादित्यत आहुः—'फलसम्बन्धित्वादि'ति । नहीदं वाक्यं जीवपरमेवेति वक्तुं शक्यम् । ब्रह्मपरत्वस्याऽपि सम्भावयितुं

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

पनिषदि श्रुतत्वादित्यर्थः । 'सिद्धमि'ति । यत्सिद्धं तदन्यं सजातीयं स्मारयतीति न्यायात्संचरस्य प्रतिसंचरस्मारकत्वं युक्तमेवेति भावः । पुष्टिप्रवाहमर्यादाप्रकारेण व्याख्यायैषां कथनस्याऽनतिप्रयोजनत्वान्निश्चयगौरवाच्चेत्यरुच्या प्रकारान्तरेण सूत्रार्थमाहुः—'अथवे'ति । ननु सूत्रात्केवलाकाशस्यैवोत्पत्तिः प्रतीयते, ननु जगदुत्पत्तिः । एवं च केवलाकाशजनकत्वस्यैव

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

'अथवे'ति । 'कुसृष्ट्ये'ति । कुत्सितानां प्रतिपत्तिगौरवलक्षणादिदोषयुक्तानामर्थानां सृष्टिः कल्पना तथा किम् । न किमपीत्यर्थः । 'आद्यस्ये'ति । आदौ भव आद्यः । तस्याऽऽकाशस्य । ननु यतो

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंचिन्वन्तीति श्रुतौ प्रयन्ति गमनं कुर्वन्ति । यद्ब्रह्म प्रविशन्तीत्यर्थस्य विविक्षया प्रयन्ति प्रविशन्तीति गमनप्रवेशनक्रिये उक्ते । तयोर्गमनप्रवेशयोर्भेदाज्जन्म आदिर्येषामिति बहुवचनम् । तेन पदेन लौकिको विग्रहः कर्तव्य इत्यर्थः । एवं सति यतो वा इमानीतिश्रुतौ चत्वारः पदार्था उक्ताः । जन्मजीवनगमनप्रवेशाख्याः । तेषां सूचनार्थं लौकिकविग्रहवाक्ये येषामिति बहुवचनाऽऽग्रहो भाष्यकाराणाम् । तथा च जन्म आदिर्येषां यतो वा इमानीति श्रुत्युक्तजीवनगमनप्रवेशनानां, ते जीवनगमनप्रवेशनाख्या जन्मादिपदवाच्या इत्यर्थः । अन्यथा प्रवेशनिर्गमनयोर्भेदाऽनङ्गीकारे जन्म आदिः ययोः स्थितिभङ्गयोरिति विग्रहः स्यात् । अस्मदुक्तरीत्या तु यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इति श्रुतौ जन्मजीवनगमनप्रवेशा य उक्तास्तेषां चतुर्णामपि ग्रहणार्थं जन्म आदि येषामिति विग्रहेण जन्मादीनां चतुर्णां ब्रह्मकर्तृकत्वं साध्यते । चतुर्णां ब्रह्मकर्तृकत्वबोधनाय येषामिति बहुवचनं भाष्ये । नन्वेकमन्यपदार्थ इत्यनुशासनादन्यपदार्थबोधो बहुव्रीहिणा भवेत् । अन्यपदार्थाश्च येषामित्यनेनोक्ता जीवनगमनप्रवेशास्तेषामेवात्र बोधो भविष्यति न जन्मन इत्याशङ्क्य समादधते—'जन्म तु श्रुत-

भगवदीयश्रीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

र्थमुक्तं, ननु विग्रहघटकमपि । सूत्रे एकवचनस्यैव सत्त्वात् । विग्रहवाक्यं तु जन्म आदिर्यस्य तत् इत्येवंरूपम् । नन्वेकवचनेन सूत्रेण जन्मादिषण्णां बोधः कथमित्यत आहुः—'जात्ये'त्यादि । तथा च विकारत्वधर्मस्यैक्यादेकवचनमिति भावः । नन्वत्राप्यादिपदस्य षट्समुदायत्वावच्छिन्ने लक्षणया सर्वेषां

न्तरेपि । 'यतो वा इमानी'त्यत्र विस्फुलिङ्गवत् सर्वोत्पत्तिः । अत्र तु क्रमेणेति विशेषः । एतेन

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

शक्यत्वात् । तत्र हेतुः । 'फलसम्बन्धित्वादि'ति । महावाक्यप्रकरणपठितस्याऽवान्तरवाक्यस्य तेनापि सहैकार्थ्यात्तत्सम्बन्धित्वम् । तथा च पक्षद्वयसम्भावनाऽत्र प्रसक्तत्वाच्छास्त्रस्याऽवकाश इति भावः । नन्वेतस्य जन्मादिसूत्रविषयत्वे यतो वेत्यत्र कथं निर्णय इत्यत आह—'तेनैकत्रे'ति । 'तत्तेजोऽसृजत स वायुमसृजते'त्यादौ सर्व एव प्रकारा 'आकाशं वायुं च सृष्ट्वाऽऽ-

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

ब्रह्मलक्षणत्वमायाति, न तु जगज्जन्मादिकर्तृत्वस्येति यतो वेत्यादिवाक्ये ब्रह्मभेदापत्तिः स्यादित्यत आह—'तेनै'ति । येन यतो वेत्यादि विषयवाक्यत्वेनाऽऽदत्तं तेनाप्याकाशादिवाक्यसङ्ग्रहार्थमेवमङ्गीकार्यम् । अन्यथाऽऽकाशादिवाक्ये ब्रह्मान्तराऽऽपत्तिः स्यादिति भावः । 'सिद्ध' इति । दिक्प्रदर्शनरीत्याऽन्यान्यपि वाक्यान्त्यत्र बोद्धव्यानीति ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकर्तृत्वं सिद्धमिति शास्त्रार्थः सिद्ध इत्यर्थः । 'प्रकारान्तरेऽपी'ति । बोध्य इति शेषः । ननु कुत्र प्रकारान्तर इत्यत आह—'यतो वे'ति । भृगुप्रपाठक इति शेषः । 'विशेष' इति । बोध्य इति शेषः ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

वा इमानीतिवाक्यं विहायेदं किमिति विचार्यत इत्यत आहुः—'फले'ति । परविवरणरूपत्वात् तत्त्वम् । परस्यैव च फलत्वात् । एतेनाऽस्य प्रधानवाक्यत्वमप्युक्तं भवति । तथा च गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्यय इति न्यायादेतद्विचारस्यैवमुक्तत्वादिति भावः । नन्वस्याऽस्य सूत्रस्य विषयत्वे 'यतो वा इमानी'त्यादौ कथं निर्णय इत्यत्राहुः—'तेनै'ति । एकत्रोत्पत्तिप्रकारे ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

त्वात्सिद्धमिति । बहुव्रीहिणाऽन्यपदार्थस्योक्तत्वाज्जीवनगमनप्रवेशानां ग्रहणम् । जन्म तु, श्रुतत्वाज्जन्मादिपदे श्रुतत्वात्सिद्धमित्यर्थः । समासघटकीभूतत्वेऽपि तद्गुणसंविज्ञानपक्षाऽऽश्रयणात्समस्तपदान्तर्गतजन्मपदवाच्यस्याऽपि जन्मनो ग्रहणं सर्वादीनि सर्वनामानितीति पाणिनिसूत्रे सर्वादिपदान्तर्गतसर्वपदवाच्यस्यापि सर्वशब्दस्य ग्रहणवदिति हार्दम् । स चासौ गुणश्च तद्गुणः । तस्य संविज्ञानमुपयोगसमये प्रव्यक्तीभावो यत्र स तद्गुणसंविज्ञान इति लक्षणात् । उदाहरणं तु लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति । लम्बकर्णमानयेत्यादि । 'जात्यपेक्षयैकवचनमिति । जन्म आदिर्येषामिति विग्रहवाक्ये जन्मपद एकवचनं जात्यपेक्षयेत्यर्थः । यतो वा इमानि

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

बोधेपि जन्मनो जन्मत्वेन रूपेणाबोधादतद्गुणसंविज्ञान एव भवेदत आहुः—'जन्मे'त्यादि । श्रुतत्वात् जन्म तु 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुत्युपस्थापितत्वात् जन्मविशिष्टजन्मनिष्ठादितानिरूपकसमुदायत्वावच्छिन्ने आदिपदलक्षणातात्पर्यात्तद्गुणसंविज्ञान एवमिहापीत्यर्थः । ऋजुपक्षान्तरेण सूत्रार्थमाहुः—'किमनये'त्यादिना । इत्येव ब्रह्मणः सकाशात्सर्वस्योत्पत्तिबोधकमिदमेव वाक्यं विचार्यते । विषयत्वेन 'जन्माद्यस्य यत' इतिसूत्रेणेत्यर्थः । ननु बहूनां तादृशवाक्यानां मध्य इदमेव

१ भनु का उभयत्रापि शास्त्रार्थस्यैक्यात् कुत्रैक्यं गमनदिच्छयोत्पत्तिप्रकारभेद इति विशेष इत्यर्थः इत्यर्थाः सूचिता इति व्यासचरणैरित्यदिः । अत एव मयापि व्याख्याता इत्यर्थः । इत्यत आहुः—पुस्तकाऽऽशुद्धेरादशोऽयम् ।

सर्व एव प्रकाराः सूचिता वेदितव्याः । ब्रह्मविचारे ब्रह्मणोऽप्यधिकृतत्वात्तद्ब्रह्मेत्यायाति ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

काशं वा सृष्टे'त्यादयः सर्व एव ज्ञेयाः । तथा च सर्वेषां सृष्टिवाक्यानामविरोधः सिद्ध्यतीति भावः । ननु सूत्रे ब्रह्मशब्दाऽभावादनुपपत्तिप्रतिसन्धानाऽभावेनाऽध्याहारस्याऽपि वक्तुमशक्यत्वाच्च कथमेतस्य फलवाक्योक्ततन्निष्ठकर्तृत्वनिश्चायकत्वमित्यत आहुः—'ब्रह्मविचार' इति । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्तच्छब्दस्य प्रतिज्ञासूत्रेऽधिकृतस्य ब्रह्मण एवं सन्निहितत्वाद्विशेषणोपस्थापकत्वमिति नाऽध्याहार इत्यर्थः ।

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

ननु सूत्रे किमर्थमयं श्लिष्टप्रयोगः कृतः । येनानेकव्याख्यानं संभू(कृत)मत आहुः—'एतेने'ति । जन्माद्यस्येति श्लिष्टप्रयोगेनेत्यर्थः । 'प्रकारा' इति । स्वमते साक्षात्कर्तृत्वम् । परमते तदस्थत्वं, कुत्रचित् क्रमेणेति प्रकाराः ।

ननु लक्ष्ये लक्षणसमन्वयार्थं लक्ष्यबोधकं पदमवश्यं वक्तव्यमत आहुः—'ब्रह्मे'ति । 'आयाती'ति, अर्थादित्यादिः । एतावता लक्षणांशो व्याख्यातः । प्रमाणांशं व्याख्यातु-
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

शास्त्रार्थः कर्तृत्वरूपः । प्रकारान्तरे उत्पत्तिस्थितिप्रलयनिरूपणरूपप्रकारान्तरे । अत्र ज्ञातव्य इति शेषः । वाक्यद्वयोक्तोत्पत्तिप्रकारे यो विशेषस्तमप्याहुः—'यतो वे'त्यादिना । चतुर्धा सूत्रविवरण-फलमाहुः—'एतेने'ति । चतुर्धा सूत्रविवरणेन । सूत्रे श्लिष्टप्रयोगेन वेदोक्ताः साक्षात्परम्पराभेदेन ये सृष्टिप्रकाराः सूचितास्ते ज्ञातव्या इत्यर्थः । ननु पूर्वं ब्रह्मसम्बन्धिविचारस्यैवाऽधिकृतत्वेन ब्रह्म-
णोऽनधिकृतत्वादत्र तद्ब्रह्मेत्यध्याहृतं भविष्यतीत्याशङ्कामपाकुर्वन्ति—'ब्रह्मविचारे'ति । यत्त-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

भूतानि जायन्ते इति श्रुतौ यत्प्रयन्यमिसंविशन्तीति गमनप्रवेशयोर्भेद उक्तस्तत्सूचनार्थं भाष्ये जन्म आदिर्येषामिति बहुवचनम् । तथाऽस्मिन्नेव विग्रहवाक्ये जात्यपेक्षया जन्मेत्येकवचनमित्यर्थः । अयमर्थः । यतो वेति श्रुतौ भूतानि जायन्त इति बहुवचनाद्भूतप्रतियोगिकानि जन्मान्यपि बहूनीति जन्मपदे बहुवचनं प्राप्नोति अस्ति तु जन्मेत्येकवचनमित्याशङ्क्य जन्मपद एकवचनं साधयन्ति । 'जात्यपेक्षया एकवचनमि'ति । सकलेषु भूतप्रतियोगिकजन्मसु जन्मरूपा जातिरेकैवेति जन्मपद एकवचनमुचितमतो जन्म आदिर्येषामिति विग्रहः कर्तव्य इति हार्दम् । जन्म आदिर्येषामिति विग्रहेऽन्यपदस्य बहुवचनान्तत्वाज्जन्मादिशब्देऽपि प्रथमाबहुवचनरूपो जस् सुपां सुलुगिति वैदिकप्रक्रियासूत्रेण लुप्तः । अतो जन्मादीति प्रयोगः सूत्रे साधुः ।

'फलसंबन्धत्वादि'ति । आरम्भे ब्रह्मविदाप्नोति परमिति फलस्योक्तत्वात्तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्येव सृष्टिवाक्यं मुख्यमिति तदेव विचार्यत इति भावः ।

भगवद्गीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

विषयत्वेन विचार्यतेऽत्र किं गमकमित्यत आहुः—'फले'त्यादि । 'ब्रह्मविदाप्नोति परमि'तिफलबोध-
कवाक्यघटितप्रपाठकान्तर्गतत्वेन तस्य प्राधान्यादिति भावः । नन्वत्रैवमेवास्तु अन्यत्र तु 'यतो वा इमानी'त्यादिस्थलेषु सर्वत्र तपआदिनिष्पन्नस्य विभूतिरूपस्य वा जीवस्यैव कर्तृत्वमस्त्वित्यत आहुः—

न त्वध्याहारः । शास्त्रे योनिः शास्त्रयोनिः । शास्त्रोक्तकारणत्वादित्यर्थः । शास्तीति शास्त्रं

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

ननु ब्रह्मणोऽधिकृतत्वेऽपि नित्यशुद्धमुक्तस्वभावत्वात्कथमेतस्य कर्तृत्वमुपपद्यत इत्याशङ्क्य शिष्टेन सूत्रावयवेन तत्समाधानमाह—‘शास्त्रयोनित्वादि’ति । ब्रह्मणः श्रुत्येकसमधिगम्यत्वेन कारणत्वस्याऽपि तथात्वान्नानुपपत्तिरिति भावः । ननु सूत्रे शास्त्रपदोपादानात्काणादन्यायमायावादादीनामपि प्रसक्तेस्तत्रैव कथमुक्तेन प्रकारेण कारणत्वोक्तिरित्याशङ्क्य शास्त्रशब्दार्थमाह—‘शास्ती’ति । शासनं सन्मार्गं स्थापनम् । नहि काणादादीनां सन्मार्गं स्थापनं कार्यत्वेन वक्तुं शक्यम् । तेषां शुक्रमोहितबुद्धित्वेन च वेदविरुद्धत्वेन मोहार्थत्वात् । ननु वेदशब्दस्य काण्डद्वयवाचकत्वेनोत्तरका-

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

माहुः—‘शास्त्रे’त्यादिना । शास्त्र इति विषयसप्तमी । विषयत्वं च प्रतिपाद्यत्वमित्यभिप्रायेणाऽऽहुः—‘शास्त्रोक्ते’ति । वेदप्रतिपाद्येत्यर्थः । ‘वेद’ इति । प्रभुसम्मितः सुहृत्सम्मितः कान्तासम्मितश्चेति शब्दस्य त्रिविधत्वादयं प्रभुसम्मितः शब्द इत्यर्थः । एवं च तदाज्ञाभङ्गो न कर्तव्य इति भावः । ननूपनिषद्वाक्यमेवात्र प्रमाणमिति वक्तव्ये वेदसामान्यग्रहणं किम-
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

दोर्नित्यसम्बन्धादर्थादेव तद्वोधो भविष्यतीति नाऽध्याहारपेक्षापीत्याशयः । एवं लक्षणबोधकांशाऽऽद्यभूतं सूत्रांशं व्याख्याय प्रमाणबोधकं हेतुभूतं सूत्रांशं व्याकुर्वन्ति—‘शास्त्रे योनिरिति । विषयसप्तमीयम् । विषयत्वं चाऽत्र प्रतिपाद्यत्वम् । तथा च शास्त्रे हि सृष्ट्यादिकर्तृत्वं ब्रह्मण एव प्रतिपाद्यते । अतः शास्त्रप्रतिपादितसृष्ट्यादिकर्तृत्वाद्यदस्य जन्मादिकर्तृ तदेव ब्रह्मेति सूत्रार्थः पर्यवसितो ज्ञेयः । एतेन ब्रह्म श्रुत्येकसमधिगम्यमिति तत्कर्तृत्वमपि तथेति नाऽनुमानगम्यं कर्तृत्वं सद्भिरादत्तव्यमिति सूचितमतो नाऽनुपपत्तिरिति भावः । अन्यत्र शास्त्रत्वव्यवहारो गौण इति बोधयितुमाहुः—‘शास्ती’ति । एतदुक्तमेवाऽऽदरणीयं सद्भिरिति ज्ञापनार्थमेव वेदपदं परित्यज्य शास्त्र-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

शास्त्रे योनिः शास्त्रयोनिरिति सप्तमीतत्पुरुषः । शास्त्रे इति सप्तम्या शास्त्रस्याधिकरणत्वम् । प्रतिपाद्यत्वसम्बन्धेन तत्र वर्तमानत्वात् । तथा च शास्त्रे प्रतिपाद्यं यत्कारणं तत् शास्त्रयोनिः । तत्त्वं शास्त्रयोनित्वम् । फलितमाहुः—‘शास्त्रोक्तकारणत्वादि’ति । ननु ब्रह्मणः कारणत्वमुपनिषत्सूपलभ्यते ततश्च जन्माद्यस्य यत् उपनिषद्योनित्वादित्येव वक्तव्यं तद्विहाय शास्त्रयोनित्वादिति किमर्थ-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

‘तेने’त्यादि । तेन ब्रह्मणः कारणतायाः सिद्धत्वेन । एकत्र सिद्ध इत्यादि ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन’ इत्यत्र ब्रह्मणः प्रपञ्चकारणत्वमिति शास्त्रार्थः सिद्धः स एव ‘यतो वा इमानि’ ‘आनन्दाद्व्येव खल्विमानि’ त्यादिस्थले सर्वत्र बोध्य इत्यर्थः । अत्र तु ‘तस्माद्वा एतस्मादि’त्यत्रेत्यर्थः । ननु ‘जन्माद्यस्य यत्’ इति सूत्रभागेन ब्रह्मणः कारणत्वं व्यवस्थापितं तच्च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वाद्ब्रह्मणो न सम्भवतीति पूर्वपक्षे प्राप्ते सूत्रशेषेण समाधानमाहुः—‘शास्त्रे’त्यादिना । ‘शास्त्रो’क्त्यादि । तथा च ब्रह्मणो यथा लौकिकयुक्त्यगम्यत्वं वेदैकसमधिगम्यत्वं तथा ब्रह्मनिष्ठकारणत्वमपीति वेदोक्तकारणतायां विप्रतिपत्तौ ब्रह्मापि विप्रतिपन्नं स्यात्तस्माद्देवोक्तमेवाङ्गीकार्यमिति भावः ।

वेदः । सामान्यग्रहणं पूर्वकाण्डे पूर्वसृष्टिवाक्यानां सङ्ग्रहार्थम् । यथास्यैव कारणत्वं, नान्यथा तथोपरिष्ठाद्वक्ष्यामः । मतान्तरवज्जन्मादीनां न विकारित्वम् । किन्त्वाविर्भावतिरोभावावेव

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

ण्डस्थानामेव सृष्ट्यादिवाक्यानां कथं ग्रहणमित्यत आहुः—‘सामान्यग्रहणमि’ति । पूर्वस्मिन्नपि काण्डे सृष्ट्यादिवाक्यानां—‘प्रजापतिरकामयते’त्यादीनां सत्त्वात्तेषां संग्रहार्थं सामान्यग्रहणम् । ननु तत्र प्रजापतिप्रभृतीनामेव कर्तृत्वस्य प्रतीयमानत्वात्कथं ब्रह्मण एव तत्त्वं तत्राहुः—‘यथास्यैवेत्युपरिष्ठान्ननु न सर्वो वेदो ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वे मानमि’त्यारभ्येत्यर्थः । ननु ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वे प्रपञ्चस्य कार्यत्वादब्रह्मत्वापत्तिस्तथा चायं सिद्धान्तः कस्मान्न भवतीत्यत आहुः—‘मतान्तरवदि’ति । ननु जन्मादिसूत्र इदमाऽनेकभूतभौतिकदेवतिर्यङ्मनुष्याऽनेकाऽद्भुतरचनायुक्तकोटि-

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

र्थमित्यत आहुः—‘सामान्ये’ति । पूर्वकाण्डे सृष्टिवाक्यानामिति । भाववृत्तसूक्ते, सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद इत्यादिवाक्यानामित्यर्थः । एतेन सकलवेदार्थरूपो भगवानिति सूचितम् ।

ननु केषांचिन्मते ब्रह्मणो निमित्तकारणत्वं योनिपदमपि निमित्तकारणवाचीति किमर्थं कारणत्वं ब्रह्मणः स्वीक्रियत इत्यत आहुः—‘यथे’ति । उपरिष्ठादग्रिमसूत्रे । ननु साङ्ख्यै-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

पदम् । ‘सामान्ये’ति । सर्ववेदवाचकशास्त्रपदग्रहणम् । ‘पूर्वसृष्टी’ति । पूर्वैभ्यः प्रजापतिभ्यो या सृष्टिस्तत्प्रतिपादकवाक्यानामित्यर्थः । तथा च पूर्वकाण्डीयैरपि वाक्यैर्ब्रह्मण एव कर्तृत्वं प्रतिपाद्यत इति बोधनार्थं तथेति भावः । अन्यथा मिथोवाक्यविरोधः स्यात् । सर्वकारणता च ब्रह्मणो भज्येत ।

ननु प्रजापतिप्रभृतीनामपि श्रुतं कर्तृत्वं कथं निहोतुं शक्यमित्यत आहुः—‘यथे’ति । अस्य ब्रह्मणः । ‘उपरिष्ठादि’ति । समन्वयाद्यधिकरणेषु । प्रजापत्यादिरूपेणाऽपि ब्रह्मण एव कर्तृ-

श्रीलाल्लभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

मुक्तमित्याशङ्क्य समादधते—‘सामान्यग्रहणमि’त्यादिना । शास्तीति शास्त्रमिति व्युत्पत्त्या वेदस्य ग्रहणात्पूर्वकाण्डेऽपि प्रजापतिरकामयतेत्यादिसृष्टिवाक्यानां विद्यमानत्वात्तैरपि ब्रह्मकारणतैव बोध्यत इति ज्ञापनाय पूर्वकाण्डोत्तरकाण्डोभयग्रहणार्थं वेदवाचकशास्त्रपदोपादानं शास्त्रयोनित्वादितितीयर्थः । ननु पूर्वकाण्डे प्रजापतीनां कारणत्वोक्तेः कथं ब्रह्मैककारणकत्वं प्रपञ्चस्य सेत्स्यतीत्याशङ्क्य समादधते—‘यथास्यैव कारणत्वमि’त्यादिना । ‘उपरिष्ठादि’ति । भाष्ये, ‘ननु न सर्वो

भगवदीश्रोमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

सामान्यग्रहणं उपनिषत्पदमनुक्त्वा ‘शास्त्रे’तिपदप्रयोगरूपम् । पूर्वसृष्टिवाक्यानां ‘प्रजापतिरकामयते’त्यादिपूर्वकाण्डीयसृष्टिवाक्यानाम् । सङ्ग्रहार्थं ब्रह्मणि कारणताप्रतिपादकत्वेन सङ्ग्रहार्थमित्यर्थः । ननु प्रजापतिप्रभृतीनां कारणताप्रतिपादकवाक्यैस्तेषामेव कारणत्वं प्रतिपाद्यते, ननु ब्रह्मण इत्यत आहुः—‘यथे’त्यादि । अस्यैव ब्रह्मण एव । एवकारेण ब्रह्मभिन्नानां कारणत्वव्यवच्छेदः । उपरिष्ठात् अग्रिमसूत्रेषु । ननु प्रपञ्चस्योत्पत्तिमत्त्वे प्रपञ्चस्याब्रह्मत्वापत्तिरित्यत आहुः—‘मतान्तरे’-

तथोत्तरत्र वक्ष्यते तदनन्यत्वाधिकरणे । नामलीलाया अपि न पृथङ्ङिरूपणम् । प्रपञ्चमध्यपातात् ।

केचित् पृथग्रूपनामप्रपञ्चकर्तृत्वं योगविभागेन प्रतिज्ञाय समन्वयादिसूत्रेष्वेव हेतून्

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

ब्रह्माण्डरूपप्रपञ्चस्यैवोक्तेस्तत्कर्तृत्वमेव तत्रोच्यते इति नामप्रपञ्चकर्ता कश्चिदन्य एव कस्मान्न भवतीत्यत आहुः—‘**नामलीलाया अपी**’ति । इदमः सन्निहितविषयत्वेन नामप्रपञ्चस्याऽपि श्रोत्रादिसन्निहितत्वात्तद्विषयत्वम् । तथा च न पृथङ्ङिरूपणं साम्प्रतमित्यर्थः । ननु शास्त्रयोनित्वादिति पृथक्सूत्रं कृत्वा नामप्रपञ्चकर्तृत्वं तस्मिन्भिन्नतया न कुत्राऽपि प्रतिपाद्यते इति कथं न पृथङ्ङिरूपणं साम्प्रतमित्यत आहुः—‘**केचिदि**’ति । प्रतिभातीत्यन्तो ग्रन्थो विचारणीयोऽस्ति । पुनस्तदेव दृढीकर्तुं

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

र्यावन्नामरूपात्मकप्रपञ्चजन्मादीनां प्रकृतिविकारत्वं स्वीक्रियते । कुतः । मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः ससेति स्मरणात् । तथाच तत्कारणत्वं कथं ब्रह्मणः । ‘**मतान्तरवदि**’ति । अस्मिन्नर्थे सूत्रकारसम्मतिमाहुः—‘**वक्ष्यते**’ इति । द्वितीयाध्याये इति शेषः । ननु, **तस्माद्वा एतस्मादित्यादिवाक्येनाऽऽकाशवाद्यादिरूपार्थजनकत्वं** प्रतिपादितं, नत्वाकाशवाद्यादिशब्दजनकत्वमिति न्यूनता स्यादित्यत आहुः—‘**नामे**’ति । ‘**प्रपञ्चे**’ति । नामरूपात्मकप्रपञ्चस्य शब्दार्थोभयरूपत्वात् । प्रपञ्चवाचकस्य पदस्य सूत्रे विद्यमानत्वान्न न्यूनतेति भावः । मतान्तरमाह—‘**केचिदि**’ति । ‘**योगविभागेने**’ति । युज्यते लक्ष्येण सहेति योगः

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

भाव इति भावः । ननु तेषां जन्मसविकल्पसहिष्णुत्वात्कथं ब्रह्मत्वमित्यत आहुः—‘**मतान्तरवदि**’ति । ‘**विकारित्वमि**’ति । विकुर्वन्तीति विकारिणः । **सुप्यजाताविति** ताच्छील्ये णिनिः । स्वाधारे विकारं कुर्वन्तीत्यर्थः । किन्त्वाविर्भावतिरोभावपर्याया एवेति ज्ञेयाः ।

ननु नामलीलाप्रतिज्ञार्थं सूत्रान्तरमेवेदं कुतो न स्यादित्यत आहुः—‘**नामलीलाया**’ इति । ‘**प्रपञ्चे**’ति । तथात्वेनाऽस्येत्यनेनैव तन्निर्देशादिति भावः । अत्र सूत्रद्वयं, तेन रूपनामविषयकं प्रतिज्ञे अपि द्वे इति कस्यचिन्मतमनूद्य दूषयन्ति—‘**केचिदित्यादि प्रतिभाती**’त्यन्तम् । अत्राऽ-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

वेदो ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वे मानं तपो यज्ञादियुक्तप्रजापतिप्रभृतीनामेव जगत्कारणत्वस्य पूर्वकाण्डे तत्तदुपाख्यानेष्ववगम्यमानत्वादिनोपरिष्ठाद्वक्ष्याम इत्यर्थः । ननु जन्माद्यस्य यत इत्यनेन रूपप्रपञ्चस्योक्तत्वात्नामप्रपञ्चकारणताकथनार्थं शास्त्रयोनित्वादिति वक्तव्यमतो नेदमेकं सूत्रं, किं रूपनामभेदकारणत्वनिरूपणार्थमियं द्विसूत्रीति साम्प्रतमित्याशङ्क्याऽऽहुः—‘**नामलीलाया अपी**’त्यादि ।

भगवद्श्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

त्यादि । जन्मादीत्यादिपदेन स्थितिभङ्गादीनां ग्रहणम् । न विकारित्वं न विकाररूपत्वम् । नन्वर्थरूपप्रपञ्चकर्तृत्वस्य ब्रह्मणि लाभेऽपि नामात्मकेऽलाभात्तत्र कश्चनान्यः कर्ता भविष्यतीत्यत आहुः—‘**नामे**’त्यादि । तथा च जन्माद्यस्येत्यत्रेदंशब्देन सन्निकृष्टमात्रपरामर्शान्नमप्रपञ्चस्यापि श्रोत्रसन्निकर्षात् सोपीदंशब्देन सङ्गृहीत इति बोध्यम् ।

केचित् शङ्कराचार्याः । तेषां मते दशसूत्रं जन्माद्यधिकरणम् । तत्र प्रथमसूत्रेणार्थसृष्टि-

वर्णयन्ति । अन्वयसिध्यर्थञ्च, अतति व्याप्नोतीति अत्, शास्त्रे योनित्वं प्राप्तं तदिति । नैतत् सूत्रकारसम्मतमिति प्रतिभाति । तस्मात्सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वञ्च सिद्धं निरङ्कुश-जगत्कर्तृत्वेन ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

प्रकारान्तरेण प्रत्यवतिष्ठते । 'नन्वि'ति । शास्यतेऽनेनेतिव्युत्पत्त्या शास्त्रं वेदः । तस्मिन्योनिः शास्त्रयोनिः । शास्त्रोक्तकारणत्वादिति सूत्राऽवयवस्य व्याख्यातत्वात्सर्वोऽपि वेदो ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वे गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

सूत्रम् । तस्य विभागेनेत्यर्थः । एवं च रूपप्रपञ्चकर्तृत्वबोधकं जन्माद्यस्येत्येकं सूत्रम् । नामप्र-पञ्चकर्तृत्वबोधकं शास्त्रयोनित्वादित्यपरं सूत्रमिति विभागेन प्रतिज्ञां कृत्वेत्यर्थः । ननु सूत्रं तु पञ्चम्यन्तं अर्थादायातं यद्ब्रह्मपदं तत्प्रथमान्तमिति समानविभक्तिकत्वाऽभावेनान्वयाभावात्कथं तद्वोधकत्वं तस्येत्यत आहुः—'समन्वयादी'ति । तथा च समन्वयादिसूत्रादारभ्य सूत्रेषु हेतुपञ्च-म्यन्तत्वं स्वीकुर्वन्ति । अत्र तु शास्त्रयोनित्वादिति प्रथमान्तत्वात् । 'शास्त्रे'ति । सप्तम्यानिरूपि-तत्वमर्थः । शास्त्रनिरूपितकारणत्वाश्रयं ब्रह्मेति सूत्रार्थः । एवं च शास्त्रस्य शब्दस्वरूपत्वान्नाम प्रपञ्चकर्तृत्वं भगवतः सूत्रेण बोधितमिति भावः । एतन्मतं खण्डयन्ति—'नैतदि'ति । 'भाती'ति । शास्त्रयोनिरित्येतावतैव त्वदीयार्थसिद्धौ शेषवैयर्थ्यम् । मात्रालाघवस्य सूत्रकाराणां हर्षजनकत्वादक्षर-द्वयगौरवस्य दुःसहत्वादिति भावः । 'जगत्कर्तृत्वेने'ति । शास्त्रप्रतिपाद्यस्वतन्त्रजगत्कर्तृत्वलक्षणे-नेत्यर्थः । प्रकृत्यादिवारणाय शास्त्रेति । केवलशास्त्रप्रतिपाद्यस्यैव लक्षणत्वे धर्मे व्यभिचार इत्यतो जगदिति । शास्त्रप्रतिपाद्यजगत्कर्तृत्वं प्रजापतेरप्यस्तीत्यतः स्वतन्त्रेति । अत्र पूर्वकाण्डं निर्भरं

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

सम्मतिवीजं तु शास्त्रयोनीत्येतावतैव तत्तथार्थलाभेऽधिकस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्युपसंहरन्ति—'तस्मा-दि'ति । कर्तृत्वाद्यन्यथानुपपत्तेः । कर्तृत्वे किञ्चिदाशङ्कते—नन्विति । अवान्तरकारणत्वमपि तेषां

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

तथा च जन्माद्यस्येत्यत्रेदंशब्देन रूपनामोभयप्रपञ्चस्य ग्रहणान्न पृथक्सूत्राऽपेक्षेत्यर्थः । 'नैत-त्सूत्रकारमतमि'त्यादि । शास्त्रयोनित्वमततीति व्युत्पत्त्या शास्त्रयोनित्वादिति प्रथमान्तं ब्रह्म-वाचकमिति परेषामाशयस्तं दूषयन्ति—'नैतत्सूत्रकारमतमि'त्यादिना । यदि सूत्रकारस्याऽय-माशयः स्यात्तदा शास्त्रयोनिरेतावदेव वदेन्न त्वधिकमतः शास्त्रयोनिरित्येतावतैव चारितार्थ्येऽपि त्वादि-

भगवदीश्रीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

प्रतिज्ञा । शास्त्रयोनित्वादितिसूत्रं पूर्वसूत्राद्विभज्य तन्मते पञ्चम्यर्थानन्वयात्प्रथमान्तं सूत्रमि-त्युक्त्वा द्वितीयसूत्रेण शब्दसृष्टिप्रतिज्ञा इत्येवंरूपं तन्मतमुपन्यस्यन्ति—'पृथगि'त्यादिना । हेतून् वर्णयन्ति समन्वयार्थहेतून् वर्णयन्तीत्यर्थः । सूत्रस्य प्रथमान्ततामुपवर्णयन्ति । 'अन्वये'त्यादिना । तद्दूषयन्ति । 'नैतदि'त्यादिना । दूषणं तु शास्त्रयोनिरेतावतैव प्रतिज्ञासिद्धेस्त्वादिति भागस्य वैयर्थ्यं नहि सर्वज्ञः सूत्रकारो व्यर्थं प्रयुक्ते इति । श्लोक्तसूत्रार्थं निगमयन्ति । 'तस्मा'दित्यादिना ।

ननु न सर्वो वेदो ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वे मानम् । तपोयज्ञादिप्रयुक्तप्रजापतिप्रभृती-
नामेव जगत्कारणत्वस्य पूर्वकाण्डे तत्तदुपाख्यानेष्ववगम्यमानत्वात् । नचाऽवान्तरकार-
णत्वम् ? । परस्याऽश्रवणात् । उत्तरकाण्डे तु द्वयप्रतिपादनाद्विरोधः । सन्देहश्च । मीमां-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

मानमित्युक्तं भवति । तत्र घटते । 'प्रजापतिरकामयते'त्याद्युपाख्यानेषु प्रजापतिप्रभृतीनां
तपोयज्ञादियुक्तानां यज्ञानां च जगत्कारणत्वस्य श्रवणात् ।

ननु यथा घटादिप्रत्यक्षे सन्निकर्षादीनामवान्तरकारणत्वेऽपि प्रमाणानां करणत्वं नाऽपगच्छति,
तेषामप्यवान्तरकारणत्वं कथं ब्रह्मणः कारणत्वमुपहन्यादित्याशङ्क्याऽऽह—'न चे'ति । तत्र हेतुमाहुः—
'परस्ये'ति । यथा तत्र प्रमाणानां मुख्यत्वं प्रत्यक्षसिद्धं, न तथा पूर्वकाण्डे प्रजापतिप्रभृतिभ्यः परस्य
श्रवणमस्ति, येनावान्तरकारणत्वं तेषां कल्प्येत । ननूत्तरकाण्डे परस्य श्रवणाच्छास्त्रयोनित्वमप्रतिहत-
मेव, न ह्युत्तरस्य शास्त्रत्वं नाऽस्तीति वक्तुं शक्यम् । तथा च का वाऽनुपपत्तिरित्यत आहुः—'उत्त-

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विघरणम् ।

मन्यमाना ब्रह्मणि स्वातन्त्र्येण जगत्कर्तृत्वमसहमाना मीमांसकाः प्रत्यवतिष्ठन्ते—'नन्वि'ति । 'तपो-
यज्ञादियुक्ते'ति । कचित्सुस्तके तपोयज्ञादिप्रयुक्त्यपिपाठः । 'अवगम्यमानत्वादि'ति ।
प्रजापतिरकामयत, प्रजाः सृजेयेत्यादिना तपःसांहचर्येण प्रजापतेर्यज्ञसाहचर्येणान्यस्य
जगत्करणत्वप्रतिपादनादित्यर्थः । 'नचे'ति । न हीत्यर्थः । 'अवान्तरे'ति । भृत्यादीनां यथा यत्कि-
ञ्चित्कारणत्वं तथा प्रजापतेरिति । न हीत्यर्थः । 'अश्रवणादि'ति । प्रजापत्यादिव्यतिरिक्तस्याऽश्रव-
णादित्यर्थः । ननूत्तरकाण्डे श्रवणं वर्तते इत्यत आह—'उत्तरे'ति । 'द्वयप्रतिपादनादि'ति । कर्तृ-
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

परिहरन्ति—'नचे'ति । 'परस्ये'ति । मुख्यस्येत्यर्थः । 'द्वयमि'ति । कर्तृत्वं तदभावश्च ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

त्यधिकमुक्तमतो ज्ञापयति परोक्तं न व्यासाशयगोचर इति । 'उत्तरकाण्डे तु द्वये'त्यादि । यतो
वा इमानि भूतानीत्यादिना कर्तृत्वप्रतिपादनं, निष्कलं निष्क्रियमित्यादिना नित्यशु-
द्धबुद्धेत्यादिना च कर्तृत्वाऽभावप्रतिपादनमिति विरोध इत्यर्थः । तथा चोत्तरकाण्डे विरोधस-
न्देहयोः सत्त्वात्पूर्वकाण्डे ब्रह्माऽतिरिक्तस्य प्रजापतिप्रभृतेः कर्तृत्वप्रतिपादनान्न ब्रह्मणि जगत्कर्तृत्वं
वेदसिद्धमतः शास्त्रयोनित्वं यदुक्तं तन्न सिद्ध्यतीति पूर्वपक्षिणो हार्दम् ।

भगवदीश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

जगत्कर्तृत्वेन ब्रह्मणि सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वे असहमानाः प्रत्यवतिष्ठन्ते । ननु इत्यादिना ।
प्रभृतिपदेन क्षेत्रज्ञप्रकृत्यादीनां ग्रहणम् । तत्तदुपाख्यानेषु प्रजापतिक्षेत्रज्ञाद्युपाख्यानेषु ।
अवान्तरकारणत्वं मुख्यं कारणत्वं परब्रह्मणः अवान्तरकारणत्वं प्रजाप्रत्यादीनाम् । 'परस्ये'-
त्यादि । तथाचेन्द्रियाणां सन्निकर्ष इव यस्यावान्तरकारणं प्रजापतिः स्यात्तादृशपरस्य प्रपाठके अश्रव-
णादित्यर्थः । ननूत्तरकाण्डेन ब्रह्मणि कर्तृत्वं व्यवस्थापनीयमत आहुः । 'उत्तरे'त्यादि । द्वयप्रति-
पादनात् 'तस्माद्वा' 'यतो वा' इत्यादिश्रुतिभिः कर्तृत्वस्य 'नित्यशुद्धबुद्धे'त्यादिभिः कर्तृत्वाभावस्ये-
तिविरोध इत्यर्थः । सन्देहश्च कर्तृत्वतदभावोभयसाधारणचैतन्यधर्मदर्शनात्सन्देहोपीत्यर्थः । मीमां-

सायाः सन्देहनिवारकत्वेऽप्येकांशस्याऽप्रामाण्यं स्यात् । उभयसमर्थने शास्त्रवैफल्यं वा । वेदप्रामाण्यादेव तत्सिद्धेः । बाधितार्थवचनं वेदे नास्तीत्यवोचाम । किञ्च, वेदान्ताः किं

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

रकाण्डे त्विति । ब्रह्मविद्यादिश्चेति कारणद्वयस्य समप्राधान्येन प्रतिपादनात्परस्परप्रतिबन्ध एकस्याऽपि कारणत्वं न सम्भवतीति कारणत्वस्य विरोधो विरहः श्रौतत्वाऽविशेषात्सन्देहश्च स्यादित्यर्थः ।

ननु सत्यपि सन्देहे मीमांसया तदपगमो भविष्यतीत्याशङ्क्याह 'मीमांसाया' इति । मीमांसया ह्येकतरनिश्चये सन्देहाऽपगमस्तथा च द्वितीयस्याऽशस्याऽप्रामाण्यमेव भवेत् । ननु श्रौतत्वाऽविशेषादेकतरबाधस्याऽशक्यत्वात्कालभेदेनोभयमेव कस्मान्न भवतीत्यत आहुः—'उभये'ति । तत्र हेतुः—'वेदे'ति । निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य वेदस्य बाधितानधिगताऽसन्दिग्धबोधजनकत्वरूपाऽनपेक्षप्रामाण्योपपत्त्यर्थं कालभेदेनोभयोपपत्तौ शास्त्रस्य मीमांसाया वैयर्थ्यमेव भवेदित्यर्थः ।

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

त्वाऽकर्तृत्वयोर्द्वयोः प्रतिपादनादित्यर्थः । 'सन्देह' इति । उभयप्रतिपादकवाक्ययोः प्रामाण्यादेकतरपक्षपातस्याऽशक्यत्वात्सन्देह इत्यर्थः ।

नन्वत एव मीमांसाया उपयोग इत्यत आह—'मीमांसे'ति । 'उभयसमर्थने'ति । कर्तृत्वाऽकर्तृत्वोभयसमर्थने । 'अवोचाम' इति । बाधितार्थप्रतिपादकत्वरूपाऽप्रामाण्यं वेदे नास्तीत्युक्तं, प्रागित्यर्थः । एवं च स्वतन्त्रजगत्कारणत्वं कुत्रापि नास्तीति बीजाङ्कुरन्यायेनानादिसृष्टिवाद एव स्वीकार्य इति यतो वेत्यादिना कार्यलक्षणं न सम्भवतीति भावः । इदानीं वेदान्तविचारस्य

केश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

विरोधो मिथोवाक्ययोः । सन्देहः कर्तृत्वं तदभावो वेत्येवंरूपः । 'एकांशस्ये'ति । निषेध्यप्रतिपादकवेदभागस्य । 'उभये'ति । कर्तृत्वतदभावयोः । शास्त्रं मीमांसाशास्त्रम् । 'तत्सिद्धेरि'ति । उभयसिद्धेः । वेदप्रामाण्ये हेतुं स्मारयन्ति—'बाधितार्थे'ति । ननु सिद्धं तर्हि ब्रह्मणः कर्तृत्वमिति मनसि निधाय ब्रह्मकर्तृत्वप्रतिपादकवेदान्तानामेव विकल्पेनाऽकिञ्चित्करत्वमाहुः—'किञ्चे'त्यादि ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

ननु सन्देहनिवारणमनया मीमांसया भविष्यति । तथा च कर्तृत्वकर्तृत्वाभावयोर्मध्य एक एवार्थोऽवशिष्येत । ततश्च सर्वं निर्दुष्टमित्याशङ्क्याऽह—'एकांशस्याऽप्रामाण्यं स्यादिति' । यदि कर्तृत्वतदभावयोर्मध्येऽन्यतरस्वीकारस्तदा स्वीकृतप्रमेयाऽतिरिक्तप्रतिपादकस्यैकांशस्य तच्छ्रुतिभागस्याऽप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः । यदि च मीमांसयोभयमप्याद्रियते तदा मीमांसाशास्त्रवैफल्यम् । कुतो वैफल्यमित्याकाङ्क्षायामाह—'वेदप्रामाण्यादेवे'त्यादि । अतःपरं पूर्वकाण्डोक्तकारणत्वानां प्रजापतिप्रभृतीनामेव जगत्कारणत्वं नतूत्तरकाण्डोक्तकारणताकस्य ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वमिति द्रढयितुमुत्तरकाण्डस्य पूर्वकाण्डापेक्षया ह्यकिञ्चित्करत्वसमर्थनाय विकल्पमाह—'किञ्चे'त्यादिना । वेदशेषत्वं

भगवद्गीतामद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

सायाः उत्तरमीमांसायाः । एकांशस्येत्यादि । तथा च कोटिद्वयमध्ये यत्कोटिनिर्णयः क्रियते तदितरकोटिप्रतिपादकवेदान्तस्याप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः । उभयेत्यादि कोटिद्वयस्यापि ब्रह्मण्यङ्गीकारे इत्यर्थः । शास्त्रवैफल्यं विरोधस्यैवाभावेन तन्निर्धारार्थं व्याससूत्ररूपशास्त्रस्य वैफल्यमित्यर्थः । तत्सिद्धेः विरुद्धकोटिद्वयस्य ब्रह्मणि सिद्धेरित्यर्थः । वादी वेदप्रामाण्यमेव दृढं प्रदर्शयति बाधि-

वेदशेषा, वेदा वा ? । नाद्यः । अनुपयोगात् । अनारभ्याऽधीतत्वेन तदुपयोगित्वे पूर्वका-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

अथ पूर्वकाण्डोक्तप्रजापतिप्रभृतीनामेव कारणत्वं न ब्रह्मण इत्येव वक्तुं ब्रह्मकारणत्वप्रतिपादकानां वेदान्तानां पूर्वकाण्डोपेक्षयाऽकिञ्चित्करत्वसमर्थनार्थं विकल्पमाहुः—‘किञ्चे’ति । तत्प्रथमं पक्षं दूषयन्ति—‘नाद्य’इति । तत्र हेतुमाहुः—‘अनुपयोगादि’ति । एकप्रकरणपठितत्वे हि तदङ्गत्वम् । यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितस्याऽऽज्यावेक्षणस्य तदङ्गभूताऽऽज्यसंस्कारकत्वम् । न चेह तथा । प्रकरणभेदात् । किञ्च । शेषत्वं हि द्वेधा सम्भवति । स्वरूपोपकारित्वेन फलोपकारित्वेन वा । न हि वेदान्तानां कर्मस्वरूपोपकारित्वम् । नित्यशुद्धबुद्धोदासीनाऽऽत्मतत्त्वप्रतिपादनेन कर्तृदेवताऽऽदिप्रकाशनार्थत्वाऽभावात् । नापि फलोपकारित्वम् । तत्प्रतिपादनस्य कर्मसमृद्ध्यर्थत्वाऽभावात् । नन्वनारभ्याऽधीतमपि ‘यस्य पर्णमयी जुहूर्भवती’त्यव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धजुहूद्वारेण जुहूपदं क्रतुं स्मारयद्वाक्येन पर्णताया यथा क्रतुशेषभावमापादयति, तथाऽत्मनोऽप्यव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धाऽऽत्मद्वारे-

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

निष्फलत्वात्स न कर्तव्य इत्याक्षिपति—‘किञ्चे’ति । ‘वेदशेषा’ इति । वेदस्य वेदोक्तकर्मणः शेषा अङ्गभूता इत्यर्थः । ‘वेदा’ इति । प्रयोगानुष्ठापकवाक्यरूपा इत्यर्थः । ‘अनुपयोगादि’ति । वेदान्तानां ज्ञानाङ्गब्रह्मप्रतिपादकत्वेन द्रव्यदेवतादिप्रकाशकत्वाऽभावादनुपयोगादित्यर्थः । अनारभ्य प्रकरणमप्राप्य । अधीतत्वेन पठितत्वेन । तदुपयोगित्वे वेदोक्तकर्माण्युपयोगित्वे ।

केश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

‘अनुपयोगादि’ति । पूर्वकाण्डीयवाक्यार्थबोधेन, युक्ते कर्मणि वा, तेजोवैद्युतमित्यादिवन्निर्णायकत्वाऽभावेनाऽनुपयोगात् । नन्वष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत, स्वाध्यायोऽध्येतव्यो यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीत्याद्यनारभ्याऽधीतमपि वाक्यजातं तदुपयोगिकर्माण्युपयोगिस्वार्थप्रतिपादनद्वारा यथा तच्छेषत्वभावं भजते, तथा तदुक्तकर्मकर्त्रात्मस्वरूपप्रतिपादनेन वेदान्ता अपि तच्छेषत्वभावं भजन्त इत्यत आहुः—‘अनारभ्ये’ति । ‘तदि’ति । वेदवेदोक्तकर्माण्युपयोगित्वे । ‘गतार्थत्वमि’ति ।

श्रीलालभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

दूषयति—‘अनुपयोगादि’ति । एकप्रकरणपठितत्वे ह्यङ्गत्वं स्यात् । दर्शपूर्णमासप्रकरणपठिताऽज्यावेक्षणवत् । वेदान्ते तु प्रकरणभेदान्नाङ्गत्वमित्यर्थः । अन्यच्च । स्वरूपोपकारित्वेन फलोपकारित्वेन शेषत्वं द्वेधा । तत्र वेदान्तानामसङ्गोदासीनाऽऽत्मस्वरूपप्रतिपादकतया कर्तृदेवताप्रकाशनार्थत्वाऽभावाच्च स्वरूपोपकारित्वम् । नवा फलोपकारित्वम् । निर्लेपाऽऽत्मप्रतिपादनस्य कर्मसमृद्ध्यर्थत्वाऽभावात् । ननु यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीत्यव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धजुहूद्वारेण क्रतुं

भगवदीश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

तार्थेत्यादि । वेदान्तप्रामाण्ये तदुक्तोर्थः सिध्येदिति तत्प्रामाण्यमेवाक्षिपति ‘किञ्चे’त्यादिना । नाद्य इति । तत्रहेतुः अनुपयोगादिति । वेदशेषत्वं हि द्वेधा वेदबोधितकर्माण्युपकारित्वेन, कर्मफलोपकारित्वेन वा । नहि वेदान्तानां कर्मस्वरूपोपकारित्वघटकद्रव्यदेवताप्रतिपादकत्वरूपं सम्भवति । तत्र द्रव्यदेवते हि कर्मस्वरूपम् । तत्र नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोदासीनस्य कर्मस्वरूपाघटकत्वेन स्वरूपोपकारित्वासम्भवात् । नापि फलोपकार्यङ्गत्वं तादृशब्रह्मणोऽकारणत्वेन तत्प्रतिपादनस्य फलोपकारिप्रतिपादनत्वासम्भवात् । ‘अनारभ्ये’त्यादि । ‘यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं सम-

ण्डविचारेणैव गतार्थत्वम् । विद्याप्रवेशश्च । न द्वितीयः । यज्ञाप्रतिपादनात् । मन्त्रब्राह्मण-
त्वाभावाच्च । तस्माद्वेदोपरा वेदान्ता इति तेषां किं स्यादिति चेत्—

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

णाऽनारभ्याऽधीतानामपि वेदान्तवाक्यानां पूर्वकाण्डशेषत्वं कस्मान्न भवतीत्याशंक्याऽऽहुः—‘अना-
रभ्ये’ति । तथा सति तद्विचारेणैव गतार्थत्वात्कृतमुत्तरविचारेण । दूषणान्तरमप्याह—‘विद्ये’ति ।
‘श्रोतव्यो मन्तव्यः’ ‘तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी’त्यादिभिः सिद्धो वेदान्तानां श्रवणा-
दिद्वारकाऽपरोक्षसाक्षात्कारजनकत्वेन ब्रह्मविद्यायां प्रवेशो व्याहन्येत । शेषत्वेन स्वतन्त्रफलजनकत्वस्य
वक्तुमशक्यत्वात् । द्वितीयं दूषयति—‘न द्वितीय’ इति । तत्र हेतुमाहुः—‘यज्ञे’ति । वेदो हि नित्य-
गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

यथाऽनारभ्याऽधीतत्वेन सूत्राणि, अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयनीतेत्यादिवाक्येनोपनयनादावपि प्रयु-
क्तानि भवन्ति, तथा प्रकरणमप्राप्य विहिता वेदान्ता अपि यदेव विद्यया करोतीति वाक्येन
वेदोक्तकर्मसूपयोगित्वे स्वीक्रियमाणे सतीत्यर्थः । ‘पूर्वकाण्डविचारेणैवे’ति । पूर्वमीमांसायां
तृतीयाध्याये, ‘अथातः शेषशेषिभावलक्षणमि’त्यनेन, प्रथमाध्याये स्मृतिपादे च सूत्रादीनां प्रामा-
ण्यविचारः कृत इति तेनैव गतार्थत्वमस्या इति भावः । ‘विद्याप्रवेश’श्चेति । वेदशेषत्वेन स्मृतीनां
चतुर्दशविद्यासु यथा प्रवेशस्तथाऽस्यापीत्यर्थः । चकारात्पुराणेऽपि । ‘यज्ञे’ति । यागतदङ्गप्रधान-
प्रयाजादीनामप्रतिपादनादित्यर्थः ।

केश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

उत्तरमीमांसाया इति शेषः । तथा चैतद्वैयर्थ्यमिति भावः । दूषणान्तरमाहुः—‘विद्ये’ति । तर्हि
त्वदभिमतब्रह्मविद्यायां वेदान्तानां प्रवेशो न स्यात् । स्वातन्त्र्येण साधनफलनिरूपणात् । ‘यज्ञे’ति ।
वेदे हि स्वाध्यायाध्ययनविधिना पुरुषार्थपर्यवसायित्वमुक्तम् । तच्च स्वेष्टसाधनीभूतक्रियाप्रतिपादक-
तया । न हि वेदान्तास्तत्प्रतिपादयन्ति । सिद्धार्थप्रतिपादकत्वात् ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

स्मारयद्वाक्येन यथा क्रतुशेषतां पर्णतायाः प्रतिपादयति । तथैवाऽव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धात्मद्वारे-
णाऽनारभ्याऽधीतानामपि वेदान्तवाक्यानां पूर्वकाण्डशेषत्वमात्मपदं कुतो नापादयेदित्याशङ्क्याऽऽह—
‘अनारभ्याधीतत्वेने’त्यादि । अथवा । अनारभ्याधीता अपि स्मृतयो गृह्यसूत्राणि च, यज्ञै-
किञ्च मनुरवदत्तङ्गेषजमित्यादिवाक्येन शेषतां प्राप्तास्तथा वेदान्ता अपि, यदेव विद्यया
करोतीति श्रुत्या कर्मणो वीर्यवत्तरतासम्पादनेन शेषतां लप्स्यन्त इत्याशङ्क्याऽऽह—‘अनारभ्या-
धीतत्वेने’त्यादि । यदि पूर्वकाण्डशेषत्वं तदा पूर्वमीमांसया सर्वेषां वेदान्तानामपि निर्णये सिद्ध
उत्तरमीमांसाया गतार्थतेति भावः । पूर्वकाण्डशेषत्वे दूषणान्तरमाह—‘विद्याप्रवेशश्चे’ति ।

भगवद्गीश्रीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

श्रुते’ इत्यव्यभिचरितक्रतुसम्बद्धजुह्वद्वारेण क्रतुं स्मारयद्वाक्यं यथा पर्णतायाः क्रतुशेषतां बोधयति
तथाऽव्यभिचरितक्रतुसम्बद्धात्मोपस्थितिद्वारेणानारभ्याधीतवेदान्तवाक्यानामपि कर्मोपयोगित्वे पूर्वमी-
मांसयैव गतार्थता उत्तरस्याः अनुपयोग एव । विद्याप्रवेशः पूर्वोक्तरीत्या कर्माङ्गत्वोरीकारे श्रवणा-
दिसम्पाद्यब्रह्मविद्यानुपयोगेनोपनिषदां ब्रह्मविद्यानुपयोगित्वमित्यर्थः । न द्वितीयः वेदा इति द्वितीयः ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

स्वाध्यायाऽध्ययनविधिविषयत्वेन पुरुषार्थपर्यवसायी । तच्च स्वेष्टसाधनीभूतक्रियाप्रतिपादकत्वेन । नहि वेदान्तानां तत्प्रतिपादकत्वमस्ति । सिद्धार्थप्रतिपादकत्वेन तदप्रतिपादकत्वात् । तथा च पुरुषार्थपर्यवसायित्वाऽभावेन स्वाध्यायाऽध्ययनविध्यविषयत्वान्न वेदत्वम् । अस्मिन्नेव विषये हेत्वन्तरमप्याहुः—‘मन्त्रे’ति । पूर्वतन्त्रे द्वितीये । ननु मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदत्वे ‘द्वादशशतं ददाति’ ‘अनुबन्ध्यामालभेते’त्यादिविधीनां मन्त्रत्वं ब्राह्मणत्वं वेतिसन्देहे मन्त्रत्वमिति । कथमेवमवगम्यत इति चेदित्थम् । ‘न तानसन्ति न दधाति तस्करो नैना अमित्रो व्यथिरादधर्षति । देवांश्च याभिर्यजते ददाति च योगित्ताभिः स च ते गोपतिः सहे’त्यादिमन्त्रेष्वपि यजते ददातीत्यादिविधायकशब्दश्रवणात्तेषामपि विधायकत्वस्य सत्त्वाद्विधीनां मन्त्रत्वमिति पूर्वपक्षो, ‘विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यमैकशब्द्यादि’त्यनेन प्रपञ्चितः । एतदर्थस्तु विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यप्रवर्तकत्वम् । तत्र हेतुः । ‘एकशब्द्यादि’ति । एक एव हि शब्द उभयत्र । न हि स एवैकत्र प्रवर्तकोऽपरत्र नेति वक्तुं शक्यम् । तस्मादत्रापि विधायक इति । ततः सूत्रकारः स्वयमेव समाधानमाह—‘अपि वा प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रोऽभिधानवाची स्यादि’त्यनेन । मन्त्रोऽभिधानवाची केवलं धर्मप्रमितिमेव जनयति

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

ननु यज्ञाप्रतिपादनेऽपि ‘यदेव विद्यया करोती’त्यनेन यागोपयोगिविद्याप्रतिपादनमस्तीत्यत आहुः—‘मन्त्रे’ति । उपसंहरन्ति—‘तस्मादि’ति । ‘वेदोषरा’ इति । वेदान्तानामार्यप्रसिद्धिमात्रेण वेदत्वे तूषरभूमितुल्या इत्यर्थः । ‘तेषामि’ति । विचार इति शेषः । ‘किं स्यादि’ति । फलमिति

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु मन्त्रादिवेदत्वमस्त्वित्याशङ्कयामाहुः—‘मन्त्रे’ति । वेदो हि मन्त्रब्राह्मणसमुदायात्मकः । तदुभयस्वरूपमपि पूर्वतन्त्रे द्वितीयस्य प्रथमे ‘तच्चोदकेषु मन्त्राख्या,’ ‘शेषे ब्राह्मणशब्द’ इत्येतत्सूत्राभ्यां निर्णीतम् । तत्र चोदकत्वं नाम प्रयोगकालेऽनुष्ठानौपयिकार्थप्रकाशकत्वम् । शेषोऽवशेषः । तथा च मन्त्रातिरिक्तः कर्माङ्गभूतोऽर्थवादविधिनिगदादिरूपः शब्दो ब्राह्मणशब्दवाच्य इत्यर्थः । तथा च वेदान्तेषु तल्लक्षणऽभावाच्च तत्त्वमिति भावः । उपसंहरन्ति—‘तस्मादि’ति । वेदशेषवेदत्वाऽभावात्तथाभूताः । तथात्वमपि वेदत्वेन शिष्टाचारमात्रात् । ईदृशानां तेषां विचारे किं फलम् । न किमपीत्यर्थः । तथा चैतादृशैतत्प्रतिपादितब्रह्मकर्तृत्वं न विश्वसनीयमिति भावः ।

श्रीलालम्बहृता गूढार्थदीपिका ।

यदि पूर्वकाण्डशेषत्वमुपनिषदां, तथा तच्छेषत्वेन स्वतन्त्रफलजनकत्वाऽभावात् ब्रह्मविद्यायामप्रवेशः स्यादित्यर्थः । ‘तेषां किं स्यादि’ति । तेषां वेदान्तानां वेदोपरत्वात्किं स्यात् । वेदत्वं वेदशेषत्वं

भगवदीश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

मन्त्रेत्यादि वेदान्तानां मन्त्रब्राह्मणत्वाभावादित्यर्थः । तत्र हेतुमाहुः । ‘यज्ञे’त्यादि । वेदान्तानामिष्टसाधनीभूतकर्माप्रतिपादकत्वाद्ब्राह्मणत्वाभावादित्यर्थः । मन्त्रस्तु कर्मप्रवृत्तपुरुषस्य व्यापारनिचयसम्पादकः । ‘द्वादशशतं ददाति अनुबन्ध्यामालभेते’तिविधिरूपमन्त्राणामपि तादृशनिचयसम्पादकत्वमव्याहतमेव । तस्मादेतदन्यतररूपत्वाभावाच्च वेदत्वं वेदान्तानामित्यर्थः । पूर्वपक्षं निगमयन्ति ‘तस्मादि’ति । तस्मात् पूर्वोक्तरीत्या पुरुषार्थसाधनोपयोगित्वाभावेऽपि वेदपदप्रवृत्तिनिमित्तवेदत्वस्य

मैवम् । अस्ति तावद्वेदत्वम् । अध्ययनादिभ्यः । स्मरणाच्च । प्रमाणञ्च सर्वोऽपि

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

न विधायकः । तत्र हेतुः—प्रयोगसामर्थ्यात् । मन्त्रस्तु प्रयोगे समर्थः । प्रयोगः प्रवृत्तस्य व्यापारनिश्चयः । विधिस्तु प्रवर्तकः पूर्वसिद्धः । तेनैव प्रवृत्तत्वात् । कृतिसमये प्रवर्तकत्वं व्यर्थम् । किन्तु प्रमितिमेव जनयति । विद्यया कुर्यादिति । तस्मान्मन्त्रस्य न विधायकत्वम् । समानशब्दश्रवणेऽपि भेदकं रूपं वक्तुं सूत्रकार एव मन्त्रलक्षणमाह—‘तच्चोदकेषु मन्त्राख्ये’ति । कर्मविधिना ह्यनुष्ठानं बोध्यते । विधिमन्त्रस्तु साधनत्वेनेति । अग्रेऽपि कर्मणि तदनुवादकत्वात्तेषां कर्मणां चोदकत्वं मन्त्रेषु सिद्धम् । अतः कर्मणि यागादौ यः साधनभूतः शब्दः स मन्त्रः । कर्मकरणः शब्दो मन्त्र इत्युक्तं भवति । ततो विधेरर्थवादादेश्च मन्त्रत्वाऽभावेऽपि वेदत्वसमर्थनार्थं ब्राह्मणलक्षणमुक्तं ‘शेषे ब्राह्मणशब्द’ इति । मन्त्रातिरिक्तः कर्माङ्गभूतोऽर्थवादविधिनिगदादिरूपः शब्दो ब्राह्मणशब्दवाच्य इत्यर्थः । तथा च मन्त्रब्राह्मणलक्षणाऽभावात्कथं वेदान्तानां वेदत्वम् । ननु तेषामवेदत्वे कथं वेदत्वेन प्रसिद्धिरित्यत आहुः—‘तस्मादि’ति । यस्माद्वेदलक्षणाऽभावेऽपि तच्छब्दप्रवृत्तिस्तस्मात्तदुपपत्त्यर्थं वेदान्तानां वेदोपरत्वाद्वेदशब्दाभिधेयत्वम् । यथोपरभूमेः फलोत्पत्तिसम्भावनारहितत्वेन विश्वपोषकत्वाद्यभावेऽपि गौण्या वृत्त्या भूमिशब्दाभिधेयत्वं, तथाऽत्रापि पुरुषार्थपर्यवसानाऽभावेऽपि पाठादिधर्मसाम्याद्वेदशब्दवाच्यत्वम् । ननु मन्त्रब्राह्मणवन्मुख्यं तत्त्वमित्यर्थः । तथा च पुरुषार्थपर्यवसायिवेदापेक्षया तेषां वेदान्तानां किं, किं सामर्थ्यं स्यात् । न किमपीति भावः । तथाच तैस्तत्प्रतिपादितप्रजापतिप्रभृतिकारणत्वस्य बाधाऽसम्भवात्तेन च तद्बाधस्याऽनायासेन सम्भवान्न ब्रह्मणः कर्तृत्वमुपपद्यत इति स्थिते—

उत्तरमाहुः—‘मैवमि’ति । यदुक्तं वेदोपरा वेदान्ता इति । एवं न वक्तव्यं भवति । पुरुषार्थपर्यवसायित्वेन वेदत्वात् । कथं पुरुषार्थपर्यवसायित्वमित्यत आहुः—‘अध्ययनादिभ्यः’ इति ।

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

शेषः । तस्माद्वेदान्तविचारस्य निष्फलत्वात्स न कर्तव्य इति भावः । समाधानमाहुः—‘मैवमि’ति । ‘वेदत्वमि’ति । वेदान्तेषु वेदत्वमेव, न वेदोपरत्वमित्यर्थः । ‘अध्ययनादिभ्यः’ इति । वेदा-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

अत्र समादधते मैवमित्यादिना । ‘अध्ययनादिभ्यः’ इति । स्वाध्यायाध्ययनविधिविहिताध्ययनात् । तथा चाऽध्ययनविधिरेव वेदान्तानामव्याकुलवेदत्वं बोधयतीति भावः । अध्यापन-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

वा न स्यादिति भावः । ‘अध्ययनादिभ्यः’ इति । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यादिविधिविषयत्वेन पुरुषार्थपर्यवसायित्वाद्वेदत्वमित्यर्थः । ऋचां मूर्ध्नां यजुषामुत्तमाङ्गं साम्नां

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

सत्त्वात् वेदोपराः वेदत्वे सति ऊपराः फलानुपयोगिनः । यथोपरभूमिर्भूमित्वे सति फलासम्पादनी तथेत्यर्थः । किं स्यात् ? तेषां विचारेण किं फलं स्यात् ? तथा च तेषामतिदुर्बलत्वेन ततो ब्रह्मणः कर्तृत्वप्रतिपत्तिः सुदूरपराहतैवेति फलितम् ।

उक्ते पूर्वपक्षे समाधानमाहुः—‘मैव’मिति । अस्तीत्यादि । वेदान्तेषु न वेदोपरत्वं किन्तु परमपुरुषार्थसाधनोपयोगि वेदत्वमेव । तत्र हेतुमाहुः—‘अध्ययनादिभ्यः’ इति । अध्ययनाध्यापनविधिना

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

स्वाध्यायाध्ययनविषयत्वेन वेदान्तानामपि पुरुषार्थपर्यवसायित्वात् । न च स्वाध्यायशब्दवाच्यत्वं पूर्वकाण्डस्यैवेति वाच्यम् । 'ऋचां सूर्धानं यजुषामुत्तमाङ्गं साम्नां शिरोऽथर्वणां मुण्ड-मुण्डम् । नाऽधीतेऽधीते वेदमाहुस्तमज्ञं शिरश्छित्त्वाऽसौ कुरुते कबन्धमि'त्यनेन केवलपूर्वकाण्डाध्ययने दोषश्रवणात् । स्वैरधीयत इति व्युत्पत्त्या तस्याऽपि ग्रहणसम्भवाच्च । षोढा विहितस्य वेदैकसमधिगम्यत्वेन शिरोभागप्रतिपादकस्य वेदत्वाऽभावे तावतो भागस्योपनिषत्त्वं भज्ये-तेत्यादिहेतव आदिशब्देन गृह्यन्ते । हेत्वन्तरमप्याहुः—'स्मरणाच्चे'ति । स्मरणं स्मृतिः । ब्रह्मप्रतिपादिका । तस्या इत्यर्थः ।

अयमर्थः—वेदान्तानामवेदत्वे स्मृतीनामनुमानत्वेन नित्याऽनुमेयवेदानुमापकत्वात्तन्मूलत्वादेव प्रामाण्यस्य सर्ववादिसम्मतत्वाद्ब्रह्मप्रतिपादिकायास्तस्या वेदमूलकत्वाऽभावेनाऽप्रामाण्यमेव भवेदित्यर्थः । यद्वा एवं स्मार्त्तं ब्रह्मप्रकरणं नित्याऽनुमेयवेदमूलकमित्यस्मिन्पक्षे स्मरणाच्चेतिव्याख्याय तत्त्वाऽर्थदीपे 'पुराणमूलकं वापी'ति तस्य पुराणमूलकत्वस्याऽपि स्वीकृतत्वेन पूर्वव्याख्यानाऽसम्भवात्प्रकारान्तरेण तद्व्याख्यानमाहुः—'स्मरणाच्चे'ति । 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती'ति श्रुतौ ब्रह्मसंस्थस्याऽमृतत्वप्राप्तिरुक्ता । ब्रह्मसंस्थत्वं त्वितरव्यासङ्गाऽभावपूर्वकं तत्रैव नैरन्तर्येण मनोनिवेशनम् । तच्च 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति श्रुतिपर्यालोचने वेदान्तवाक्यानां गुरुमुखाच्छ्रवणाऽनन्तरं मननादौ क्रियमाणे भवतीति मननादिविषयत्वेन वेदान्तवाक्यानामेवोपादानात्तेषां वेदत्वं गमयतीति बोध्यम् । श्रौतेनैव ब्रह्मज्ञानेनाऽमृतत्वम् । न स्मार्त्तेन । किन्तु चित्तशुद्धिमात्रम् । साऽपि सवासनैव । न तद्रहितेति ज्ञेयम् । स्मार्त्तं ब्रह्मप्रकरणं नित्याऽनुमेयवेदमूलकमिति पक्षस्य गौणत्वप्रदर्शनार्थश्चकारोऽनादरार्थो ज्ञेयः । मुख्यपक्षे तु तस्य पुराणमेव मूलमिति तत्त्वार्थदीपे निरूपितत्वात् । नन्वेवं वेदान्तानां साधितेऽपि वेदत्वे किं जातमित्यत आहुः—'प्रमाणं चे'ति । अपौरुषेयत्वेन निरस्तसमस्त-

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

न्तेष्वाचारपरम्परया शूद्राश्रवणादिनियमेनाऽऽर्यकर्तृकस्वरपूर्वकाऽध्ययनाऽध्यापनादिसत्त्वादित्यर्थः । नन्वाचारपरम्पराया अन्धपरम्परातुल्यत्वं स्वीक्रियत इत्यत आह—'स्मरणादि'ति । स्वयम्भूरेष भगवन् वेदो गीतस्त्वया पुरा । शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मार्तारोऽस्य न कारका इति पुराणवाक्याद्देवान्तानामपि स्मरणं प्रतीयते । नतु कर्तृजन्मत्वमित्यर्थः । सर्वोऽपि

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

श्रवणपाठा आदिशब्दार्थः । नचेदं सर्वं पूर्वकाण्डमात्रविषयः । ऋचां सूर्धानमिति निन्दोपलब्धेः । 'स्मरणाच्चे'ति । ब्रह्मप्रतिपादिकायाः स्मृतेरित्यर्थः । वेदमूलकत्वेनैव तासां प्रामाण्याऽङ्गी-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

शिरोऽथर्वणां मुण्डमुण्डम् । नाधीतेऽधीते वेदमाहुस्तमज्ञं शिरः छित्त्वाऽसौ कुरुते कबन्धमित्यनेन वेदान्ताऽध्ययनं विना केवलवेदाध्ययने दोषश्रवणादुपनिषदध्ययनस्य

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

वेदत्वेनानध्यायवर्जं शूद्रादिश्रवणवर्जं वेदाध्ययनार्थमुक्तनियमपुरःसरं वेदान्तानामध्ययनादित्यर्थः । वेदान्तानां वेदत्वे हेत्वन्तरमाहुः—'स्मरणाच्चे'ति । 'साङ्गोपनिषदो वेदानधीत्याध्याप्य विस्तरात् ।

वेदः स्वार्थे । स च न यज्ञश्चेद्ब्रह्म भवतु । नचैतावता अवेदत्वम् । अतिप्रसङ्गात् । शक्यते

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

दोषाशङ्कत्वान्मुख्ययैव वृत्त्या स्वार्थं प्रत्यायतीति सिद्धम् । ननूक्तं यज्ञाऽप्रतिपादनान्न स्वार्थं प्रामाण्य-
मित्यत आहुः— स चेति । नहि क्रियाप्रतिपादकस्यैव वेदत्वमिति वक्तुं शक्यम् । तथा सति तदति-
रिक्तस्य सर्वस्याऽप्यर्थवादाऽदिरूपस्याऽपि वेदस्याऽवेदत्वप्रसङ्गेनाऽवेदत्वस्याऽतिप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः ।
नन्वस्त्वतिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—‘शक्यते ही’ति । अग्निहोत्रादीनां कर्मणामन्यतरस्याऽन्तर्भावमकृ-

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

पूर्वोत्तरकाण्डद्वयात्मकोऽपि । स्वार्थे अलौकिकेऽर्थे । स च अलौकिकार्थश्च । ‘न यज्ञश्चेदि’ति ।
उत्तरकाण्ड इति शेषः । ‘न चैतावते’ति । यज्ञातिरिक्तब्रह्मप्रतिपादकत्वेनाऽवेदत्वं न हीत्यर्थः ।
‘अतिप्रसङ्गादि’ति । अग्निहोत्रादिप्रतिपादकवाक्यानां यावद्यज्ञाऽप्रतिपादकत्वादेवेदत्वप्रसङ्गादि-
त्यर्थः । नन्वेवं चेत्तर्ह्यग्निहोत्रप्रतिपादकवाक्येषु वेदत्वमेव न वक्तव्यमित्यत आहुः—‘शक्यते

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

कारात्तेषामवेदत्वे तत्प्रामाण्यं भज्येतेति भावः । यद्वा साङ्गोपनिषदो वेदानधीत्याऽध्याप्य
विस्तरात् । ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी लभते ब्रह्मणः पदमित्यादिस्मृतित्यर्थः । ननु वेद-
त्वमस्त्वेवं, किं तत इत्यत आहुः—‘प्रमाणमि’ति । अनेन तेषां किं स्यादित्युक्तमुत्तरतत्रवैयर्थ्यं
निरस्तमिति भावः । ननु तथापि किमर्थत्वात्, तस्य तदभावे कथं तेषां तत्त्वमित्यत आहुः—‘स-
चे’ति । सोऽर्थः । ‘एतावते’ति । अयज्ञब्रह्मार्थत्वेन । ‘अतिप्रसङ्गादि’ति । अवेदत्वाऽप्रस-
ङ्गात् । तमेव व्युत्पादयन्ति—‘शक्यते ही’ति । आदिशब्देन सत्रेष्टी । एषां मध्य एकमपि यज्ञे-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

नित्यत्वमुपनिषदां वेदशिरस्त्वेन वेदावयवत्वमतोऽस्ति वेदत्वमित्यर्थः । तदेतदाहुः—‘अध्यय-
नादिभ्य इति । अर्थाच्छ्रुत्युक्तेभ्यो वेदान्ताऽध्ययनादिभ्यो हेतुभ्यो वेदत्वमस्तीत्यर्थः । आदिश-
ब्देन स्वरपूर्वकपाठशूद्राश्रवणानध्यायपरिपालनप्रभृतयो नियमा ग्राह्याः । ‘स्मरणाच्चे’ति ।
स्वयम्भूरेष भगवन् वेदो गीतस्त्वया पुरा । शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य
न कारका इति पुराणवाक्येन यथा पूर्वकाण्डविषयकस्मरणमेव शिवादीनां, न पूर्वकाण्डकर्तृत्वम् ।
एवमुत्तरकाण्डस्याऽपि स्मरणमेव । कर्मलाभान्न शिवादीनां कर्तृत्वमिति स्मरणस्यापि तौल्या-
द्वेदत्वमेवेत्यर्थः । वेदान्तानां वेदत्वे साधिते यत्सिद्धं तदाहुः—‘प्रमाणं चे’त्यादि । अपौरुषत्वेन
निखिलदोषराहित्यालक्षणाप्रभृतिहीनमुख्ययाभिधारयवृत्त्या स्वार्थं बोधयन्तीति हार्दम् ।

ननु साध्यप्रतिपादकत्वाऽभावाद्विध्यभावेन धर्मनिरूपणाभावात् कथं वेदत्वमित्याशङ्क्य समा-
दधते—‘स च न यज्ञश्चेद्ब्रह्म भवत्विति’ति । न हि क्रियाप्रतिपादकता वेदत्वमिति नियमोऽस्ति

भगवदीयश्रीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी लभते ब्रह्मणः पदमितिस्मरणादित्यर्थः । प्रमाणं मुख्यया वृत्त्या स्वार्थप्रमाजनकः ।
स्वार्थं शक्यार्थं । स च स्वार्थश्च । एतावता यज्ञाप्रतिपादकतयाऽवेदत्वाङ्गीकारे । अतिप्रसङ्गात्
अवेदत्वस्यार्थवादादावापत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । शक्यते हीत्यादि । तथा च यावद्यज्ञाप्रतिपादकत्वमेव-

ह्यग्निहोत्रादीनामन्यतरदनन्तर्भाव्य तथा वक्तुम् । तस्मात् ब्रह्मापि प्रतिपादयन्तो वेदान्ता

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

त्वाऽपि वेदत्वमर्थवादादौ वक्तुं शक्यम् । अध्ययनविधिविषयत्वादि[ति] युक्तमेव । उक्तमर्थमुपसंहरति—
'तस्मादि'ति । यस्मात्क्रियाऽतिरिक्ताऽर्थप्रतिपादका अपि अर्थवादा उक्तहेतोर्वेदत्वं न व्यभिचरन्ति
तज्यायेन ब्रह्माऽपि प्रतिपादयन्तो वेदान्ता अपीति सिद्धम् ।

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

ही'ति । वक्तुमित्यनेनान्वयः । अग्निहोत्रादिप्रतिपादकवाक्यानामित्यर्थः । 'अन्यतरदि'ति ।
अत्राऽन्यतममिति प्रयोक्तव्यत्वेऽन्यतरदिति प्रयोगस्तु महाभाष्ये प्रत्ययः परश्चेत्यत्र निमित्तविचारं
प्रकृत्य तदुदाहरणे 'तद्यथा बहुष्वासीनेषु कश्चित्कश्चित्पृच्छति कतरो देवदत्त' इत्यत्रोपाध्यनङ्गीका-
राद्बोध्यः । यावद्यज्ञप्रतिपादकत्वं यत्किञ्चिद्यज्ञप्रतिपादकत्वं चेत्युभयोर्मध्य एकमित्यर्थः । 'अन-
न्तर्भाव्ये'ति । यावत्त्वं यत्किञ्चित्त्वमनिवेश्येत्यर्थः । तथा वक्तुं यथाकथञ्चिद्यज्ञप्रतिपादकत्वं
वेदत्वमिति वक्तुं शक्यत इत्यर्थः । केवलहोमप्रतिपादकानां वाक्यानां साक्षाद्यज्ञाऽप्रतिपादकत्वा-
द्यत्किञ्चिद्यज्ञप्रतिपादकत्वं यावद्यज्ञप्रतिपादकत्वं वा नास्तीत्यन्यतस्तदनन्तर्भाव्य यथाकथञ्चिद्यज्ञप्र-
तिपादकत्वं वेदत्वमिति वक्तव्यं तच्चाऽग्निहोत्रादिप्रतिपादकवाक्येषु होमं विना यज्ञादिसिद्धिर्न
भवतीति होमद्वारा यथाकथञ्चिद्यज्ञप्रतिपादकत्वं वक्तुं शक्येतेति भावः । 'तस्मादि'ति ।
एतादृशवेदलक्षणादित्यर्थः । 'ब्रह्मापी'ति । यदेव विद्यया करोतीतिवाक्येन ब्रह्मज्ञानस्याऽपि

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ऽनन्तर्भाव्य तत्प्रतिपादके भागे । तथाऽवेदत्वम् । होमयागादीनां मिथो भेदात् । अग्निहोत्रादीनां
कर्मणामेकमप्यन्तर्भाव्य, अनु पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्याद्यर्थवादिषु तथेति वाऽर्थः । अध्य-
यनविधिविषयत्वादेव । उपसंहरति—'तस्मादि'ति । अक्रियार्थानामप्युक्तार्थवादानां वेदत्वात् ।

श्रीलालभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

किन्तु यज्ञब्रह्माऽन्यतरप्रतिपादकत्वमपेक्षितम् । तदुत्तरकाण्डे ब्रह्मप्रतिपादकत्वमस्त्येवेत्यर्थः ।
अन्यथा वषट्कारो वै गायत्रियै शिरोच्छिनत्तस्यै रसः परापतत्स पृथिवीं प्राविशत्स
स्वदिरोऽभवदित्याद्यर्थवादानामवेदत्वं स्यात् । तदाहुः—'न च तावता अवेदत्वमतिप्रसङ्गा-
दि'ति । अवेदत्वस्याऽर्थवादादिष्वतिप्रसङ्गादित्यर्थः । क्रियाप्रतिपादकाऽतिरिक्तेष्वपि वेदत्व-
माहुः—'शक्यते ह्यग्निहोत्रादीनामि'त्यादिना । अग्निहोत्रादीनां कर्मणां मध्येऽन्यतरदपि
कर्म, अर्थवादादिष्वनन्तर्भाव्याऽपि अर्थवादप्रतिपादितानां पदार्थानां अग्निहोत्रादिरूपक्रियात्वाऽभा-
वेऽपि वेदत्वमस्तीत्यर्थः । 'तस्माद् ब्रह्मापी'त्यादि । यस्मात्कर्मातिरिक्तनिरूपकेष्वर्थवादिषु वेदत्व-
मस्ति, तस्मात्कर्मातिरिक्तब्रह्मनिरूपकेषु वेदान्तेष्वप्यस्ति वेदत्वमित्यर्थः । ननु मन्त्रब्राह्मणाऽति-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

दत्वसाधकमुत यत्किञ्चिद्यज्ञाप्रतिपादकत्वं ? । तत्र नाद्यः । ज्योतिष्टोमादियज्ञप्रतिपादकेपि यावद्यज्ञप्रतिपा-
दकत्वाभावेन अवेदत्वापातात् । नान्त्यः । तस्मिन्नेव वाक्ये ज्योतिष्टोमेतरयत्किञ्चिद्यज्ञाप्रतिपादकत्वे-
नावेदत्वापत्तेः । अथवा, शक्यते हीत्यादि । तथा च होमयज्ञादन्यतरदनन्तर्भाव्य अप्रतिपाद्यापि

वेदत्वं न व्यभिचरन्तीति । मन्त्रब्राह्मणरूपत्वं चोत्पश्यामः । ऋगेव मन्त्रः । ब्रह्मप्रति-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

ननु मन्त्रब्राह्मणत्वाऽभावे कथं तेषां वेदत्वमित्यत आहुः—‘मन्त्रब्राह्मणे’ति । एकेनैव चारि-
तार्थ्येऽपि ‘अधिकं तत्राऽनुप्रविष्टमि’तिन्यायेन ब्राह्मणरूपत्वमप्युक्तमिति ज्ञेयम् । पूर्वतश्च एव
द्वितीये मन्त्रलक्षणमुक्त्वा ‘ऋचः सामानि यजूंषि सा हि श्रीरमृता सतामि’ति मन्त्रे मन्त्राणां
त्रैविध्यमुक्तम् । तत्र भेदकाऽभावे त्रैविध्यं नोपपद्यत इत्याशङ्क्य क्रमेण तेषां लक्षणं भेदसिद्ध्यर्थमुक्तम् ।
‘तेषां ऋग् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थे’त्यादिना । तदर्थस्तु यत्रार्थवाचकपदानुरोधेन

गोस्वामिश्रीमद्विरचितं धिवरणम् ।

यज्ञोपकारकत्वादभिहोत्रवाक्यानामिव ब्रह्मप्रतिपादकवेदान्तवाक्यानामपि यथाकथञ्चिद्व्यञ्जप्रतिपादकत्वं
वेदत्वमस्तीति भावः । ननु कथं वेदत्वं वक्तव्यं, मन्त्रब्राह्मणरूपत्वं तु नास्तीत्युक्तमेवेत्यत आह—
‘मन्त्रे’ति । यद्यपि पूर्वकाण्डे मन्त्रलक्षणं बहुधा कथितं तथाऽपि ब्रह्मवादिभिर्मन्त्र मन्त्र इति समाख्या
क्रियते स मन्त्रः । यत्र ब्राह्मण इति समाख्या तद्ब्राह्मणम् । तदुभयं वेदत्रयं प्रसिद्धमत्राप्युत्पश्याम
इत्यर्थः ।

केशिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

स्वरूपतोऽपि वेदत्वं समर्थयन्ति—‘मन्त्रे’त्यादि । यत्रार्थवशेनेत्याद्युगादिलक्षणाऽक्रान्तत्वान्म-
न्त्रत्वेन । अभियुक्तप्रसिद्धेश्च । ऋगादय एव मन्त्रा इत्याहुः—‘ऋगेवे’ति । गायत्रीमन्त्रवत् । अत
एव मान्त्रवर्णिकमेवेत्यग्रे वक्ष्यति भगवान् सूत्रकारः । ऋगित्युपलक्षणम् । तेन तत्त्वमसीत्या-
दीनां यजुषं हावुहावु इत्यादीनां सामत्वं च सिध्यतीति हृदयम् । शेषे ब्राह्मणशब्द इति
लक्षणसङ्गत्या च ब्राह्मणत्वमपीत्याहुः—‘ब्रह्मे’ति । सृष्ट्यादिवाक्यानां ब्रह्माऽप्रतिपादिकत्वेऽपि

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

रिक्तसूपनिषत्सु कथं वेदत्वमित्याशङ्काऽऽहुः—‘मन्त्रब्राह्मणरूपत्वं चोत्पश्याम’ इति । मन्त्र-
ब्राह्मणरूपत्वमुपनिषत्सूपपादयन्ति—‘ऋगेवे’त्यादिना । मन्त्रलक्षणं निरूप्य, ऋचः सामानि
यजूंषि सा हि श्रीरमृता सतामिति मन्त्राणां त्रैविध्यमुक्तं तत्रैविध्यसमर्थनाय भेदसाधकं त्रयाणां
लक्षणमुक्तम् । ऋग् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थेत्यादिना । अर्थवाचकपदानुरोधेन यत्र
पादव्यवस्था न छन्दोनुरोधेन सा । एवं सत्येतस्य लक्षणस्य वेदान्तेष्वपि सत्त्वादुपनिषदां भवत्युक्तवम् ।
ऋक्तवे च सिद्धा मन्त्रता । ऋचः सामानि यजूंषीति श्रुतेः । सिद्धे मन्त्रत्वे वेदत्वं सिद्धमि-
त्याशयः । ब्राह्मणत्वमप्युपपादयन्ति—‘ब्रह्मप्रतिपादकमिती’ति । मन्त्राऽतिरिक्तस्य सर्वस्याऽपि

भगवदीयश्रीमद्विष्णारामप्रणीतः प्रदीपः ।

तथा वेदान्ता वेदा इति वक्तुं शक्यत एवेत्यर्थः । सिद्धान्तमुपसंहरन्ति—‘तस्मादि’त्यादि । न व्य-
भिचरन्ति न वेदत्वशून्या भवन्ति । ननु मन्त्रब्राह्मणत्वाभावे कथं वेदान्तानां वेदत्वमित्यत आहुः—
मन्त्रेत्यादि । तथा च यत्रार्थवाचकपदानुरोधेन पादव्यवस्था न छन्दोनुरोधेन सा ऋगिति पूर्वमीमांसायां
लक्षणकरणादेतल्लक्षणस्य च वेदान्तेष्वपि सत्त्वात् ऋग्मन्त्रत्वमव्याहृतमेवेति भावः । ब्राह्मणरूपत्वं
व्यवस्थापयन्ति—‘ब्रह्मे’त्यादिना । एतदपि पूर्वतश्च एवोक्तं ‘शेषे ब्राह्मणशब्द’ इत्यत्र शेषे मन्त्रा-

पादकं ब्राह्मणम् । तच्छेषाः सृष्ट्यादिप्रतिपादकाः । यद्यपि न विधीयते तथापि तादृशमेव

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

पादव्यवस्था, न छन्दोऽनुरोधेन सा ऋगिति । तथा चैतस्य लक्षणस्य वेदान्तेष्वपि सत्त्वादस्ति मन्त्रत्वमित्यर्थः । ब्राह्मणरूपत्वमप्युपपादयन्ति—‘ब्रह्मप्रतिपादकमि’ति । ‘शेषे ब्राह्मण’ इत्यत्र मन्त्राऽतिरिक्तस्य सर्वस्यैव शेषशब्देनोक्तेर्वेदान्तानामपि ब्राह्मणलक्षणाऽऽक्रान्तत्वेन ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन च ब्राह्मणत्वमपि सिद्ध्यतीति सर्वथैव वेदत्वं न व्यभिचरन्तीति भावः । नन्वेवं सृष्ट्यादिवाक्यानां का गतिर्ब्रह्मप्रतिपादकत्वाऽऽभावादित्यत आहुः—‘तच्छेषा’ इति । तेषां ब्रह्मप्रतिपादकानां वाक्यानां शेषभूता इति । तेषामपि माहात्म्यप्रतिपादनद्वारा ब्रह्मनिरूपकत्वमेवेति भावः ।

ननु ब्रह्मप्रतिपादकत्वाद्ब्राह्मणत्वं वेदान्तानामिति यदुक्तं तन्न सम्भवति । यतः सर्वस्यैवाऽऽम्नायस्याऽध्ययनविधिविषयत्वेन क्रियार्थत्वाद्देवान्तानामतदर्थानामपुरुषार्थानां भूतार्थत्वेन च पक्षादिभिः समानविषयाणां लौकिकवाक्यवत्तदर्थोऽनुवादकानां कथमिव प्रामाण्यसम्भवः । अबाधिताऽ-

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

नन्वत्र कथं प्रतीयत इत्यत आहुः—‘ऋगेवे’ति । सत्यं ज्ञानमिति ऋगेवेत्यर्थः । ‘ब्रह्मे’ति । ब्रह्मप्रतिपादकं यद्यद्वाक्यं तत्सर्वं ब्राह्मणमित्यर्थः । ‘तच्छेषा’ इति ब्रह्मप्रतिपादकवाक्यशेषा इत्यर्थः । ‘सृष्ट्यादी’ति । आदिनोपासनाप्रतिपादकवाक्यपरिग्रहः । ‘तस्माद्वा एतस्मा’दित्यादिभागा इत्यर्थः । प्रतिपादका इत्येव पाठः । न तु प्रतिपादिका इति पाठः । ननु तथाप्यस्तु नाम वेदत्वं, निष्फलत्वरूपवेदोषरत्वनिवारणं तु न जातमित्यत आहुः—‘यद्यपी’ति । ‘न विधीयत’

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

तच्छेषत्वेन सङ्गतिमाहुः—‘तच्छेषा’ इति । ब्रह्मप्रतिपादकवाक्यानां शेषाः । एतेनैव ब्रह्मस्वरूपज्ञानाङ्गं सृष्ट्यादिवाक्यप्रतिपादितमाहात्म्यज्ञानमित्युक्तं भवति । ननु ज्ञानस्याऽविधेयत्वात्कथमस्य

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

शेषे ब्राह्मण इत्यत्र ब्राह्मणत्वोक्तेरुपनिषदामपि ब्राह्मणलक्षणाऽऽक्रान्तत्वादस्ति ब्राह्मणत्वम् । ब्रह्मप्रतिपादकं ब्राह्मणमिति शब्दसिद्ध्यापि ब्राह्मणत्वं सिद्ध्यतीत्याहुः—‘ब्रह्मप्रतिपादकमि’ति । ब्रह्मसम्बन्धि ब्राह्मणम् । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः । सिद्धे ब्राह्मणत्वे वेदत्वमस्तीति हार्दम् । अत्रैवं ज्ञेयम् । व्याख्यातृणां पुरुषत्वात्तदुक्तानां परस्परं कलहग्रस्तत्वात्पुरुषोक्तिमनादृत्य ऋषिवाक्यरूपं सूत्रमात्रमादृत्य ब्रह्मप्रतिपादकं ब्राह्मणमिति भगवता भाष्यकारेणोक्तम् । एवं ऋचां मूर्द्धानं यजुषामुत्समाङ्गमिति श्रुत्युक्तं वेदान्तानां वेदशिरस्त्वं सिद्धं भवतीति महाल्लाभः । आपो वा इदमग्रे सलिलमासीदित्यादिसृष्टिनिरूपकाणां गतिमाहुः—‘तच्छेषा’ इत्यादिना । सृष्ट्यादि-

भगवदीयश्रीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

तिरिक्तसर्ववेदभागे ब्राह्मणशब्दः ब्राह्मणपदवाच्यत्वमित्यर्थः । एवं ब्रह्मप्रतिपादकवेदत्वेनापि ब्राह्मणत्वमुक्तं बोध्यम् । ननु सृष्ट्युपासनाप्रकारफलप्रशंसनादिवेदभागानां ब्रह्मप्रतिपादकत्वाभावाद्ब्राह्मणत्वं न स्यादित्यत आहुः—‘तच्छेषा’ इत्यादि । तथा च माहात्म्यज्ञानद्वारा तेषामपि ब्रह्मप्रतिपाद-

गोखामिश्रीमन्मुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

नागताऽसन्दिग्धबोधजनकत्वस्य तत्राऽसत्त्वात् । अतएवाऽऽज्ञायस्य क्रियार्थत्वादि'त्यनेन शास्त्रस्य सर्वस्यापि क्रियापरत्वमङ्गीकृत्य 'सोरोदीदि'त्यादीनां 'विधिना त्वेकवाक्यत्वादि'-त्यनेन स्तुत्याद्यर्थतया मन्त्राणां 'चेष्टेत्वे'त्यादीनां क्रियातत्साधनाऽभिधायित्वेन विध्येकवाक्यतां सम्पाद्य प्रामाण्यं समर्थितम् । न तु साक्षात्स्वार्थप्रत्यायनेन । नहि परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादकानां विध्येकवाक्यतां विनाऽर्थवत्त्वं कचिद्दृष्टमुपपन्नं वा । तस्मात्पूर्वकाण्डोक्तक्रियासमवायिकर्तृदेवतादि-प्रकाशनार्थत्वेन स्वप्रकरणोक्तोपासनादिक्रियार्थत्वेन वा प्रामाण्यस्य वक्तुं शक्यत्वान्न ब्रह्मप्रतिपादकत्वं वेदान्तानामुपपद्यत इति कथं ब्रह्मप्रतिपादकं ब्राह्मणमिति सङ्गच्छते । नन्वक्रियार्थत्वेऽपि ब्रह्मस्वरूप-विधिपरत्वं वेदान्तानां भविष्यति । न खल्वप्रवृत्तप्रवर्तनमेव विधिः । उत्पत्तिविधेरज्ञातज्ञापनाऽर्थ-त्वेन वेदान्तानामज्ञातं ब्रह्म ज्ञापयतां विधायकत्वात्स्वार्थ एव प्रामाण्यमिति चेत् । अनागतोत्पाद्यभा-वविषयत्वाद्विधमात्रस्य । नन्वन्येषां तथात्वेऽप्युत्पत्तिविधेर्न तथात्वमिति वाच्यम् । उत्पत्त्यधिकार-प्रयोगविनियोगरूपाणां यतुर्णामपि परस्पराऽविनाभावादुत्पत्तिविधेरपि तथा नियमस्याऽवश्यकत्वात् । विधिमात्रस्य भावनाविषयत्वात् ।

उच्यते । अस्ति तावद्वेदान्तानां ब्रह्मस्वरूपमात्रपरत्वम् । ननु क्रियासमवायिकर्तृदेवतादि-प्रकाशनाऽर्थत्वमेव कुतो नेति चेत् 'त्केन कं पश्येदि'त्यादिवेदान्तवाक्येभ्यः क्रियाकारकफलनि-राकरणस्याऽवगतत्वात् । ननु सर्वत्र क्रियातत्साधनान्यतराऽभिधायित्वे पुरुषार्थपर्यवसायित्वं दृष्ट-मिति वेदान्तानां तदन्यतराऽनभिधायित्वे कथं तत्त्वमिति चेत् । 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इत्यादौ निवृत्तिरूपदिश्यते । न च सा क्रिया तत्साधनं वेति तदुपदेशस्य निष्प्रयोजनत्वं प्रसज्येत । स्वभा-वप्राप्तहननविषयत्वबोधनेन भवति । ननु क्रियाकारित्वेन । नञः स्वसम्बन्धिनोऽभावबोधकत्वस्यैव प्रतीयमानत्वात् । अभावबुद्धिश्चौदासीन्यकारणं दग्धेन्धनाऽग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति । तथा च क्रिया-तत्साधनाऽभिधायित्वेऽपि पुरुषार्थपर्यवसानस्य तत्र दृष्टत्वादत्रापि तथात्वे न किञ्चिदनुपपन्नम् । ननु वेदान्तानां सिद्धवस्तुपरत्वे प्रत्यक्षादिभिः समानविषयत्वेन प्रमाणलक्षणाऽसङ्गतिरिति चेत् । 'तत्त्वमसी'ति ब्रह्मात्मभावस्य वेदान्तव्यतिरेकेणाऽनधिगतत्वात् । न च सिद्धवस्तुनो हेयोपादेय-रहितत्वात्तत्प्रतिपादकानां तेषां परमपुरुषार्थत्वं स्यादिति वाच्यम् । 'त्वं हि नः पिता योऽस्माक-मविद्यायाः परं पारं तारयति' 'श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मवि-दि'ति । 'सोहं भगवः शोचामि तं मां भवांच्छोकस्य पारं तारयतु, तस्मै मृदित-कषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमार' इत्येवमाद्याः श्रुतयो मोक्षप्रतिबन्ध-निवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति । पुरुषार्थपर्यवसायित्वं न व्यभिचरन्ति ।

ननु पूर्वकाण्डोक्तकर्मसमवायिकर्तृदेवतादिप्रकाशनाऽर्थत्वाऽभावेऽपि ह्युक्तवाक्यगतोपास-नार्थत्वे किं बाधकमिति चेत् । एकत्वविज्ञानेन द्वैतविज्ञानस्योन्मथितत्वेनोपास्योपासकोपासनाभेद-घटितोपासनाया निरस्तसमस्तभेदप्रपञ्चे ब्रह्मणि वक्तुमशक्यत्वान्नोपासनाविधिशेषत्वमपि वेदान्तानां सम्भवति । ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रिया । तथा च यथा स्वर्गकामस्याऽग्निहोत्रादिसाधनं विधीयते तथाऽमृतत्वकामस्य ब्रह्मज्ञानमिति कथं न विधिविषयत्वं तस्येति चेत् । क्रिया हि नाम सा, या

गोस्वामिश्रीमुरलीविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते । पुरुषचित्तव्यापारायत्ता च यथा यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां मनसा ध्यायेद्वषट् करिष्यन्' 'सन्ध्यां मनसा ध्यायेदि'त्यादिषु ध्यानं चिन्तनं यथा मानसी क्रिया । पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थत्वात् । न तथा ज्ञानं प्रमाणजन्यं भूतवस्तु विषयम् । प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वे कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुमशक्यत्वेन चोदनाऽविषयत्वात् । यथा 'वाचं धेनुमुपासीत' 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' 'आदित्यो वै देवमध्व'त्यादौ वागादिषु धेन्वादि-बुद्धिर्मानसी क्रिया । नोदकवाक्यमात्रजन्यत्वात्पुरुषतन्त्रत्वाच्च । न तथा वागादिषु वागादिबुद्धिः पूर्वोक्तहेतुद्वयाऽभावात् ।

नन्वेवं सति 'द्रष्टव्य' इत्यादीनि कथं सङ्गतानि भविष्यन्तीति विधिरूपत्वस्य प्रतीयमान-त्वादिति चेत् । अत्र ब्रूमः । तद्विषये श्रूयमाणा अपि लिङ्गादयोऽनियोज्यविषयत्वाद्वज्रमणिप्रयुक्त-वास्यादितैक्ष्ण्यवत्कुंडीभवन्तो दर्शनादीनामर्हत्वादिबोधनेन बहिर्मुखपुरुषस्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखी-करणेन सार्थका भवन्ति । यद्यपि बहिर्मुखोऽपीष्टं मे भूयादनिष्टं मे मा भूदित्यनुसन्धाय प्रवर्तते । इष्टतत्साधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिमात्रहेतुत्वात् । तथापि तदभिमतस्येष्टस्याऽनिष्टत्वात्स्वाभाविकेष्टप्रदर्शनार्थं तदुपयोगात् । ततस्तत्कारणापेक्षया 'श्रोतव्यो मन्तव्य' इत्यादिभिः फलोपकार्यङ्गाभ्यां सह श्रवणमेव साधनत्वेन विधीयते । चोदनाविषयत्वादिति । तदेतदनुसन्धायोक्तं ब्रह्मप्रतिपादक-

गोस्वामिश्रीमद्विरधिरविरचितं विवरणम् ।

इति । ब्रह्मज्ञानमिति शेषः । यथा 'स्वर्गकामो यजेते'तिवाक्यस्य विधित्वात् स्वरूपफलजनकयाग-प्रतिपादकत्वं तथात्र मोक्षरूपफलजनकब्रह्मज्ञानविधायकविध्यभावाद्बेदोषरत्वमिति भावः । वेदो-षरत्वं खण्डयन्ति—'तथापी'ति । तादृशविध्यभावेऽपीत्यर्थः । 'ज्ञानमि'ति । तस्माद्वेत्यादि-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

शेषत्वमित्यत आहुः—'यद्यपी'ति । 'तादृशमि'ति । कर्तृत्वादिधर्मविशिष्टं ब्रह्मज्ञानम् । ननु

श्रीलालभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

प्रतिपादका अपि सृष्ट्यादिद्वारा ब्रह्ममहिमानं वर्णयन्तो ब्रह्मप्रतिपादका एवेति भावः । ननु सृष्ट्या-द्यर्थवादानां शेषत्वमनुपपन्नम् । स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरित्यनेन विधिशेषतयैव तेषां सार्थक्य-कथनादित्याशङ्क्याऽऽहुः—'यद्यपि न विधीयत' इत्यादि । यद्यपि ब्रह्म न विधीयते । स्वतः सर्वदा विद्यमानत्वेनाऽऽविधेयत्वात् । तथात्र सृष्ट्याद्यर्थवादानामनुपयोग इवाभाति, तथापि ब्रह्म-विदामोति परमित्यादौ फलप्राप्त्यर्थं ब्रह्मज्ञानाऽपेक्षोक्ता । ब्रह्मज्ञानं तु द्वेधास्ति । स्वरूपज्ञानं, लीलाविशिष्टज्ञानं च । तत्र सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति स्वरूपज्ञानमुक्त्वा, तस्माद्वा एतस्मादि-त्यनेन सर्गलीला निरूपिता । इत्थं स्वरूपज्ञानं लीलाज्ञानं च परप्राप्तिसाधकमिति तन्निरूपकाः सृष्ट्यादिप्रतिपादका वेदान्ता ज्ञानशेषभावं भजन्तोऽत्यन्तमुपयुक्ता भवन्तीत्याहुः—'तादृशमेव

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

कत्वात् ब्रह्मप्रतिपादकवाक्यशेषतया तेषामपि ब्राह्मणत्वमव्याहतमित्यर्थः । यद्यपीत्यादि । न विधीयते सृष्ट्यादिवाक्यैर्माहात्म्यज्ञानं ब्रह्मणि न विधीयते । तथापि विधानाभावेऽपि । तादृशमेव ब्रह्मबोधक-

ज्ञानं फलायेति युक्तमुत्पश्यामः । पूर्ववैलक्षण्यन्तु भूषणाय । काण्डद्वयस्याऽन्योन्योप-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

मित्यारभ्य उत्पश्याम इत्यन्तमित्यलं विस्तरेण । नन्वेवं ब्रह्मज्ञानस्य धर्मवैलक्षण्यं भवेत्तदेव तु बाधकमिति चेत्तत्राह—‘पूर्ववैलक्षण्यमि’ति । अलंकारो ह्ययमस्माकं यत्पूर्ववैलक्षण्यम् । धर्मस्य त्रिवर्गसाधकत्वाद्ब्रह्मज्ञानस्य च तद्विरोधिकृतकृत्यतासाधकत्वान्महदेव वैलक्षण्यम् । तथाच श्रुतिः—‘आत्मानं चेद्विजानीयादहमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेदि’ति । स्मृतिश्च ‘एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारते’ति । ननूत्तरस्य पूर्वापेक्षयाऽभ्यर्हितत्वे शास्त्रयोनित्वादिति सामान्यग्रहणं निःप्रयोजनम् । उपनिषद्योनित्वादित्यस्यैव सप्रयोजनत्वादित्यत आह—‘काण्डद्वयस्ये’ति । अध्ययनविधिविषयत्वेन सर्वोऽपि वेदराशिः पुरुषार्थश्च नाऽमृतत्वव्यतिरेकेणाऽन्यो भवितुमर्हति । तथा च ‘स्वर्गकामस्वाराज्यकामा’दिशब्दश्रवणा-

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

वाक्यादेव ब्रह्मणि जगत्कर्तृत्वज्ञानमित्यर्थः । ‘फलाये’ति । परप्राप्तिरूपफलायेत्यर्थः । ‘युक्तमि’ति । फलयुक्तमित्यर्थः । तथा च कुत्रापि वेदोपरत्वं नास्तीति भावः । ननु पूर्वकाण्डे विधिवाक्यादेव फलं प्रतीयतेऽत्र तु तथा नास्तीति वैलक्षण्यमित्यत आह—‘पूर्वे’ति । ‘भूषणाय’ति । विधिवाक्याभावेऽपि केवलवाक्यार्थज्ञानादेव फलं जायत इत्याधिक्यमेव भूषणार्थं भवतीत्यर्थः ।

एवंरीत्या भीमांसकमतं निराकृत्य शास्त्रयोनित्वादित्यत्र शास्त्रपदस्वारस्यमाहुः—‘काण्डे’ति । ‘अन्योन्ये’ति । उभयोरेकवाक्यत्वबोधनायेत्यर्थः । ‘साधारणे’ति । सूत्र उभयसाधारणं

कैश्चिद्विरचिता चेदान्तचन्द्रिका ।

पूर्वतन्त्रे विहितस्यैव फलदत्वमुक्तं, कथमविहितस्य तथात्वमित्यत आहुः—‘पूर्वे’ति । वैयर्थ्यनिरासत्वादिति भावः । एतेन पूर्वोक्तोपरत्वमपि निरस्तं ज्ञेयम् । शास्त्रपदाऽऽदानस्य प्रयोजनान्तरम-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

ज्ञानमि’त्यादि । ‘तादृशमेवे’ति । सृष्ट्यादिकर्तृत्वविशिष्टज्ञानमेवेत्यर्थः । ‘फलाये’ति । परप्राप्तिरूपाय फलायेत्यर्थः । तथा च तादृग्ज्ञानविषयीभूतलीलाप्रतिपादकत्वेन ज्ञानशेषभूताः सृष्ट्याद्यर्थवादा इति फलितम् । ननु पूर्वकाण्डेऽर्थवादा विध्युक्तस्तावकत्वेन शेषभावं भजन्तोऽनुपयोगित्वमपनुदन्तः सार्थका भवन्त्यत्र तु सिद्धपदार्थमहिमानं वर्णयन्तो ज्ञानशेषभावं स्फोरयन्तः सार्थकतामापद्यन्त इत्युक्तं, तथा च धर्मनिरूपकपूर्वकाण्डवलक्षण्यमेव महद्भूषणमित्याशङ्क्याऽऽहुः—‘पूर्ववैलक्षण्यं त्वि’त्यादि । पूर्वकाण्डस्य नश्वरस्वर्गादिसाधकत्वमुत्तरस्य त्वक्षयरूपब्रह्माप्तिसाधकत्व-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

वाक्यार्थज्ञानविषयब्रह्ममाहात्म्यविषयकमेव । फलाय भक्तिरूपफलसम्पादनायेत्यर्थः । नन्वेवं ब्रह्मज्ञानस्य धर्मवैलक्षण्यं स्यादत आहुः—‘पूर्वे’त्यादि । भूषणाय धर्मस्य त्रिवर्गसाधकत्वात् ब्रह्मज्ञानस्य च तद्विरोधिभोक्षरूपपरमफलसाधकत्वात् धर्मवैलक्षण्यं इष्टमेवेत्यर्थः । ‘आत्मानं चेद्विजानीयादहमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेदि’ति श्रुतेः । ननूत्तरकाण्डस्य पुरुषार्थपर्यवसाने पूर्वस्य च त्रिवर्गोपक्षिणत्वे काण्डद्वयोपसंहारकं शास्त्रयोनित्वादितिसामान्योपादानमनुचितं उपनिषद्योनित्वादित्येव चोचितमित्यत आहुः—‘काण्डद्वयस्ये’त्यादि । तथा चाध्ययनाध्यापनविधिविषयत्वेन

कारित्वाय साधारणग्रहणम् । 'यदेव विद्यया करोती' त्यादिना पूर्वशेषत्वं सर्वस्य । 'तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ती'त्यादिना सर्वस्योत्तरशेषत्वम् । कर्मब्रह्मणोः क्रियाज्ञानयोर्धर्मिपरत्वेनैक्यात्कर्तृवाक्येषु सर्वत्र न विरोधः । तस्माच्छास्त्रयोनित्वं सिद्धम् ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

त्पूर्वस्य पुरुषार्थत्वमस्ति नवेति सन्देहनिराकरणाय 'यदेव विद्यया करोती'त्यादिना ज्ञानपूर्वकृतस्य वीर्यवत्तरत्वनिरूपणेन पुरुषार्थत्वमबाधितमेव सिध्यति । न चैवमुत्तरस्य पूर्वशेषत्वे गौणत्वापत्तिरिति वाच्यम् । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ती'त्यादिना पूर्वस्याऽप्युत्तरशेषत्वश्रवणात् । सर्वस्य कृत्स्नस्येत्यर्थः । नन्वेवं साम्यापत्तिरेव स्यादिति चेदिष्टापत्तिः । 'वेदो नारायणः साक्षादि'त्यादिना साम्यस्य निष्प्रत्य्यूहत्वात् ।

ननु वेदस्य सर्वस्याऽप्यपौरुषेयत्वेन निरस्तसमस्तदोषाशङ्कत्वे कथं प्रजापत्यग्निहोत्रब्रह्मणां कर्तृत्वोक्तिरुपपन्ना भविष्यतीत्याशङ्क्याह—'कर्मब्रह्मणोरिति' । क्रियायां प्रविष्टत्वात्क्रियारूपत्वेन

गोस्वामिश्रीमद्विरधिरविरचितं विवरणम् ।

शास्त्रपदग्रहणमित्यर्थः । एकवाक्यत्वमेवाऽऽहुः—'यदेवे'ति । चतुर्थाध्याये, यदेव विद्ययेति हीति सूत्रे वक्ष्यते । पूर्वशेषत्वं प्रथमतो ब्रह्मज्ञानं सम्पाद्यानन्तरं कर्मकरणे कर्मणः पौष्कल्यं जायत इति वेदान्तस्य पूर्वकाण्डाङ्गत्वमित्यर्थः । एवं पूर्वस्योत्तराङ्गत्वमाहुः—'तमेवे'ति । कर्मणा च भगवत्प्रसादेन चित्तशुद्धौ ज्ञानमुत्पद्यत इति परस्परापेक्षितत्वेन साकाङ्क्षत्वादकार्थप्रतिपादकत्वाच्चैकवाक्यत्वमिति भावः । ननु कथमुभयोरेकार्थत्वमत आहुः—'कर्मब्रह्मणोरिति' । कर्मणः

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

प्याहुः—'काण्डद्वयस्ये'ति । तत्र प्रमाणमाहुः—'यदेवे'त्यादिना । 'सर्वस्ये'ति । उत्तरस्येति शेषः । नन्वेवमन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । प्रामाणिकेऽर्थे तदनभ्युपगमात् । 'ननु न सर्वोपी'त्युक्तं विरोधं परिहरन्ति—'कर्मब्रह्मणोरिति' । कर्मज्ञानकाण्डयोः । 'क्रियाज्ञानयोरिति' । स्वस्वप्रतिपाद्य-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

मतस्तद्वैलक्षण्यमत्र भूषणायैवेत्यर्थः । 'काण्डद्वयस्ये'त्यादि । यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रुतेः पूर्वकाण्डस्योत्तरकाण्डमुपकरोति । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्तीति श्रुतेरुत्तरकाण्डस्य पूर्वकाण्डमुपकरोत्येवं यः

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

सर्वोपि वेदराशिः पुरुषार्थपर्यवसायी पुरुषार्थश्च परब्रह्मप्राप्तिरेव नान्यो भवितुमर्हति । इत्थं च पूर्वकाण्डे स्वर्गकामस्वाराज्यादिकामनाश्रवणात् परमपुरुषार्थपर्यवसाने च सन्देहः प्राप्तः । तन्निरासाय उक्तपुरुषार्थपर्यवसानाय च 'यदेव विद्यये'त्यादिना वीर्यवत्तरत्वनिरूपणेन कर्मणां पुरुषार्थपर्यवसानमुक्तम् । इत्थं च सर्वस्यापि वेदराशेः पूर्वकाण्डोक्तकर्मशेषत्वमागतम् । एवमुत्तरस्य पूर्वशेषत्वे गौणत्वं स्यादत आहुः—'तमेतमिति'त्यादि । तथा च वेदानुवचनयज्ञज्ञानतपःप्रभृतिभिर्ब्रह्मज्ञानेच्छापूर्तेः श्रवणात्सर्वस्य वेदराशेरुत्तरशेषत्वमिति न गौणता । सर्वस्य वेदस्य ब्रह्मत्वेन साम्ये त्विष्टापत्तिः । ननु सर्वस्य वेदस्य समग्रामाण्ये प्रजापत्यग्निहोत्रादीनामपि कर्तृत्वप्रतिपादनाद्ब्रह्ममात्रपर्यवसितं कर्तृत्वं कथं सिद्ध्येदित्यत आहुः—'कर्मब्रह्मणोरिति' । क्रियाज्ञानयोः क्रियाज्ञानस्वरूपयोः धर्मिपरत्वेनेत्यादि । क्रियायाः

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

प्रतीयमानत्वेऽपि कर्मणो 'यज्ञो वै विष्णुरि'तिश्रुतेर्धर्मिरूपत्वाज्ज्ञाने प्रविष्टत्वाज्ज्ञानरूपत्वेन प्रतीयमानत्वेऽपि ज्ञानस्य 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति धर्मिरूपत्वादुभयकारणत्वनिरूपकयोरपि वाक्ययोरेकवाक्यत्वार्थं विशिष्टैकधर्मिनिरूपकत्वस्याऽवश्याऽभ्युपेयत्वात् । कर्तृवाक्येषु कर्म-ब्रह्मकर्तृत्वप्रतिपादकवाक्येषु पूर्वोत्तरकाण्डस्थेषु सर्वत्र विरोधो नास्तीत्यर्थः । धर्मरूपेण भेदेऽपि धर्मिण एकत्वात् । नन्वेवं कर्मकर्तृत्वबोधकानां तेषां परिहृतेऽपि विरोधे प्रजाप्रत्यादिकर्तृत्वबोधकानां कथं सङ्गतिरिति चेत् । तेषामवान्तरकारणत्वेन विरोधस्याऽनवसरंपराहतत्वात् । ननूक्तं तस्मात्प-रस्याऽश्रवणादिति । नैष दोषः । तेषामपि यज्ञतपःप्रभृतिसाधनकरणाऽनन्तरमेव कारणत्वोक्तेः । उत्तरकाण्डे ततोऽपि परस्य ब्रह्मणः श्रवणाच्च । न च प्रकरणभेदात्कथं तस्य प्रयोजकत्वमिति वाच्यम् । सर्वस्याऽपि वेदस्यैकार्थ्यप्रतिपादकत्वेनैकवाक्यत्वात्प्रकरणभेदस्य बुद्धिसौकर्यार्थं कल्पितत्वात् । अधुनोक्तमर्थमुपसंहरन्ति—'तस्मादि'ति । पूर्वोक्तात्कारणकलापाद्ब्रह्मण एव शास्त्रोक्तं कारणत्वं सिद्ध-

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

क्रियारूपत्वेन ब्रह्मणो ज्ञानरूपत्वेन, धर्मो यस्यामित्येकादशस्कन्धोक्तेर्ब्रह्मणोऽपि धर्मरूपत्वेन धर्मिणोः क्रियाज्ञानयोरेक्यात्पूर्वोत्तरमीमांसयोरपि क्रियाज्ञानरूपधर्मिविचारात्मकत्वेनैक्यादेव पूर्वो-त्तरकाण्डगतं कर्तृत्वं ब्रह्मण्येव पर्यवस्यतीति न विरोध इति भावः । 'सिद्धमि'ति । ब्रह्मणि वेदप्रतिपाद्यं जगत्कर्तृत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

भगवत्क्रियाज्ञानशक्तिरूपयोर्यो धर्मस्तत्परत्वेन भगवद्धर्माणां भगवदभिन्नत्वाद्यज्ञो वै विष्णु-र्विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेश्च धर्मनिरूपणेनानेन धर्मिप्रतिपतिसम्पत्तिवद्विशिष्टधर्मनिरूपकत्वेनै-क्यादेकार्थप्रतिपादकत्वेनैकवाक्यत्वाद्धेतोः कर्तृवाक्येषु सर्वत्र पूर्वोत्तरकाण्डस्थितेषु मिथो न विरोध

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

परस्परोपकारकत्वलक्षणो गुणस्तेन चैकहार्दत्वसूचनाय शास्त्रयोनित्वादित्यत्र काण्डद्वयसाधारणस्य शास्त्रपदस्य ग्रहणम् । अन्यथा वेदान्तयोनित्वादित्येव वदेत् । नन्वेवमेकहार्दत्वं उत्तरकाण्डे ब्रह्मणः कारणत्वोक्तिवत्पूर्वकाण्डेऽपि ब्रह्मकारणत्वोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽहुः—'कर्मब्रह्मणोरि'त्यादि । पूर्व-काण्डे प्रतिपाद्या या यज्ञात्मकभगवतो धर्मरूपा, तस्यां प्रविष्टस्य भगवतः क्रियारूपत्वम् । उत्तर-स्मिन् काण्डे प्रतिपाद्यं यज्ज्ञानं ब्रह्मात्मकं भगवतो धर्मरूपं, तस्मिन् धर्मरूपे ज्ञाने प्रविष्टस्य भगवतो ज्ञानरूपत्वम् । एवं क्रियाज्ञानरूपयोः कर्मब्रह्मणोर्धर्मिपरत्वेन धर्मो यो भगवान् तत्परत्वेन तद्रूपत्वे-नैक्यात्कर्तृवाक्येषु कर्मनिष्ठकर्तृत्वनिरूपकवाक्येषु न विरोधः । अग्निहोत्ररूपे कर्मणि यत्कर्तृत्वं निरूपितं ब्रह्मनिष्ठमेव, कर्मब्रह्मणोर्भगवद्रूपत्वेनाऽविरोधादिति भावः । एकदेशिमतदूषणार्थमनु-

भगवदीयश्रीमद्विष्णुसाराप्रणीतः प्रदीपः ।

धर्मिरूपत्वं 'यज्ञो वै विष्णुरि'तिश्रुत्या, ज्ञानस्य धर्मिरूपत्वं 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'तिश्रुत्यावसेयम् । न विरोधः वेदे यत्र क्वापि प्रतिपादितं कर्तृत्वं ब्रह्मण्येव पर्यवस्यतीति न विरोध इत्यर्थः । तस्मात् पूर्वोक्तरीत्याऽविरोधप्रतिपादनात् । शास्त्रयोनित्वं शास्त्रोक्तकर्तृत्ववत्त्वं ब्रह्मणि सिद्धमित्यर्थः ।

केचिदत्र जन्मादिसूत्रं लक्षणत्वादनुमानमिति वर्णयन्ति । अन्ये पुनः श्रुत्यनुवाद-

गोस्वामिश्रीसुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

मित्यर्थः । एकदेशिमत् द्वयमनूद्य दूषयति—‘केचिदि’त्याऽऽरभ्यो‘पेक्ष्यमि’त्यन्तेन । जन्माद्यस्य-
यत् इत्यस्य संसारिव्यतिरिक्तेश्वराऽस्तित्वसाधकाऽनुमाननिरूपकत्वमिति वदन्ति । अनुमानप्र-
कारस्तु—संसारिव्यतिरिक्त आत्माऽस्ति । जगज्जन्मादिकारणत्वादिति । अत्र हेतुनिरूपकत्वादनु-
मानरूपत्वं सूत्रस्य । अन्ये पुनर्यथा ब्रह्मणि श्रुतिः प्रमाणं तथा ‘यतो वे’त्यादिश्रुत्यनुवादकमि-

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

नैयायिकमतमनूद्य दूषयन्ति—‘केचिदत्रे’ति । अत्र ईश्वरस्य जगत्कर्तृत्वविषये । ‘लक्षण-
त्वादि’ति । लक्षणबोधकत्वादित्यर्थः । ‘अनुमानमि’ति । तेषां मते लक्षणस्येतरभेदसाधकत्वात्
गन्धवत्त्वस्य पृथिव्या लक्षणकरणेन पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात् । यन्नैवं तन्नैवं यथा जलमिति
व्यतिरेक्यनुमानेन यथा पृथिव्यां जलादिभेदः सिद्ध्यति, तथाऽनुमानद्वयेन जगत्कर्तृत्वस्येश्वरस्य च
सिद्धौ सूत्रैर्जगज्जन्मादिकर्तृत्वरूपलक्षणकरणेन ‘ब्रह्मस्वरूपं जीवजडव्यतिरिक्तं भवितुमर्हति । जग-
ज्जन्मादिकर्तृत्वात् । यन्नैवं तन्नैवम् । यथा जीव’ इति जीवभिन्नत्वसाधकं व्यतिरेक्यनुमानमित्यर्थः ।
ननु कीदृशानुमानद्वयमिति चेदुच्यते—प्रथमं जगति कार्यत्वसाधकमेकमनुमानम् । तथा हि—जगत्
कार्यम् । सावयवत्वात् । महत्त्वे सति क्रियावत्त्वात् । महत्त्वे सति मूर्तत्वाच्च । घटादिवदित्यनुमानेन
जगतः कार्यत्वसिद्धौ सत्यामनन्तरं कार्यहेतुकमपरमनुमानम् । तदित्यम् । जगत् बुद्धिमत्कारण-
पूर्वकम् । कार्यत्वात् । घटादिवदित्यनुमानेन जगति बुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वसिद्धिः । अथ च जगत्का-
रणीभूतः चतुर्दशभुवनात्मकविचित्रप्रपञ्चरचनासमर्थो बुद्धिमान् को वेत्याकाङ्क्षायामीदृशजगदुपादानो-
पकरणसम्प्रदानप्रयोजनाभिज्ञः कश्चिन्मन्तव्य इति जीवस्य तादृशाभिज्ञत्वाभावात्प्रकृतेश्च जडत्वादु-
भयभिन्नो भगवानेवैतादृश इत्यनुमानमेव ब्रह्मणि जगत्कर्तृत्वे प्रमाणं, न तु श्रुतिरिति सूत्रकाराऽऽश्रयो
लक्षणकरणेन ज्ञायत इति नैयायिका वर्णयन्ति । अधिकं प्रकाशेऽनुसन्धेयमिति दिक् ।

विज्ञानेन्द्रभिक्षुमतमाहुः—‘अन्ये पुनरि’ति । ‘श्रुत्यनुवादकमि’ति । सूत्रमिति शेषः ।
सूत्रमनुमानोपष्टम्भकश्रुत्यनुवादकमित्यर्थः । तथा चास्मिन्सूत्रे यतो वा इमानि भूतानि

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

इत्यर्थः । तत्तद्रूपैकदेशिनोः प्रत्येकमतमनूद्य दूषयन्ति—‘केचिदि’त्यारभ्य ‘प्रमाणमित्यन्तेन । अनु-
मानमि’ति । केवलव्यतिरेक्यनुमानमस्मिन् पक्षे । लिङ्गस्यैव करणत्वाऽभ्युपगमात् । ‘श्रुती’ति ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

वदन्ति—‘केचिदत्रे’त्यादिना । जन्मादिसूत्रस्य हेतुनिरूपकत्वादनुमानत्वमित्यर्थः । ‘लक्षण-
त्वादि’ति । जगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणादित्यर्थः । लक्षणं ह्यसाधारणो धर्मः । गोः सास्त्रादिवत् ।
सचेतरभेदसाधकः । तथा च संसारिव्यतिरिक्तः परमात्मा । जगज्जन्मादिकारणत्वादित्यनुमानम् ।
‘अनुमानमिती’ति अनुमाननिरूपकवाक्यस्याप्यनुमानत्वव्यवहारादस्य सूत्रस्यानुमानत्वमित्यर्थः ।

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

अनुमानं केवलव्यतिरेक्यनुमानम् । तथा हि ‘जन्माद्यस्य यत्’ इत्यनेन हेतुसाध्यप्रदर्शनात्
ब्रह्म इतरभिन्नास्तित्ववत् जगज्जन्मादिकर्तृत्वात् यन्नैवं तन्नैवमिति बोध्यम् । श्रुत्यनुवादकं ‘यतो

कमाहुः । सर्वज्ञत्वाय श्रुत्यनुसार्यनुमानञ्च ब्रह्मणि प्रमाणमिति । तच्च 'तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति केवलोपनिषद्वेद्यत्वादुपेक्ष्यम् । अनधिगतार्थगन्तृत्वात्प्रमाणस्य ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

दमनुमानमपीत्याहुः । अनुवादप्रयोजनमाहुः—'सर्वज्ञत्वाये'ति । ननु श्रुतिसत्त्वेऽनुमानस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः—'श्रुत्यनुसारी'ति । यथा श्रुत्या जगज्जन्मादिकारणत्वप्रदर्शनेन तस्य सर्वज्ञत्वादिकं सिध्यति तथा तदनुसार्यनुमानेनापि तत्सिद्धौ दार्ढ्यमेव भवेदिति भावः । एवं मतद्वयमुक्त्वा निराकुर्वन्ति—तत्त्विति । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेस्तस्य केवलोपनिषद्वे-

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

जायन्त इति विषयवाक्यम् । तेन च केवलं कर्तृत्वमेव बोध्यते, न तु जगदुपादानादिकारणज्ञानत्वम् । तदभाव ईश्वरस्य सर्वज्ञता न स्यादित्येतदर्थं श्रुतिबोधितकर्तृत्वहेतुना जगदुपादानाऽभिज्ञत्वं साधनीयम् । तच्चेत्थम् । ब्रह्म पक्षीकृत्य जगदुपादानादिगोचरापरोक्षज्ञानेच्छाकृतिमत्त्वं साध्यते । जगत्कर्तृत्वाद्धेतुः । कुलालवत् । कुलालस्य घटकर्तृत्वमस्ति घटाद्युपादानमृत्तिकाचक्रचीवरादिज्ञानमप्यस्तीति तस्य यथा तद्विषयकज्ञानवत्त्वं तथेश्वरस्यापि जगदुपादानविषयकज्ञानेच्छाकृतिमत्त्वस्य सत्त्वात्सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं च सिद्ध्यतीति भावः । सर्वज्ञत्वायेति । ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । श्रुत्यनुसार्यनुमानमिति । यथाऽऽदौ धूमप्रत्यक्षे जातेऽनन्तरं बह्वचनुमितिः कर्तुं शक्यते । एवं श्रुत्या कर्तृत्वशाब्दबोधे जातेऽनन्तरं सर्वज्ञत्वानुमितिः कर्तुं शक्यत इति श्रुत्यनुसारित्वमनुमानस्येत्यर्थः । 'अनुमानं चे'ति । सर्वज्ञत्वे सर्वशक्तिमत्त्वे चानुमानं प्रमाणम् । कर्तृत्वे च श्रुतिः प्रमाणमिति चकारार्थः ।

एवं च नैयायिकमते सूत्रे विषयवाक्यमेव नास्ति केवललक्षणमुक्तम् । तेन च ब्रह्मण्यनुमानमेव प्रमाणं श्रुतिस्पर्शोऽपि नास्ति । भिक्षुमते तु यतो वेति विषयवाक्यं वर्तते, परन्तु तेन विना कर्तृत्वरूपहेतुज्ञानाऽभावेऽनुमितिर्न भविष्यतीत्यनुमानोपपत्त्यभेदमेव सूत्रमिति रहस्यम् । तन्मतद्वयमेकोक्त्यैव दूषयन्ति—'तत्त्विति' । 'औपनिषदमिति' । बृहदारण्यके शाकल्यब्राह्मण इदं वाक्यम् ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

यतो वा इमानि भूतानीत्यादिश्रुत्यनुवादकमत्रलक्षम् । हीत्याद्यनुषज्यते । अनुमानस्य ब्रह्मप्रमाणत्वाऽभावमाशङ्क्याहुः—'श्रुत्यनुसारी'ति । 'तत्त्विति' । पूर्वोक्तं द्वयमप्यनुमानम् । श्रुत्यनुसारित्वात्तस्योपेक्षानर्हत्वमाशङ्क्याहुः—'अनधिगते'ति । श्रुत्यनुसारिणस्तस्य तथात्वाभावाच्च तत्त्व-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

'अन्ये पुनरि'त्यादि । यथा ब्रह्मणि श्रुतिः प्रमाणं तथा श्रुत्यनुवादकमनुमानमपि प्रमाणमित्याहुः । प्रयोजनमाहुः—'सर्वज्ञत्वाये'ति । श्रुतिर्हि जगज्जन्मादिकारणत्वं प्रदर्श्य ब्रह्मणः सर्वज्ञतां साधयति । तथा तदनुसार्यनुमानमपि जगज्जन्मादिकारणत्वं साधयत्सर्वज्ञत्वं साधयतीत्यर्थः । एवमनूद्य दूषयन्ति—'तच्च तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'त्यादिना । औपनिषदमिति विशेषणेनोपनिष-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

वा' इतिश्रुत्यनुवादकम् । सर्वज्ञत्वाय सर्वकर्तृत्वस्य सर्वज्ञतां विनाऽसम्भवेन सर्वज्ञत्वसिद्ध्यै इत्यर्थः । तन्मतद्वयं दूषयन्ति—'तत्त्विति'त्यादिना । केवलेति तुशब्देनोपनिषदतिरिक्तवेद्यत्वनिरासात्

मनननिदिध्यासनयोः श्रवणाङ्गत्वम् । सन्देहवारकत्वाच्छास्त्रस्याऽपि तदङ्गत्वमिति ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमाध्याये प्रथमे पादे द्वितीयं जन्माद्यधिकरणम् ॥

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

द्यत्वेनाऽनुमानस्याऽनवसरपराहतत्वात् । यथाकथंचित्तदवगतिसाधनत्वाऽभ्युपगमेऽपि न तस्य प्रामा-
ण्यम् । श्रुत्येकसमधिगतत्वेन प्रमाणलक्षणाऽभावात् । तदेवाऽऽहुः—‘अनधिगते’ति । ननूपनि-
षन्मात्रवेद्यत्वे श्रवणस्यैव तत्साधनत्वं नान्यस्येति पर्यवस्यति । तथा च मनननिदिध्यासनयोरपि
श्रुतौ तदवगतिसाधकत्वोक्तेस्तत्राऽपि प्रामाण्याऽनुपपत्तिरित्यत आहुः—‘मनने’ति । नहि तयोः

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

‘पुरुषमि’ति । उपनिषन्मूलप्रमाणकं पुरुषमित्यर्थः । ‘केवले’ति । ब्रह्मणो यावत्प्रमाणाऽगोचर-
त्वेऽपि प्रतिप्रसवेनोपनिषद्वेद्यत्वार्थं केवलपदम् । तेन च विश्वरूपदर्शनं, धातुः प्रसादादिति-
श्रुत्या मननादिद्वारा दर्शनमपि आत्मा वारे द्रष्टव्य इतिश्रुत्या प्रतिपाद्यत इति नानुमानवेद्य-
त्वमिति भावः । ‘उपेक्ष्यमि’ति । एकेन श्रुतिं विहायाऽनुमानवेद्यत्वमपरेण च श्रुतिसहकारेणाऽनु-
मानवेद्यत्वमुक्तमिति मतद्वयमपि दूरतस्त्याज्यमित्यर्थः ।

अथैवं येन श्रुतिप्रामाण्यमेव न स्वीक्रियते तादृशबाह्यं प्रति किं वक्तव्यमिति चेत् । मैवम् ।
नानायुक्तिप्रसारणशीलानां बाह्यानां निराकरणार्थमेव त्वदीयं मतम् । न तु ब्रह्मणि प्रामाण्यसिद्ध्यर्थम् ।
एवं च वेदप्रामाण्यमभ्युपगच्छता त्वयाप्युपनिषद्वेद्यत्वं स्वीकर्तव्यम् । तथा च ब्रह्मणः प्रमाणान्तरावेद्य-
त्वादनुमानप्रसर एव नास्तीत्यलमधिकेन । ‘अनधिगतार्थे’ति । न अधिगतः अनधिगतः
अज्ञातः । एतादृशो योऽर्थस्तत्र गन्तृत्वात्तद्विषयकबोधजनकत्वादित्यर्थः । प्रमाणस्य अनुमानादि-
प्रमाणस्येत्यर्थः । तथा च श्रुतिसिद्धेऽर्थे नानुमानं प्रमाणमिति भावः । नचैवं सर्वज्ञत्वसिद्धिर्न
स्याच्छ्रुत्या कर्तृत्वस्यैव बोधितत्वादिति वाच्यम् ? । ब्रह्मणा विपश्चिना, यः सर्वज्ञः सर्वविदि-
त्यादिना सर्वज्ञताबोधनात् । ननु युक्तिभिरनुचिन्तनं मननं, युक्तयश्चानुमानरूपा इति मननोपयोगित्वाच्च

कैश्चिद्विरचिता वेदादन्तर्चन्द्रिका ।

मिति भावः । ननु मन्तव्य इत्यादिश्रुतौ मननस्याऽपि ब्रह्माऽवगतिसाधकत्वोक्तेः कथमनु-
मानाऽप्रामाण्यमित्यत आहुः—‘मनने’ति । न हि ते स्वातन्त्र्येण तद्रन्तृणी किन्तु श्रवणस्यैव
फलोपकार्यङ्गभूते इति नोक्तदोषाऽवसरः ।

श्रीलालभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

प्रतिपाद्यत्वं, यतो वाचो निवर्तन्त इत्यनेन मनोवागगम्यत्वमुक्तमत उभयोरवैयर्थ्याय प्रामाणा-
न्तराऽगम्यत्वमुपनिषद्व्युत्पत्त्यं साधनीयम् । तथा चौपनिषदमित्यस्योपनिषदेकप्रतिपाद्यत्वमिति
सिध्यति स्म । एवं सत्यनुमानस्य प्रामाण्यं वदन्तोऽनायासेन प्रत्युक्ताः । ननु केवलानुमानस्याप्रामा-
ण्येऽपि श्रुत्यनुसारिणोऽनुमानस्य कुतो न प्रामाण्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘अनधिगतार्थगन्तृत्वा-

भगवदीयश्रीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

केवलोपनिषद्वेद्यत्वमुक्तमित्यर्थः । ‘अनधिगते’त्यादि । तथा चानधिगतार्थगन्तृत्वरूपं प्रामाण्यं वेद
एवास्ति ननु अनुमाने इत्यर्थः । ननु ब्रह्मण उपनिषदतिरिक्तावेद्यत्वे मनननिदिध्यासनयोर्ब्रह्मावग-

१ इवेति कदाचित्स्यात् । २ ‘आत्मावारे’ इति श्रुत्या मननं विधीयते । तच्च ‘धातुः प्रसादा’दिति श्रुत्युक्तभगवत्प्र-
सादसहकृतेन मननेन दर्शनमुच्यते तेनाऽनुमानं ब्रह्मणि न प्रमाणमिति भावः ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

स्वातन्त्र्येण तदन्तुत्वमस्ति किन्तु श्रवणस्यैव फलोपकार्यङ्ग इति न किञ्चिद्दूषणमित्यर्थः । एवं मनन-
निदिध्यासनयोः श्रवणाङ्गत्वेन, स्वातन्त्र्येण फलसाधकत्वं निराकृत्य शास्त्रस्याऽपि सूत्रकारकृतस्य
तथैव तन्निराकरणायाह—‘सन्देहवारकत्वादि’ति ।

इति द्वितीयं जन्माद्यधिकरणं सम्पूर्णम् ।

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विधरणम् ।

कथमनुमानस्य निरास इत्यत आह—‘मनने’ति । ‘श्रवणाङ्गत्वमि’ति । श्रवणेन कृत्वात्मदर्शने
जननीये मननादीनां सहकारित्वमित्यर्थः । एवं च मननोपयोगित्वेनाऽनुमानस्यावश्यकत्वमिति भावः ।
नन्वेवं चेदनुमानेनैव मननसिद्धौ वेदान्तमीमांसाशास्त्रं व्यर्थमित्यत आह—‘सन्देहे’ति । श्रवणान-
न्तरं सन्देहे सति मननं न सम्भवति । शास्त्रस्य सन्देहवारकत्वादित्यर्थः । ‘तदङ्गत्वमि’ति । मनना-
ङ्गत्वमित्यर्थः । शास्त्रस्यापीत्यपिकारेणाऽनुमानस्य सङ्ग्रहः । एवं च मनने सहकारिकारणत्वमेवाऽनु-
मानस्य बोद्धव्यमिति सर्वमनवद्यम् । इति द्वितीयाधिकरणम् ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु शास्तीति शास्त्रमिति व्युत्पत्त्या तदन्तुत्वात्कथं केवलोपनिषद्वेद्यतेत्यत आहुः—‘शास्त्र-
स्ये’ति । तन्मननश्रवणमेव वा ।

इति द्वितीयं जन्माद्यधिकरणम् ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

त्प्रमाणस्ये’ति । श्रुत्यनुसारिणोऽनुमानस्य श्रुत्यधिगतार्थगन्तुत्वादप्रामाण्यमित्यर्थः । ननु केवलोप-
निषद्वेद्यं ब्रह्म मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रुतौ ब्रह्मप्रमितौ मननस्य विहितत्वात् । मननं
हि युक्तिभिरनुचिन्तनम् । युक्तयस्तु पूर्वोक्तानुमानरूपाः । अतोऽनुमानमपि ब्रह्मणि प्रमाणं कुतो
न भवतीत्याकाङ्क्षायामाहुः—‘मनननिदिध्यासनयोः श्रवणाङ्गत्वमि’ति । ब्रह्मप्रमितौ ह्युप-
निषच्छ्रवणमेव साधनत्वेनोक्तम् । मनननिदिध्यासनयोस्तु श्रवणाङ्गत्वेनोपकारकत्वमतो ब्रह्म तूपनि-
षदेकवेद्यमित्यर्थः । ननूपनिषदेकवेद्यत्वे मीमांसायाः किंप्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘सन्देह-
वारकत्वादि’त्यादि ।

इति द्वितीयं जन्माद्यधिकरणम् ।

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

तिसाधनत्वोक्तिर्व्यर्था स्यादत आहुः—मननेत्यादि । श्रवणाङ्गत्वं श्रवणेन ब्रह्मप्रमितौ जननीयायां
सहकारिकारणत्वमित्यर्थः । शास्त्रस्य व्याससूत्ररूपशास्त्रस्य । तदङ्गत्वं श्रवणाङ्गत्वम् ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमाध्याये प्रथमपादे द्वितीयं जन्माद्यधिकरणम् ॥

अयमर्थः—ये केचन मननं व्याजीकृत्यानुमानमपि ब्रह्मणि ब्रह्मधर्मे वा सर्वज्ञत्वे प्रमाणत्वेनाभ्युपगच्छन्ति ते
रूपान्तरेण वेदस्यैवाप्रामाण्यं स्वीकुर्वन्ति । कथमिति चेत्—तथावादी प्रष्टव्यः श्रुत्या ब्रह्म निःसंदेहं ज्ञातं न वा । ज्ञातं
चेदधिगतार्थज्ञापकत्वादप्रमाणमेव निष्प्रयोजनं च त्वदमिततनुमानं तस्मिन् । अथ न ज्ञातं निःसंदेहं वा ज्ञातं
चेदज्ञापकत्वादसंदेग्धाज्ञापकत्वाद्वा श्रुतेरप्रामाण्यम् । ननु श्रुतिमात्रशरणानां मननविधेरेवं प्रामाण्यापहतिर्भवति
इति चेत् । न । मननं हि जीवस्य मनोदोषमपाकृत्य श्रवणस्योपकरोति न ब्रह्मणो ब्रह्मज्ञानस्य वा । तस्मात् श्रवणकर्तुर-
न्तःकरणदोषापाकरणेन श्रवणस्यैवाङ्गत्वं मननस्य । न तु ब्रह्मणि प्रमाणम् । ब्रह्म तु वेदेनैव निःसन्देहं ज्ञातम् ।
केवलन्त्वनुमाने स्वमनोमालिन्यमपनीयते मननेन मन्दमध्यमाधिकारिणोः । संशोदा ।

तृतीयं समन्वयाऽधिकरणम् ।

तत्रैतत् स्यात् । तत्र किं समवायि, निमित्तं, कर्तृ, वा ? किमतो यद्येवम् ? । एवमेतत् स्यात् । यद्येकमेव स्यात्तदा क्रियाज्ञानशक्त्योर्निरतिशयत्वं भज्येत । मृदादिसाधारण्यं

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

एवं जन्मादिसूत्रं व्याख्यायैकदेशमतद्वयं निराकृत्य सूत्रान्तरमवतारयितुमाह—‘तत्रे’ति । शास्त्रस्य ब्रह्मकारणत्वनिश्चायकत्वे सति । एतदग्रे । उच्यमानं संशयरूपमेव ज्ञानं स्यात् । तथा च कुतो निश्चय इति भावः । कथमित्याकांक्षायां तत्त्वरूपमाहुः—‘तत्र किं समवायि निमित्तं कर्तृ चे’ति । तत्र शास्त्रे । उक्तमिति शेषस्त्रिष्वपि सम्बध्यते । ननु त्रिरूपत्वे किं बाधकमित्याहुः—

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

पूर्वाधिकरणे कार्यलक्षणेन ब्रह्मणि सामान्यतो जगत्कारणत्वं प्रतिपादितमिदानीं विशेषरूपेण समवायि कारणत्वप्रतिपादकं समन्वयाधिकरणमवतारयन्ति—‘तत्रैत’त्स्यादित्यादिना । तत्र शास्त्रे । एतत् वक्ष्यमाणम् । स्यात् विचार्य स्यात् । वक्ष्यमाणमेवाऽऽहुः—‘तत्र किमि’ति । तत्र यतो वेति श्रुतौ । ‘कर्तृ चे’ति । कुलालवत्कारणं वेत्यर्थः । तथा च श्रुतौ ब्रह्म जगतः समवायि-कारणं निमित्तकारणं कर्तृकारणं वा प्रतिपादितमिति विचार्य स्यादिति पूर्वोक्तान्वयः । तदिति प्रथमान्तपाठे तद्ब्रह्म समवायिकारणं वेति विचार्य स्यादित्यर्थः । अस्मिन्पाठे ब्रह्मेति प्रतिपादितमिति पदद्वय—

कैश्चिद्विरचिता त्रेदान्तचन्द्रिका ।

एवं सप्रमाणं ब्रह्मणो लक्षणं निर्णायोक्ताकारविधं निर्वक्तुमग्रिमाधिकरणमवतारयन्ति—‘तत्रैतदि’ति । तत्र कारणत्वाङ्गीकृतौ एतद्विनिगमनाविरहाद्वक्ष्यमाणसंशयफलपर्यवसानात्मकं दूषणं स्यादित्यर्थः । तमेव संशयं प्रदर्शयन्ति—‘तत्रे’ति । अत्र ब्रह्मेतिशेषः । अत्रोद्बुद्धन्ते—‘किमि’ति । यद्येवंविधः संशयस्तर्ह्यत ईदृशसंशयात्किमनिष्टमित्यर्थः । नह्यासु विधासु कयाप्येकविधया कारणत्वं ह्रियते, अत एका काऽपि ग्राह्येति भावः । अत्रोत्तरमाहुः—‘एवमिति । वक्ष्यमाणप्रकारेण वक्ष्यमाणमनिष्टं स्यादित्यर्थः । तदेवोद्घाटयन्ति—‘यद्येकमि’ति । समवायि निमित्तं वा कर्तृत्वं वा ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

‘यद्येकमेव स्यादि’ति । समवाय्येव, निमित्तमेव, कर्त्रेव, वा स्यादित्यर्थः । ‘क्रियाज्ञान-शक्त्योरित्यादि । यद्येकमेव स्यात्तदा तु मृदादावप्येकस्य समवायिकारणत्वादेः साधिका

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

पूर्वोक्तरीत्या जन्माद्यधिकरणं निर्णय्य सूत्रान्तरमवतारयन्ति—तत्रेत्यादि । तत्र जगत्प्रति ब्रह्मणः कारणत्वे । एतत् स्यात् वक्ष्यमाणसंशयविषयत्वं स्यादित्यर्थः । तत्र संशयविषयकोटीनां मध्ये संशयकोटिगणनामाहुः—‘समवायी’त्यादि । उक्तसंशये किं दूषणमित्याहुः—‘किमत’ इति । यद्येवं संशयोऽतः को दोष इत्यर्थः । ‘एवमि’त्यादि । वक्ष्यमाणप्रकारो दोषः स्यादित्यर्थः । दूषणमेवाहुः—‘यद्येकमित्यादिना । एकं कुलालवत्कर्तृ दण्डवन्निमित्तं मृत्पिण्डवत्समवायि एतेषां अन्य-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

‘किमत’इति । यद्येवमेकस्यैव त्रिरूपत्वम् । अतः किं किं दूषणमित्यर्थः । तत्रोत्तरमाहुः—‘एवमेतत्स्यादि’ति । एवमुच्यमाने एतद्बाधकं स्यादित्यर्थः । किं बाधकमित्याकांक्षायां गूढाभिसन्धिमुद्घाटयति—‘यद्येकमेवे’ति । यदि समवायि निमित्तं कर्तृवैकमेव ब्रह्म स्यात्तदा ब्रह्मणः क्रियाज्ञानशक्त्योर्निरतिशयत्वं व्यापकत्वं भज्येतेत्यर्थः ।

अयमर्थः—ब्रह्मणः सैन्धवधनवदेकरसत्वेन क्रियाज्ञानशक्त्योः सर्वत्रैव व्याप्तत्वेन समवायित्वांशे तदनङ्गीकारेऽस्मदादिवत्प्रादेशिकत्वाऽऽपत्या निरतिशयत्वं सर्वस्मिन्नपि व्याप्तत्वं भज्येतेत्यर्थः । दूषणान्तरमप्याहुः—‘मृदादी’ति । मृदादिसाधारण्यं, कृतकत्वेन सावयवत्वेन चाऽनित्यत्वं भवेदित्य-

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

स्याऽध्याहारो नास्तीति लाघवम् । अत एव प्रकाशे श्रीपुरुषोत्तमैः प्रथमान्तपाठ एवाऽऽदृतः । शङ्कते—‘किमतो यद्येवमि’ति । यद्येवं संशयः स्यात्तर्हि । अतः अस्मात् संशयात् किं भविष्यति न किमपीत्यर्थः । तथा च श्रुत्या ब्रह्मणि सामान्यतो जगत्कारणताज्ञाने जाते लक्षणं प्रमाणं च ज्ञातमेवातः परं संशयेन किं कर्तव्यं विचारेण तन्निरासे च किं फलं भविष्यति न किमपीति भावः । उत्तरयन्ति—‘एवमेतत्स्यादि’ति । एवमनेन प्रकारेण वक्ष्यमाणविचारेणेत्यर्थः । एतत् दोषनिवृत्तिरूपं फलं स्यादित्यर्थः । विचारमेवोपपादयन्ति—‘यद्येकमि’ति । सर्वेषु समवायिनिमित्तादिषु कारणेषु मध्ये एकं वक्तव्यम् । तत्र दण्डादिवन्निमित्तं वा प्रयोज्यवत्कर्तृ वा समवायि वेति त्रयाणां मध्ये एकं स्यादित्यर्थः । तदा निमित्तत्वकर्तृत्वयोः स्वीक्रियमाणे—‘क्रियाज्ञानशक्त्योरि’ति ब्रह्मणि निमित्तत्वे स्वीक्रियमाणे क्रियाशक्तेः, प्रयोज्यकर्तृत्वस्वीकारे ज्ञानशक्तेश्चेतरनैरपेक्ष्यरूपं निरतिशयत्वं भज्येतेत्यर्थः । तथा च यथा निमित्तकारणीभूतदण्डे स्वतन्त्रा क्रिया नास्ति, यथा वा प्रयोज्यकर्तरि कुलाले प्रयोजककुलालपितृनिष्ठं कर्तृत्वज्ञानमादायैव कर्तृत्वज्ञानं तथेतरसापेक्षज्ञानं ब्रह्म-

कैश्चिद्विरचित्ता वेदान्तचन्द्रिका ।

अत्रायं भावः—यदि मृत्सुवर्णादिवत्समवायित्वं यदि वा दण्डचक्रादिवन्निमित्तत्वं, यदि वा कुलालादिवत्कर्तृत्वं, तदा तयोर्निरतिशयत्वं सर्वत्र सदैकरसत्वेन यत्सर्वव्याप्तत्वं, तद्वीयेत । समवायित्वाद्यंशे ज्ञानाऽसम्भवात् । क्रियाया अपि परायत्तत्वात्कर्तृत्वांशेऽपि ज्ञानकर्मेन्द्रियैरेव तत्प्राकट्यात् । तयोः प्रादेशिकत्वं स्यात् । दूषणान्तरमाहुः—‘मृदादी’ति । साधारण्यं सावयवत्वं विकृतत्व-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

शक्तिरस्त्येवेति तत्साधारण्यं ब्रह्मणोऽपि स्यादिति निरतिशयत्वं ब्रह्मनिष्ठक्रियाज्ञानशक्त्योरपगच्छेदित्यर्थः । तथा च परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयत इति श्रुत्युक्तं ब्रह्मशक्तिषु परत्वं विवि-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

तरदेव स्यादित्यर्थः । तथा सति दूषणमाहुः—‘क्रियाज्ञाने’त्यादि । तथा चोक्तत्रिविधकारणानां मध्ये यद्येकं कारणं ब्रह्म भवेत्तदा तेषामिवेतरकारणसमवधानं विना कार्यजनकत्वं न स्याद्ब्रह्मणोपि । इत्थं च क्रियाज्ञानशक्तिमत्त्वेन यन्निरतिशयत्वमितरनैरपेक्ष्येण कार्यजननसामर्थ्यं तद्वज्येतेत्यर्थः । ब्रह्मणः समवायिकारणत्वे दूषणान्तरमाहुः—‘मृदादी’त्यादि । साधारण्यं ब्रह्मणो मृत्तुल्यतयाऽनि-

च स्यात् । मतान्तरवत् । कथमेवं सन्देहः यावता 'यतो वा इमानी' त्यादिभ्यो निःसन्देहश्रवणात् ? । एवं हि सः, पञ्चमी श्रूयते यत इति । पञ्चम्यास्तसिरिति । 'आत्मन'

गोस्वामिश्रीमन्मुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

र्थः । ननु समवायित्वेऽभ्युपगम्यमानेऽनित्यत्वप्रसक्तौ किं विनिगमकमित्यतो दृष्टान्तेन तत्साधयन्ति—
'मतान्तरवदि'ति । यथा सांख्यमते प्रधानस्यैव समवायित्वं न पुरुषस्य । यत्परिणामि तद्विकृत-
त्वात्सावयवत्वाच्चाऽनित्यमिति मृदादौ दृष्टम् । तन्न्यायेन ब्रह्मणोऽप्यनित्यत्वप्रसङ्गो दुर्निवारः स्यादि-
त्यर्थः । अधुना सूत्रान्तरमवतारयितुं तत्स्ववृत्तिजनकं सन्देहमेव दृढीकर्तुमुपक्षिपन्ति—'कथमेवमि'ति ।
एवमेवंप्रकारकः सन्देहः । कथं कथमुपपद्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुमाहुः—'यावते'ति । यतो वेत्यादा-
वुत्पत्त्यादित्रयाऽधिष्ठानत्वनिरूपणेन निःसन्दिग्धमेव समवायित्वस्य श्रवणादित्यर्थः । संशयबीजो-
द्घाटनेन तं समर्थयन्ति—'एवं हि स' इत्यारभ्य 'सुतरां सन्देह' इत्यन्तेन । सः संशयः । 'एवं
वक्ष्यमाणप्रकारेण । तमेवाऽऽहुः—'पञ्चमीति' । ननु पञ्चम्यां सामान्यतः कारणमात्रबोधनात्सम-
वायित्वं को निवारयेदित्यत आहुः—'पञ्चम्यास्तसिरि'ति । तसेरपादानाऽर्थकपञ्चमीविषय एव

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

ण्यपि स्यादिति भावः । ननु समवायिकारणत्वमेवास्तु इत्यत आहुः—'मृदादिवदि'ति । 'मता-
न्तरवदि'ति । यथा साङ्ख्यमते मृद्विकारत्वं घटे, मृत्तिकायां विकारित्वम् । तथा ब्रह्मण्यपि विकारित्वं
स्यादित्यर्थः । एवं चैतद्दोषनिवारणार्थं विचारः कर्तव्य इति भावः । एवंरीत्या विचारे प्रसक्तेऽधि-
करणाङ्गसंशयमाहुः—'कथमि'त्यादिना । 'एवमि'ति । समवायि निमित्तकारणं कर्तृ वेत्येवंरूपः
सन्देहः कथमित्यर्थः । ननु कुतो न भवतीत्यत आह—'यावते'ति । यावत्पर्यन्तमित्यर्थः । वाक्य-
श्रवणानन्तरमपि सन्देहतादवस्थं प्रतिपादयन्ति—'एवं ही'ति । स सन्देहः । भवतीत्यध्याहारः ।

केश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

मनित्यत्वमनाप्तकामत्वं परस्परसापेक्षत्वं कार्योत्पादने नैयायिकादिमतवद्भवेत् । अत्र नोदकमाहुः—
'कथमि'ति । एवं पूर्वोक्तविधया । 'निःसन्देहे'ति । यतो वेत्यादिसम्पूर्णवाक्यार्थपर्यालो-
चनया समवायित्वस्य निःसन्देहश्रवणात् । उत्तरमाहुः—'एवं ही'ति । सः संशयः ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

धत्वं च न संगच्छेत । दूषणान्तरमाहुः—'मृदादि साधारण्यं च स्यान्मतान्तरवदि'ति ।
यथा मृत्तिकाघटस्य समवायिकारणमेव । दण्डो निमित्तमेव । कुलालः कर्तृव । तथा ब्रह्माप्येकमेव
स्यात्तदा मृदादितुल्यता स्यात् । तत्र दृष्टान्तः—'मतान्तरवदि'ति । मतान्तरे ब्रह्मणः कर्तृ-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

त्यत्वं सावयवत्वं च स्यादित्यर्थः । तत्रोपष्टम्भकमाहुः—'मतान्तरव'दिति । यथा च सांख्यैः पुरुषस्य
परिणामित्वमेतद्दोषादेव न स्वीक्रियते प्रकृतेश्च सावयवत्वात्स्वीक्रियते । नैयायिकमतमादाय तु कपाल-
तुल्यतया द्रव्यसमवायिकारणतायां ब्रह्मणोऽनित्यत्वमपि स्यादित्यर्थः । अग्रिमाधिकरणघटकं संशयं
दृढीकुर्वन्ति—'कथमि'त्यादिना । एवं ब्रह्म कारणं न वेत्याकारकः । यावता निश्चयेन । 'निःसन्दे-
हे'त्यादि—कारणतासन्देहनिर्गमनं येन स्यात्तादृशकारणतायाः श्रुतिवाक्येभ्यो निश्चयादित्यर्थः । एवं

इत्यपि पञ्चमी । निमित्तत्वे न सन्देहः । पञ्चम्या निमित्तत्वकथनात् । उपादानत्वे कर्तृत्वे च सन्देहः । तद्वाचकाश्रवणात् । कल्पनायां प्रमाणाभावात् । समवायित्वे पुनः सुतरां सन्देहः । एवं प्राप्त आह—

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

विहितत्वेन विश्लेषविशिष्टस्यैव तस्य प्रतीतेर्न समवायित्वं किन्तु निमित्तत्वमेवेत्यर्थः । नन्वत्र तसि-
श्रवणेऽपि 'आत्मन आकाशः सम्भूत' इत्यत्र साधारण्येनैव पञ्चमीश्रवणात्कारणत्वमात्रमेव
प्रतीयतामित्यत आहुः—'आत्मन इत्यपी'ति । अपादानार्थ इत्यर्थः । सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभे-
दस्याऽनुचितत्वेनैकवाक्यत्वार्थं तत्राऽपि तथा कल्पनीयमित्यर्थः । तदेतत्सर्वमभिसन्धायोक्तं—'निमित्त-
त्वे न सन्देहः । पञ्चम्यां निमित्तत्वकथनादि'ति । ननु तर्हि कुत्र सन्देह इत्यत आहुः—

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

कथं भवतीत्यत आह—'पञ्चमी'ति । यतो वेति वाक्ये पञ्चम्युक्ता । तस्माद्वा एतस्मादिति
वाक्ये साक्षाद्ब्रह्मवाचकादात्मपदादपि पञ्चमी । 'आत्मन' इति । निमित्तत्वे पञ्चम्या निमि-
त्तत्वरूपार्थवाचकत्वे 'न सन्देह' इति । सन्देह एव नास्तीत्यर्थः । 'कथनादि'ति । घण्टाघोषा-
कश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु पञ्चम्या सामान्यतः कारणतामात्रबोधनाद्भवति सम्भावना समवायित्वस्यापीत्यत आहुः—
'पञ्चम्या' इति । तसेरपादानार्थकपञ्चमीविषय एव विधानाद्विश्लेषविशिष्टस्यैव कारणत्वस्य प्रती-
तेर्न समवायित्वमपि तु निमित्तत्वमेवेति भावः । नन्वत्र तसिश्रवणेऽप्यात्मन आकाशः सम्भूत
इत्यत्र साधारण्येनैव पञ्चम्यभिधानादस्तु कारणत्वमात्र [विमानेस्तु तथात्व] मित्यत आहुः—
'आत्मन इती'ति । हेतावित्यर्थः । 'निमित्तत्व' इति । गूढाभिसन्धिमुद्घाटयन्ति—'उपा-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

त्वमात्रमवगच्छन्ति नैयायिकादयस्तद्वत्स्यात् । साङ्ख्यमते प्रकृतेः समवायित्वमेव तद्वत्स्यादित्यर्थः ।
प्रकृते ब्रह्ममीमांसाशास्त्रे तु समवायिकारणत्वं, निमित्तकारणत्वं, कर्तृत्वं च, ब्रह्मण्येवेति बोद्धव्यम् ।
'कल्पनायामि'ति । अद्वैतश्रुत्यनुरोधेनोपादानत्वकल्पनायाम् । यतो वा इमानीत्यादौ
निमित्तत्वव्याप्योपादानत्वकल्पनायामित्यर्थः । तथा च पञ्चम्या निमित्तत्वकथनेऽप्यद्वैतश्रुत्येकवाक्य-
ताकरणे यतो वा इमानीत्यादावुपादानरूपात् यतो निमित्ताद्भूतानि जायन्त इत्यर्थो लभ्यत इत्यर्थः ।

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

वक्ष्यमाणप्रकारेण । सः सन्देहः । तसिरितीति । तथाचाश्वतः पतितः स्वर्गतः पतितः दण्डाद्धत इत्यादौ
पञ्चम्या अपादानत्वशुद्धनिमित्तकारणत्वयोरेव बोधनादिति भावः । ननु 'यतो वे'ति श्रुतौ तसेः सत्त्वेपि
'तस्माद्वा एतस्मादि'त्यत्र तस्याश्रवणात् कारणत्वान्तरमेव पञ्चम्या बोध्यतामित्याक्षेप एकवाक्यतया
तत्रापि निमित्तकारणताबोधकतां व्यवस्थापयन्ति—'आत्मन' इत्यादिना । निमित्तत्वेनेति । निमित्त-
त्वेन रूपेण निमित्तकारणं बोधयतीत्यर्थः । निमित्तत्वकथनात् ब्रह्मणो निमित्तकारणत्वबोधनादि-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता भणुभाष्यव्याख्या ।

‘उपादानत्वे कर्तृत्वे चे’ति । तत्र हेतुमाहुः—‘तद्वाचके’ति । नहि यतो वेत्यादावुपादानत्वस्य कर्तृत्वस्य वा वाचकं किञ्चिदस्ति । पञ्चम्या सामान्यतः कारणमात्रस्य प्रतिपादनात् । ननु निर्विशेषं न सामान्यमिति नियमात्सामान्ये विशेषस्याऽपि सत्वात्सामान्यवाचकस्याऽपि विशेषवाचकत्वे न कश्चिद्विरोध इत्याशङ्क्याहुः—‘कल्पनायामिति । सामान्यपरस्य विशेषपरत्वकल्पनायामित्यर्थः । ‘प्रमाणाऽभावादि’ति । विनिगमकाऽभावादित्यर्थः । ननु ‘यतो वे’त्यादावुत्पत्त्यादित्रयकारणत्वोक्तेः कर्तृत्वमेव तस्येति विनिगमनाऽस्तीत्यत आहुः—‘समवायित्व’इति । कदाचित्तत्र यथाकथञ्चिद्विनिगमनायामपि समवायित्वे तदभावात्पूर्वोक्तदूषणप्रसक्तेश्च सुतरामेव सन्देह इत्यर्थः । ननु तर्हि व्यतिरेकनिश्चय एव स्यान्न संशय इति चेत् । न । निर्विशेषं न सामान्यमिति व्याप्तेः सामान्ये विशेषमात्रस्य सम्भाव्यमानत्वेन सन्देहसम्भवात् । तथा चैवमेवंप्रकारेण सन्देहे प्राप्ते शास्त्रस्य सन्देहवारकत्वात्तन्निराकरणाऽर्थं सूत्रकार आह—

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

दित्यर्थः । एवं पञ्चम्या निमित्तत्वे सन्देहो नास्ति, परन्तु ब्रह्मणि निमित्तकारणत्वस्वीकारे क्रियाशक्तिनिरतिशयित्वभङ्गरूपदूषणस्य प्रागुक्तत्वात्कारणतासन्देहतादवस्थमिति भावः । ननु मास्तु निमित्तत्वमन्यकारणत्वमस्त्वित्यत आहुः—‘उपादानत्वं’इति । ‘अश्रवणादि’ति । विभक्तिपदयोर्मध्य एकस्याप्यश्रवणादित्यर्थः । ननु कल्प्यत इत्यत आहुः—‘प्रमाणे’ति । ‘सुतरामि’ति । साङ्ख्यमतरीत्या विकारित्वदूषणग्रस्तत्वात्कारणतासन्देहत्वपर्यवसानमित्यर्थः । ‘एवं प्राप्ते’ इति । श्रुतौ तु कारणतोक्ता । परन्तु एतासां कारणतानां मध्य एकापि कारणता वक्तुं न शक्यत इति । ब्रह्म कारणं भवति न वेत्येवं संशये प्राप्ते इत्यर्थः । ‘आहे’ति सिद्धान्तमाहेत्यर्थः । सूत्रमाहुः—

केश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

दानत्वं’ इति । तत्र हेतुः—‘तद्वाचके’ति । ‘कल्पनायामिति । उपादानत्वकल्पनायाम् । ननु तदभावनिश्चय एव कुतो न स्यात्कथं संशय इति चेन्न—निर्विशेषं न सामान्यमिति । व्याप्तेर्विशेषस्यापि सम्भवात्स इति निगर्वः । तथा चैवं समवायित्व एव संशयपर्यवसाने तमपाकर्तुं सूत्रकार आह—

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

‘प्रमाणाऽभावादि’ति । अन्यथानुपपत्तिरूपप्रमाणाऽभावात् । अद्वैतश्रुतेः प्रपञ्चमिथ्यात्वेन यतो वेत्यादौ निमित्तत्वस्य दण्डादिनिष्ठनिमित्तस्वीकारेणाऽप्युपपत्तेरिति भावः ।

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

त्यर्थः । तद्वाचकेत्यादि । कर्तृत्वसमवायिकारणत्वयोर्वाचकपदाश्रवणादित्यर्थः । ननु तन्तुभ्यः पट इति प्रयोगस्यापि बाधकाभावेन सम्भवाद्वल्लभः ‘तस्माद्वा’ इति पञ्चमीतः समवायिकारणत्वमपि कल्प्यमित्यत आहुः—‘कल्पनायामित्यादि । सुतरां सन्देहः । सावयवत्वानित्यत्वयोरापत्त्या सुतरां सन्देह इत्यर्थः । एवं प्राप्ते ब्रह्मणि कर्तृत्वसमवायिकारणत्वयोरभाव इति पूर्वपक्षे प्राप्ते इत्यर्थः । आह समाधानरूपं सूत्रमाहेत्यर्थः ।

तत्तु समन्वयात् ॥ ३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । निमित्तत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वान्मतान्तरनिराकरणत्वेनाग्रे वक्ष्यते । तत् ब्रह्मैव समवायिकारणम् । कुतः ? । समन्वयात् । सम्यगनुवृत्तत्वात् । अस्ति-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तत्तु समन्वयात् । ननु तत्र सामान्यरूपेणैव कारणत्वस्य प्रतीयमानत्वान्निमित्तत्वमपि विचारणीयमेवेति कथमुपादानत्वमेव विचार्यत इत्यत आहुः—‘निमित्तत्वस्ये’ति । अपादानपञ्चम्या विश्लेषस्योपस्थितत्वान्निमित्तत्वं तु व्यक्तमेव श्रुतिसिद्धमिति नाऽत्र विचार्यते । अत एवात्र द्वितीयाऽध्याये ब्रह्मणो निमित्तत्वमभ्युपेत्य काणादादिमतानां जीवाऽदृष्टाऽऽदिनिमित्तत्वप्रतिपादकानां निराकरणं करिष्यति सूत्रकारः । सूत्राऽवयवान्वयाचक्षते—‘तदि’ति । समवायिकारणमिति शेषः । हेतुं पृच्छति—‘कुत’ इति । तदेवोपपादयन्ति—‘समन्वयादि’ति । नामरूपऽऽत्मके सर्वस्मिन्कार्यजातेऽस्तित्वादीनि प्रतीयन्ते ।

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

तत्तु समन्वयादिति । नन्वस्मिन्नधिकरणे पूर्वपक्षो न दृश्यत इत्यत आहुः—‘तुशब्द’ इति । ‘पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थ’ इति । पूर्वपक्षस्याऽवसर एव नास्तीति तन्निवृत्त्यर्थं तुशब्द इत्यर्थः । तेन कारणताविचारो विषयः । तत्संशयः । पूर्वपक्षस्तु न । अस्येवेति सिद्धान्तः । उपोद्धातः सङ्गतिरिति चतुष्टयाङ्गमिदमधिकरणं सूचितम् । ननु ब्रह्मैव निमित्तकारणमिति पूर्वपक्षः कुतो न स्वीक्रियते इत्यत आहुः—‘निमित्तत्वे’ति । ‘श्रुतिसिद्धत्वादि’ति । तथा च तन्न निराकर्तुं शक्यत इति भावः । नन्वेवं चेत्तर्हि तस्य स्वीकारः किमर्थमित्यत आहुः—‘मतान्तरे’ति । तदस्थ-निमित्तकारणता यैः स्वीक्रियते तन्मतनिराकरणत्वेनेत्यर्थः । वक्ष्यते द्वितीयाध्याय इति शेषः । सूत्रार्थमाहुः—‘तदि’ति । ब्रह्मणोऽधिकारलभ्यत्वात्सूत्रस्थतत्पदस्य कारणपरत्वमाहुः—‘ब्रह्मैव सम-
केश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

‘तत्तु समन्वयादि’ति । ‘पूर्वपक्षे’ति । संशयानपायादकारणत्वपक्षम् । ननु निमित्तत्वस्यापि सिद्धत्वात्कथं केवलं समवायित्वमेवोच्यत इत्यत आहुः—‘निमित्तत्वस्ये’ति । अग्रे

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

तत्तु समन्वयात् । तद्व्रह्मैव समवायिकारणम् । तत्र हेतुः समन्वयात् । ‘सम्यगनुवृत्त-
त्वादि’ति । अस्तिभातिप्रियत्वेन सर्वं प्रतीयते । तत्राऽस्तीति सदंशः । भातीति चिदंशः । प्रिय

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

तत्तु समन्वयात् ॥ ३ ॥ पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः अकर्तृत्वासमवायिकारणत्वरूपपक्षव्यावृ-
त्त्यर्थः । ननु तुशब्दो विशेषावधारणपूजाव्यावृत्तिपादपूरणाप्यर्थहेतुषु दृष्ट इति कथं व्यावृत्त्यर्थं एवात्र
गृह्यत इत्यत आहुः—‘मतान्तरे’त्यादि । मतान्तरं व्यावृत्त्यतिरिक्तार्थोपादानरूपं मतान्तरम् ।
निराकरणत्वेन निराकरणं यथा स्यात्तेन प्रकारेण अग्रे ‘शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्’ इत्यत्र
‘तु’ शब्दस्येतरार्थत्वनिरासो वक्ष्यत इत्यर्थः । ब्रह्मैव ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे’ति श्रुतिप्रतिपादितं
ब्रह्मैव । समवायिकारणं नामरूपात्मकप्रपञ्चस्य समवायिकारणम् । सम्यगित्यादि कार्यमात्रे
सम्यक्सम्बद्धत्वादित्यर्थः । एतदेवोपपादयन्ति—‘अस्ती’त्यादीना । ननु ब्रह्मधर्मास्तित्वादीनां कार्य-

भातिप्रियत्वेन सच्चिदानन्दरूपेणाऽन्वयात् । नामरूपयोः कार्यरूपत्वात् । प्रकृतेरपि स्वमते

गोस्वामिश्रीमुरलीविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तानि च तत्कारणनिष्ठाऽस्तित्वादिनारब्धा(?)इति मन्तव्यम् । उपादानगुणानां कार्यगुणाऽऽरम्भक-
त्वस्य सर्वसम्मतत्वात् । तच्च 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्यादिभिर्ब्रह्मैव भवतीति तदेवोपादानमि-
त्यर्थः । नन्वस्तित्वादिवन्नैगुण्यस्याऽपि कार्ये प्रतीयमानत्वाद्भिगुणं प्रधानमेव कथं नोपादानकारण-
मित्यत आहुः—'प्रकृतेरपी'ति । ब्रह्मणः सर्वकारणकारणरूपत्वेन प्रधानमपि तत्कार्यम् । भगवतः
सदंशादाविर्भूतत्वात् । अत एव 'सदंशेन जडा अपी'ति । एवं च यथा घटादौ मृदादिधर्माणां प्रतीयमान-
त्वेऽपि न ब्रह्मण उपादानत्वे काचित्क्षतिः । तेषामवान्तरकारणत्वेन मूलकारणनिराकरणाऽसम्भवात् ।
तथा प्रधानस्यापि कारणत्वेऽपि ब्रह्मकारणत्वे न काचिदनुपपत्तिरित्यर्थः । ननु कार्येऽस्तित्वादिवत्परि-

गोस्वामिश्रीमद्विरचिधरविरचितं विवरणम् ।

वायिकारणमिति । एवकारेण प्रकृतेर्व्यवच्छेदः । 'सम्यगनुवृत्तत्वादि'ति । जगति ब्रह्मण ।
सम्यगनारोपिताऽनागन्तुकरूपेण, पटे तन्तुवदनुस्यूतत्वादित्यर्थः ।

ननु पटे तु तन्तोरभिव्याप्तिर्दृश्यते, ब्रह्मणस्तु प्रपञ्चे केन रूपेणाभिव्याप्तिरित्यत आहुः—
'अस्ती'ति । प्रपञ्चे यदस्तित्वादित्रयं भासते तत्सच्चिदानन्दरूपब्रह्माऽन्वयादेवेत्यर्थः । ननु नाम-
रूपयोरप्यन्वयो दृश्यत इति मायाया अप्यन्वयोऽस्तीत्यत आहुः—'नामरूपयोरिति'ति । एतयोः
कर्मणोरप्युपलक्षकत्वं बोध्यम् । त्रयं वा इदं नामरूपं कर्म चेति श्रुतेः । कार्यरूपत्वात्
जगदुत्पत्त्यनन्तरं प्रतीयमानत्वेन जन्यत्वात् । तथा चाऽनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नाम-
रूपे व्याकरवाणीतिश्रुत्या, लोके च घटो रसनं तमेव रूपं नाम कथम(?)त्र दृश्यत इति भावः
ननु सत्त्वरजस्तमसमनुवृत्तिदर्शनेन प्रकृतेरेव समन्वयः कुतो न स्वीक्रियत इत्यत आहुः—'प्रकृते-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

द्वितीयेध्याये । सूत्रं व्याकुर्वन्ति—'तदि'ति । इतरव्यवच्छेदकोऽयमेवकारः । तद्धेतुः—'समन्व-
यादि'ति । हेत्वर्थं विशदयन्ति—'सम्यगिति'ति । तत्त्वं चाऽनारोपिताऽनागन्तुकरूपेण सर्वत्र विद्य-
मानत्वम् । तदेव दर्शयन्ति—'अस्ती'त्यादि । अस्तित्वादिरूपं यत्सच्चिदानन्दत्वं तेन रूपेण सर्वत्र
कार्यजातेऽन्वयात् । नहि ब्रह्मव्यतिरेकेण कस्यचिदप्यस्तित्वं स्वतोस्ति । नन्वेवं नामरूपयोरपि
सर्वसमन्वयात्तयोरपि स्यादुपादानत्वमित्याशङ्क्याहुः—'नामरूपयोरिति'ति । जीवरूपेण सर्वस्य व्याक-
रणात् । ननु प्रकृत्यात्मकानां सत्त्वादिगुणानां सर्वानुवृत्तेस्तदुपादानकमेवेदं स्यादित्यत आहुः—

श्रीलालभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

इत्यानन्दांश इति सर्वं सच्चिदानन्दात्मकमेवेति ज्ञेयम् । नन्विदं ब्रह्मेति प्रत्ययाऽभावात् घटपटादौ
घटोऽस्ति पटोऽस्तीति प्रत्ययाद्वटपटादयः पृथगेव सन्त इति न ब्रह्मणः समन्वय इत्याशङ्क्याऽहुः—
'नामरूपयोः कार्यरूपत्वादि'ति । नामरूपात्मकं जगत्कार्यं जन्यम् । स्वकारणजनितसत्तारू-
पत्वात् । न पृथक् सार्वदिकसत्तावत् । प्रतीयते तु सत्तामात्रम् । न तु जन्यसत्ता । अतः सत्तामात्रं
यत्प्रतीयते तत्कारणनिष्ठमेवेति ब्रह्मणः समन्वयो ह्यबाधितः । 'स आत्मानं स्वयमकुरुत स सर्वं

भगवदीयश्रीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

न्वयवत् प्रकृतिगुणसत्त्वादीनामपि कार्येन्वयात्तस्या एव प्रपञ्चोपादानत्वमस्त्वत आहुः—'प्रकृते'रिति

तदंशत्वात् । अज्ञानात्परिच्छेदाप्रियत्वे । ज्ञानेन बाधदर्शनात् । नानात्वं त्वैच्छिकमेव ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

च्छेदाऽप्रियत्वयोरपि प्रतीतेस्तादृशधर्मवदेव कारणं कस्मान्न भवतीत्यत आहुः—‘अज्ञानादि’ति । ‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वं’ ‘स आत्मानं स्वयमकुरुते’त्यादिभिः सर्वस्याऽपि कार्यजातस्य ब्रह्मरूपत्वेनाऽवान्तरकारणेष्वपि तयोरशक्यवचनत्वादज्ञानकार्ये एवेति मन्तव्यम् । न च तयोर्मूलकारणधर्मत्वमेवाङ्गीकर्तव्यमिति वाच्यम् । तस्याऽनित्यत्वप्रसङ्गेन तत्कारणपेक्षायामनवस्थापत्तेर्दुःपरिहरत्वात् । अज्ञानकृतत्वे विनिगमकमाहुः—‘ज्ञानेने’ति । गर्भस्थित एव हि वामदेवः सिद्धज्ञानत्वेन

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

रपी’ति । ‘तदंशत्वादि’ति । वाङ्मनोगोचरातीतं द्विधा सम्भवद्वृहत् । तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका । ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयत’ इत्येकादशस्कन्धीयभगवद्ब्रह्मचरैरशत्वे सिद्धे कार्यत्वे नाऽऽगन्तुकत्वानुवृत्तत्वं नास्तीति भावः ।

ननु प्रपञ्चे कस्यचिदुःखं कस्यचित्सुखमिति देशतः, एकस्यैव कदाचिदुःखं कदाचित्सुखमिति कालतः, परिच्छेदो दुःखं च दृश्यते, परिपूर्णस्य ब्रह्मणः समन्वये सति तदुभयं न स्यादित्यत आहुः—‘अज्ञानादि’ति । परिच्छेदोऽप्रियत्वं चाऽज्ञानेनानुभूयत इत्यर्थः । ननु कथमिदं ज्ञायत इत्यत आहुः—

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

‘प्रकृतेरपी’ति । स्वमते व्यासमते । तदंशत्वाद्वद्वांशत्वात् । वाङ्मनोगोचरातीतं द्विधा सम्भवद्वृहत् । तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिकेत्येकादशीयवाक्यात् । ननु न यदि कार्येऽन्वयः प्रकृतेस्तर्हि कथं परिच्छेदाप्रियत्वे तत्राहुः—‘अज्ञानादि’ति । प्रतीयेते इति शेषः । ब्रह्मत्वेन ज्ञानाभावात् । ‘ज्ञानेने’ति । ब्रह्मत्वेन ज्ञानेन परिच्छेदाऽप्रियत्वयोर्बाधदर्श-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

भवति पुरुष एवेदं सर्वं’मित्यादिश्रुतेः । तथा च नामरूपात्मकस्य जगतो ब्रह्माऽभिन्नत्वेन न पृथक्सत्ता किन्तु ब्रह्मरूपत्वाद्वद्वाण एव सर्वत्र समन्वय इति भावः । ननु जगति त्रैगुण्यप्रतीतेः प्रकृतिसमवायिकारणकत्वमेवास्त्वित्याशङ्क्याऽऽहुः—‘प्रकृतेरपि स्वमते तदंशत्वादि’ति । प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः । सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तन्नित्यं त्वहमित्येकादशवाक्यात्प्रकृतेर्ब्रह्मांशत्वम् । तथा च प्रकृतिसमवायिकारणकत्वस्वीकारेऽपि ब्रह्मसमवायिकारणकत्वं न हीयत इत्यर्थः । ननु सर्वत्र व्यापकत्वाभावः प्रतीयते । अतो न सर्वस्य ब्रह्मतेत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘अज्ञानात्परिच्छेदाप्रियत्वे’ इति । अविद्यामोहितबुद्धेरविदुषो व्यापकत्वाऽभावः । किन्तु व्यापकत्वतिरोधानम् । ततश्च न ब्रह्मत्वहानिरिति भावः ।

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

तथा च चैत्रादिकर्तृके कार्ये ब्रह्मणः कर्तृत्वमिवोपादानत्वेऽपि बाधकाभावः । इत्थं चेतरोपादनकेपि ब्रह्मोपादानकत्वमव्याहतमेवेति भावः । तदंशत्वात् ब्रह्मांशत्वात् । ‘सदंशेन जडा अपी’त्यनेन सदंशात् प्रकृतेरप्युत्पत्तेरित्यर्थः । ननु प्रपञ्चे परिच्छेदाप्रियत्वयोरपि भानात् तयोरप्युपादानब्रह्मधर्मता स्यादत आहुः—‘अज्ञाना’दित्यादि । अन्यथा गर्भस्थो वामदेवो ‘अहं मनुरभवं सूर्यश्चे’ति न वदेत् । ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ ‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वमि’तिश्रुतिश्च न वदेत् । ज्ञानेन ब्रह्मत्वेन सकलपदार्थानां

जडजीवान्तर्यामिष्वेवैकैकांशप्राकट्यात् । कथमेवमिति चेत् । न । सदूपे घटरूपक्रियास्विव

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

परिच्छेदाऽभावं पश्यन् 'अहं मनुरभवं सूर्यश्चे'त्यादिना सर्वरूपत्वं स्वस्यैव ब्रुवन् परिच्छेदं निराकरोति । तथाऽप्रियत्वमप्यज्ञानकृतमेव 'न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाऽप्रिययोरपह-
तिरस्ती'ति देहाऽध्याससहितस्य प्रियाऽप्रियसंस्पर्शमुक्त्वा 'अशरीरं शरीरे वा वसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत'इति तस्यैव पश्चात्तद्रहितस्य प्रियाऽप्रियस्पर्शाऽभावं दर्शयन्ती तयोरज्ञानकार्यत्व-
मेव श्रुतिर्निरूपयति । यतो ब्रह्मांशत्वेन नित्यशुद्धमुक्तस्वभावस्याऽध्यासमन्तरेण सशरीरत्वं तत्कृते प्रियाऽप्रियत्वे ततोज्ञानमन्तरेणाऽशरीरत्वं च वक्तुं शक्यम् । यतोऽज्ञानं ज्ञानस्यैव निवर्तकमिति व्याप्तेः सर्वसम्मतत्वात् । तस्मान्न कारणधर्मता तयोर्वक्तुं शक्येति भावः । ननु परिच्छेदस्याऽब्रह्म-
धर्मत्वे 'एकोऽहं'त्यादिना ब्रह्मणो नानात्वं कथमुच्यत इति चेत्तत्राऽऽहुः—'नानात्वमि'ति । तत्र नानात्वं तु 'एकोऽहं बहु स्यामि'त्यादिना रमणाऽर्थत्वादौच्छिकमेव । तेन विना तदसम्भावात् । कथं तदित्याकांक्षायामाहुः—'जडजीवान्तर्यामिष्वि'ति । जडे सदंशः प्रकटः । इतरयोरनुद्भू-

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

'ज्ञानेने'ति । आत्मानन्दज्ञानेनेत्यर्थः । ननु प्राकृतिकं नानात्वमपि नादरणीयमित्यत आहुः—'ऐ-
च्छिकमि'ति । बहु स्यामिति श्रुतेरिति शेषः । ननु प्रपञ्चे कया रीत्याऽऽन्वय इत्यत आहुः—'जडेति ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

नात् । नन्वेवं प्रकृत्यन्वयाऽभावे नानात्वानुपपत्तिरित्यत आहुः—'नानात्वमि'ति । 'एकोऽहं बहुस्या'मिति श्रुतेः । तत्र हेतुः—'जडे'ति । सच्चिदानन्दरूपस्य सदैकरसस्य । ननु ब्रह्मण एकैकांशेन

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

ननु घटपटाद्यनेकपदार्थरूपस्य नानात्वं प्रतीयते न ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मणस्त्वेकत्वादेकमेवा-
द्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चनेतिनानात्वनिषेधादित्याशङ्क्याऽऽहुः—'नानात्वं त्वैच्छि-
कमेवे'ति । 'एकोऽहं बहु स्यामि'ति श्रुतेर्बहुभवेनेच्छया प्रादुर्भूतं यन्नानात्वं तत्त्वन्योन्याऽभाव-
रहितव्यक्तिबहुत्वरूपम् । न ह्येकस्य नानात्वमन्योन्याऽभावमवगाहते । अत एकस्य नानात्वमैच्छिकं,
स्वेच्छया जातं न त्वन्योन्याभावावगाहीत्यर्थः । अत एव श्रुतौ 'एकोऽहं बहु स्या'मित्येकस्य बहु-
भवनमुक्तं नत्वेकोऽहं बहु कुर्यामिति करणमुक्तम् । एकस्य केन प्रकारेणैच्छिकं नानात्वमित्याकाङ्क्षा-
यामाहुः—'जडजीवान्तर्यामिष्वि'त्यादि । जड एकस्य सदंशस्य प्राकट्यम् । जीवे चिदंशस्य

भगवदीश्रीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

ज्ञानेन । बाधदर्शनात् परिच्छेदाप्रियत्वयोर्बाधदर्शनादित्यर्थः । ननु 'तस्मादेकाकी न रमते द्वितीय-
मैच्छदि'त्यादिश्रुतिभिः रमणार्थं 'एकोहं बहु स्यामि'त्यादिश्रुत्युक्तं नानात्वं भगवता स्वीकृतं तच्च परिच्छिन्नत्वं विना सकलपदार्थानां प्रत्येकं व्यापकत्वे न सम्भवत्यत आहुः—'नानात्वमिति ।
परिच्छिन्नतया नानातत्त्वव्यक्तित्वैरेकस्मिन् ब्रह्मण्यनुभूयमानं नानात्वम् । ऐच्छिकं स्वस्य रमणार्थमभेदांशे व्यापकत्वांशे च जीवानां दृष्ट्यावरणसम्पादनं स्वेच्छया तत् कृतमित्यर्थः । ऐच्छिकत्वमेवोपपादयन्ति—
'जडे'त्यादिना । तथा च जडजीवान्तर्यामिषु प्रत्येकं सच्चिदानन्देति त्रिरूपत्वसत्त्वेपि जडे सदंशस्य प्राकट्यं चिदानन्दांश इच्छयाऽऽवरणम् । एवं जीवे चैतन्यांशस्याधिक्यात् सदानन्दांश ऐच्छिकावरणम् ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तत्त्वम् । तस्माज्जडपदवाच्यत्वम् । जीवे चिदंश उद्भूतः । सदानन्दयोरनुद्भूतत्वम् । यद्यपि सदंशोऽप्युद्भूत एव तथापि चिदंशस्य तदपेक्षयाऽप्युद्भूतत्वाजीवपदप्रयोगः । तथाऽन्तर्यामिण्यपि त्रयाणामुद्भूतत्वेऽप्यानन्दांशस्येतराऽपेक्षयोद्भूतत्वादन्तर्यामित्वमित्यनुसन्धायोक्तं—जडजीवान्तर्यामिष्वेकैकांशप्राकट्यादिति । अन्यथा जड एकांशस्य प्राकट्येऽपि जीवाऽन्तर्यामिणोर्द्वयोस्त्रयाणां च प्राकट्यात्तथोक्तिरनुपपन्नैव स्यात् । ननु ब्रह्मण एकरूपत्वेन कथमनेकरूपत्वापादकैकैकांशप्राकट्यकरणं सम्भवतीत्याशङ्क्य कैमुतिकन्यायेन निराकुर्वन्ति—‘कथमेवमिति चेन्ने’ति । यथा घटे तद्रूपे तत्क्रियायां च सदंशस्योद्भूतत्वेऽपि यथा घटे घटः सन्निति सत्ता प्रतीयते न तथा रूपे । यथात्र रूपे तत्प्रतीतिर्न तथा क्रियायामिति तारतम्येन सदंशस्यैकस्याऽविर्भावः प्रत्यक्षसिद्धः । तथा जड एव

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विधरणम् ।

जडे सदंशो जीवे चिदंशोऽन्तर्यामिण्यानन्दांशोऽनुभूयत इत्यर्थः । शङ्कते—‘कथमि’ति । जडजीवान्तर्यामिरूपप्रपञ्चे सच्चिदानन्दरूपब्रह्मणोऽन्वयसत्त्व एकांशस्य प्राकट्यमन्यांशस्य तिरोहितत्वं कया रीत्यैवमङ्गीक्रियत इत्यर्थः । अत्र समाधानमाहुः—‘ने’ति । सद्रूप अस्तीतिप्रत्ययविषय एकस्मिन्नर्थे । घटरूपक्रियासु द्रव्यगुणकर्मसु । ‘तारतम्येने’ति । त्रिष्वेकैकांशप्राकट्यरूपतारतम्येन । सदंशस्येति शेषः । ‘जडेऽपी’ति । भानत्वादीत्यादिपदेन प्रियत्वपरिग्रहः । यथा घटः सन्, रूपं सदित्यादिप्रतीत्याऽस्तीति विषयीभूतेर्थे विद्यमानस्य सदंशस्य द्रव्यगुणकर्मस्वाविर्भावः स्वीक्रियते,

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

प्राकट्यमसम्भावितम् । तेन वा कथं नानात्वमित्याशयेनाहुः—‘कथमि’ति । आशङ्कां निराकुर्वते—‘ने’ति । तद्विशदयन्ति—‘सद्रूप’इति । घटः सन् घटोऽस्तीति प्रत्ययात्सद्रूपे ब्रह्मणि घट इति नाम, कम्बुग्रीवाद्यवयवादिविशिष्टत्वरूपमाकारो वाय्वादिवशात्स्पन्दनादिक्रिया । एतेष्विव सद्रूपस्य ब्रह्मणस्तारतम्येन तत्त्वत्वेन गुणित्वादिना च गुणप्रधानभावेन चाविर्भाव इव सद्रूपेऽपि जडे, घटो भाति घटो भात इति भातत्वप्रतीतेर्हेतोः सच्चिदानन्दांशानां तारतम्येन गुणप्रधानभावेन सच्चिदानन्दात्मकस्य ब्रह्मणः सदाद्येकैकांशेन प्रतीत्याऽन्यथाऽनुपपत्तिबलादाविर्भावोऽङ्गीकर्तव्य इत्यर्थः । अत्राऽऽदिपदेन प्रियत्वं बोध्यम् ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

प्राधान्येन प्राकट्यम् । अन्तर्यामिण्यानन्दांशस्य प्राधान्येन प्रादुर्भाव इत्थं वैचित्र्यान्नानात्वमिति हार्दम् । एकरसे ब्रह्मणि नानात्वप्रयोजकोऽसौ तारतम्येनाऽऽविर्भावो न युज्यत इत्याशङ्क्य निराकुर्वन्ति—‘कथमेवमि’त्यादिना । दृष्टान्तेन तारतम्यस्य युक्तत्वं साधयन्ति—‘सद्रूप’ इत्यादि । ब्रह्मणः सदंशरूपे घटपदार्थे घटे तद्रूपे, तत्क्रियासु, सदंशस्य प्राकट्येऽपि, घटे यथा घटः सन्निति सत्ता प्रतीयते तथा घटरूपे सत्ताप्रत्ययो न भवति । यथा घटरूपे यादृक् सत्त्वं प्रतीयते, न तथा घटक्रियायां

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

एवमन्तर्यामिण्यानन्दांशस्योद्भूतत्वेनानन्दतुल्यत्वाभावात्सच्चिदंश ऐच्छिकावरणमित्येवं बोध्यमित्यर्थः । ननु सदैकरसस्य ब्रह्मणः कथं पूर्वोक्तरीत्या वैचित्र्येणानुभव इत्याशङ्क्य कैमुतिकन्यायेन समाधानमाहुः—कथमित्यादि । एवं उक्तरीत्या वैलक्षण्येन । सद्रूपे इत्यादि । तथाचैक एव सदंशो घटरूपक्रियेति त्रिभिः प्रकारैः प्रकटो जातस्तत्रैकस्यैव सदंशस्य घटत्वरूपत्वक्रियात्वधर्माणां परस्परं विरुद्धत्वेनैव भानं

तारतम्येनाविर्भावजडेऽपि भानत्वादिप्रतीतेस्तारतम्येनाऽऽविर्भावोङ्गीकर्तव्यः । भगवदिच्छाया नियामकत्वात् । नच साधारण्येन सर्वजगत्प्रति परमाण्वादीनामन्वयः सम्भवति ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

भानत्वादिप्रतीतेरपि कदाचित्सत्त्वाच्चिदाविर्भावोऽपि तारतम्येनाऽवश्यमभ्युपेयः । तथा चैकस्मिन्नेव पदार्थे यत्रैवं व्यवस्था तत्र त्रिष्वपि तथाऽऽविर्भावे किं वक्तव्यमिति कैमुतिकन्यायो ज्ञेयः । ननु जडे चिदाविर्भावः कथमिव स्यादिति चेत्तत्राऽऽहुः—‘भगवदिच्छाया’ इति । अत एवा‘अस्पन्दनं गतिमतां पुलकस्तरूणामि’त्यादिकं संगच्छते । ‘ता आप ऐक्षन्ते’त्याद्यपि । अत्राऽप्येवकारार्थो ज्ञेयः ।

गोस्वामिश्रीमद्विरचिरचितं विवरणम् ।

तथा जडेऽपि ब्रह्मांशयोः चिदानन्दयोरप्याविर्भावोऽङ्गीकार्य इति भावः । नन्वेवं चेत्तर्हि घटः सन्निति सामानाधिकरण्यप्रतीतिवत् ज्ञानं घट इति प्रतीतिः कुतो न जायत इत्यत आह—‘भगवदि’ति । जडे ज्ञानांशस्य क्रीडार्थमिच्छया तिरोहितत्वान्न तादृशप्रतीतिरिति भावः । उच्चनीचभावादीनामाविर्भावोऽपि क्रीडार्थमिच्छयेत्येकादशस्कन्धे स्पष्टमिति सर्वमनवद्यम् ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

एवं च सति सदात्मके जडे सदंशः प्रधानं चिदानन्दांशौ गुणभूतौ तिरोभूतावाच्छब्दाविति यावत् । अनुभवाऽविषयत्वं तिरोभावः । एवं चिदात्मके जीवेऽपि चिदंशप्रधानमितरौ गुणभूतौ । यद्यपि सदंशोऽपि प्रधानं तथापि चित्प्राधान्येन तत्प्रतीतेस्तथा । आनन्दांशस्तु तिरोहितः । अन्तर्यामिणि तु त्रयमपि प्रकटम् । तथाप्यानन्दप्राधान्येनैव तयोः प्रतीतिविषयत्वं बोध्यम् । आनन्दः प्रीतिरेव । ननु जडे भातत्वेन ज्ञानविषयतास्ति । नतु ज्ञानम् । तत्कथं गुणभावेनापि तद्वत्त्वमिति चेत् । न । पुत्रेति तन्मयतया तरवोऽभिनेदुरिति, त्रैलोक्यसौ भगमिदं च निरीक्ष्य रूपं यद्गोद्विजद्गुमृगाः पुलकान्यविभ्रन्नित्यादिवाक्यैरभिनन्दनादेरुक्तत्वात् । नह्यभिनन्दनं, विना ज्ञानं भवति । ता आप ऐक्षन्तेति श्रुतेश्च । जडादिषु सदादीनां तारतम्येनाऽऽविर्भावे कारणत्वेन भगवदिच्छैवेत्याहुः—‘भगवदि’ति । सा चैकोऽहं बहु स्यामित्याकारिका ज्ञेया । परमाण्वां

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

सत्त्वप्रतीतिः । तथा चैकस्मिन् सदंश एव प्रतीतितारतम्यं, तदा सच्चिदानन्दांशेषु तारतम्येनाऽऽविर्भावे

भगवदीयश्रीमद्विष्णुरामप्रणीतः प्रदीपः ।

नतु सामानाधिकरण्येन । तथा सति सच्चिदानन्देति त्रयाणां परस्य वैलक्षण्ये भाने किं चित्रमिति कैमुतिको बोध्यः । भानत्वादीति । ‘ता आप ऐक्षन्त’ ‘चक्षुरब्रवीत्’ ‘अस्पन्दनं गतिमतां पुलकस्तरूणामि’त्यादाविवेत्यर्थः । ‘तारतम्येन’त्यादि । सदादित्रिषु एकैकांशप्राकट्यरूपतारतम्येन । आविर्भावः प्रत्यक्षयोग्यता । नियामकत्वात् तरतमभावे नियामकत्वात् । ब्रह्मणः सर्वजगत्प्रति समवायिकारणत्वं अस्ति भातिप्रियत्वादिरूपजगति ब्रह्मणः समन्वयं चोपपाद्येतरस्य जगत्प्रत्युपादानत्वं न सम्भवतीत्याहुः—‘नचे’त्यादिना । साधारण्येन सकलकार्यान्वयिकारणधर्मेण । सर्वजगत्प्रति कार्यद्रव्यगुणक्रियासमुदायरूपजगत्प्रतीत्यर्थः । अन्वयः; सृत्सुवर्णकार्येषु सृत्सुवर्णानामिव भानमित्यर्थः ।

एकस्मिन्ननुस्यूते सम्भवत्यनेककल्पनाया अन्याय्यत्वात् । लोके कर्तृविशेषवदुपादानविशे-

गोस्वामिश्रीमुरङ्गीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

यद्वा । ननु तारतम्येनाऽऽविर्भावे को हेतुरित्यत आहुः—‘भगवदिच्छाया’ इति । ‘तस्मादे-
काकी न रमते’ ‘एकोऽहं बहु स्याम्’ ‘लोकवत्तु लीलाकैवल्यमि’त्यादिभिरात्मारामस्य
पूर्णकामस्य प्रयोजनाऽन्तराऽभावाद्रमणेच्छैव नियामिकेति भावः । वैचित्र्यं विना तदसम्भवात् ।
तस्य च तारतम्याऽधीनत्वात् । एवमेकरूपत्वेऽपि ब्रह्मणि नानात्वं समर्थयित्वा तस्यैवोपादानत्वं
नान्यस्येति वक्तुमितरेषु तदनुपपत्तिमाहुः—‘न च साधारण्येने’ति । नहि परमाणूनां प्रकृतेर्वा
सर्वस्मिन्प्रपञ्चेऽन्वयः कदाचिदपि सम्भवति । आकाशादौ परमतस्य वक्तुमशक्यत्वात् । ननु कार्ये हि
कारणानामन्वयः । तथाच पृथिव्यादिषु चतुर्ष्वपि तदन्वयस्य निष्प्रत्यूहत्वात्कथं नाऽन्वय इत्याश-
ङ्क्याऽऽहुः—‘एकस्मिन्नि’ति । नहि परमाणूनामपि सामान्यरूपेणाऽन्वयः सम्भवति । सजातीयाना-
मेवाऽऽरम्भकत्वस्याऽभ्युपगम्यमानत्वात् । तथाच ‘एकमेवाऽद्वितीयमि’त्यादिभिर्ब्रह्मण एवैकत्वा-
त्तदन्वयस्यैव वक्तुमुचितत्वेनाऽनेकतत्कल्पनस्य गौरवग्रस्तत्वेनाऽन्याय्यत्वम् । नन्वनेकेषामन्वयस्य
कथमन्याय्यत्वमिति चेत् । न । द्वितीयाऽध्याये महद्दीर्घवद्ब्रह्मपरिमण्डलाभ्यामित्यादिना
गोस्वामिश्रीमद्विरचिरविरचितं विवरणम् ।

अत्र समवायिकारणपरमाणुसमन्वयवादी नैयायिकः शङ्कते—‘न चे’ति । समाधानमाहुः—
‘एकस्मिन्नि’ति । ब्रह्मणीति शेषः । नन्वनेकेषु समवायित्वं न स्वीक्रियते चेत्तन्त्वादीनां षट्-
समवायित्वं न स्यादित्यत आहुः—‘लोके’ति । ‘कर्तृविशेषवदि’ति । कुलालादिलोकेशान्तकर्तृ-
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचम्बिका ।

समन्वयेऽनुपपत्तिं दर्शयन्ति—‘नचे’ति । साधारण्यं हि कारणतावच्छेदकविशेषधर्माऽनाक्रान्तत्वम् ।
आकाशादौ तदभावात् पार्थिवादीनां तेषां कालादावपि तथा । आदिना प्रकृत्यादेः संग्रहः । ननु नायं
दोषः । सजातीयानामेव तेषां सजातीयेषु कार्येष्वन्वयस्याऽनुभवसिद्धत्वात् । आकाशादौ तु कार्यत्व-
स्यैवाऽनभ्युपगमादित्यत आहुः—‘एकस्मिन्नि’ति । एकस्मिन्ब्रह्मणि तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रावि-
श’दिति श्रुत्या सिद्धे अनुस्यूते सम्भवति, अर्थात्समवायित्वे सम्भवति सत्यनेकेषां परमाणूनां समवा-
यित्वकल्पनस्य गौरवग्रस्तत्वात् । नन्वेवमपि सति सृत्तन्त्वादिभिरेव घटपटाद्युत्पत्तेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां
तेषामेव तत्त्वमुचितं, न त्वदृष्टस्य ब्रह्मण इत्यत आहुः—‘लोक’इति । यथा कुलालादेः कर्तृत्वेपि
श्रीलालम्बकृता गूढार्थदीपिका ।

का वाऽनुपपत्तिरिति भावः । ‘लोके कर्तृविशेषवदि’ति । घटनिरूपितं कर्तृत्वं यथा कुलाले भवदपि-
ब्रह्मणि घटकर्तृत्वं नापनुदति । तथा सृदादौ घटसमवायिकारणत्वं सत्यपि न ब्रह्मणि घटसमवायि-
भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

परमाण्वादीत्यादिपदेन दिक्कालयोर्ग्रहणम् । ननु पार्थिवादिपरमाणुचतुष्टयस्य प्रत्येकं पृथिवीजलादौ
समन्वयोऽस्त्येवेत्यत आहुः—एकस्मिन्नित्यादि । एकस्मिन् ब्रह्मण्यनुगत उपादाने सम्भवति सत्य-
नेकोपादानकल्पनाया गौरवेणान्याय्यत्वादित्यर्थः । ननु यत्रयत्र कार्यत्वं तत्रतत्र ब्रह्मोपादानकत्वमिति
विनियतान्वयो न सम्भवति घटपटादौ कार्यत्वे सृदाद्युपादानकत्वस्य च सत्त्वेन ब्रह्मोपादानकत्वस्य
चाभावेन व्यभिचारादित्यत आहुः—‘लोके’ इत्यादि । तथा च लोके तत्तत्कार्यं प्रति तत्तत्कुलालादि-

ग्रहणेपि न ब्रह्मणि व्यभिचारः । अलीकप्रतीतेऽस्तित्वादिप्रतीतावपि सम्यगन्वयाऽभा-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

निराकरिष्यमाणत्वात् । ननु घटादौ मृदादीनामुपादानत्वं प्रत्यक्षतो दृष्टम् । न ब्रह्मणः । तथाच कथं तस्य सम्यगनुवृत्तत्वमित्याशङ्क्य निदर्शनेन समाधानमाहुः—लोके कर्तृविशेषवदिति । यथा प्रत्यक्षतो दृष्टमपि कुलालादिकर्तृत्वं न ब्रह्मकर्तृत्वोपघातकम् । तथोपादानविशेषस्य मृदादेरिन्द्रियेण ग्रहणेऽपि ब्रह्मणि न व्यभिचारः । उपादानत्वस्येति शेषः ।

ननु शुक्तिरजतादावप्यस्तित्वादिप्रतीतेस्तत्राऽपि ब्रह्मणः समन्वयः कस्मान्न भवतीत्याशङ्काह—‘अलीकप्रतीत’ इति । यदलीकं सत्सत्त्वेन प्रतीतं तस्मिन्नित्यर्थः । तत्राऽस्तित्वादिप्रतीतेस्तदव्यवहितोत्तरक्षण एव ‘नेदं रजतमि’ति बुद्ध्या बाधदर्शनेन प्रातिभासिकत्वात् । तद्व्यतिरिक्ताया एव तस्यास्तत्साधकत्वान्न ब्रह्मकार्यत्वम् । अस्तित्वादिप्रतीतेः समन्वयस्य व्यभिचारः साहचर्यनियमाऽभावश्च

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

विशेषवदित्यर्थः । ‘उपादाने’ति । तन्तुपरमाण्वादीनां प्रकृत्यन्तानां ग्रहणेऽपीत्यर्थः । ‘न ब्रह्मणि व्यभिचार’ इति । ब्रह्मणः सर्वनियन्तृत्वेन समवायित्वेन च कारणत्वव्यभिचारो नास्तीत्यर्थः । ननु भ्रमे स्वात्मिकप्रतीतौ चास्तित्वप्रतीतिर्जायत इति ब्रह्मणोऽन्वयस्तत्रापि स्यादित्यत आहुः—‘अलीके’ति । ‘प्रतीते’ति । रजतादाविति शेषः । ‘सम्यगि’ति । अन्वये सम्यक्त्वं नाम, अनारोपितानागन्तुकरूपेणान्वयत्वम् । जागरणोत्तरं विशेषदर्शनोत्तरं स्वात्मिकराज्यस्य भ्रमीयरजतस्य च बाधदर्शनात् । स्वात्मिके भ्रमीयरजतादौ च सत्ताऽऽरोपितेति तत्र न ब्रह्मकार्यत्वम् । अथ च तादृश-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

न ब्रह्मणः कर्तृत्वव्यभिचारस्तथा मृत्तन्त्वाद्युपादानग्रहणेपि नोपादानत्वव्यभिचारः । ननु यद्यस्तीति प्रत्ययबलाद्ब्रह्माऽन्वयाङ्गीकारेण ब्रह्मकार्यत्वं तदा शुक्तिरजतादावस्तित्वप्रतीतेस्तदन्वये तथात्वं स्यादित्यत आहुः—‘अलीक’ इति । अलीकं सद्यत्प्रतीतं तस्मिन् रजतादावस्तित्वादिप्रतीतिबलान्न तदन्वयेन तत्कार्यत्वं वक्तुं शक्यम् । न वा तत्र भगवतोस्तित्वव्यभिचारः । तथाज्ञाने स्वस्यैव बाधात् । खेच्छया स्वस्यैव बहुरूपेण भवनानन्तरं स्वप्रवेशाभावादित्यर्थः । तथाच तत्र रजतत्वाऽऽरोपादस्तित्वस्यारोपः ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

कारणत्वाऽभाव इति हार्दम् । तदाहुः—‘उपादानविशेषग्रहणेऽपि न व्यभिचार’ इति । उपादानत्वस्य न व्यभिचार इत्यर्थः । नन्वस्तित्प्रत्ययो रज्जुभुजङ्गादावप्यस्ति, ततस्तत्रापि ब्रह्मसमन्वयः कुतो नाङ्गीक्रियत इत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘अलीकप्रतीत’ इत्यादि । अलीकं यत्सत्त्वेन प्रतीतं तस्मि-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

विशेषकर्तृसत्त्वेपि यथा ब्रह्मणः कर्तृत्वमुरीक्रियते तथा तत्तद्वटादिकार्येषु कपालादिविशेषोपादानसत्त्वेपि ब्रह्मोपादानकत्वस्य सत्त्वान्न व्यभिचार इत्यर्थः । ब्रह्मणि ब्रह्मोपादानकत्वस्य । ननु यत्रयत्रास्तित्वप्रियत्वाद्यन्वयस्तत्रतत्र ब्रह्मोपादानकत्वरूपं ब्रह्मकार्यत्वमिति नियमाङ्गीकारेऽलीकप्रतीतस्वात्मिकरथरथयोगपथादौ मायाकार्येऽस्तित्वप्रियत्वयोः सत्त्वात्तत्र ब्रह्मोपादानकत्वरूपब्रह्मकार्यत्वस्यासत्त्वाद्ब्रह्मविचार इत्यत आहुः—अलीकेत्यादि । सम्यगित्यादि । जागरणोत्तरं तत्रास्तित्वादिप्रतीतेर्बाधाबाधिता-

वाङ्म कार्यत्वव्यभिचारौ । तस्माद्ब्रह्मण एव समवायित्वम् । एतत्सर्वं श्रुतिरेवाह—‘स आत्मानः स्वयमकुरुते’ति । निमित्तत्वं तु स्पष्टमेव सर्ववादिसम्मतम् ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

नास्तीत्यर्थः । उक्तमर्थमुपसंहरति—‘तस्मादि’ति । नन्वेतस्याः प्रतिभासिकत्वमेव कुतो नेत्याशङ्क्य तन्निरासाय श्रुतिसंवादमाहुः—‘एतत्सर्वमि’ति । तथा चोक्तश्रुत्यनुरोधात्सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वेनाऽस्तित्वादप्रतीतिः प्रामाणिकी । विकल्पप्रतीतिस्तु वाचारम्भणमात्रत्वादप्रमाणम् । या पुनः श्रुतिसिद्धा, सा तु प्रमाणमेवेति तत्त्वम् । ननु यथोपादानत्वं सोपपत्तिकं प्रतिपादितं तथा निमित्तत्वमपि कुतो नेत्यत आहुः—‘निमित्तत्वमि’ति । सांख्यादीनां काणादादीनां च सर्वेषां वादिनां सम्मतम् । सांख्यानां मते प्रकृतेर्जडत्वाच्चैतन्योपरागेणैव प्रकृतेः कार्योत्पत्तेरभ्युपगमात् । काणादानामपि मते परमाण्वादिसंघट्टने तस्य कारणत्वात् । तथा च विप्रतिपत्त्यभावान्न भिन्नतया सोपपत्तिकं निरूपणीयमित्यर्थः ।

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं तिवरणम् ।

कार्यतानिरूपिता कारणता, ब्रह्मणि नास्तीति, कार्यलक्षणस्य व्यभिचारोऽपि नास्तीत्यर्थः । उपसंहरन्ति—‘तस्मादि’ति । प्रपञ्चे प्रकटानां सच्चिदानन्दानामेवाऽविर्भावोऽदित्यर्थः । अत्र प्रमाणमाहुः—‘एतदि’ति । ‘आहे’ति । एकस्यैव कर्तृत्वं कर्मत्वमाहेत्यर्थः । ‘स आत्मानमि’ति । अत्र श्रुतावात्मपदस्वारस्यादविकृतपरिणामवाद एव सम्मतः । आत्मनो विकाराभावादिति भावः । ननु समवायिकारणत्वं ब्रह्मणः प्रतिपादितं परन्तु निमित्तकारणत्वं श्रुतिर्वदतीत्यत्र किं कर्तव्यमत आहुः—‘निमित्तमि’ति । ‘संमतमि’ति । केषाञ्चिन्मते केवलं निमित्तकारणं ब्रह्म । अस्माभिस्तु श्रुतिर्वदतीत्येतदर्थं निमित्तवदुपादानकारणत्वं ब्रह्मणः स्वीक्रियत इति सर्वसम्मतमिति भावः । एतेन सर्वविधा कारणता ब्रह्मण्यस्तीति क्रियाज्ञानशक्त्योर्निरतिशयित्वभङ्गो नास्तीति सूचितम् ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु वास्तवं तदिति भावः । उपसंहरन्ति—‘तस्मादि’ति । उक्तयुक्तिभ्यः । अन्यत्र समवायित्वस्य वक्तुमशक्यत्वादेवकारोऽन्यव्यवच्छेदकः । ननु प्रयोजकत्वादिरूपेण कर्तृबहुत्वसम्भवेऽपि प्रत्यक्षविरुद्धत्वाच्च समवायिवहुत्वसम्भव इत्यत आहुः—‘एतदि’ति । ब्रह्मातिरिक्तस्य समवायित्वनिषेधः । ब्रह्मण एव समवायित्वम् । नानात्वमितरनिरपेक्षत्वं कार्यस्य सच्चिद्रूपत्वं चात्र सर्वपदार्थः । तामेव श्रुतिं दर्शयन्ति—स आत्मानमिति । उक्तार्थास्तदात्मस्वयंपदैर्ज्ञेयाः । ननु कारणत्वविचारे निमित्तत्वस्यापि विचारः कुतो न कृत इत्यत आहुः—‘निमित्तत्वं त्वि’ति । तथा च तत्र विप्रतिपत्त्यभा-

श्रीलालमुद्रकृता गूढार्थदीपिका ।

नित्यर्थः । ‘सम्यगन्वयाभावादि’ति । अवाध्यप्रत्ययजनकान्वयाऽभावादित्यर्थः । ‘न कार्यत्वव्यभिचारावि’ति । कार्यत्वं नास्ति, व्यभिचारश्च नास्तीत्यर्थः । अलीकप्रतीते शुक्तिरजतादौ

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

न्वयाभावादित्यर्थः । न कार्यत्वेत्यादि । तथा च तत्रास्तित्वरूपहेतोरेवाभावात् ब्रह्मकार्यत्वमपि न ब्रह्मकार्यत्वस्यास्तित्वे व्यभिचारोपि नेत्यर्थः । ब्रह्मणः समवायिकारणत्वं निगमयन्ति—‘तस्मा’दित्यादि । निमित्तत्वं ब्रह्मणः कार्यमात्रं प्रति निमित्तकारणत्वमित्यर्थः ।

केचिदत्र शास्त्रयोनित्वपूर्वपक्षनिराकरणाय तच्च समन्वयादिति योजयन्ति । तत्पूर्व-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

एवं समन्वयसूत्रं सोपपत्तिकं व्याख्याय तत्र विनिगमनार्थं मतान्तरीयं व्याख्यानमनूय दूषयति—
केचिदित्यारभ्य 'समन्वयसूत्रं वक्तव्यमि' त्यन्तेन । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति ब्रह्मजिज्ञासां
प्रतिज्ञाय किं तदित्याकांक्षायां जन्मादिसूत्रे तल्लक्षणमुक्त्वा सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च समर्थितं तदेव
दृढीकर्तुं पुनः शास्त्रयोनित्वादिति प्रयुक्तवान् । शास्त्रस्य ऋग्वेदादिलक्षणस्य योनिः कारणम् । शास्त्रे
वा योनिः कारणमिति प्रतिपादितमिति शेषः । तथा च शास्त्रप्रमाणकत्वात्सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च
दृढीकृतमित्यर्थः । ननु शास्त्रस्य तत्प्रतिपादकत्वे सर्वमेतद्भवेत्तदेव तु कथमिव वक्तुं शक्यते । यतः
क्रियार्थस्यैवाऽबाधितानधिगतासन्दिग्धार्थप्रतिपादकत्वेन स्वार्थे प्रामाण्यस्य वक्तुं शक्यत्वादक्रिया-
र्थानां स्वार्थेऽप्रामाण्यसम्भवात्तदुपपत्त्यर्थं क्रियासमवायिकर्तृदेवतादिप्रकाशकत्वेन विधिनैकवाक्यतां
सम्पाद्य प्रामाण्यस्य पूर्वकाण्डेऽभ्युपगतत्वात्तद्व्यायेन वेदान्तानामपि भूतार्थोपदेशिनामक्रियार्थत्वा-
त्पूर्वकाण्डोक्तकर्मसमवायिकर्तृदेवतादिप्रकाशकत्वेन स्वप्रकरणगतोपासनाविषयसमर्थकत्वेन वा प्रामा-
ण्यस्योपपत्तेर्न स्वार्थे तद्वक्तुं शक्यमिति कथं शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणो वक्तुं शक्यमित्यतः शास्त्रयोनि-
त्वादिति स्वरूपाऽसिद्धो हेतुरित्याशंकां मनस्यभिसन्धाय तदेव समर्थयितुं सूत्रकारस्तच्च समन्वया-
दिति सूत्रं प्रयुक्तवान् । शास्त्रयोनित्वं तु अन्यत्रसिद्धवस्तुप्रतिपादकानां स्वार्थपरत्वाऽभावेऽपि वेदा-
न्तानामक्रियार्थानामपि स्वार्थे सम्यगन्वयस्य वक्तुं शक्यत्वात् । तरति शोकमात्मविदित्यादौ

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

ननु समवायिकारणत्वं नाम समवायसम्बन्धाऽवच्छिन्नकारणत्वम् । एवं च समवायस्याऽभेद-
सम्बन्धातिरिक्तत्वात्सम्बन्धस्य च द्विनिष्ठत्वात्प्रपञ्चब्रह्मणोरभेद इदं न संगच्छत इति चेत् । न ।
अस्मन्मते समवायस्य समन्वयरूपत्वेनाऽभेदस्वरूपत्वमेव वक्तव्यम् । तस्य बहु स्यामितीच्छोत्तरं
द्विनिष्ठत्वं संगच्छते । यथा हिरण्यं कुण्डलमित्यत्र हिरण्याऽभिन्नं कुण्डलमित्यर्थेऽभेदस्य द्विनिष्ठत्वं
तद्वद्वापि मन्तव्यम् । अत एवोक्तमभियुक्तैः—कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणात्मना ।
हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदेति, सर्वमनवधम् । अत्र सर्वेषां मतानामनुवा-
दनं खण्डनं च प्रकाशेनुसन्धेयम् ।

अत्र सूत्रे रामानुजाचार्यादीनां मतमनूय खण्डयन्ति—'केचिदि'त्यादिना 'ब्रह्मणः समवा-

कैश्चिद्विरचिता वेदाद्वन्तचन्द्रिका ।

वान्न तद्विचारविषय इति भावः । अत्र मतान्तरीयपूर्वपक्षसिद्धान्तादर्शानूय, स्वसिद्धान्तदार्ढ्याय दूषयितु-
मुपक्रमन्ते—'केचिदि'त्यादि । अत्र शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रे । 'पूर्वपक्षे'ति । दृष्टो हि तस्यार्थः—

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

ब्रह्मकार्यत्वं नास्ति । ब्रह्मसमन्वयस्य व्यभिचारः साहचर्यनियमाभावः । यत्र यत्रास्तित्वप्रतीतिस्तत्र
तत्र ब्रह्मसमन्वय इत्याकारकस्य नियमस्याऽभावो नास्ति । अलीकप्रतीतस्य शुक्तिरजतादेरवास्तवत्वेन
लक्ष्यत्वाभावाच्चास्तीत्यर्थः । मतान्तरीयं व्याख्यानमनूय दूषयन्ति—'केचिदि'त्यादिना ।

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

स्वोक्तसिद्धान्तं दृढीकर्तुं मतान्तरव्याख्यानान्यनूय दूषयितुमाहुः—'केचिदि'त्यादि । समन्व-

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

यित्वाय समन्वयसूत्रं वक्तव्यमि'त्यन्तेन । 'पूर्वपक्षनिराकरणाये'ति । शास्त्रयोनित्वसूत्रे यः पूर्वपक्षस्तन्निराकरणायेत्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु पूर्वोत्तरकाण्डरूपो वेदः सर्वोऽपि क्रियापर एव । तत्र विधिघटितं वाक्यं मुख्यं क्रियापरम् । अन्यानि वाक्यानि कानिचित्तदङ्गबोधकानि कानिचिदर्थवादवाक्यानि क्रियाप्राशस्त्यबोधकानि । एवंच सर्वोऽपि वेदः क्रियाप्रतिपादक एव, न ब्रह्मप्रतिपादक इति कथं सूत्रे ब्रह्मणि जगत्कर्तृत्वं शास्त्रप्रमाणत्वप्रतिपादकमिति । ननु आत्मा वारे द्रष्टव्यः आत्मेत्येवोपासीतेत्यादिविधिवाक्यानां ब्रह्मोपासनाङ्गब्रह्मज्ञानप्रतिपादकानामन्येषामपि वाक्यानामुत्तरकाण्डेऽपि सत्त्वाद्ब्रह्मप्रतिपादकत्वमपि वेदस्य सम्भवतीति चेत् । न । तथापि विधिना उपासनानुकूला क्रिया विधीयते, अन्येषां च वाक्यानां तदङ्गध्यानार्थं ब्रह्मज्ञानप्रतिपादनपरत्वेनैव निर्वाहे, कारणताया न प्रमाणत्वम् । यतो वेति वाक्यं ध्यानविधौ प्राशस्त्यबोधकमिति ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका :

इदमत्र ज्ञेयम् । शास्त्रयोनित्वादित्यनेन ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं निरूपितम् । तन्न सम्भवति । वेदान्तानां प्रामाण्यस्यैव दुरुपपादत्वात् । स्वार्थे प्रामाण्यं हि क्रियार्थस्यैव । अबाधितानधिगताऽसन्दिग्धार्थप्रतिपादकत्वात् । अत एव क्रियासमवायिकर्तृदेवतादिप्रकाशकत्वेनाऽक्रियार्थानां विधिनैकवाक्यतां सम्पाद्य, प्रामाण्यं पूर्वकाण्डे प्रतिपादितम् । एवमक्रियार्थानां वेदान्तानामपि स्वप्रकरणगतोपासनाविषयसमर्पकत्वेन प्रामाण्यान्न स्वार्थे प्रामाण्यमिति, तत्रोक्तस्य ब्रह्मणः कथं शास्त्रयोनित्वमित्युत्सूत्रपूर्वपक्षः । एवं पूर्वपक्षे, तत्तु समन्वयादिति सूत्रकार आह-शास्त्रयोनित्वं अस्ति ब्रह्मणः ।

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

यसूत्रं वक्तव्यमित्यन्तेन ग्रन्थेन । प्रथमसूत्रे ब्रह्मजिज्ञासाप्रतिज्ञाकरणे किं ब्रह्मपदवाच्यमिति जिज्ञासोत्पत्तौ जातायां जन्मादिसूत्रेण ब्रह्मलक्षणमुक्त्वा ब्रह्मणि सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वयोः समर्थनं कृतम् । एतद्व्युद्घटीकरणार्थमेव पुनः शास्त्रयोनित्वादित्युक्तवान् सूत्रकारः । शास्त्रस्य वेदरूपस्य योनित्वात् कारणत्वादित्यर्थः । शास्त्रे वेदे प्रतिपादकतासम्बन्धेन योनित्वं कारणत्वं वा यस्येत्यर्थः । शास्त्रोक्तसर्वकारणतावदिति सिद्धम् । एतच्चोक्तं सर्वं तदा सिद्ध्येद्यदि क्रियाप्रतिपादकभिन्नानां सिद्धार्थानां वेदान्तवाक्यानां स्वार्थे प्रामाण्यं स्यात् । तदेव तु न । तेषां क्रियाप्रतिपादकत्वाभावात् । तस्मात्पूर्वकाण्डे क्रियार्थानां कर्मसम्बन्धप्राशस्त्यकर्तृदेवतादिप्रकाशनद्वारा विधिनैकवाक्यतया प्रामाण्यं यथोरीकृतं तथा सिद्धार्थानां वेदान्तवाक्यानामपि कर्मसम्बन्धकर्तृदेवतादिप्रकाशनद्वारा क्रियावाक्यैकवाक्यतयैव प्रामाण्यमुपासनाविधयेकवाक्यतया प्रामाण्यं न तु स्वातन्त्र्येण स्वार्थेपि प्रामाण्यम् । इत्थं च 'यतो वा इमानि'त्यादिशास्त्रोक्तकारणत्वेन सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वयोरसिद्ध्या शास्त्रयोनित्वादित्यत्रोपपद्यमानो हेतुरसिद्ध इति पूर्वपक्षे प्राप्ते मतान्तरीयाणां समाधानसूत्रम्-तत्तु समन्वयादिति । तेषां मते सूत्रार्थस्तु तत्तु ब्रह्मणो वेदान्तोक्तकारणत्वन्तु समन्वयात् सिद्धार्थे योग्यत्वेन सम्यगन्वयात् 'तरति शोकमात्मवित्' 'ज्ञानादेव हि कैवल्यं' 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'त्यादौ ब्रह्मणो वेदान्तैकसमधिगम्यत्वेन तत्रापकसाधनफलादिप्रतिपादकतया पुरुषार्थपर्यवसानेन वेदान्तानां स्वार्थे प्रामाण्याभ्युपगमाच्च क्रियात्वाकाङ्क्षा तेषां प्रामाण्यार्थमिति समाधानमाहुः ।

पक्षसिद्धान्तयोर्द्वयोरप्यसङ्गतत्वादुपेक्ष्यम् । तथाहि—जैमिनिर्धर्मजिज्ञासामेव प्रतिज्ञाय तत्प्र-

गोस्वामिश्रीसुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

भूतार्थज्ञानस्यैव पुरुषार्थसाधकत्वस्य प्रतीयमानत्वात् । ब्रह्मणः श्रुत्येकसमधिगम्यत्वेन प्रामा-
ण्यस्याऽपि वक्तुं शक्यत्वाच्च । नाऽपि कर्मसमवायिकर्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वं स्वप्रकरणगतोपास-
नार्थत्वं वा वक्तुं शक्यम् । एकत्वविज्ञानस्य द्वैतविज्ञाननाशकत्वात्स्वातन्त्र्येण फलसाधकत्वाच्चेत्यादि-
सिद्धान्तितं कैश्चित् । तत्तु पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्द्वयोरप्यसङ्गतत्वादुपेक्ष्यमित्यर्थः । तदेतदाहुः—‘तथा ही’ति ।

गोस्वामिश्रीमद्भिरिधरविरचितं विवरणम् ।

अत्र समाधानं समन्वयसूत्रम् । तत्र समन्वय इत्यस्य सम्यक्प्रतिपाद्यतयान्वयः समन्वयः ।
तथा च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिवाक्येषु निरतिशयानन्दरूपं ब्रह्मैव प्रतिपाद्यत इति शास्त्र-
प्रमाणकत्वं ब्रह्मणः सिद्धम् । एवं चैतादृशं निरतिशयानन्दरूपब्रह्मप्राप्त्युपायभूतब्रह्मज्ञानप्रतिपादनपरं
ब्रह्मविदामोति परमिति वाक्यम् । ब्रह्मज्ञानार्थमात्मानमेव लोकमुपासीतेत्यादिनोपासना
विधीयत इति सर्ववेदान्तवाक्यानां मोक्षोपायप्रतिपादकत्वं निरवद्यमिति ।

ननु कथं पूर्वपक्षसिद्धान्तयोः सङ्गतत्वमित्यतः प्रथमं पूर्वपक्षसङ्गतिमाहुः—‘तथा ही’त्यादिना ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

कर्मावबोधमिति, आम्नायस्य क्रियार्थत्वादित्यादिसूत्रैः शास्त्रस्य धर्मप्रमाणत्वे सिद्धे कथं शास्त्रप्र-
माणकं ब्रह्मेति पूर्वपक्षनिराकरणाय योजयन्ति—सिद्धान्तत्वेनेति शेषः । ‘तदि’ति । तत्सूत्रस्य तथायो-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

सिद्धवस्तुप्रतिपादकानामपि वेदान्तानां स्वार्थे समन्वयात् । ‘तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति
तरति शोकमात्मवि’दित्यादौ सिद्धवस्तुज्ञानस्य पुमर्थसाधकताप्रत्ययात् । पुरुषार्थसाधकवाक्यस्य
स्वार्थे प्रामाण्याङ्गीकारात् । श्रुत्येकसमधिगम्यस्य ब्रह्मणोऽधिगतार्थत्वाऽभावात् तद्वन्तृणां वेदान्तानां
प्रामाण्यस्य भेरीघोषेण सिद्धत्वात् । न चोपनिषदां कर्मसमवायिकर्तृदेवताप्रकाशनार्थत्वम् । न वा
स्वप्रकरणगतोपासनार्थत्वम् । अपि तु ‘तरति शोकमात्मवि’दित्यादिभिर्ब्रह्मज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण
फलसाधकत्वात्तन्निरूपकाणामस्ति स्वार्थे प्रामाण्यमिति सिद्धान्तितं कैश्चित् । तत्तु पूर्वपक्षसिद्धान्तयो-
र्द्वयोरप्यसङ्गतत्वादुपेक्ष्यमित्यर्थः । तदुपपादयन्ति—‘तथाही’त्यादिना । यदुक्तमाम्नायस्य सर्वस्य
क्रियार्थत्वेन पुरुषार्थसाधकत्वादक्रियार्थानां कर्मसमवायिपदार्थप्रकाशनद्वारा प्रामाण्यस्य पूर्वतन्ने
सिद्धत्वात्तन्त्र्यायेनात्राऽप्यक्रियार्थानां वेदान्तानां प्रकारणान्तरोक्तक्रियासमवाय्यर्थनिरूपकतया स्वप्र-
करणोक्तोपासनार्थत्वेन वा पुमर्थपर्यवसायित्वेन प्रामाण्याऽभावस्तथासति तदुक्तब्रह्मणो न शास्त्र-
योनित्वमित्युत्सूत्रपूर्वपक्षरचनम् । तत्तु न युक्तम् । अक्रियार्थानां स्वार्थे प्रामाण्याऽभावो, विध्येक-
वाक्यत्वेन प्रामाण्यमित्यादिनिर्णयस्य पूर्वकाण्ड एवाऽङ्गीकारात् । उत्तरकाण्डे तु नायं निर्णय इत्याहुः—
‘जैमिनिर्हि धर्मजिज्ञासामेवे’त्यादिना । जैमिनिर्धर्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय धर्मलक्षणमुक्त्वा धर्मप्रति-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

तद्व्ययन्ति—‘तत्पूर्वपक्षे’त्यादिना । वाद्युक्तं पूर्वपक्षसिद्धान्तनिर्वचनम् । उपेक्षाबीजमाहुः—
‘तथाही’त्यादि । धर्मजिज्ञासामेवेत्येवकारेण ब्रह्मजिज्ञासानिराकरणमुक्तम् । तत् यज्ञादिरूपं
कर्म । तथा ‘चाम्नायस्य क्रियार्थत्वात् आनर्थक्यमतदर्शनानामि’तिसूत्रात्कर्मप्रतिपादकस्य पूर्वकाण्डस्य प्रयो-

तिपादकस्य पूर्वकाण्डस्य समन्वयमाह । अवान्तरवाक्यानां प्रकारशेषत्वात् । नच सर्व-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

‘जैमिनिरित्यारभ्य ‘मूर्खा एवे’त्यन्तेन । पूर्वपक्षस्योत्तरवादिनोऽपीत्यारभ्य ‘सूत्रेण सिद्ध’-मित्यन्तेन सिद्धान्तस्य चासङ्गतत्वप्रदर्शनं भाष्ये ज्ञेयम् । यदुक्तमाम्नायस्य सर्वस्यैव पुरुषार्थत्वेन क्रियार्थत्वादक्रियार्थानां कर्मसमवायिपदार्थप्रकाशनद्वारेण प्रामाण्यस्य पूर्वतन्त्रे सिद्धत्वात्तन्त्र्यायेनाऽत्रापि वेदान्तानामप्यक्रियार्थानां प्रकरणान्तरोक्तक्रियासमवाय्यर्थप्रतिपादकत्वेन स्वप्रकरणोक्तोपासनार्थत्वेन वा पुरुषार्थपर्यवसायित्वेन प्रामाण्यस्य वक्तव्यत्वात्कथं ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं सिद्धवतीत्युत्सृज्य पूर्व-पक्षरचनम् । तन्नोपपद्यते । यतो जैमिनिरथातो धर्मजिज्ञासेति धर्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय द्वितीयेन धर्म-लक्षणमुक्त्वा तत्प्रतिपादके पूर्वकाण्डे तदतिरिक्तपदार्थनिरूपणस्य दृढत्वात्कथं तस्य सर्वांशेन तत्प्रति-

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

तत्प्रतिपादकस्य धर्मप्रतिपादकस्य । समन्वयं धर्मे प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसम्बन्धम् । अवान्तरवा-क्यानां द्वर्थवादमन्त्रादिरूपाणाम् । ‘प्रकारशेषत्वादि’ति । धर्मप्रकाराङ्गत्वादित्यर्थः । तथा च धर्मे प्रकारीभूतं यत्कर्मस्तवनं, तत्प्रकाशकानामर्थवादवाक्यानामथ च धर्मे प्रकारीभूतं यद्व्यवदेवतादि, तत्प्रकाशकानां मन्त्रादीनां च धर्माङ्गत्वमेवेति सर्वस्य पूर्वकाण्डस्य धर्म एव समन्वय इति भावः । शङ्कते-‘नचे’ति । नहीत्यर्थः ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

जनम् । तामेवाऽसङ्गतिं दर्शयन्ति-‘तथाही’त्यादिना । ‘पूर्वकाण्ड’स्येति । अत्र धर्म इति शेषः । ‘अ-वान्तरे’ति । स्वप्रकरणगतानामक्रियार्थानामपि मन्त्रार्थवादादीनां प्रकारेति कर्तव्यतात्तच्छेषत्वद्रव्यदेव-तादिप्रकाशनद्वारा । अतः पूर्वस्य सर्वस्याऽपि धर्म एव सम्बन्धः । ननु वायुर्वा इत्याद्यर्थवादवत्कर्तृस्व-रूपोपासनोपास्यप्रतिपादकतयोत्तरस्याऽपि धर्म एव समन्वय इति सर्वस्याऽप्याम्नायस्य क्रियापरत्वम-धुण्णमेवेत्यत आहुः-‘न चे’ति । अत्र यतस्तथा स्यादिति शेषः । अन्यथा वेदार्थजिज्ञासेत्येवमेवोक्तं स्यात् । तत्र हेतुमप्याहुः-‘यत’इति । अन्यथा जिज्ञासान्तरं न वदेदित्याशयः ।

श्रीकालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

पादके पूर्वकाण्डे तदतिरिक्तनिरूपणस्य प्रतीयमानत्वात्सर्वांशेन धर्मप्रतिपादकत्वं न सम्भवतीति तदुपपत्तये स्वप्रकरणस्थानामेव सिद्ध्यर्थप्रतिपादकानामवान्तरवाक्यानां प्रयोगविधिशेषत्वेन धर्मे सम-न्वयमुपपादितवान् । तदाहुः-‘अवान्तरवाक्यानामि’त्यादि । अतः पूर्वकाण्डे धर्मप्रतिपादको यो न्यायः स प्रकरणान्तरेणाऽऽपादयितुं शक्यः । प्रकरणान्तरे धर्मेतरस्यैवाऽर्थस्य ब्रह्मणः प्रतिपादित-

भगवदीयश्रीमद्विष्णुरामप्रणीतः प्रदीपः ।

गविधिशेषतया सर्वेषां पूर्वकाण्डीयवाक्यानां कर्मणि समन्वयमाहेत्यर्थः । कथं प्रयोगविधिशेषतया सर्वेषां कर्मणि समन्वय इत्यत आहुः-अवान्तरेत्यादि । अवान्तरवाक्यानां मन्त्रार्थवादरूपवाक्याना-मित्यर्थः । प्रकारशेषत्वात् यज्ञसाधकसाधनसमुदायमध्यपातादित्यर्थः । तथा च पूर्वकाण्डीय-वाक्यानां धर्मे समन्वयप्रतिपादनेनैव धर्मजिज्ञासाया विषयसिद्धेर्दर्शनाच्चाप्राकरणिकवेदान्तवाक्यानां सिद्ध्यर्थप्रतिपादनोपक्षीप्तानां धर्मे समन्वयाकाङ्क्षागन्धोपीति भावः । नन्वाम्नायस्य क्रियार्थत्वा-

स्मिन् वेदे धर्म एव जिज्ञास्यः । तद्गुरुणैव व्यासेन ब्रह्मजिज्ञासायाः प्रतिज्ञातत्वात् । सन्देहमात्रवारकत्वाजिज्ञासयोः । न त्वलौकिकार्थसाधकत्वम् । तथा सति वेदानामन्याधीनत्वेनाऽप्रामाण्यं स्यात् । वेदजिज्ञासेत्येवोक्तं स्यात् । किञ्च—

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

पादकं सम्भवतीति तदुत्पत्त्यर्थं स्वप्रकरणस्थानामेव सिद्धार्थानामवान्तरवाक्यानां प्रयोगविधिशेषत्वेन समन्वयमुपपादितवान् । न चैतावता प्रकरणान्तरे तदापादनं वक्तुं शक्यम् । तत्र भिन्नस्यैवाऽर्थस्य प्रतिपादितत्वेन तन्न्यायस्याऽत्रापादयितुमशक्यत्वात् । ननूत्तरस्मिन्नपि स एवास्ति नार्थान्तरमित्याशङ्क्याहुः—‘न च सर्वस्मिन्नि’ति । तत्र हेतुमाहुः—‘यत’ इति । जैमिनेः कदाचिद्भ्रमसम्भावनायामपि ततोऽप्यधिकतरविज्ञानस्य तदुपदेष्टुर्व्यासस्य तत्सम्भावयितुमशक्यम् । तथा च तेन सर्वज्ञेन भिन्नतयैव ब्रह्मजिज्ञासायाः प्रतिज्ञातत्वात्तेनैव गतार्थत्वे पृथक्तदुक्तिरनुपपन्ना स्यात्तस्मादत्रार्थान्तरमेवेति निश्चीयते ।

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

उत्तरयन्ति—‘तद्गुरुणे’ति । यदि उत्तरकाण्डं धर्मप्रतिपादकं स्यात्तदा व्यासो ब्रह्मविचारप्रतिज्ञां न कुर्यादित्यर्थः । ‘सन्देहे’ति । मन्दमध्यमयोरित्यादि । ‘जिज्ञासयो’रिति । धर्मब्रह्मजिज्ञासयोरित्यर्थः । ‘अलौकिकार्थे’ति । धर्मब्रह्मप्रमितिसाधकत्वमित्यर्थः । ‘तथा सती’ति । धर्मे ब्रह्मणि च वेदस्य प्रामाण्ये मीमांसाधीने सतीत्यर्थः । ननु कर्मणामग्निहोत्रादिरूपाणां कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

नन्वेवं पूर्वोत्तरकाण्डयोरेव पार्थक्येन तदुभयप्रतिपादकत्वे जिज्ञासाद्वयवैयर्थ्यम् । यदि च पूर्वोत्तरमीमांसयोरेव धर्मब्रह्मरूपाऽऽलौकिकार्थसाधकता तर्हि वैशेषिकादिवत्स्वतन्त्रतया वैदिकाऽनादरणीयत्वं स्यादित्यत आहुः—‘सन्देहे’ति । नन्वेवं जिज्ञासासहकृतस्यैव वेदस्याऽलौकिकार्थसाधकत्वे प्रोक्षणावहननादिसंस्कारवदलौकिकार्थसाधकत्वं स्यादिति तन्निवृत्तये मात्रपदम् । तदेवाहुः—

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

त्वात् । तदेवाऽऽहुः—न च सर्वस्मिन्वेद इत्यादिना । सर्वस्मिन्वेद उत्तरकाण्डेऽपि धर्म एव कुतो न जिज्ञास्य इत्याकाङ्क्षायामाहुः—‘तद्गुरुणैव व्यासेने’त्यादि । यद्युत्तरकाण्डेऽपि धर्म एव जिज्ञास्यः स्यात्तदा सर्वज्ञो जैमिनिगुरुर्मगवान् व्यासो ब्रह्मजिज्ञासां न प्रतिजानीत । अतो ज्ञायते सर्वस्मिन्वेदे धर्मो न जिज्ञास्यः । किन्तु पूर्वकाण्डे धर्म उत्तरकाण्डे ब्रह्म जिज्ञास्यमित्यर्थभेदात् प्रकरणभेदात्पूर्वकाण्डव्यवस्था, नोत्तरकाण्डे नेतव्येति हार्दम् । ननु सर्वस्मिन्वेदे धर्म एव जिज्ञास्यः । मीमांसा तु संस्काररूपत्वाद्बीद्यादौ प्रोक्षणावदलौकिकार्थसाधिकेति पृथक्प्रतिज्ञापूर्विका कृतिरित्याशङ्क्य समादधते—सन्देहमात्रवारकत्वाजिज्ञासयोर्नत्वलौकिकार्थसाधकत्वमिति । दृष्टे सम्भव-

भगवद्गीश्रीमद्विष्णुसाराप्रणीतः प्रदीपः ।

सर्वस्मिन्नेव वेदे धर्मो विचारणीय इत्यत आहुः—नचेत्यादि । सर्वस्मिन् उत्तरकाण्डेऽपि । धर्म एवेत्येवकारेण ब्रह्मविचारनिरासः । नचेत्यत्र हेतुः—तद्गुरुणेत्यादि । तथा च शिष्यस्य कदाचिद्भ्रमोपि सम्भाव्येत नतु तादृशसर्वज्ञगुरोरिति तादृशेन व्यासेन ब्रह्मविचारप्रतिज्ञायाः पृथक्कृतत्वादुत्तरकाण्डस्य ब्रह्मण्येव समन्वयो नतु कर्मणि । उत्तरकाण्डस्यापि कर्मणि समन्वयाङ्गीकारे तु व्यासीयपृथग्जि-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

ननु जिज्ञासयोः संस्काररूपत्वेन ब्रीह्यादौ प्रोक्षणादिवदलौकिकार्थसाधकत्वात्पार्थक्येन प्रतिज्ञेत्याशंक्य निराकुर्वन्ति—‘सन्देहमात्रे’ति । जिज्ञासापदस्य विचारार्थकत्वेऽपि सामान्य-रूपत्वेन सन्देहप्रयोजनसूचकत्वेन सन्देहमात्रवारकत्वं तस्य फलम् । तस्य शब्दशेषत्वेन फलान्तरा-साधकत्वमिति ज्ञापनाय मात्रपदम् । दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । विपक्षे बाधक-माहुः—‘तथा सती’ति । अलौकिकार्थसाधकत्वे सति तत्संस्कृतस्यैव वेदस्य पुरुषार्थपर्यवसा-यित्वादनपेक्षत्वलक्षणं प्रामाण्यं व्याहन्येत । एकार्थप्रतिपादकत्वे दूषणान्तरमाहुः—‘वेदजिज्ञा-से’ति । जिज्ञासासंस्कृतस्यैव तस्य पुरुषार्थत्वात्प्रोक्षणादिवत्संस्कृतस्यैतत्साधनत्वाद्देदजिज्ञासेत्येतावतैव

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

भिन्नत्वात्तत्तद्रूपक्रियापरत्वं वेदस्य कुतो नोच्यत इत्यत आहुः—‘वेदे’ति । जैमिनेरिदं यद्यभिप्रेतं स्यात्तदेदं प्रतिज्ञावाक्यं ब्रूयादित्यर्थः । तथा च पूर्वकाण्डं धर्मपरमिति भावः । नन्वाज्ञायस्य क्रियार्थत्वादिति जैमिनिसूत्रे प्रवृत्तिरूपक्रियापरविधिव्यवस्य वेदत्वमुक्तम् । मन्त्रार्थवादानामपि विधिशेषत्वम् । उत्तरकाण्डेऽपि धर्मरूपोपासनाविधिर्हस्ति । तच्छेषत्वं ब्रह्मप्रतिपादकानां वाक्यानाम् । एवं च सर्वोऽपि वेदः प्रवर्तनारूपक्रियापर इत्यत आहुः—‘किञ्चे’ति । सर्वस्याऽग्निहोत्रादिकर्मण-

केश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

‘न त्वि’ति । विपक्षे बाधकमाहुः—‘अन्यथे’ति । अप्रामाण्यं सापेक्षत्वरूपं ज्ञेयम् । नापि सर्वस्मि-न्नपि वेदे ब्रह्मार्थ इति व्यासाशयः । तथा सति वेदजिज्ञासेत्येव ब्रूयादिति हृदि कृत्याऽऽहुः—‘वेदे’ति । यद्यपि ‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य’इति श्रुत्या स्मृत्या तथा वक्तुं शक्यमेव तथापि पूर्वकाण्डे ब्रह्मण एव धर्मत्वेन प्रतिपाद्यता । न तु तत्त्वेनेति, न सर्वस्य ब्रह्मत्वेन ब्रह्मप्रतिपादकत्वम् । स्मृत्याशयस्तु धर्मो न वस्त्वन्तरं किन्तु मदात्मक एवेति । अतः परं प्रकारान्तरेणाऽपि तयोर्द्वयोरप्यसङ्गत्वमुपपादयन्ति—‘किञ्चे’त्यादि ‘न कोपि दोष’इत्यन्तेन । अत्र तन्मते पूर्वपक्षस्त्वित्थम्—

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

त्यदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । कुतो नालौकिकार्थसाधकत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘तथा सती’त्यादि । ‘अन्याधीनत्वेने’त्यादि । अन्याधीनत्वेनेति, मीमांसाधीनत्वेनेत्यर्थः । मीमांसाभ्यां संस्कृता एव वेदाः फलदातार इत्यङ्गीकारे वेदानामन्याधीनत्वापत्तावन्यनिरपेक्षं प्रामाण्यं न स्यादित्याशयः । मीमां-सायाः संस्कारकत्वाङ्गीकारे दूषणान्तरमाहुः—‘वेदजिज्ञासेत्येवोक्तं स्यादि’ति । संस्कारार्थं मीमांसाकृ-त्यङ्गीकार एकयैव मीमांसया चारितार्थ्ये । अथातो वेदजिज्ञासेत्येकाभेद प्रतिज्ञां कुर्यादित्यर्थः ।

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

ज्ञासाप्रतिज्ञाया वैयर्थ्यमेव भवेदिति भावः । ननु प्रोक्षणादिसंस्कारसंस्कृतब्रीहिणामिव जिज्ञासापदवाच्य-विचारसंस्कृतानां वेदानामलौकिकार्थसाधकत्वमिति संस्कारार्थमेव वेदान्तानां व्यासजिज्ञासा जैमिनि-जिज्ञासायाः पूर्वकाण्डसंस्कारार्थत्वादित्यत आहुः—‘सन्देहमात्रे’ति । तथा च पूर्वोत्तरजिज्ञासाद्वयस्यापि वेदार्थसन्देहनिरसनमेव प्रयोजनं ननु वेदसंस्कारसम्पादनमपि । इदमेवाहुः—‘न त्वित्यादिना । अलौकिकार्थसाधकत्वं वेदस्यालौकिकार्थसाधकत्वोपयोगिसंस्कारसम्पादकत्वमित्यर्थः । तथा

साधनं च फलं चैव सर्वस्याऽऽह श्रुतिः स्फुटम् ।
न प्रवर्तयितुं शक्ता तथा चेन्नरको न हि ॥

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

चारितार्थे पार्थक्येन तद्व्यकरणमनर्थकमेव भवेदित्यर्थः । यदुक्तं प्रवर्तनापराणामेव वाक्यानां पुरुषार्थत्वात्प्रमाकरणत्वाच्चाऽतत्पराणां तदेकवाक्यतया प्रामाण्यमिति तदसङ्गतमित्याहुः—‘किं चे’ति । प्रवर्तकत्वे वाक्यानां तथा वक्तुं शक्यम् । नत्वेतदस्ति तदाहुः—‘साधनं च फलं चे’ति । ब्रह्मवादाऽतिरिक्तेषु मतेषु शब्दश्रवणाऽनन्तरभाविन्यां प्रवृत्तौ शब्दस्य करणत्वमभ्युपगम्यते । काकतालीयतया पूर्वभावो न हेतुत्वसाधकः । ननु दृश्यते ममेष्टं ममेदं कार्यमिति ज्ञानानन्तरमेव प्रवृत्तिरिति तज्ज्ञानजनने वाक्यस्यैव हेतुत्वात्कथं न शब्दस्य प्रवर्तकत्वमित्यत आहुः—‘साधनं च फलं चे’ति । श्रुतिर्विधिवाक्यं, सर्वस्याऽपि स्वर्गादेर्यागादेश्च, कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनपरत्वाच्छास्त्रप्रमाणकमपि ब्रह्म योऽपहृतपाप्मा, सोन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य आत्मावारे द्रष्टव्यः श्रोतव्य इत्यादिप्रतिपत्तिविधिविषयतयैव समर्प्यते शास्त्रेण । वायव्यं श्वेतमालभेनेत्यादिविशेषतयैव, वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्याद्यर्थवादा अर्थवन्त एव ज्ञानविशेषतयैव सर्वे वेदान्ताः ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे’त्यादयोऽर्थवन्तो भवेयुः । इतरथा कर्तव्यविध्यननुप्रवेशे वस्तुमात्रकथने, हानोपादानासम्भवात्सप्तद्वीपा वस्तुमतीतिवाक्यवदानर्थक्यं स्याद्वेदान्तानाम् । यथा स्वर्गादेः साधनमग्निहोत्राद्येवममृतत्वसाधनं ब्रह्मज्ञानमिति । अत्र समाधिप्रकारस्त्वेवम् । कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्याच्चैवं वक्तुं शक्यम् । तथाहि—मनुष्यत्वादारभ्य ब्रह्मान्तेषु शरीरवाङ्मनोजन्यधर्माधर्मफले शरीरोद्ग्रहणपूर्वकं प्रियाप्रियरूपे विषयेन्द्रियसंयोगजन्ये श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धे एव । ‘न ह वै शरीरस्य सतः प्रियाप्रियघोरपहतिरस्ती’ति श्रुतेः । अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति श्रुत्या प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधान्मोक्षाख्यस्याऽशरीरत्वस्य न चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं वक्तुं शक्यम् । न चाशरीरत्वमेव धर्मकार्यम् । तस्य स्वामाविकत्वात् । अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितमिति श्रुतेः । अन्यच्च यदि कर्तव्यशेषत्वेनोपदि-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

सति वेदानां संस्काराधीनतया लौकिकार्थबोधकत्वाङ्गीकारे सति । अन्याधीनत्वेन संस्काराधीनप्रमाजनकत्वेन । अप्रामाण्यमितरानधीनप्रमापकत्वरूपानधिगतार्थगन्तृत्वरूपं प्रामाण्यं वेदानां न स्यादिति भावः । जिज्ञासाद्वयस्यापि संस्कारार्थत्वे दूषणमाहुः—‘वेदे’त्यादिना । तथा च ब्रीह्यादिषु सकृत्संस्कारस्य यथा लौकिकार्थसिद्ध्युपयोगित्वं तथाथातो वेदजिज्ञासेत्येकजिज्ञासयैव पूर्वोत्तरकाण्डयोरलौकिकार्थसाधनोपयोगिसंस्कारसम्भवेन जिज्ञासाद्वयकृतेर्वैयर्थ्यादिति भावः । अथ प्रवर्तकविधिवान्यानामेव प्रवर्तकत्वं पुरुषार्थोपयोगित्वं प्रमापकत्वं च तदितरवाक्यानां च तदेकवाक्यतयोक्तार्थेषूपयोगित्वमिति सिद्धान्तात्कथं सिद्ध्यर्थप्रतिपादकवेदान्तवाक्यानां स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमित्येतदूषयन्ति—‘किञ्चे’त्यादिना । साधनं चेत्यादि । सर्वस्य पूर्वकाण्डे कर्मण उत्तरकाण्डे ज्ञानस्येत्यर्थः । तथा चेष्टसाधनताधीसाध्या प्रवृत्तिः फलं च सर्वत्रैवोपपन्नं न कोपि विधेर्विशेष इत्यर्थः । ननु विधेः प्रवर्त-

प्रवर्तकस्तु सर्वत्र सर्वात्मा हरिरेव हि ।

यज्ञ एव हि पूर्वत्र बोध्यते स्वर्गसिद्धये ॥

गोस्वामिश्रीसुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

साधनं यागादिः, फलं स्वर्गादिरिति बोधयति, न तु प्रवर्तयति । तथा सत्यनिष्टसाधने विषमक्षणे युद्धे द्रुपतने पाण्डमते, मिथ्यात्वेनाऽसाध्येऽपि मोक्षे च प्रवृत्तिर्न स्यात् । प्रवर्तकत्वे दूषणान्तरमाहुः—‘तथा चेदि’ति । प्रवर्तकत्वे शब्दस्य सर्वानेवेष्टसाधनेऽविशेषेण प्रवर्तयेदिति न कस्याऽपि नरको भवेत् । अतो दृष्टादृष्टारिष्टदर्शनाच्च प्रवर्तकत्वं शब्दस्य । ननु तर्हि कस्य प्रवर्तकत्वं तत्राहुः—‘प्रवर्तकस्तु सर्वत्रे’ति । ननु भगवत्प्रवर्तनायां भगवतो वैषम्यनैर्घृण्यादिदोषप्रसक्तिः । न हि परमकृपालुर्भगवांस्तथा करोतीति तथा न वक्तुं शक्यमित्यत आहुः—‘सर्वात्मे’ति । ऐतदात्म्यमिदं सर्वं स आत्मेत्यादिभिर्भगवतः सर्वरूपत्वाद्यथासुखं सर्वप्रेरणेऽपि न वैषम्यादिप्रसक्तिः । ननु तर्हि भगवान्स्वात्मानमपि कथमेवं प्रेरयति । समतयापि प्रेरणे समर्थस्तत्राहुः—‘हरिरि’ति । सर्वासु योनिषु सर्वेषु जीवेषु सुखदुःखयोः समता । पुरुषः स्वभ्रमादेव तारतम्यं पश्यति । अन्यथा ततो विचि-
कित्सैव भवेत् । तथा च राज्यान्ते नरकं ध्रुवमित्यादीनि कथं सङ्गतानि । भवेयुः । राजदण्डादेरप्य-
विषयत्वाऽऽपत्तिश्च । फलस्य स्वरूपस्य च सर्वत्र समत्वेऽखण्डं कृष्णवत्सर्वमित्याद्युपपत्तिर्हि-
शब्देन द्योत्यते ।

ननु भगवत एव प्रवर्तकत्वेऽर्थवादादीनां वैयर्थ्यमेव भवेदित्यत आहुः—‘यज्ञ एव ही’ति ।

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

एव । ‘नरके’ति । वेदे प्रवर्तकनिवर्तकवाक्यश्रवणानन्तरं शुभकर्मण्येव प्रवृत्त्या नरको न स्यादित्यर्थः । सर्वत्र काण्डद्वये । ‘सर्वात्मे’ति । एष त आत्माऽन्तर्यामीति श्रुत्या, सर्वान्तर्यामी एष एव साधु कर्म कारयतीति श्रुत्या, प्रवर्तको हरिरित्यर्थः । ‘यज्ञ एवे’ति । सिद्धाव-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

श्येत, तेन च कर्तव्येन साध्यश्चेन्मोक्षोभ्युपगम्येत तदा मोक्षस्याऽनित्यताऽऽपत्तिर्धर्मजन्यस्वर्गादिवदेव स्यात् । नित्यश्च मोक्ष इति श्रुतिसिद्धम् । अतोऽनुष्ठेयफलविलक्षणं ब्रह्मविद्याफलं मोक्षाख्यं नित्यसिद्धमेवेति सिद्धम् । तस्मान्न कर्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशो युक्त इति । तत्र पूर्वपक्षस्यैवाऽयुक्तत्वेनाऽसङ्गतत्वात्तदुत्तरस्य त्वसङ्गतत्वं सुतरां भवतीति पूर्वपक्षस्यैवाऽयुक्ततयाऽसङ्गतत्वं प्रदर्शयन्ति—‘साधनं चेति’ । ‘सर्वस्ये’ति । साधनस्य फलस्य चेत्यर्थः । तथाच सर्वस्य फलस्य पशुपुत्रादिमोक्षान्तस्य साधनं यागज्ञानादिकमाह । सर्वस्य साधनस्य यागज्ञानादेः फलं स्वर्गादिमोक्षं चाऽऽहेति संबन्धः । अथवा सर्वस्य फलस्य कामितस्य पूर्वोक्तस्यैव साधनं पूर्वोक्तमाहेति । फलं त्वनूद्योद्देश्यतयैवाऽऽहेत्यर्थः । श्रुतिरभिहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामो, ब्रह्मविदामोति परमित्यादिः ।

ननु शब्दश्रवणानन्तरमेव प्रवृत्तिदर्शनात्कथं न श्रुतेः प्रवर्तकत्वमित्यत आहुः—‘तथा चेदि’ति । प्रवर्तकत्वे । हिर्हेतौ । स्यादितिशेषः । ननु श्रुतिमन्तरा कोऽवापरः प्रवर्तक इत्यत आहुः—‘प्रवर्त-

भगवदीयश्रीमद्विष्णुसाराप्रणीतः प्रदीपः ।

कत्वमेव विशेष इत्यत आहुः—न प्रवर्तयितुमिति । तथा चेत् ‘न निषिद्धमाचरे’दित्यादिविधीनां प्रवर्तकत्वे । ननु विधेरप्रवर्तकत्वे कः प्रवर्तक इत्यत आहुः—प्रवर्तकस्त्वित्यादि । ननु हरेः प्रवर्तकत्वे

सिद्ध एव हि सर्वत्र वेदार्थो वेदवादिनाम् ।
मन्त्राणां कर्मणां चैव दर्शनश्रवणाच्छ्रुतौ ॥

गोस्वामिश्रीमन्मुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

पूर्वतन्त्रे स्वर्गसाधनत्वेन यज्ञ एव बोध्यते । स च यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेर्भगवद्रूप इति तद्वोधकस्याऽपि सिद्धार्थबोधकत्वमस्तीति का कथाऽर्थवादानां सिद्धार्थबोधकत्वे । न ह्यर्थवादानां रोचनार्थत्वेन तत्प्रवर्तकत्वम् । तथा सत्यनासत्त्वं स्यात् । ननु सिद्धवस्तुप्रतिपादने निष्प्रयोजनत्वमेव भवेदिति चेत् । न । कर्मसमवायिपदार्थयाथात्म्यज्ञानजननेन सप्रयोजनत्वात् । स्वरूपज्ञानपूर्वकमेव कृतस्य कर्मणः फलसाधकत्वात् । अत एव वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यादिना क्षिप्रकारित्वविशिष्टज्ञानपूर्वकं वषट्कारो विधेय इत्युक्तं भवति । तथा वषट्कारो वै गायत्रियै शिरोच्छिन्नतत्स्यै रसः परापतत्स पृथिवीं प्राविशत्स खदिरोऽभवदित्यादिना खदिरस्वरूपं तादृशमेव ज्ञात्वा यूपे पशुबन्धनं फलाय नाऽन्यथेति स्वरूपमात्रप्रतिपादकत्वेऽपि न निष्प्रयोजनत्वमिति भावः । तावतैव प्रवर्तकत्वाभ्युपगमे बाढमिति ब्रूमः ।

ननु न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ लिङा भक्षणस्येष्टसाधनत्वाऽबोधनान्न नरकादेरनुपपत्तिः । निषेधस्य प्राप्त्यपूर्वकत्वादिति चेत् । न । तस्य रागत एव प्राप्तत्वेन लिङाद्यर्थत्वाऽभावात् । ननु यागो नाम देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मिका मानसी क्रिया । तथा च कथं तस्य भगवद्रूपत्वमित्यत आहुः— ‘सिद्ध एव ही’ति । कैव कथा यज्ञस्य वेदवादिनां वेदाभिज्ञानां वेदार्थः सर्वोऽपि सिद्ध एवाऽस्ति । सर्वस्य भगवद्रूपत्वात् । ननु प्रत्यक्षतः कृतिसाध्ये कर्मणि कथं सिद्धत्वमित्याशङ्क्य तत्र विनिगमकमाहुः—मन्त्राणामिति । श्रुतौ तत्तदुपाख्यानेषु ऋषीणां मन्त्राणां वैदिकानां कर्मणां च कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

कस्त्वि’ति । ‘सर्वत्रे’ति विहितनिषिद्धयोः । नन्वेवं वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातां भगवति । तत्राहुः— ‘सर्वात्मे’ति । अत्रोपपादयन्ति—वैषम्यनैर्घृण्येनेति सूत्रे । नन्वेवं विधिवाक्यवैयर्थ्यं तत्राहुः— ‘यज्ञ एव’ति । स्वर्गादिकामनायां यज्ञादिरेवानुष्ठेयस्तत्साधनत्वेनेति बोध्यम् । न तु यागादौ प्रवृत्तिर्वाक्येन सम्पाद्यते । तथा च यागादौ भगवदिच्छाविषयत्वेष्टसाधनत्वबोधनार्थमेव वेदे प्रवृत्तेर्न वेद-वैयर्थ्यमिति भावः । इदानीं प्रसङ्गात् पूर्वकाण्डार्थयागादिकर्मणां ब्रह्मात्मकतया नित्यत्वं वदन्तो वेदस्य साध्यार्थपरतां दूषयन्ति—‘सिद्ध एव’ेत्यादिना । सर्वत्र पूर्वोत्तरकाण्डयोर्वेदार्थे कर्मज्ञाने । वेदवादिनां वेदैकनिष्ठानाम् । तत्र हेतुमाहुः—‘मन्त्राणामि’ति । कृतिश्चेति चकारः सिद्धतुल्यत्वमित्य-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामत आहुः—सर्वात्मेति । पूर्वत्र पूर्वकाण्डे । सिद्ध एवेति । तथा च ‘यज्ञो वै विष्णु’रिति श्रुतेर्यज्ञस्यैव सिद्धत्वम् । का कथेतरेषाम् ? नन्वेवं चेदर्थवादानां प्राशस्त्यज्ञानसम्पादनद्वारा प्रवर्तकत्वव्याघात इति चेत् । न । अर्थवादैः सिद्धार्थैर्यादृशं यस्य स्वरूपमुक्तं तादृक् तत्स्वरूपज्ञानपूर्वककर्मकरण एव फलं नान्यथेति स्वरूपबोधन एवार्थवादानामुपयोगात् । यथा ‘वषट्कारो वै गायत्रियै शिरोच्छिन्नतत्स्यै रसः परापतत् स पृथिवीं प्राविशत् स खदिरो भवदि’त्याद्युक्तखदिरस्वरूपज्ञानपूर्वकं यूपनिर्माणेन पशु-नियोजनाद्यनुष्ठान एव यज्ञात् फलमित्येवं नियमात् । सिद्धत्वमेवोपपादयन्ति—‘मन्त्राणा’मित्यादिना । मन्त्राणां दर्शनं ‘स एतं कसर्णरिः काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत्, एतं दीक्षितवादमपश्यत्’इत्यादौ बोध्यम् । तथा

कृतिश्च सिद्धतुल्यत्वं वेदः स्वार्थे च सन्मतः ॥

गोस्वामिश्रीसुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

सर्वत्र दर्शनं श्रूयते । यदि तेषां सिद्धत्वं न स्यात्तदा दर्शनस्य श्रवणं कथमुपपद्येत । तस्मात्साध्यत्वेन प्रतीतावपि न कश्चिद्विशेष इति भावः । ननु तस्य सिद्धत्वे कथं तिङादिभिः कृतिप्रतीतिरित आहुः—
'कृतिश्चे'ति । यागस्य भगवद्रूपत्वात्सिद्धत्वेऽपि ध्यानादिभिर्भगवन्मूर्तेराविर्भाववदाधानादिक्रियाभिस्त-
दाविर्भावात्सिद्धस्य घटादेस्तुल्यत्वं कृत्वा ज्ञाप्यते । यत्किञ्चिद्वेदसत्त्वं एव तुल्यत्वस्य वक्तव्यत्वात् ।
निर्गलितमर्थमाहुः—'वेद'इति । सर्वोऽपि वेदो विध्यर्थवादादिरूपः । स्वार्थे एव वाचकत्वेन । सतां
दैत्यावेशरहितानां मतः सम्मत इत्यर्थः । कर्मणां ऋषिकर्तृकदर्शनप्रतिपादकान्युपाख्यानानि

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

स्थापन्नानामर्थो यज्ञरूपो विष्णुरेव पूर्वकाण्डे बोध्यत इत्यर्थः । सिद्ध एवेत्येवकारेण यजेतेति तिङन्ता-
र्थभावनारूपक्रियाव्यवच्छेदः । 'मन्त्राणामि'ति । स एतं सकर्णीरः काद्रवेयो मन्त्रमपश्यदिति
श्रुतौ मन्त्राणां अपश्यन्पुरोडाशं कर्मभूतं संपतमिति श्रुतौ द्रव्याणां दर्शनश्रवणादित्यर्थः ।
'कृतिश्चे'ति । भावनापरपर्याया विधिबोध्याकृतिरित्यर्थः ।

ननु सर्वस्य सिद्धार्थत्वे यज्ञप्रवृत्तिरूपफलबोधकवाक्यानां तिङादिघटितानां निरर्थकत्वमत
आहुः—'सिद्धतुल्यत्वमि'ति । सिद्धितुल्यत्वमित्यपपाठः । यजेत स्वर्गकाम इत्यादिवाक्यानां
लिङ्बोध्यकृतेरपि यज्ञरूपसिद्धवदर्थसम्पादकत्वेन क्रीडेच्छाव्यापारत्वेन च सार्थकत्वमिति भावः ।
इदं च सर्वं कृतप्रयत्नापेक्षस्त्विति सूत्रे वक्ष्यते । वेदः वाक्यरूपो वेदः । स्वार्थे शक्त्या
लक्षणया वा तत्तद्रूपार्थे । सम्मतः प्रमाणीभूतः । सन्मत इत्यपिपाठः । चकारेणार्थवाक्यानां लक्ष-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

स्याग्रेऽन्वेति । 'सिद्धतुल्यत्वमि'ति । अत्र श्रूयत इति शेषः । तथा च यागविषयिणी कृतिः सिद्धतु-
ल्यत्वञ्चोभयमपि श्रूयत इत्यर्थः । ननु सिद्धत्वे कर्मणां जुहुयात्स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन स्वर्ग-
कामो यजेतेत्यादिकृतिश्रवणं विरुध्येतेत्यत आहुः—'श्रुतौ कृतिश्चेत्यादि' । होमयागादिविष-
यणी कृतिर्होमादीनां, सिद्धस्य घटादेस्तुल्यत्वम् । ज्ञापयतीत्यत्र शेषः । तथा च ब्रह्मात्मकत्वेन सिद्ध-
स्याऽपि घटादेर्यथा कर्तृकरणव्यापारेणैवाऽऽविर्भावो यथा वा सिद्धस्यैव भगवद्रूपस्याऽपि ध्यानादिभिर-
भिव्यक्तिस्तद्वदाधानादिक्रियादिभिरेव भगवद्रूपस्य यागहोमादेरप्याविर्भाव इति । कृतिः कृतिबोधकं

भगवदीयश्रीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

च प्रजापतेरग्निहोत्रादिकर्मणां मन्त्राणां च श्रुतौ दर्शनं श्रूयते निरूप्यं चाग्रेऽतः सिद्धत्वमुक्तमन्यथा
प्रजापतेर्दर्शनोक्तिरनुपपन्नैव स्यादिति भावः । ननु यज्ञादिकर्मणां सिद्धत्वे विधिवाक्यैर्यज्ञादौ प्रवृत्तिरनु-
पपन्ना स्यादत आहुः—कृतिश्चेति । तथा च यथा ध्यानादिक्रियाया भगवत्प्राकट्यं तथाधानादिक्रि-
याया यज्ञात्मनो भगवतः प्राकट्यमिति न क्रियागोचरकृतिवैयर्थ्यमिति भावः । सिद्धतुल्यत्वं सिद्ध-
घटादितुल्यत्वं, यज्ञस्य कृतिः सम्पादयतीत्यर्थः । निर्गलितसिद्धान्तमाहुः—वेद इति । स्वार्थे वेदघ-
टकतत्त्वपदवाच्ये । सन्मतः सतां दैत्यावेशरहितानां मतः प्रमाणत्वेन सम्मत इत्यर्थः । कर्मणां

‘प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति’ ‘स एतदग्निहोत्रं मिथुनमपश्यत्’ ‘प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रञ्चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं चोक्थ्यञ्चामावास्याञ्चातिरात्रञ्च तानुदमिमीत यावदग्निहोत्रमासीत्तावानग्निष्टोम’ इत्यादि । न ह्युपाख्यानानां मिथ्यार्थत्वं बुद्धजन्मनः पुरोक्तं युक्तं वा । तथा सति वेदानामप्रामाण्यमेव स्यात्, मिथ्योपाख्यानप्रतिपादकलोकवत् । तस्मात् पूर्वमीमांसानभिज्ञाः क्रियापरत्वं सर्वस्यापि वेदस्य वदन्तो मूर्खा एव ।

गोस्वामिश्रीमुरलीविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

दर्शयन्ति—‘प्रजापतिरकामयत’ इत्यारभ्य ‘तावानग्निष्टोम’ इत्यन्तम् । ननु विरुद्धार्थप्रतिपादकानां तेषां मिथ्यात्वमेवास्त्वित्यत आहुः—‘नही’ति । वेदो हि भगवद्रूपस्तस्य मिथ्यात्वं को वा वदेत् । ननु भगवतैवोक्तं नवमावतास्तेति चेत् । न भगवान् हि सर्वकर्ता । भोक्ता च । तथा चाऽऽसुरव्यामोहनमपि तत्कार्यमेव । एकं भगवतः कार्यमितिन्यायात् । नहि तथोक्तौ भगवतः किञ्चिद्बाधकमस्ति । अभोक्तृत्वात् । तथा च बुद्धजन्मतो नवमावतारप्रादुर्भावात्पुरा केनापि वेदेऽक्षरमात्रस्याऽपि मिथ्यात्वं नोक्तमिति न मिथ्यात्वमस्तीति वक्तव्यम् । ननु यद्यदाचरतीतिन्यायात्तदुक्तौ किं बाधकमिति चेन्नेत्याहुः—‘युक्तं वे’ति । भगवतः सर्वसमर्थत्वेन सर्वकर्तृत्वेन च तथाकृतौ न किञ्चिद्बाधकम् ।

गोस्वामिश्रीमद्भिरिधरविरचितं विवरणम् ।

णया प्राशस्त्यार्थे प्रमाणीभूतत्वं वेदस्य बोध्यम् । तेन च पूर्वकाण्डे यज्ञे ब्रह्मणि तात्पर्यात् सिद्ध एव हि सर्वत्र वेदार्थ इति सिद्धम् । यस्यां श्रुतौ दर्शनश्रवणं तादृशश्रुतिमाहुः—‘प्रजापतिरिति । ‘अपश्यदि’ति । सिद्धस्यैव दर्शनं द्वितीयश्रुतौ । ‘उदमिमीते’ति । कर्मणः सिद्धत्वं एवोन्मानसम्भव इति बोध्यम् ।

पूर्ववदुपाख्यानस्य मिथ्यात्वं खण्डयन्ति—‘नही’ति । बुद्धजन्मनः बौद्धावतारस्य । सम्मतमिति शेषः । पुरोक्तं पुराणेष्वसुरव्यामोहार्थं कृतमित्युक्तम् । ‘युक्तं वे’ति । नहीति पूर्वेणान्वयः । सिद्धार्थे केश्रिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका । *

वाक्यं ज्ञापयतीति वार्थो ज्ञेयः । नन्वेवं प्रत्यक्षविरोधाद्देदार्थो लक्षणयान्यथा ज्ञेय इत्यत आहुः—‘वेद’इति । स्वार्थो मुख्यवृत्त्या प्रतिपाद्योऽर्थः । कर्मणां दर्शनप्रतिपादकानि वाक्यानि प्रदर्शयन्ति—‘प्रजापतिरित्यादि । ननु दर्शनमात्रेण कर्मणां न सिद्धत्वं सिध्यतीत्यत आहुः—‘प्रजापतिर्यज्ञानि’ति । सिद्धस्यैव वस्तुनो मानकरणसम्भवात् । ननुपाख्यानानां सत्यार्थकत्वे वेदार्थस्य सिद्धरूपत्वं सिध्येत्तदेव तु नास्तीति कथं तथेत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘न ही’ति । विपक्षे बाधकमाहुः—‘तथा सती’ति ।

श्रीकालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

दर्शनप्रतिपादकान्याख्यानानि प्रदर्शयन्ति—‘प्रजापतिरित्यादिना । ननु सिद्धार्थप्रतिपादकतया पूर्वकाण्डार्थविरुद्धतयोपाख्यानानां मिथ्यार्थप्रतिपादकत्वेन मिथ्यार्थत्वमेवास्तामतो न वेदस्य सिद्धार्थत्वसिद्धिरत—आहुः—‘नही’त्यादि । ननु बुद्धावतारेण भगवतैव वेदार्थस्य मिथ्यात्वमुक्तमत आहुः—बुद्धेत्यादि । पुरोक्तं भगवदतिरिक्तेन केनापि पूर्वं वेदार्थमिथ्यात्वं नोक्तमिति भावः । ननु ‘यद्यदाचरति श्रेष्ठ’ इतिवाक्यादस्माभिरपि तथोच्यते इत्यत आहुः—‘युक्तं वेति । तथा च शिवे गरलस्य ग्रीवाभूषणत्ववदासुरव्यामोहाय भगवतस्तथावचनमपि भूषणमेव पुण्यपापफलभोक्तृत्वाभावात् । जीवानां तु तथाचरण उभयलोकनाश एव स्यादिति भावः । तथा सति एकांशेपि वेदानां मिथ्या-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

स्मरारातेर्गर्गलग्रैवेयकत्ववत् । नद्येतावता जीवस्य तद्युक्तमिति । सर्वनाशजनकत्वात् । नन्वेकत्र विरुद्धां-
शस्य दृष्टत्वेन तत्र तथोक्तौ न किञ्चिद्वाधकमित्यत आहुः—‘तथा सती’ति । एकत्राऽनाप्तत्वेऽन्यत्र को
वा निवारयेत् । तत्र दृष्टान्तमाहुः—‘मिथ्योपाख्याने’ति । उपसंहरति—‘तस्मादि’ति । जैमिनिर्हिं
कर्मतत्त्वज्ञो व्यासशिष्यः कथमपि न तद्विरुद्धं वक्तुमर्हति । परन्त्वाधुनिकाः पूर्वमीमांसाया
जैमिनिकृतायास्तात्पर्याऽनभिज्ञाः सन्तः क्रियापरत्वं साक्षात्परम्परया वा सर्वस्य विध्यर्थवादमन्त्रा-
दिरूपस्य वेदस्य वदन्तो बुद्धिहीना एव । सर्वस्यापि वेदस्य तत्तत्स्वरूपमात्रप्रतिपादकत्वात् । तथा

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

उपसंहारमाहुः—‘तस्मादि’ति । अयं भावः । क्रिया द्विविधा सिद्धा साध्या च । तत्र नामवाच्या
पुरुषाऽनपेक्षा सिद्धावस्थापन्ना क्रिया । यथा पाकपदवाच्या । तिङन्तवाच्या पुरुषापेक्षा क्रिया साध्याव-
स्थापन्ना । यथा पचतीतिपदवाच्या । उक्तं च वैयाकरणभूषणे—साध्यत्वेन क्रिया यत्र धातु-
रूपनिबन्धना । सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धतः । लक्षणमपि तत्रैवोक्तम् ।
क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकत्वं सिद्धत्वम् । क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापकतानवच्छेदकत्वं साध्य-
त्वम् । एवं च प्रकृते सर्वस्य पूर्वकाण्डस्य सिद्ध एव यज्ञरूपोर्थः । सिद्धस्यैव दर्शनं श्रुतौ प्रतिपादि-
त्वात् । मन्त्राणां कर्मणां च तदङ्गत्वमर्थवादवाक्यानामपि स्तावकत्वेन तदङ्गत्वम् । तथा च पूर्वकाण्डं
यज्ञपरमुत्तरकाण्डं च ब्रह्मपरमितिरीत्या पूर्वपक्षाऽसङ्गतिर्विध्या । पूर्वपक्ष्याशयस्तु सर्वस्य वेदस्य
लिङ्घ्यप्रेरणापरत्वं प्रेरकत्वं चेति । उभयत्रापि यजेत आत्मेत्येवोपासीतेति लिङ्घटितवाक्यश्रवणात् ।
अर्थवादमन्त्रादिवाक्यानां विध्येकवाक्यतया प्रामाण्यम् । एवं च यज्ञ उपासनायां च प्रवृत्तिरूप-
क्रियाया एव मुख्यतया प्रतिपादकत्वं सर्वस्य, न तु ब्रह्मप्रतिपादकत्वमिति ।

कश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

तत्र दृष्टान्तः—‘मिथ्ये’ति । उपसंहरन्ति—‘तस्मादि’ति । यस्माद्धर्मस्यैव जिज्ञास्यतया, तत्प्रतिपादक-
पूर्वकाण्डसमन्वयस्य सिद्धरूपस्यैव धर्मस्य च जैमिनेरभिप्रेतत्वम् । तस्मात्स्वाचार्यसिद्धान्तविरुद्धवा-
दित्वेन तत्तात्पर्याऽनभिज्ञास्तथा वदन्तस्तथाभूता एव । एतेन पूर्वपक्षाऽसङ्गतिः प्रदर्शिता भवति ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

एतावता क्रियार्थानामेव पुमर्थपर्यवसायित्वेन स्वार्थे प्रामाण्यमक्रियार्थानां विधिशेषतया प्रामाण्यमित्यादि-
व्यवस्था पूर्वकाण्ड एव नोत्तरकाण्ड इति शास्त्रयोनित्वपूर्वपक्षोऽसङ्गत इत्यर्थः । यदुक्तं प्रवर्तकानामेव
वाक्यानां पुमर्थपर्यवसायित्वात् । ‘नचैवं किमनेने’त्यादिना । ‘अनेन कर्मणा किमुत्कृष्टत्वं ज्ञानिनो,

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

र्थत्वे वक्तव्ये सति । वेदानां वेदत्वावच्छेदेन वेदानां । लोकवत् कदाचिन्मिथ्यावक्तृत्वेन लोकैः
प्रतीतः कश्चित्सर्वदा मिथ्यावाद्येवायमिति तदुक्तौ न कोपि प्रामाण्यमुरीकरोति तथा भगवदुक्तवेदेत्ये-
कत्राप्रामाण्यनिश्चये सर्वत्रैव तथा स्यादित्यर्थः । सिद्धान्तमुपसंहरन्ति—‘तस्मादि’त्यादिना । पूर्वमीमां-
सानभिज्ञाः व्यासशिष्यतत्त्वविजैमिनितात्पर्यानाभिज्ञाः । क्रियापरत्वं कर्मविधायकवाक्यैर्यथाकथ-
ञ्चिदेकवाक्यतया सर्वस्य वेदस्य प्रामाण्यम् ।

१—इतः प्रभृति पत्रद्वयात्मको भागछुटितः । पुस्तकं चैकमेव मिलितम् । तच्च भट्टश्रीबलभद्रशर्मणां सम्प्रदाये
निरतिशयप्रीतिभाजम् । अन्यैस्तु सम्प्रदायानामधारिभिरपि शोधनकर्मणि पुस्तकदानमात्रेणाऽपि नोपकृतम् । इन्त !!!

उत्तरवादिनोपि पूर्वाज्ञानमङ्गीकृत्य पूर्वानुपयोगित्वं ब्रह्मज्ञानस्य वदन्तो वेदानभिज्ञाः । 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवती'तित्युपनिषज्ज्ञानस्य श्रुतिसिद्धैव कारणता । नच बाधितत्वात् त्यज्यत इति वाच्यम् । ब्रह्मात्मज्ञानवत एव

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

च तन्मायेन वेदान्तानामपि क्रियापरत्वं समर्थं ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं कथं वक्तुं शक्यमिति पूर्वपक्षोऽप्यसङ्गत एवेत्यर्थः । अधुना सिद्धान्तस्याप्यसङ्गतत्वं प्रतिपादयन्ति—'उत्तरवादिनोपी'ति । उत्तरस्मिन्ब्रह्मकाण्डे ये वादिनो वादमात्रकर्तारो नतु तत्तात्पर्याभिज्ञास्तेऽपि ब्रह्मज्ञानस्य पूर्वस्मिन्कर्मण्यनुपयोगित्वं वदन्ति । ज्ञानदशायां द्वैतविज्ञानस्योन्मथितत्वेन सकलक्रियाकारकावकाशस्य वक्तुमशक्यत्वात् । ते हि न केवलमुत्तरतात्पर्याऽनभिज्ञाः, किन्तु सर्वस्यापि वेदस्याऽनभिज्ञा इत्यर्थः । तत्र हेतुमाहुः—'यदेवे'ति । तथाच नास्ति वचनस्याऽतिभार इति कथं तन्नेति वक्तुं शक्यमिति भावः । ननूक्तमेकत्वविज्ञानेन द्वैतविज्ञानोन्मथनात्कथं क्रियाकारकावकाश इत्यत आहुः—'नचे'ति ।

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

प्रकृतमनुसरामः—एतादृशपूर्वपक्ष्याशयं स्वीकृत्यैव यैः सिद्धान्तितं तदसङ्गतिमाहुः—'उत्तरे'ति । 'पूर्वानुपयोगित्वमिति' । यज्ञानुपयोगित्वमित्यर्थः । 'ब्रह्मज्ञानस्य वदन्त' इति । वेदान्तभागस्य धर्मप्रतिपादकत्वमस्तु वा मा वा, परन्तु ततः शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावब्रह्मात्मावगतौ सत्यामविद्याजनितक्लेशनिवृत्तौ तस्य सार्थक्यमिति वदन्त इत्यर्थः । छान्दोग्यश्रुत्युपपादनेन वेदानभिज्ञत्वं साधयन्ति—'यदेवे'त्यादि 'प्रवृत्तिरित्यन्तम् । कारणता सहकारिकारणता । उपनिषदर्थज्ञानेनाविद्यानिवृत्तौ यज्ञे प्रवृत्त्यभावात्सहकारिकारणताया बाध इत्याशयेनाऽऽशङ्कते—'न चे'ति । उत्तरयन्ति-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

इदानीं स्वतत्कृतसिद्धान्ताऽसङ्गतिं प्रदर्शयन्ति—'उत्तरवादिन' इति । उत्तरमीमांसायां वादकर्तारः । 'पूर्वाज्ञानमिति' । पूर्वस्मिन् कर्माधिकारे । अज्ञानं ज्ञानभावम् । अत्र हेतुत्वेनेति शेषः । 'पूर्वे'ति । पूर्वस्मिन् कर्मणि । 'वेदे'ति । पूर्वोत्तरकाण्डयोस्तात्पर्याज्ञानात्तथेत्यर्थः । अत्र हेतुमाहुः—'यदेवे'ति । 'सिद्धैवे'ति । एवकारेण ज्ञानस्य कर्मण्यपि हेतुत्वाऽङ्गीकारेऽन्योन्याश्रयप्रसक्तिभियाऽकारणत्वक-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

न किमप्रीत्यर्थः । समाधिमाहुः—इत्थंभूतत्वाद्यज्ञस्येति । यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रुतेर्ज्ञात्वाज्ञात्वा च कर्माणि जनोऽयमनुतिष्ठति । विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाविदुषो भवेदिति श्रीभागवतवाक्याच्च वीर्यवत्तरत्वादिरूपोत्कृष्टत्वं ज्ञानसहितकर्मण इति भावः । ननु कर्मणः स्वर्गादिरूपपशुपुत्रादिरूप-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

उत्तरवादिन इति । ब्रह्मकाण्डे वादिन एव न तु तत्त्वविद इत्यर्थः । पूर्वाज्ञानमिति कर्मस्वरूपाज्ञानमङ्गीकृत्येत्यर्थः । पूर्वानुपेत्यादि । कर्मानुपयोगित्वमित्यर्थः । वेदानभिज्ञा इति । ते हि न केवलमुत्तरकाण्डार्थानभिज्ञाः किन्तु सर्वस्यैव वेदस्यानभिज्ञा इत्यर्थः । वेदार्थाज्ञाने हेतुमाहुः—'यदेवे'त्यादिना । कारणता कर्मानुष्ठाने कारणता । बाधितत्वात् ब्रह्मज्ञानवतां देहाद्यध्यासाभावेन कर्मानुष्ठानस्य बाधितत्वात् । त्यज्यते कर्माधिकारित्वं ब्रह्मज्ञेषु नोरीक्रियत इत्यर्थः । न च वाच्यमित्युक्तं तत्र हेतुमाहुः—'ब्रह्मात्मे'त्यादि । ब्रह्मात्मज्ञानवतः स्वात्मनि ब्रह्माभेदज्ञानवतः । न

वसिष्ठादेर्यज्ञाधिकारात् । नचैवं किमनेनेति वाच्यम् । इत्थम्भूतत्वात् यज्ञस्य । किञ्च, कर्म-
फलवत् ब्रह्मफलस्यापि लौकिकत्वात् । 'य एवं वेद प्रतितिष्ठति अन्नवानन्नादो भवति महान्
भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन महान् कीर्त्येति' । अत्यन्ताविद्यावतो यज्ञानधिकारात्तन्नि-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तत्र हेतुमाहुः—'ब्रह्मज्ञानवत् एवे'ति । आदिपदेन जनकादयोऽपि संगृह्यन्ते । ननु ब्रह्मज्ञान-
वतः कर्माधिकारेण तत्कृतौ कर्मणि कथमुत्कर्षाऽऽधायकत्वमित्यत आहुः—न चैवमिति । तत्र हेतु-
माहुः—'इत्थमिति' । यथा ब्रह्म तथा यज्ञोऽपि भगवद्रात्वादितिज्ञापनार्थं परस्परपयोगित्वेन
तथादर्शनमिति भावः । ननु तमेव विदित्वेत्यादिभिर्ब्रह्मज्ञानस्याऽमृतत्वमेव फलम् । कर्मणस्तु
स्वर्गादिकमिति कथं तुल्यत्वमित्यत आहुः—'किञ्च कर्मफलवदि'ति । न हि कर्मणो लौकिकमेव
फलम् । ज्ञानिकृतस्य तस्य देवयानमार्गेण मुक्तिफलकत्वात् । निष्कामकृतस्याऽऽत्मानन्दसाधकत्वाच्च ।
तस्य भगवद्रूपत्वात्सर्वसामर्थ्यवत्त्वेन फलमत उपपत्तेरिति न्यायेन च सर्वफलदातृत्वमिति
ज्ञापनार्थं लौकिकमपि फलं दर्शितम् । तथा ब्रह्मज्ञानस्याऽपि य एवं वेदेत्यादौ लौकिकफलसाध-
कत्वोक्तेर्दृश्यमानत्वेन न साम्याऽनुपपत्तिरित्यर्थः ।

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

ब्रह्मेति । शङ्कते—न चेति । किमनेनेति । ब्रह्मज्ञानेनैव सर्वसिद्धौ यज्ञकरणरूपाग्रहेण किमित्यर्थः ।
उत्तरयन्ति—इत्थंभूतत्वादिति । 'यज्ञो वै विष्णुरिति' श्रुत्या विष्णुरूपयज्ञस्येत्थंभूतत्वं नाम एतादृश-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ल्पनापक्षः परिहृतो वेदितव्यः । अत्र कारणतापदं ज्ञानं सहकारिकारणताबोधकम् । अत्र श्रुतौ विद्याप-
देनाऽऽत्मनि भिदाबाधकं ज्ञानम् । श्रद्धापदेन वेदोक्ता आस्तिक्यबुद्धिः । उपनिषत्पदेन परमात्मस्वरू-
पविषयकरहस्यज्ञानम् । वीर्यवत्तरमनश्चरफलदम् । तत्कर्म भवतीत्यर्थः । ननु ज्ञानस्य कर्मवृत्तिकारणी-
भूतार्थित्वं

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

फलस्य श्रूयमाणत्वात्तुच्छफले कर्मणि ज्ञानसाहित्यमयुक्तमित्याशङ्क्य ज्ञानस्याऽपि तुच्छफलजनकत्व-
प्रदर्शनेन कर्मणि ज्ञानानुपकारकतां खण्डयन्ति—'कर्मवद्ब्रह्मफलस्यापी'त्यादिना । नहि हीनफल-
दानमात्रेण कर्मणां हीनत्वं भवति । तथा सति हीनफलदातृत्वस्य ज्ञानेऽपि सत्त्वाज्ज्ञानस्याऽपि
तथात्वाऽऽपात इत्यत आहुः—'ब्रह्मफलस्याऽपि लौकिकत्वादि'ति । ब्रह्मज्ञानफलस्येत्यर्थः ।

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

चेत्यादि । किमनेन मोक्षफलकसिद्धब्रह्मात्मज्ञानवतो यज्ञादिकरणेन किं फल आधिक्यमित्यर्थः । तत्र
हेतुमाहुः—इत्थमित्यादि । यज्ञस्य इत्थम्भूतत्वात् 'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुते'रितिसूत्रात्फलप्रतिष-
न्धकयज्ञादिकरणप्रारब्धसमापनद्वारा यज्ञादेरपि मोक्षाधिकारसम्पादकत्वेन व्यासाभिप्रेतत्वादित्यर्थः ।
ननु मुमुक्षूणां यज्ञा नावश्यकाः कर्मफलस्य मनुष्यादिब्रह्मान्तेषु लौकिकस्यैव परमानन्दात्मकस्य श्रव-
णादित्यत आहुः—किञ्च कर्मेत्यादि । ब्रह्मफलस्य ब्रह्मज्ञानफलस्य । अत्यन्तेत्यादि । अत्यन्ता-

षेधार्थं ज्ञानमुपयुज्यते । नच देहाध्यासस्य कारणत्वम् । 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्महवि'रित्यादिस्मृतेः । तस्मादन्योन्योपयोगित्वे न कोपि दोषः । क्रियाज्ञानयोः स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थसिद्ध्यर्थं भिन्नतया शास्त्रप्रवृत्तिः ।

गोस्वामिश्रीममुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

ननु ब्रह्मज्ञानस्य केन प्रकारेण कर्मोपयोगित्वमित्यत आहुः—'अत्यन्ते'ति । यद्यप्यविद्यावद्विषयाण्येव शास्त्राणि तथाप्यत्यन्ताविद्यावतो यज्ञाधिकारो नास्ति । तस्य देह एवाऽत्मा । न तदतिरिक्तोऽभिमानो । तथा च देहे गते कस्येदं पारलौकिकं फलमात्मनो नष्टत्वाददृष्टत्वाच्चास्तीति निश्चयोऽपि न वक्तुं शक्यत इतिज्ञानवतः कुत्र यज्ञेष्वधिकारः । तस्माद्वेदान्तैरापाततो देहाऽतिरिक्तात्माऽस्तित्वे प्रतीते यज्ञाधिकारसम्भवात्तज्ज्ञानमत्रोपयुज्यत इत्यर्थः । ननु वेदान्तैः संघाताद्भिन्नत्वेनाऽऽत्मप्रतीतावध्यासस्य निवृत्तत्वात्कथं कर्मकरणमित्यत आहुः—'न चे'ति । तत्र हेतुः—'ब्रह्मार्पणमि'ति । यद्यपि प्रजापेयेत्यादिना, वाचारम्भणं विकार इत्यादिना च वेदान्तानां द्वेधाबोधनप्रकारस्य दृष्टत्वान्नानात्वप्रतीतावपि ब्रह्मावगतेः सम्भवात्कर्मकृतावप्यनुपपत्त्यभावः प्रत्यक्षत एव श्रुतिसिद्धोऽस्ति । तथाप्यधिकं तत्रानुप्रविष्टमित्यनुसन्धाय स्मृत्युपन्यास इति ज्ञेयम् । उपसंहरन्ति—'तस्मादि'ति । नन्वेतयोः पुरुषार्थपर्यवसायित्वेन तुल्यत्वे 'अथातो धर्मब्रह्मजिज्ञासे'ति प्रतिज्ञाय गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

ब्रह्मज्ञानवता क्रियमाणे यज्ञे आविर्भावित्वम् । तथैव पुराणेषु श्रूयत इति भावः । ननु श्रुतौ कर्मफलश्रवणात् लौकिकफलमुद्दिश्य कर्मणि प्रवृत्तिर्ब्रह्मज्ञस्यानुचितेत्यत आह—किञ्चेति । ब्रह्मफलस्यापि ब्रह्मज्ञानफलस्यापीत्यर्थः । अत्र श्रुतिसम्मतमाहुः—'य एवं वेदे'ति । भृगुप्रपाठकस्येयं श्रुतिः । इदानीं देहाध्यासवतः पुरुषस्य यज्ञाधिकारत्वं खण्डयन्ति—अत्यन्तेति । न चेति । न हीत्यर्थः । ब्रह्मार्पणमिति । तथाच 'परे वास्मि सन्यज'इति श्रुतिप्रामाण्यादपि अध्यासस्य कारणता नास्तीत्यपि मन्तव्यम् ।

श्रीलालबहदृकृता गूढार्थदीपिका ।

'लौकिकत्वादि'ति । य एवं वेद प्रतिनिष्ठति अन्नवानिति लौकिकफलश्रवणादित्यर्थः । ननु कर्मत्वेन देहाध्यासत्वेन कार्यकारणभावाज्ज्ञाने देहाध्यासस्य नाशात्कथं ज्ञानिनः कर्मप्रसक्तिरित्याशङ्क्य समादधते—'न च देहाध्यासस्ये'त्यादिना । देहाध्यासस्य यज्ञं प्रति कारणत्वं नास्ति । व्यतिरेकव्यभिचारादित्यर्थः । व्यतिरेकव्यभिचारं प्रदर्शयन्ति—'ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर'ित्यादि । 'स्मृतेरि'ति । अपर्यते हविर्भिः क्षिप्यते येन तत् अर्पणं जुहादि, तत् ब्रह्म । हविर्हूयमानं द्रव्यं घृतादि, तदपि ब्रह्म । होमाधिकरणभूतोऽग्निरपि । ब्रह्मणा ब्रह्मरूपेण यजमानेन । यजमानोऽपि भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

विद्यावतो देहस्यैवात्मत्वेन निर्णयात् यज्ञादिफलस्य च देहोत्तरकालीनत्वेन श्रवणात्कस्य फलं भविष्यतीति बुद्ध्या तादृशस्य यज्ञादाबुपेक्षासम्भवेनानधिकारादित्यर्थः । तन्निषेधार्थं अत्यन्ताविद्यावतो यज्ञाधिकारनिषेधार्थम् । कारणत्वं यज्ञादौ कारणत्वम् । ब्रह्मार्पणमित्यादि । तथा च कर्तृकर्मादिसर्वस्मिन्नपस्करे ब्रह्मत्वेन ज्ञानादेव ब्रह्मात्मफलस्योक्तत्वात् नाध्यासस्य कर्मणि तत्फले वा कारणतेति भावः ।

सिद्धान्तमुपसंहरन्ति—तस्मादिति । तथा च ब्रह्मज्ञानस्य देहात्ममतिनिरासकतया यज्ञादौ यज्ञानां चान्तःकरणशुद्धिद्वारा प्रारब्धसमापनद्वारा वा ब्रह्मविद्यायामुपयोगे न कोपि दोष इति फलितम् ।

किञ्च, वेदान्तवाक्यानामस्मिच्छास्त्रे समन्वय एव प्रतिपाद्यते सन्देहनिराकरणद्वारा ।

गोस्वामिश्रीसुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

शास्त्रारम्भस्योचितत्वात्कथं भिन्नतया प्रतिज्ञापूर्वकं तत्प्रवृत्तिरित्यत आहुः—‘क्रियाज्ञानयोरिति । स्वरूपज्ञानपूर्वकं कृतस्य कर्मणोऽसम्भावनाविपरीतभावनानिवर्तकात्मज्ञानस्य चान्योन्यनैरपेक्ष्येणाऽपि पुरुषार्थत्वमस्ति, समत्वादिति ज्ञापनार्थं भिन्नतया तत्करणमित्यर्थः । यदुक्तं वेदान्तवाक्यानि तात्पर्येणैतस्यैवाऽर्थस्य प्रतिपादकत्वेन सम्यगनुगतानीति समन्वयस्य सत्त्वाच्छास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणः कथमिव नेति वक्तुं शक्यमिति तत्राहुः—‘किञ्चेति । सिद्धवद्हेतुत्वेन निर्देशात्समन्वयोऽनेनैव सिद्धश्चेदस्मिच्छास्त्रसमन्वयप्रतिपादके सन्देहनिराकरणपूर्वकं समन्वयप्रतिपादनं व्यर्थमेव स्यात् ।

गोस्वामिश्रीमद्भिरधरविरचितं विवरणम् ।

शाङ्करमतेऽप्यन्योन्योपयोगित्वं स्वीकर्तव्यमित्युपसंहरन्ति—तस्मादिति । ननु परस्पराकाङ्क्षत्वेनैकवाक्यत्वादेकशास्त्रत्वमेव स्यादित्यत आह—क्रियेति । स्वातन्त्र्येणेति । धर्मार्थकामरूपे त्रिवर्गे साधनीय

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

ब्रह्मैव । हुतं होमोऽपि ब्रह्म । तेन प्राप्तव्यं फलमपि ब्रह्मैव । इत्थं ज्ञानवता निरध्यस्तेनापि यज्ञकरणादध्यासाभावेऽपि यज्ञसत्त्वान्नाध्यासस्य यज्ञं प्रति कारणतेत्यर्थः । नन्वन्योन्योपकारकत्वं एकैव मीमांसया कुतो न चारितार्थमित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘क्रियाज्ञानयोरिति’त्यादिना । पूर्वकाण्डप्रतिपाद्याः क्रियाया, उत्तरकाण्डप्रतिपाद्यस्य ज्ञानस्याऽन्योन्यसाहाय्यं त्रिनापि पुरुषार्थसाधकता वर्तत इति सूचनाय भिन्नतया मीमांसाद्वयप्रवृत्तिरित्यर्थः । शास्त्रयोनित्वपूर्वपक्षनिराकरणाय समन्वयादिति हेतुरुपन्यस्तस्तं दूषयन्ति—‘किञ्च वेदान्तवाक्यानामि’त्यादिना । समन्वयरूपस्य हेतोः साधनाय व्यासचरणानां प्रवृत्तिः । हेतोः साम्प्रतमसिद्धत्वादसिद्धहेतुना न साध्यसिद्धिरिति भावः । सिद्धव-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

नन्वेवं पूर्वोत्तरकाण्डयोरैकेन फले सम्पादनीये तदन्यस्य सहकारिकारणताकल्पन एकशास्त्रत्वमेव स्यान्न तु पूर्वोत्तरमीमांसेतिशास्त्रद्वयमित्यत आहुः—क्रियेत्यादि । स्वातन्त्र्येणेति । निष्कामकर्मानुष्ठानेन मोक्षः सकामस्य च त्रिवर्ग एव फलं निष्कामज्ञानिनो मोक्षः सकामस्य तु प्रजापश्चादिरूपमेव फलमिति तत्र काम्यफले परस्परस्योपयोगाभावो यतोतः स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः । पुरुषार्थसिद्ध्यर्थं त्रैवर्गिकपुरुषार्थसिद्ध्यर्थम् । इत्थं च तादृशफल उभयोः स्वातन्त्र्यान्नैकशास्त्रतागन्धोपीति भावः ।

एवं पूर्वोक्तग्रन्थेनेतरेषां वेदानभिज्ञत्वं प्रतिपाद्य सूत्रार्थानभिज्ञत्वं प्रदर्शयितुमाहुः—‘किञ्च वेदान्तेत्यादि । अत्र शङ्कराचार्यैः सर्वज्ञसर्वशक्तिमदुत्पत्त्यादित्रितयकर्तृ ब्रह्मेति वेदान्तैरवगम्यत इति प्रतिज्ञाय समन्वयादितिहेतुस्तत्रोक्तः । समन्वयश्च सर्ववेदान्तवाक्यानां तात्पर्यकल्पनया सृष्ट्यादिकर्तृत्वलाभेन । तत्र ब्रह्मपक्षकं सृष्ट्यादित्रितयकर्तृत्वसाध्यकं नानावेदान्तवाक्यसमन्वयहेतुकमनुमानं केवलव्यतिरेकि तेषामभिमतम् । एवं मतान्तरेपि रामानुजादीनां बोध्यम् । इदं च तेषां निरूपणं, पूर्वमीमांसकैः सर्ववेदान्तवाक्यानां कर्मविध्यपेक्षितब्रह्मस्वरूपदेवतासमर्पकत्वेन कर्मविध्येकवाक्यतया प्रामाण्यमुपासनादिविधिशेषतया वा प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षितं तत्समाधानाय समन्वयादिति हेतुरुपन्यस्तः सोनुचिततर इति सूत्राज्ञानं बोद्धव्यम् । अनौचित्यमेवोपपादयन्ति—‘अस्मिन्नि’त्यादिना । व्याससूत्ररूपे शास्त्रे । समन्वय एव कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रतिपादकवेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वय एव । सन्देहेति

तत्कथं सिद्धवद्धेतुत्वेन निर्देशः । अग्रिमवैयर्थ्यं च स्यात् । नच प्रतिज्ञागर्भितहेतुत्वम् । अनुपयोगात् । गौणमुख्यभावे परं विवादः । नच येन रूपेण समन्वयो मतान्तरस्थैर्वि-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

दूषणान्तरमाहुः—‘अग्रिमे’ति । अग्रिमस्य विरोधनिराकरणस्य समन्वयार्थत्वात्तस्य पूर्वमेव तत्सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं दुष्परिहरमेव भवेत् ।

ननु यथा ब्रह्मजिज्ञासेति प्रतिज्ञाय ततस्तस्यैव प्रपञ्चः सर्वस्मिन्नपि शास्त्रे, तथेदमपि समन्वयप्रतिज्ञाप्रतिपादकमिति कुतो वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य निराकुर्वन्ति—‘न चे’ति । तत्र हेतुमाहुः—‘अनुपयोगादि’ति । समन्वयादीनां चतुर्णां विचारस्य ब्रह्मजिज्ञासाऽनतिरिक्तत्वात्तत्प्रतिज्ञैव चारितार्थ्यं भिन्नतया तस्या अनुपयोगात् । तस्मात्कर्मब्रह्मणोः परस्परपयोगित्वादेकरूपत्वाच्च न सिद्धान्तस्याऽपि सङ्गतत्वमिति निर्विवादमेव सर्वं पूर्वोक्तम् । उपादानत्वेऽभ्युपगम्यमाने विवादस्थलं प्रदर्शयन्ति—

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

उभयोः स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः । इतःपरं सर्वेषां मते सूत्रानभिज्ञत्वमाहुः—किंचेति । सिद्धवद्धेतुत्वेनेति । शङ्कराचार्यैरुपपत्त्यादित्रयकारणीभूतं ब्रह्म पक्षीकृत्य वेदान्तशास्त्रगम्यत्वं साध्यते । समन्वयादिति हेतुः । तत्र सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्यात्समनुगतत्वादिति हेतुवाक्यार्थः । तत्रैवं विचार्यते । सकलशास्त्रसमाप्त्यनन्तरं सन्देहनिराकरणद्वारा सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयः सिद्धो भविष्यति । आदौ तु तस्यासिद्धत्वात् सिद्धत्वेन हेतुनिर्देशः कथमिति । इदं च सर्वेषां मत एतादृशहेतुनिर्देशस्य सत्वाद्वृष्टं बोध्यम् । वैयर्थ्यमिति । अग्रिमग्रन्थे वाक्यानां समन्वय एव साध्यते । सिद्धे सति वैयर्थ्यमिति भावः । ननु यथा प्रतिज्ञा बुद्धिस्थसाध्यग्रन्थविषयिणी तथाऽयं हेतुरपि बुद्धिस्थः प्रतिज्ञागर्भित एवेति सिद्धो हेतुर्न दुष्ट इत्याशयेन शङ्कन्ते—नचेति । प्रतिज्ञागर्भितहेतुत्वं समन्वयं साधयिष्य इति प्रतिज्ञाविषयीभूतहेतुत्वम् । उत्तरयन्ति—अनुपयोगादिति । मोदादि(?)मतनिराकरणं तु हेतुप्रयोगं विना

श्रीलालभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

त्रिर्देशे दूषणान्तरमाहुः—‘अग्रिमे’त्यादिना । समन्वयस्य सिद्धत्वेऽग्रिमवेदान्तसूत्राणां वैयर्थ्यमित्यर्थः । ‘न च प्रतिज्ञागर्भिते’त्यादि । समन्वयरूपो हेतुः प्रतिज्ञागर्भितः प्रतिज्ञायमानोऽस्त्यतः साध्यत्वेऽपि सिद्धवन्निरदेशदोषो न, व्यासचरणैः प्रतिज्ञातस्य सिद्धत्वादित्याशङ्क्य समादधते—‘अनुपयो-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

उक्तार्थानां ब्रह्मणि सन्देहनिरासायेत्यर्थः । तत्कथमित्यादि । तथा च ब्रह्मणि विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेन प्रतीयमानसकलवेदान्तानां समन्वयनिश्चयार्थमेव व्यासशास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति सन्दिग्धः समन्वयः कथं सिद्धत्वेन निश्चयविषयत्वेन निर्दिष्टः । वादिनं प्रति पूर्वपक्षनिरासकत्वेन प्रयुक्त इत्यर्थः । दूषणान्तरमाहुः—अग्रिमेत्यादि । आदावेव समन्वयनिर्णये समन्वयनिर्णयार्थं वक्ष्यमाणाग्रिमशास्त्रस्य वैफल्यं स्यादित्यर्थः । नन्वग्रे करिष्यमाणग्रन्थं बुद्धिस्थीकृत्यायं ग्रन्थो मया क्रियत इतिवदग्रे समन्वयं साधयिष्य इति मनसा प्रतिज्ञाय समन्वयादिति हेतुरुपन्यस्त इत्यत आहुः—‘नच प्रती’त्यादि । प्रतिज्ञागर्भितः अग्रे समन्वयं साधयिष्य इतिप्रतिज्ञाकर्मभूतः । अनुपयोगादिति । तथा च

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

‘गौणमुख्ये’ति । तदुपादानं गौणं प्रकृतिगुणसम्बन्धसहितं, मुख्यं तद्रहितं वेति विवादः कदाचित्सम्भवेत्स त्वीक्षतेरित्यादिभिः परिहृतो भविष्यतीति नाऽनुपपत्तिः काचिदिति भावः ।

मतान्तरीयसमन्वये दूषणान्तरमप्याहुः—‘न चे’ति । अग्र ईक्षतेर्नाशब्दमित्याद्यधिकरणेषु । तत्र ब्रह्मण एव सर्वत्राऽनुस्यूतत्वेनोपादानत्वं सर्वरूपत्वेन तत्तच्छब्दवाच्यत्वं चेति निर्णयः प्रतीयते । यथाऽस्य लोकस्य का गतिरिति आकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्तीत्यादौ जगत्कारणं भूताकाशो ब्रह्म वेति सन्देहे सूत्रकार आह—आकाशस्तल्लिङ्गादिति । आकाशो जगदुत्पत्त्या-

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

न भविष्यतीति तस्य बुद्धिस्थत्व उपयोगाभावादित्यर्थः । गौणमुख्यभावेति । अस्माभिरिव मीमांसकैर्वेदान्तानां ब्रह्मप्रतिपादकत्वं स्वीक्रियत एव । परन्तु पूर्वकाण्डे शेषत्वरूपगौणत्वेनाऽस्माभिस्तु मुख्यत्वेनेत्येवंरूपस्य गौणमुख्यभावे विवादस्य सत्वात्तत्र हेतुप्रयोगस्योपयुक्तत्वम् । ब्रह्मप्रतिपादकत्वे तु विवादाभावात्समन्वयरूपहेतुप्रयोगोऽनुचित इति भावः । विवाद इति । ननु ब्रह्मप्रतिपादकत्व इति शेषः । ननु सम्यक् मुख्यत्वेन ब्रह्मप्रतिपादनं समन्वयशब्दार्थः । एवं च हेतुप्रयोगस्यौचित्यमित्यतो दूषणान्तरमाहुः—न चेति । अस्तीत्यनेनान्वितं येन रूपेण यावद्धर्मशून्यत्वेन रूपेण समन्वयः । सर्वेषां वेदान्त-

श्रीलालभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

गादि’ति । समन्वयादिविचाराणां ब्रह्मजिज्ञासाऽनतिरेकात् । ब्रह्मजिज्ञासाप्रतिज्ञयैव चारितार्थ्ये समन्वयप्रतिज्ञाया अनुपयोगादित्यर्थः । तस्मात्तत्तु समन्वयादिति सूत्रं, ब्रह्मण उपादानत्वे यः सन्देहो यश्च पूर्वपक्षस्तन्निराकरणार्थं प्रवृत्तमिति मन्तव्यम् । ननु ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं आत्मानं स्वयमकुरुत सहैतावानासेत्यादिश्रुतिभिः सिद्ध एवाऽस्ति, किमर्थं सूत्रप्रणयनमित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘गौणमुख्यभाव’ इत्यादि । गुणसम्बन्धयुक्तं सगुणं ब्रह्म समवायिकारणं तद्रहितं मुख्यं ब्रह्म वा समवायिकारणमिति गौणमुख्यभावे विवाद इत्यर्थः । तथा च ब्रह्मणो मुख्यस्यैवोपादानत्वसाधनार्थं सूत्रकारो भगवान् बादरायण आह—‘तत्तु समन्वयादि’ति । तद्वन्नैव

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

मीमांसकैः कर्मविध्यपेक्षितकर्मसम्बन्धिब्रह्मरूपदेवताप्रकाशकत्वेन वेदान्तानां कर्मविध्येकवाक्यतया प्रामाण्यं स्वीक्रियते, तत्र तन्मतं दूषयित्वा स्वातन्त्र्येण ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्यं व्यवस्थापयितुमेष हेतुर्भवद्विरुद्धावनीयः स चासिद्धो वादिविजयाहेतुरित्यनुपयोगादित्यर्थः । तन्मतदूषणार्थं व्यासानां समन्वयरूपहेतुसाधनमित्यप्यप्रयोजकमित्याहुः—गौणेत्यादि । तथा च वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वयस्तरपि स्वीक्रियत एव परं कर्मविधिशेषतया न तु स्वातन्त्र्येणेति तादृशसमन्वयसाधनमपि न व्यासाभिप्रेतमित्यपि दूषणं बोध्यमित्यर्थः । मायावाद्यभिमतसमन्वयस्वरूपं दूषयितुमाहुः—‘न च येने’त्यादि । तथा च सर्वविशेषशून्ये निर्धर्मके ब्रह्मण्यध्यारोपापवादाभ्यां सर्ववेदान्तानां समन्वयो भवदभिमतः, स च न व्यासविचारगोचरोऽग्र ईक्षतेर्नाशब्दमित्यारभ्यासमाप्ति सधर्मके ब्रह्मण्येव वेदान्तानां समन्वयस्य व्यासविचारगोचरत्वादित्यर्थः । ननूपादानाभिन्ननिमित्तकारणं ब्रह्मेतिवादिनां सर्वेषामेव मते ‘जन्माद्यस्य यतः’ ‘शास्त्रयोनित्वात्’ ‘तत्तु समन्वया’दितिसूत्रद्वयेनैव सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वजगदुपादानत्वनिमित्तकारणत्वानां ब्रह्मणि सिद्धेरप्रेतनवेदान्तारम्भवैयर्थ्यं, सूत्रद्वयेनैव सर्ववेदान्तसिद्धान्तस्य निश्चया-

चारितस्तथाग्रे सूत्रेषु निर्णयोस्ति । शास्त्रारम्भस्तु प्रथमसूत्र एव समर्थितः । तस्मात् सम-
वायिकारणत्वमेवानेन सूत्रेण सिद्धम् ।

ननु कारणत्वमेवास्तु ब्रह्मणः, किं समवायिकारणत्वेन ? । विकृतत्वञ्च स्यात् । अन-
र्थरूपत्वेन कार्यस्यायुक्तता च । तस्मादनारम्भणीयमेवैतत्सूत्रमिति चेत्—

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

दिकारणत्वेनोक्तः परमात्मैव । तल्लिङ्गात्तस्यैव ब्रह्मण उपादानत्वेनाऽनुस्यूतत्वादिलिङ्गादित्येवमादि-
प्रकारेणैव ब्रह्मणः सर्वत्र समन्वयस्य प्रतिपादनान्न मतान्तरीयः समन्वयः सूत्रकारसम्मतोऽस्ती-
त्यर्थः । नन्वेवं सूत्रद्वयेनैव सर्वज्ञं सर्वशक्तिं जगदुपादानकारणं ब्रह्मेतिज्ञानस्य सम्भवादग्रे शास्त्रारम्भो-
ऽनर्थक एव कस्मान्न भवतीत्यत आहुः—‘शास्त्रारम्भ’ इति । शास्त्रस्य सन्देहवारकत्वेन यस्मि-
न्नेव विषये विषयस्तत्रैव शास्त्रप्रवृत्तिः सार्थिकेति प्रतिज्ञासूत्रव्याख्यान एव समर्थितमित्यर्थः ।

एवं सूत्रार्थं निरूप्योपसंहरति—‘तस्मादि’ति । यस्मान्मतान्तरीयः समन्वयो न सूत्रकार-
सम्मतस्तस्मादुपादानकारणत्वमेवानेन सूत्रेणोच्यत इति सिद्धमित्यर्थः । ननु न वयं कारणत्वं व्यासे-
धामः, किन्तुपादानत्वम् । न ह्युपादानत्वे तत्र कश्चनोत्कर्षः सिद्ध्यति । प्रत्युताऽनिष्टस्यैव प्रसक्तिरि-
त्याह पूर्वपक्षी—‘ननु कारणमि’ति । यद्विपरिणामि तद्विकृतमिति व्याप्तेः । दूषणान्तरमाहुः—

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

वाक्यानामिति शेषः । मतान्तरस्थैर्मायावादिभिः । तथा—तेन रूपेण निर्णयो नास्तीति पूर्वोणान्वयः ।
तथा चाग्रिमसूत्रेषु सर्वत्र कर्त्रादिरूपेणैव तत्तद्वाक्यानां ब्रह्मप्रतिपादकत्वं निःसन्दिग्धमिति नायं हेतुप्रयोग
उचित इति भावः । ननु सर्वत्र श्रुत्या सिद्धार्थ एव प्रतिपाद्यते चेत्तत्र सन्देह एव नोदेतीति शास्त्रारम्भो
व्यर्थ इत्यत आहुः—‘शास्त्रेति । गौणतापत्तिरजिज्ञास्यत्वं चेत्यादिस्थले । उपसंहरन्ति—तस्मादिति ।
ननु विकाराभावार्थं केवलकारणतास्वीकार एवास्त्वित्याशयेनाऽऽशङ्कते—नन्विति । नन्वात्मपदस्वा-
रस्यादेवाविकृतत्वमिति पूर्वमेवोक्तमित्यतो दूषणान्तरमाहुः—अनर्थेति । कार्यस्यानर्थरूपत्वेन विना-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

समवायिकारणम् । कुतः समन्वयात् । अस्ति—भाति—प्रियत्वेन सर्वत्रान्वयात् । इह सर्वत्राऽन्वयोक्त्या
शुद्धं ब्रह्मैवोक्तम् । व्यापकत्वनिर्देशात् । ततश्च शुद्धस्य निर्गुणब्रह्मण एव जगत्समवायिकारणता-
सिद्धिः । अत एव गौणश्चेन्नात्मशब्दादित्यनेन गौणत्वं परिहरिष्यते । ‘अनर्थरूपत्वेने’ति ।
कार्यस्याऽनर्थरूपत्वेनेत्यर्थः । ‘अयुक्तता चे’ति । समवायिकारणत्वस्याऽयुक्तता चेत्यर्थः । यदि

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

दित्यत आहुः—‘शास्त्रारम्भेत्यादि । तथा च यत्र यत्र विरुद्धवासिम्पादितो वेदान्तानां ब्रह्मणि
समन्वये सन्देहस्तत्र सर्वत्र सन्देहनिरासार्थं सकलव्यासशास्त्रोपयोग इति प्रथमसूत्रविचारे एवास्माभिः
समर्थितमिति न वैयर्थ्यशङ्कालेशोपीति भावः । सिद्धान्तमुपसंहरन्ति—‘तस्मा’दित्यादिना । तस्मात्
सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वयोर्ब्रह्मणि जगत्कारणत्वस्य च वेदसिद्धत्वं तत्र हेतुत्वेन समन्वयादित्यस्योपन्यासः
कृतस्तस्य पूर्वोक्तरीत्या दूषितत्वादित्यर्थः । अनेन सूत्रेण ‘तत्तु समन्वयादि’तिसूत्रेणेत्यर्थः ।

वादी शङ्कते—नन्वित्यादि । किमित्यादि । समवायिकारणत्वे ब्रह्मणो न कोप्युत्कर्षः सिद्ध्य-
तीत्यर्थः । विकृतत्वमिति । यत्परिणामि तद्विकृतमिति व्याप्तेरित्यर्थः । कपालं दृष्टान्तः । दूषणान्तर-
माह—अनर्थेत्यादि । ब्रह्मणः समवायिकारणत्वे समवायिकारणस्य च कार्यरूपतेतिसिद्धान्तात्

मैवम् । सर्वोपनिषत्समाधानार्थं प्रवृत्तः सूत्रकारः । तद्यदि ब्रह्मणः समवायित्वं न ब्रूयात् भूयानुपनिषद्भागे व्यर्थः स्यात् । ‘इदं सर्वं यदयमात्मा’ ‘आत्मैवेदं सर्वं’ ‘स सर्वं भवति’ ‘ब्रह्म तं परादा’दित्यादि, ‘स आत्मानं स्वयमकुरुत’ ‘एकमेवाद्वितीयं’ ‘वाचारम्भणं विकार’ इत्यादि, एवमादीनि वाक्यानि स्वार्थे बाधितानि भवेयुः ।

नन्वेवं निःसन्दिग्धत्वात् कथं सूत्रप्रवृत्तिः ? ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

‘अनर्थे’ति । कार्यस्याऽनर्थरूपत्वेनोपादानस्याऽपि तदभिन्नत्वेन तद्रूपत्वप्रसक्तेरयुक्ततैवोपादानत्वस्येति शेषः । उपसंहरन्ति—‘तस्मादि’ति । यस्मात्पूर्वोक्तदूषणापत्यपरिहारान्नोपादानत्वं ब्रह्मणस्तस्मात्त्वन्मत उपादानत्वसमर्थकमिदं सूत्रमनारम्भणीयमेवेति स्थितेऽत्र सिद्धान्तमाहुः—‘मैवमि’ति । शास्त्रस्य सन्देहवारकत्वेनेदं सर्वं यदयमात्मा आत्मैवेदं सर्वं भवतीत्यादौ ब्रह्मण एव सर्वरूपत्वोक्तेः समवायित्वस्य श्रुतिसम्मतत्वात्तत्र यानि कानिचिद्दूषणानि प्रतीयमानानि तानि चेत्सूत्रकारो न निवारयेत्तदा शास्त्रस्य तावत्यंशेऽशास्त्रत्वं, ब्रह्मणः समवायित्वाभावेन तावन्ति वाक्यानि च स्वार्थे बाधितान्येव भवेयुस्तस्मान्नारम्भणीयमेवैतदिति प्रलपितमात्रम् । ननु तत्र यद्युपादानत्वं स्पष्टमेव प्रतीयते तदा तु तस्याऽनारम्भणीयत्वमेव प्रसज्येत । सन्देहं विना शास्त्रस्या-

गोस्वामिश्रीमद्विरचिरचितं विवरणम् ।

शित्वेन । अयुक्ततेति । ब्रह्मणः कार्ये समन्वयेऽयुक्तता । विनाशित्वं स्यादित्यर्थः । समाधानमाहुः—‘मैवमिति । समाधानार्थं विरुद्धवाक्यानामेकवाक्यातासम्पादनार्थम् । व्यर्थः स्यादिति । स्वार्थेऽप्रामाण्यात् व्यर्थः स्यादित्यर्थः । ब्रह्मणः समवायित्वाभावे बहूनां वाक्यानामसङ्गतत्वमुक्तं तन्मध्ये कानिचिद्दर्शयन्ति—इदमिति । वाक्यसप्तकम् । प्रथमं मैत्रेयीब्राह्मणे । तत्र सर्वस्मिन्नात्माभेदः प्रतिपादितः । स च समवायित्वमन्तरेण न घटते । द्वितीयं छान्दोग्ये सनत्कुमारनारदसंवादे । तृतीयं पुरुषविधब्राह्मणे । चतुर्थं मैत्रेयीब्राह्मणे । तत्र सर्वमिदमात्माभिन्नमिति यो वेद तं प्रति ब्रह्म परादात् सः अमृतत्वाभावरूपं पराभवं प्राप्नुयादित्यर्थः । पञ्चमं तैत्तिरीये ब्रह्मवित्प्रपाठके । तत्रैकस्यैव कर्तृकर्मभावः समवायित्वमन्तरेण न

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

समवायिकारणं ब्रह्माङ्गीक्रियते तदा समवायिकारणकार्ययोरभेदात्कार्यधर्माः कारणेऽप्यायान्तीति ब्रह्मणोऽपि जगन्निष्ठतुच्छत्वादिधर्मवत्त्वं स्यादिति भावः । ‘एतत्सूत्रमि’ति । समन्वयसूत्रमित्यर्थः । ‘प्रपञ्चरूपप्रतिपादकानामि’ति । समवायिकारणतानिरूपणे कार्यकारणयोरभेदात्प्रपञ्चरूपता ब्रह्मणः सिद्ध्यतीति समवायिकारणत्वप्रतिपादकानां, इदं सर्वं यदयमात्मा आत्मैवेदं सर्वं स सर्वं भवति आत्मानं स्वयमकुरुत बहुस्यां प्रजायेयेत्यादीनां मुख्यार्थबाधकत्वं

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

ब्रह्मणः कार्यतापत्तिरूपानर्थत्वापत्तेरित्यर्थः । पूर्वपक्षमुपसंहरन्ति—तस्मादिति । अनारम्भणीयं समवायिकारणताप्रतिपादनाय नारम्भणीयमित्यर्थः ।

सिद्धान्तमाहुः—‘मैव’मिति । समवायित्वं उपनिषत्सिद्धं समवायित्वम् ।

ननु ब्रह्मणः समवायिकारणतायाः श्रुतिसिद्धत्वे सन्देहाभावाच्चाससूत्रप्रवृत्तिस्तत्रापार्थेत्यत आहुः—नन्वेवमित्यादि ।

उच्यते, अस्थूलादिवाक्यान्यपि सन्ति सर्वत्र प्रपञ्चतद्धर्मवैलक्षण्यप्रतिपादकानि, ततो-
न्योन्यविरोधेनैकस्य मुख्यार्थबाधो वक्तव्यः । तत्र स्वरूपापेक्षया कार्यस्य गौणत्वात् प्रपञ्च-
रूपप्रतिपादकानामेव कश्चित् कल्पयेत्, तन्माभूदिति जन्मादिसूत्रवत् समन्वयसूत्रमपि
सूत्रितवान् । तथा च अस्थूलादिगुणयुक्त एव अविक्रियमाण एवात्मानं करोतीति वेदा-
न्तार्थः सङ्गतो भवति । विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वं तु ब्रह्मणो भूषणाय ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

ऽप्रवृत्तेरित्याहुः—‘नन्वि’ति । अत्र समाधानमाहुः—‘उच्यत’इति । यद्यपि समवायित्वं नि-
स्सन्दिग्धमेव प्रतिपाद्यते तथाप्यस्थूलादिवाक्येषु कार्यतद्धर्मवैलक्षण्यस्य च प्रतीयमानत्वाद्वति
संशयः । श्रौतत्वाऽविशेषादेकतरबाधस्याऽशक्यवचनत्वात् । न च संशय एवाऽस्तु किं बाधक-
मिति वाच्यम् । वेदान्तवाक्यानां शक्तितात्पर्याऽवधारणरूपस्य श्रवणस्याऽसिद्धौ सर्वमेव नश्येत् ।
अत एकतरनिश्चयार्थं धर्मिप्रतिपादकस्योपजीव्यत्वात्सर्वात्मना बाधासम्भवाद्वर्गप्रतिपादकस्यापि श्रौत-
त्वात्सर्वथा बाधाभावेऽपि परिचायकत्वाद्यभ्युपगमेन मुख्यार्थबाधे सर्वोपपत्तिरिति कश्चित्कल्पयेत्तन्नि-
षेधार्थं समन्वयसूत्रं प्रयुक्तवान्सूत्रकारः, प्रधानादीनां कारणत्वनिराकरणपूर्वकं ब्रह्मकारणत्वप्रति-
पादकजन्मादिसूत्रवत् । ततो यज्ञातं तदाहुः—‘तथा चे’ति । ननु प्रपञ्चतद्धर्मवैलक्षण्यं, तद्रूप-

गोस्वामिश्रीमद्विरचिरधरविरचितं विवरणम् ।

सम्भवति । षष्ठं छान्दोग्ये । सप्तमं तु स्पष्टमेव समवायित्वं वदति । तस्मात् सामान्यकारणज्ञाने ज्ञाते
सामान्यधर्मप्रकारकं ज्ञानं विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकमिति न्यायात् विशेषधर्मजिज्ञासानिवर्तकत्वेनेदं
सूत्रमावश्यकमिति भावः । पुनः शङ्कते—नन्विति । प्रवृत्तिरिति । तथाच सूत्रप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्योक्त-
श्रुत्या निःसन्दिग्धं समवायित्वं न प्रतीयत इति शङ्काकर्तुराशयः । समाधानमाहुः—उच्यत इति ।
‘अस्थूले’ति । अस्थूलमनण्वित्यादीनीत्यर्थः । अपिना सविशेषप्रतिपादकवाक्यसङ्ग्रहः । ननु ततः
किमित्यत आहुः—‘तत’ इति । मुख्यार्थ इति । शक्त्या प्रतिपाद्य इत्यर्थः । ‘गौणत्वादि’ति ।
इच्छोत्तरं जायमानत्वेन गौणत्वादित्यर्थः । ‘कल्पयेदि’ति । मुख्यार्थबाधकत्वमित्यादि । ‘जन्मादि-
सूत्रवदि’ति । कर्तृत्वं यथा प्रतिपादितं तथा समवायित्वमपि ब्रह्मणि प्रतिपादितं स्वमत इति ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

कश्चित्कल्पयेदित्यर्थः । ‘ततः कर्तृत्वमपी’ति । कर्मसापेक्ष ईश्वरः फलं ददातीत्येवं कर्माधीनताया-
मीश्वरस्याङ्गीकृतायामनीश्वरताप्रसक्तौ स्वतन्त्रत्वाभावात्स्वतन्त्रः कर्तेत्यार्षलक्षणप्रसक्तिराहित्यात्कर्तृत्वं
भज्येतेत्यर्थः ।

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

उच्यते समवायिकारणतानिश्चयार्थं सूत्रप्रवृत्तेरावश्यकत्वमुच्यत इत्यर्थः । अन्योन्येत्यादि ।
सधर्मकनिर्धर्मकप्रतिपादकवाक्यानां परस्परविरोधेनेत्यर्थः । मुख्यार्थः शक्यार्थः । तत्र सधर्मकनि-
र्धर्मकब्रह्मप्रतिपादकवाक्यानामन्यतरस्य मुख्यार्थबाधकल्पनायाम् । स्वरूपापेक्षया ‘निष्कलं शान्त’
मित्यादिवाक्यप्रतिपाद्यपेक्षया । कार्यस्य ‘स एतावानास ऐतदात्म्यमिदं सर्वं स आत्मान ५ स्वयम-
कुरुते’त्यादिवाक्यप्रतिपाद्यस्य लोकानां कार्यत्वेनाभिमतस्य । गौणत्वात् वादिनो गौणत्वाभिमानात् ।
प्रपञ्चरूपेति । प्रपञ्चात्मकब्रह्मरूपेत्यादि । कल्पयेत् मुख्यार्थबाधं कल्पयेत् । तत् कार्यब्रह्मप्रतिपाद-

किञ्च, अन्यपदार्थसृष्टौ वैषम्यनैर्घृण्ये स्याताम् । कर्माधीनत्वे त्वनीशिता । ततः कर्तृत्वमपि भज्येत । ततः सर्वमाहात्म्यनाश एव स्यात् ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

त्वं चोभयमपि विरुद्धमिति कथमेकत्र तत्सम्भवः । सम्भवे वा विकृतत्वं कस्मान्न भवतीत्यत आहुः—‘विरुद्धे’ति । इदमेव हि तस्य सर्वतोऽधिकमाहात्म्यं यत्तद्रूपत्वेऽप्यविकृतत्वमिति विरुद्धधर्माश्रयत्वम् । नह्यन्यस्तादृशो दृष्टः श्रुतो वा । अत एवाऽद्वैतश्रुतिरपि संगच्छते । तस्यैव समवायित्वे साधकान्तरमाहुः—‘किञ्चे’ति । ‘अन्यपदार्थसृष्टावि’ति । भगवतो निमित्तत्वमात्रेऽभ्युपगते कार्यस्याऽन्यत्वमापद्येत । तथा च तत्सृष्टौ कांश्चित्सुखिनः कांश्चिदुःखिनः प्रलभं च कुर्वन्कथं विषमो निर्घृणश्च न भवेत् ।

ननु कर्मसापेक्षः सन्नेव तथां करोतीति कथमुक्तदूषणावकाश इत्यत आहुः—‘कर्माधीनत्व’ इति । यदि कर्मसापेक्ष एव फलं प्रयच्छेत्तदा तत्कर्म किमिति विचारणीयम् । ब्रह्म चेत्स दोषस्तदवस्थ एव । अन्यच्च तत्सापेक्षत्वादस्वातन्त्र्यात्तद्वेतोरेवेतिन्यायेन च कर्मण एव तदुपपत्तावीश्वरत्वं कारणत्वं च भज्येत । हेतुव्यपदेशश्च विरुध्येत । तस्मात्सृष्टेरात्मरूपत्वाऽभ्युपगम एव वैषम्यादिदोषपरिहारो नाऽन्यथा । अत एवैष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति । एष उ एवाऽसाधु कारयति तं यमधो निनीषते । पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

सिद्धान्तमाहुः—‘तथा चे’ति । सङ्गत इति निःसन्दिग्ध इत्यर्थः । तथा च विरुद्धवाक्यैः सन्देहे जाते सूत्रप्रवृत्तिरिति भावः । ननु विरुद्धधर्माश्रयत्वे कल्पना स्यादित्यत आहुः—‘भूषणाय’ति । ‘अपाणिपादो जवनो ग्रहीते’त्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यत्वरूपभूषणसत्त्वे काल्पनिकत्वं नास्तीति भावः । ननु पूर्वसूत्रे कर्तृत्वसिद्धौ ब्रह्मणि विरुद्धधर्माश्रयत्वं सिद्ध्यत्येव तावतैव स्वाभिमतसिद्धौ सत्यां पुनर्ब्रह्मणि समवायित्वस्वीकारो व्यर्थ एव, तदङ्गीकारे च विकृतत्वं गले पतति । लोके घटादिविकारित्वस्य मृत्तिकादौ सत्त्वादिति समन्वयसूत्रं न कर्तव्यमित्यत आहुः—‘किञ्चे’ति । ‘अन्ये’ति । ब्रह्मणोऽन्यो यः पदार्थस्तदुपादानिका या सृष्टिर्यथा कुलालो मृदुपादानिकां घटादिसृष्टिं करोति तथा स्वीकृ-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

कानां मुख्यार्थबाधनम् । जन्मादीत्यादि । तथा च प्रकृत्यादीनां कारणतानिरासार्थं ब्रह्मणः कारणताव्यवस्थापनाय यथा जन्मादिसूत्रं तथा ब्रह्मणः समवायिकारणताव्यवस्थापनाय समन्वयसूत्रमित्यर्थः । फलितार्थमाहुः—‘तथाचेत्यादि । वेदान्तार्थः ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्मे’त्यादिश्रुत्यर्थः । ननु प्रपञ्चतद्गमवैलक्षण्यं प्रपञ्चतद्गमरूपत्वं च ब्रह्मणो विरुद्धमत आहुः । विरुद्धेत्यादि । भूषणाय नहि एतादृशोन्यः कश्चित्सम्भवति इति ब्रह्मण एवासाधारणधर्मत्वाद्भूषणायेत्यर्थः ।

अविकृतस्यैव समवायिकारणत्व उपपद्यतेमाहुः—‘किञ्चेत्यादि । अन्येत्यादि । ब्रह्मातिरिक्तपदार्थस्य ब्रह्मणः सृष्टिकरणे । वैषम्येत्यादि । सृष्टानां जीवानां दुःखादिकारणेन वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामित्यर्थः । ननु शुभाशुभकर्माधीन एव परमात्मा जीवानां सुखदुःखे प्रयच्छति न त्वनधीन इति नोक्तदोष इत्यत आहुः—‘कर्मेत्यादि । अनीशिता स्वतःसामर्थ्याभावः । ततः अस्वातन्त्र्यात् । भज्येत ‘स्वतः कर्ते’ति तल्लक्षणादस्वातन्त्र्ये भज्येतेत्यर्थः । ततः कर्तृत्वभङ्गतः । सर्वमाहात्म्येत्यादि । कर्तृत्वान्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वमपि भज्येतेत्यर्थः ।

नन्वेवंमेवास्तु, अपदार्थत्वात् । रज्जुसर्पवदयुक्तार्थकथनेपि न दोषः । 'सर्वं समाप्नोषि ततोसि सर्व'मिति स्मृतेश्चेति चेत्—

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

भवति पापः पापेन कर्मणेति । वैषम्यनैर्घृण्ये इति सूत्रं तु लोकबुद्ध्यनुसारि । अन्यथा फलमत उपपत्तेरित्यधिकरणं विरुध्येत । नन्वस्वातन्त्र्यात्कर्तृत्वं भज्येतेति यदुक्तं तत्तु परमात्म-
'न्यकर्ता अभोक्ते'त्यादिभिस्तदभावश्रवणादित्याशङ्क्याहुः—'तत्'इति । परमात्मनोऽकर्तृत्वे कर्तृ-
त्वादिप्रतीतस्य सर्वस्यापि माहात्म्यस्य नाश एव भवेदित्यर्थः । नन्वकर्तृत्वस्यैव माहात्म्यसाधकत्वात्त-
देवाऽस्त्वित्यत आहुः—'नन्वि'ति । ननु तस्याऽकर्तृत्वे कार्यस्य विद्यमानत्वात्कर्तृन्तराऽभावात्तत्प्रती-
त्यनुपपत्तिरित्यत आहुः—'अपदार्थत्वादि'ति । सर्वस्याऽपि कार्यजातस्याऽध्यासिकत्वेनाऽपदार्थ-
त्वादित्यर्थः ।

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

तायां सृष्टावित्यर्थः । 'वैषम्ये'ति । वैषम्यं च नैर्घृण्यं च वैषम्यनैर्घृण्ये । एकस्य सुखवत्त्वकरणमेकस्य
दुःखवत्त्वकरणं वैषम्यं, दुःखादिसम्पादनं निर्दयत्वं च ब्रह्मणि स्यातामित्यर्थः । अस्मन्मते तु 'स
आत्मानं स्वयमकुरुते' 'एकाकी न रमते' 'बहु स्यामि'त्यादि, 'निर्विकारी निरञ्जन' इति श्रुत्या
निर्विकारित्वमपि स्वीकर्तव्यं, श्रुतिप्रामाण्यात् । स्वसृष्टौ स्वयमेव जगद्रूपेण क्रीडतीति वैषम्यनैर्घृण्य-
सम्भावनापि नास्ति । समवायित्वं विना जगद्रूपत्वं च न सम्भवतीत्यतः समन्वयसूत्रं कर्तव्यमिति
भावः । एतच्च द्वितीयाध्याये प्रथमे पादे वैषम्यनैर्घृण्येति सूत्रे व्युत्पादयिष्यते । ननु कर्माधीनत्वे
वैषम्यादिदोषो नास्तीत्यत आहुः—'अनीशिते'ति । पुनः शङ्कते—'नन्वि'ति । अपवादाथ-
त्वादि'ति । अपदार्थत्वादित्यपपाठः । कर्तृत्वं श्रुत्या यत्प्रतिपाद्यते तदपवादाथमेव वस्तुतः कर्तृत्वं
ब्रह्मणि नास्तीति न विरुद्धधर्माश्रयत्वमिति भावः । नन्वेवं विद्यमानार्थकथनरूपाऽप्रामाण्यापत्तिरत-
आह—'रज्जुसर्पवदि'ति । अपथगामिनि बालके भयप्रदर्शनार्थं रज्जुं प्रदर्श्य सर्पोऽयमित्युच्यते

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

ननु श्रुत्युक्तत्वात्कर्तृत्वं यथाद्रियते तथा श्रुत्युक्तत्वादकर्तृत्वमेव कुतो नाङ्गीक्रियत इत्याह—
'नन्वेवंमेवास्तु' इति । अकर्तृत्वमेवास्त्वित्यर्थः । ननु तर्हि श्रुतिपठितस्य कर्तृत्वस्य का गतिरित्या-
शङ्क्याऽऽह—'अपवादाथत्वादि'ति । श्रुतौ कर्तृत्वं यदुक्तं तस्याऽपवादाथत्वात् । कर्तृत्वमपवा-
दार्थमुक्तम् । प्राप्तिं विना निषेधस्य कर्तुमशक्यत्वादिति भावः । नन्वस्तु कर्तृत्वकथनमपवादाथं
तथापि स हैतावानास स आत्मानं स्वयमकुरुतेत्यादिवाक्यानां का गतिरित्याशङ्क्य
समादधते—'रज्जुसर्पवदयुक्तार्थे'त्यादिना । न ह्यत्र मृदो घटकारणतेव ब्रह्मणो जगत्समवायि

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

ननु निष्कलं शान्तमित्यादिवाक्यप्रतिपाद्ये ब्रह्मणि कर्तृत्वादिधर्मशून्यत्वमेव माहात्म्यमित्थं
चोक्तधर्मरूपमाहात्म्यनाशे इष्टापत्तिरित्यत आहुः—'नन्वेवमित्यादि । एवमेव शुद्धस्य परब्रह्मणः
कर्तृत्वादिधर्मशून्यत्वमेवास्त्वित्यर्थः । ननु ब्रह्मणोऽकर्तृत्वेतिरिक्तस्य च कर्तुरभावे प्रपञ्चो न भवेदत-
आहुः—'अपदार्थे'त्यादि । तथा च नावस्तुनः खपुष्पादेः कर्त्राकाङ्क्षास्तीति भावः । नन्ववस्तुत्वे
प्रपञ्चस्य वस्तुत्वेन प्रतीतिर्न स्यादत आहुः—'रज्जुसर्पे'त्यादीति । तथा चावस्तुत्वेपि विशेषादर्शनदशा-

मैवम् । तथा सति पाषण्डित्वं स्यात् । एतादृशज्ञास्त्रार्थाङ्गीकर्तुरासुरेषु भगवता गणित-
त्वात् । 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् । अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहैतुक'मिति ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

एतदुक्तं भवति । तत्कर्तृत्वस्य ब्रह्मणि साक्षादनुपपत्तेरविद्यासाहचर्येण तत्कथनेऽपि न दोषो
न वा प्रतीत्यनुपपत्तिरित्यर्थः । अपवादार्थत्वादिति पाठे तु कर्तृत्वं त्वस्थूलादिवाक्यानुरोधादपवादार्थ-
मेवास्तीति तत्पूर्वं तत्कथनेऽपि नानासकामत्वादितोषप्रसक्तिर्न वा प्रतीत्यनुपपत्तिः । अविद्याया एव
तदुपरक्तायास्तत्र कारणत्वस्याऽभ्युपेतत्वादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाहुः—'रज्जुसर्पवदि'ति । यथा
रज्जुसर्पस्य विशेषदर्शननाश्रयत्वेनाऽऽध्यासिकत्वेऽपि प्रतीत्यनुपपत्तिस्तथैवमपीति भावः । साधकान्तरम-
प्याहुः—'सर्व'मिति । चैतन्यस्य सर्वस्मिन्व्यापकत्वात् । अधिष्ठानत्वेन 'ऐतदात्म्यमि'त्यादौ
कार्यरूपत्वोक्तिर्नतूपादानत्वेनेत्यकर्तव्यं स इति स्थिते समादधते—'मैवमि'ति । प्रपञ्चस्याऽऽध्या-

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

तदनन्तरं विनीते तस्मिन् रज्जुरेवेयमित्युच्यते तद्वेदेऽपि माहात्म्यज्ञापनेन वैराग्याद्युत्पत्त्याऽतात्वि-
कार्थकथनं, न तु कर्तृत्वादौ तात्पर्यमिति न दोष इति भावः । न 'न्वात्मैवेदं सर्वमि'त्यादिश्रुतिस्तु
समवायित्वं वदतीत्यत आह—'सर्वमि'ति । व्यापकत्वं वदति । न तु समवायित्वम् । अत एव
गीतायां विश्वरूपज्ञानानन्तरमेवार्जुनेनोक्तं 'ततोऽसि सर्वमि'ति । समाधानमाहुः—'मैवमि'ति ।
पाषण्डित्वासुरत्वे तु गीतावाक्यं प्रमाणमाहुः—'असत्यमि'ति । आसुराः अप्रतिष्ठं, न विद्यते ब्रह्मणि

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

कारणतोच्यते । किन्तु रज्ज्वामज्ञानकल्पितसर्पकारणतावद्ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं स्वीक्रियते । तथा च
यथा सर्पोपादानभूताऽपि रज्जुर्न सर्पगुणदोषाभ्यां संसृज्यते, तथा जगदुपादानं ब्रह्मापि जगद्गुण-
दोषाभ्यां न लिप्यते । एवं सत्युपादानकारणकार्ययोरभेदाद्ब्रह्मणि कार्याऽभेदरूपार्थस्य कार्यगुणदोष-
योजकतयाऽयुक्तस्य रज्जुसर्पवत्कथने दोषो न । रज्जुसर्पाऽभेदस्य रज्जौ सर्पनिष्ठगुणदोषाप्रयोजक-
त्वात् । अत एव सर्वत्र व्यापकतयैव सर्वरूपत्वं गीतासूक्तमित्याह—'सर्वं समामोषि ततोऽसि
सर्वमिति स्मृतेऽथेति चेदिति । ब्रह्मणो व्यापकतया सर्वाधिष्ठानत्वेन सर्वरूपत्वम् । न तु
सर्वस्य ब्रह्मसमवायिकारणतया ब्रह्माभेदः । एवं सति सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वाभावाभिन्ध्यात्वम् ।
ततोऽन्यदार्तमिति श्रुत्या ब्रह्मातिरेके ह्यसत्यत्वात् । एवं पूर्वपक्षिणा कर्तृत्व उपादानत्वे प्रपञ्चसत्यत्वे
च खण्डिते तत्समर्थनायाऽऽहुः—'मैवं, तथा सती'त्यादिना । सर्वस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारे सतीत्यर्थः ।

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

यां दोषबलाद्यथा रज्जुसर्पज्ञानं तथाऽविद्यादोषबलात्सर्वस्य मिथ्यात्वज्ञानरूपविशेषदर्शनाभावकाले
प्रपञ्चस्यापि वस्तुत्वेन भानं नानुपपन्नमित्यर्थः । मिथ्यावादी समाधानान्तरमाह—'सर्वमित्यादि ।
तथा च 'सर्वं समामोषी'ति सर्वं जगद्ब्रह्माप्नोषि । 'ततः' हेतोः 'सर्वमसि' सर्वपदवाच्योसी-
त्यर्थः । इत्थं च 'अथेदं सर्वं यदयमात्मे'त्यादिश्रुतिः 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मे'त्यादिरूपा
च या श्रुतिः सा ब्रह्मणो व्यापकत्वेन सर्वस्मिन् मिथ्याभूते जगति ब्रह्मगतस्य सत्यत्वाद्यारोपेण ब्रह्मत्वं
वदति नतु जगत्समवायिकारणत्वेनेहि स्मृतितात्पर्यं बाधभिमतम् ।

तद्वृषयन्ति—मैवमित्यादिना । पाषण्डित्वमिति । पापलिङ्गित्वं स्यादित्यर्थः । एतदेवोपपादय-

न । पुरुषार्थस्य शास्त्रार्थस्य वा स्वरूपं शास्त्रैकसमधिगम्यम् । न स्वबुद्धिपरिकल्पितम् । अतः स्वबुद्ध्या शास्त्रार्थं परिकल्प्य तत्र वेदं योजयन्तो महासाहसिकाः सद्भिरुपेक्ष्याः । पुरुषार्थः पुनर्यथा वेदान्तेष्ववगतः । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'ब्रह्मविदामोति परं' 'न स

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

हेतुमाहुः—'सर्वे'ति । तत्र तस्य सामञ्जस्येऽत्यत्र बहूनां वाक्यानामर्थस्य बाधान्नाऽत्र सामञ्जस्यमिति भावः । ननु तस्योपादानत्वे कार्यरूपत्वेन प्राकृतत्वमापद्येतेत्यत आहुः—'यथे'ति । नहि कार्यं प्राकृतं, सर्वस्य भगवद्रूपत्वात् । पुरुषः स्वप्नमादेव तथा पश्यतीत्यादिकमुपरिष्ठात्तदनन्यत्वमारम्भणेत्यादिषु । पुनः पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते—'नन्वि'ति । सर्वाण्यपि हि शास्त्राणि त्रिवर्गसाधकत्वात्पुरुषार्थपर्यवसानानि । वेदान्तशास्त्रं तु मोक्षसाधकत्वात्ततोऽप्यधिकम् । मोक्षस्तु पञ्चपर्वोऽविद्यानाश एव । यतस्तमेवेत्यादिभिर्ज्ञानस्यैव मोक्षसाधकत्वस्य प्रतीयमानत्वात् । ज्ञानस्य चाज्ञाननिरासकत्वात् । तथा च वेदान्तानां ज्ञानोपयोगित्वेनैव मोक्षपर्यवसायित्वस्योपपत्तेर्नाऽध्यारोपापवादोऽङ्गीकर्तव्य इति स्थिते निषेधन्ति—'ने'ति । पुरुषार्थपर्यवसायित्वाऽन्यथानुपपत्त्याऽध्यारोपापवादोऽङ्गीकर्तव्य इति यदुक्तम् । तन्न युक्तम् । यतः पुरुषार्थस्वरूपं श्रुत्येकसमधिगम्यं न स्वबुद्धिकल्पितम् । तस्य संघात-

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

'अज्ञानमि'ति । भावरूपं ननु ज्ञानाभावः । इदं च योगशास्त्रे प्रसिद्धम् । 'यथा कथञ्चिदि'ति । तथा च यथा वेदान्तव्याख्यानेन ज्ञानं भविष्यति तथा व्याख्येयम् । ततो ज्ञाने जाते 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवती'तिब्रह्मरूपस्वरूपावस्थात्मकपुरुषार्थसिद्धौ सत्यामध्यारोपापवादेन व्याख्यानं युक्तमेवेति भावः । समाधानमाहुः—'ने'ति । पुरुषार्थस्य मोक्षस्य । महासाहसिका इति । तथा च भवद्रीत्याऽविद्यानिवृत्तिरूपो मोक्षोऽध्यारोपापवादेन व्याख्यानरूपः शास्त्रार्थोऽपि नास्तीति भावः । ननु भवन्मते कीदृशो मोक्ष इत्यत आहुः—'पुरुषार्थ' इति । अवगत इति । तथा मन्तव्य इति शेषः । येषु वाक्येष्ववगतस्तानि वाक्यान्माहुः—'ब्रह्म वेदे'ति । इदं वाक्यपञ्चकं, ब्रह्मभावः,

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

श्रुत्या निषेधः क्रियते । न तु परमालौकिकस्य मनसाप्याकलयितुमशक्यस्य स्वीकर्तृत्वस्य । अत एव जन्मादिसूत्रभाष्ये समवोचद्भगवान् भाष्यकारः प्रतीतं च निषेध्यं नाप्रतीतं न श्रुतिप्रतीतमिति । ननु कारणत्वमात्रस्वीकारे दोषाऽभावेऽपि समवायिकारणतास्वीकृतौ कार्यकारणयोरभे-

भगवदीयश्रीमद्विष्णुसामिप्रणीतः प्रदीपः ।

अध्यारोपापवादखण्डनमसहमानस्तद्वादी पुनः प्रत्यवतिष्ठते—'नन्वि'त्यादिना । पुरुषार्थार्थानि पुरुषार्थचतुष्टयसम्पत्तिबोधकानि । इदं च वेदान्तरूपं च । अज्ञानं पञ्चपर्वात्मकं न तु ज्ञानाभावरूपम् । तथा सत्यहमज्ञ इति प्रत्यक्षानुपपत्तेः । तथा हि अहमज्ञ इति च धीर्ज्ञानसामान्याभावविषयिणी वाच्या । अभावप्रत्यक्षस्य प्रतियोगिज्ञानजन्यत्वनियमात् । प्रतियोगिज्ञानसत्त्वे च ज्ञानसामान्यभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तथा चाहमज्ञ इति प्रत्ययप्रकारगता पञ्चसु सर्वेष्वेव वाच्या नत्वभावे इति फलितं बोध्यम् । ज्ञानेनैव मिथ्यापदार्थव्यावृत्तब्रह्मज्ञानेनैव । व्याख्यानं वेदान्तानां व्याख्यानम् । यथाकथञ्चित् अध्यारोपापवादप्रकारेणापि ।

पुनरावर्त्तते', 'ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरं' 'अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादि'त्येवमादिभिः श्रुतिस्मृतिन्यायैः ब्रह्मप्राप्तेरेव पुरुषार्थत्वं, ब्रह्म च पुनर्न जीवस्यात्म-
मात्रमज्ञानवद्वा । 'एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते । बन्धोऽस्याविद्यायानादिविद्यया
च तथेतर' इति भगवता जीवस्यैवाविद्यावत्त्वप्रतिपादनात् ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

निवृत्त्यनन्तरभावित्वेन पूर्वं तज्ज्ञानस्य श्रुतिं विनाऽसम्भवात् । तथा च स्वबुद्ध्या शास्त्रार्थं
शास्त्रस्य वेदान्तस्यार्थं, प्रयोजनं फलं पुरुषार्थं मोक्षरूपं परिकल्प्य कथं तत्र वेदः सर्वोऽपि योज-
यितुं शक्यः । ज्येष्ठप्रमाणस्याऽपौरुषेयत्वेन निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य प्रमाणान्तरानुरोधेन नेतुमश-
क्यत्वात् । नयने वा साहसमात्रत्वात्सतामसम्मतमेवेत्युपेक्षाविषयत्वं न व्यभिचरतीति सर्वं सुस्थम् ।

तर्हि कीदृशः शास्त्रार्थ इत्याकांक्षायां तत्स्वरूपमाहुः—'पुरुषार्थ'इति । तदेवाहुः—'ब्रह्म वेदे'-
ति । ननु ब्रह्मप्राप्तेः कथं पुरुषार्थत्वम् । प्राप्यप्रापकभावस्य भेदसिद्ध्यधीनत्वात् । जीवस्य चाभेद-
बोधकश्रुत्यनुरोधेन ब्रह्मरूपत्वादित्याशङ्क्याऽऽहुः—'ब्रह्म चे'ति । नहि जीवमात्रं ब्रह्मेति वक्तुं शक्यम् ।
सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्तीत्यादौ जीवातिरिक्तस्याऽंशिनः प्रतीयमानत्वात् । दूषणान्तरमाहुः—

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

परप्राप्तिः, संसारेऽनावृत्तिः, परप्राप्तिस्वरूपं, जन्यभावनश्वरत्वयोर्व्याप्तिनिराकरणं, एतत्पञ्चकं बोधयति ।
'पुरुषार्थत्वमि'ति । भवतीति शेषः । तथा च श्वेताश्वतरोपनिषदि मायानिवृत्तिरेव मोक्षः । तैत्तिरीये
ब्रह्मज्ञानेन मायानिवृत्तौ परप्राप्तिरेव मोक्षो नत्वविद्यानिवृत्तौ । एकादशस्कन्धे विद्याविद्ययोर्माया-
जन्यत्वस्योक्तत्वेन मायाविद्ययोर्भेदादिति भावः । नन्वविद्यावतो जीवस्य ब्रह्मस्वरूपस्य परमव्योमा-
त्मकत्वसम्पादनरूपत्वेन ब्रह्मणोऽप्यविद्यावत्त्वं तस्य पुनः सर्वत्र सत्त्वात्कथं परप्राप्तिरुच्यत इत्यत
आहुः—'ब्रह्मे'ति । 'आत्ममात्रमि'ति । 'मात्रं कार्त्तर्येऽवधारणे' इत्यमरात्कृत्स्नात्मस्वरूपमि-

श्रीलालभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

दात्कार्यगता दोषा ब्रह्मणि प्रसज्येरन्नित्याशङ्क्याऽऽहुः—'यथा निर्दोषपूर्णगुणविग्रहते'त्यादि ।
'यथाकथञ्चिद्वाख्यानेऽपी'ति । श्रुतीनां मुख्यार्थबाधेन व्याख्यानेऽपीत्यर्थः । 'जीवस्याऽत्म-
मात्रमि'ति । देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणात्मकभेदेन पञ्चात्मको यः सङ्घातस्तत्र सङ्घाते यो जीवः
स आत्मा तदेव ब्रह्मेति न । किन्तु सर्वस्य प

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

स्वबुद्धिपरिकल्पितं अवैदिकावधारोपापवादौ कल्पयित्वा सर्वेषां वेदान्तानां निर्धर्मके
ब्रह्मणि तात्पर्यकल्पनं शास्त्रार्थ इति स्वबुद्धिकल्पितम् । तत्र स्वबुद्धिकल्पिततात्पर्याविषये । महा-
साहसिकाः लोकेऽविचारितकर्तारः साहसिकाः, वेदार्थातिक्रमेणाविचारितवक्तारो महासाहसिका
इत्यर्थः । वादिमतसिद्धं पुरुषार्थं खण्डयित्वा सिद्धान्ते पुरुषार्थस्वरूपमाहुः—पुरुषार्थ इत्यादिना ।
ननु जीवब्रह्मणोश्चैतन्यव्यक्तिभेदाभावात्, प्राप्तेश्च भेदपूर्वकत्वनियमाद्ब्रह्मप्राप्तेः कथं पुरुषार्थतेत्यत
आहुः—ब्रह्म चेत्यादि ।

तस्माद्व्यायोपबृंहितसर्ववेदान्तप्रतिपादितसर्वधर्मवत् ब्रह्म । तस्य श्रवणमनननिदिध्या-
सनैरन्तरङ्गैः शमदमादिभिश्च बहिरङ्गैरतिशुद्धे चित्ते स्वयमेवाविर्भूतस्य स्वप्रकाशस्य सायुज्यं
परमपुरुषार्थः । तस्मात् सर्वे वेदान्ताः स्वार्थ एव युक्तार्था इति न्यायैर्वक्तव्यत्वात् ब्रह्मणः
समवायित्वाय समन्वयसूत्रं वक्तव्यम् एवं ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय किंलक्षणकं ब्रह्मेत्याका-
ङ्क्षायां जन्मादिसूत्रद्वयेन वेदप्रमाणकजगत्कर्तृ समवायि चेत्युक्तं, एवं त्रिसूत्र्या जिज्ञा-
सालक्षणविचारकर्तव्यता सिद्धा ।

इति प्रथमाध्याये प्रथमपादे तृतीयं समन्वयाधिकरणम् ॥

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

‘अज्ञानवद्वे’ति । अज्ञानमविद्या । नह्यविद्यावत्त्वं ब्रह्मणः केनापि वक्तुं शक्यम् । एकस्यैव म-
मांशस्येत्यादौ जीवस्यैव तद्वत्त्वश्रवणात् । ततः किमत आहुः—‘तस्मादि’ति । यस्माद्वेदार्थस्य
सर्वस्यापि स्वरूपं न स्वबुद्धिकल्पितं किन्तु शास्त्रैकसमधिगम्यं तस्मादित्यर्थः । श्रुत्यर्थो हि सूत्रानुसारे-
णोक्तः स्वाभाविक इति ब्रह्मणो वेदार्थत्वेन तत्स्वरूपं पुरुषार्थस्वरूपं चोभयमपि यादृशं वेदान्ते-
ष्ववगतं तादृशमेवेति मन्तव्यम् । एतावन्निरूपणस्य प्रयोजनमाहुः—‘तस्मादि’ति । अस्थूलादि-
वाक्यानां स्वार्थपरत्वे तद्व्यायेनाऽन्येषामपि श्रौतत्वात्तत्परत्वस्याऽऽवश्यवाच्यत्वात्तदात्मानं
स्वयमकुरुतेत्यादिसमवायित्वप्रतिपादकवाक्यस्थसन्देहनिराकरणार्थं समन्वयसूत्रकथनस्याऽऽवश्य-
कत्वात्सार्थकत्वमित्यर्थः ॥

इति तृतीयाधिकरणम् ।

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

मित्यर्थः । ‘प्रतिपादनादि’ति । जीवस्याविद्यावत्त्वांशत्वप्रतिपादनेनांशब्रह्मप्राप्तिरुचितैवेति भावः ।
ब्रह्मणः सर्वधर्माश्रयत्वमुपसंहरन्ति—‘तस्मादि’ति । ‘न्यायोपबृंहिते’ति । न्यायेनोत्तरमीमांसयो-
पबृंहितः वर्द्धितो यो वेदान्त उपनिषद्भागस्तेन प्रतिपादितमित्यर्थः । तस्य सर्वधर्मविशिष्टस्य ब्रह्मणः ।
‘अतिशुद्ध’ इति । तथा च सर्वेषां साधनानां चित्तशुद्ध्यर्थत्वमेवेति भावः । ‘स्वयमाविर्भूत-
स्ये’ति । ‘नायमात्मा प्रवचनेने’ति श्रुत्या प्रसाद एवाऽऽविर्भावे हेतुरिति स्वयंपदेन द्योत्यते । तथा च
‘सोऽश्रुते’ इति श्रुत्युक्तं सायुज्यमेव मोक्ष इति भावः । उपसंहरन्ति—तस्मादिति । स्वार्थ एव
शक्यार्थ एव । न्यायैः उत्तरमीमांसासूत्रैः । सर्वत्र शक्त्यैवोपनिषद्वाक्यप्रतिपादनं व्यासाभिप्रेतमिति
भावः । समवायित्वाय समवायिकारणत्वबोधनायैव ।

इति तृतीयाधिकरणम् ।

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

सिद्धान्तमुपसंहरन्ति—तस्मादिति । न्यायोपबृंहितं सर्वव्याससूत्रप्रतिपादितं । तस्य
सर्वधर्मकब्रह्मणः । स्वार्थ एव वाच्यार्थ एव । समवायित्वाय ‘स आत्मानं स्वयमकुरुते’ति श्रुति-
प्रतिपादितसमवायिकारणताव्यवस्थापनायेत्यर्थः । प्रतिज्ञाय प्रथमसूत्रेण ब्रह्मविचारप्रतिज्ञां कृत्वा ।
इत्युक्तं निमित्तकारणत्वमसमवायिकारणत्वरूपलक्षणद्वयवद्ब्रह्मेत्युक्तम् । एवं त्रिसूत्रोक्तार्थमुपसंहृत्य
सिद्धमाहुः । त्रिसूत्र्येत्यादि

इति प्रथमाध्याये प्रथमपादे तृतीयं समन्वयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

